T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

MÜSTANSIR-BİLLÂH VE DÖNEMİ (623-640/1226-1242)

Doktora Tezi

YASEMİN SARI

İstanbul, 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

MÜSTANSIR-BİLLÂH VE DÖNEMİ (623-640/1226-1242)

Doktora Tezi

YASEMİN SARI

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Osman Aydınlı

İstanbul, 2013

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi YASEMİN SARI'nın MÜSTANSIR-BİLLÂH VE DÖNEMİ (623-640/1226-1242) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 28.06.2013 tarih ve 2013-24/18 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy ~~çokluğu~~ ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ..08../..07..../....2013.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı		**İmzası**
1. Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. OSMAN AYDINLI	
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. İSMAİL YİĞİT	
3. Jüri Üyesi	Prof. Dr. ZİYA KAZICI	
4. Jüri Üyesi	Prof. Dr. İ.SAFA ÜSTÜN	
5. Jüri Üyesi	Doç. Dr. GÜLGÜN UYAR	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı	: Yasemin Sarı
Anabilim Dalı	: İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı- Programı	: İslam Tarihi
Tez Danışmanı	: Yrd. Doç. Dr. Osman Aydınlı
Tez Türü ve Tarihi	: Doktora-Temmuz 2013
Anahtar Kelimeler	: Müstansır-Billâh, Bağdat, Müstansıriyye Medresesi, Eyyûbîler, Moğollar.

ÖZET

MÜSTANSIR-BİLLÂH VE DÖNEMİ

(623-640/1226-1240)

İslam toprakları VII/XIII. asrın başlarında Moğol saldırılarına maruz kaldığında bu saldırılar karşısında Müslüman hükümdarların ciddi bir duruş sergileyemediği görülmüştür. Hârizmşahlar Devleti, Moğollar'ın İslam toprakları ve Batı'ya yönelik hareketleri önünde tampon bir görev icra etmekteydi, ancak Otrar hadisesi ile gelişen olaylar ve Hârizmşahlar'ın büyük hataları Moğollar'ı İslam topraklarına ilerleme noktasında cesaretlendirmiştir. Bu sırada Anadolu Selçukluları'nın, bölgede karışıklık çıkardığı ve Müslüman halka zulmettiği gerekçesiyle Hârizmşahlar Devleti'ne son vermesi, Moğollar'ın Batı'ya yönelik ilerleyişlerini kolaylaştırmıştır. İslam dünyasının diğer önemli gücü olan Eyyûbîler ise miras kalan toprakları aralarında paylaşma konusunda ihtilafa düşmüşler, kendi aralarında gereksiz bir mücadeleye girişmişlerdir. Netice itibariyle Müslümanların Moğol istilalarına karşı gereken tedbir ve önlemleri almadıkları ve bu istilalar sebebiyle büyük ölçüde zarara uğradıkları görülmüştür. Bu çalışmayla işte böyle bir dönemde İslam dünyasının manevî liderliğini üstlenen Halife Müstansır-Billâh'ın izlediği siyaset, devlet politikasındaki rolü, İslam birliğini sağlama adına aldığı tedbirler üzerinde çalışılmıştır. Müstansır'ın, hilafetinin ilk dönemlerinin sükûnet içinde geçmesi sebebiyle Müstansıriyye Medresesi'ni inşa ederek ilmî ve kültürel faaliyetlere ağırlık verdiği görülmüştür. Diğer taraftan İslam coğrafyasında yaşananlara karşı kayıtsız kalmayıp bir takım tedbirler aldığı, ancak tehlikeyi uzaklaştırma siyasetinde tam anlamıyla başarılı olamadığı görülmüştür. Onun çabaları Moğollar'ın Bağdat'a gelişlerini ancak bir süre engelleyebilmiş, kendisinden sonra ise gerilen ilişkiler sebebiyle Moğol istilalarının Bağdat'a kadar ulaştığı görülmüştür.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	:	Yasemin Sarı
Field	:	İslamic History and the Arts
Pragramme	:	İslamic History
Supervisor	:	Assistant Professor Doktor Osman Aydınlı
Degree Awarded and Date	:	Doktorate-July 2013
Keywords	:	Mustansir-Billah, Baghdad, Madrasa Mustansiriyye, Ayyubid Dynasty, The Mongols.

ABSTRACT
MUSTANSIR-BILLAH AND HIS PERIOD
(623-640/1226-1242)

When Islamic territories were exposed to incursions of Mongols in the early part of thirteenth century it was seen that the Muslim rulers were not able to triumph over that. Though Kharzem Shah State performed cushion in the face of movements of Mongols directed to Islamic territories and the West, Kharzem Shah's major defects and the events rising by Otrar Case encourage Mongols to push ahead on Muslim territories. In the meantime Anatolian Seljuk Sultanate put an end to the Kharzem Shah State because it created an uproar on those regions and tribulated Muslim people. In consequence of withering away of Kharzem Shah state Mongols took the opportunity to make progress towards the West. As for Ayyubids which is the other important power of Islamic World, came into conflict with themselves about portion of the inheritance of the land. Consequently it was clearly seen that Muslims did not take precautions towards invasions of Mongols and were damaged to a large extent because of this reason. This work shows character of Khalifa Mustansir-Billah who carried out spiritual leader of Islamic World on that period and his role in government policy, his personal policy and his endeavors for the sake of secure uniformity of Islam. Mustansir-Billah focused his attention on scientific and cultural activities building the Madrasa of Mustansiriyya in the early time of his caliphate. On the other hand he tried to take steps for remotion of insecureness of Muslim people. Hovewer he could not exactly succeed it. His efforts headed Mongols of moving towards Baghdad for some time.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **vii**

KISALTMALAR ..... **xi**

GİRİŞ **1**

I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR 1

II. MÜSTANSIR ÖNCESİ ABBÂSÎ DEVLETİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ 12

III. MÜSTANSIR ÖNCESİ ÇEVRE DEVLETLERİN GENEL DURUMU 30

A. MOĞOLLAR 30

B. HÂRİZMŞAHLAR 36

C. EYYÛBÎLER 37

D. ANADOLU SELÇUKLULARI 38

E. BEGTEGİNLİLER 39

F. ZENGÎLER 40

G. RESÛLÎLER 41

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSTANSIR-BİLLÂH'IN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

I. HALİFELİK ÖNCESİ HAYATI VE VELİAHT TAYİN EDİLİŞİ 43

A. DOĞUMU VE AİLESİ 43

1. Doğumu 43

2. Ailesi 45

B. VELİAHT TAYİN EDİLİŞİ 46

II. HALİFELİK DÖNEMİ 46

A. HALİFE OLUŞU 46

B. VEFATI 51

III. ŞAHSİYETİ 55

İKİNCİ BÖLÜM

MÜSTANSIR DÖNEMİ'NDE İDARÎ VE SİYASÎ TEŞKİLAT

1. Hilafet 67
   a. Müstansır'ın Yönetim Anlayışı 67
   b. Müstansır Dönemi Devlet Teşrifât Geleneği 70
   c. Müstansır'ın Hilafeti Döneminde Devletin Sınırları 71
2. Vizâret 73
3. Hicâbet 77
4. Üstâdüddâr 78
5. Fütüvvet 78
6. Şurta 81
7. Adliye 83
8. Mâliye 85
   a. Müstansır'ın Bastırdığı Paralar 86
   b. Müstansır Dönemi'nde Dinar ve Dirhem Kullanımları 89
   c. Müstansır Dönemi'nde Gayrimüslimlerden Cizye Toplama Usûlü 91
   d. Müstansır'ın Fiyatların Yükselmesi Karşısındaki Tutumu 92
9. İmâret 94
   a. Emîrü'l-hac 95
   b. Emîrü's-silâh 99
10. Nikâbet 99
11. Dîvân 101
   a. Dîvânü'l-berîd 101
   b. Dîvânü'l-ceyş 103
12. Niyâbet 105
13. Devâtdâr 105
14. Sefâret 105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSTANSIR DÖNEMİ SİYASÎ OLAYLARI

A. MOĞOLLARLA MÜNASEBETLER 107
1. Moğolların Merâga'yı Ele Geçirmeleri Üzerine Celâleddin Hârizmşah'ın Müstansır-Billâh'a Sığınma İsteği 108
2. Moğollar'ın Şehrizor'a Saldırıları ve Müstansır-Billâh'ın Ordu Sevketmesi 109
3. Moğollar'ın Erbil'e Saldırıları ve Musul İstikametinde İlerlemeleri Sebebiyle Kökböri'nin Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi 112
4. Moğolların Erbil'i Ele Geçirmeleri ve Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi 113
5. Moğollar'ın Bağdat Önlerine Gelişi ve Müstansır-Billâh'ın Savunma Tertibi Alması 117
B. HÂRİZMŞAHLARLA MÜNASEBETLER 124
1. Celâleddin Hârizmşah'ın Ahlat'ı Ele Geçirmesi ve Müstansır-Billâh'ın Arabuluculuğu 124
2. Yassıçemen Savaşı Öncesi Anadolu Selçukluları Eyyûbîler ve Halife Müstansır-Billâh'ın Celâleddin Hârizmşah'a Karşı Cephe Alması 130
C. EYYÛBÎLERLE MÜNASEBETLER 133
1. Kudüs'ü Haçlılar'a Teslim Etmeyi Planlayan Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'in Kardeşlerine Karşı Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi 133
2. el-Melikü'l-Kâmil'in Kudüs'ü Haçlılara Teslim Etmesi ve Müstansır-Billâh'tan Destek Arayışları 134
3. Âmid'in Eyyûbîler Tarafından Ele Geçirilmesi ve Müstansır-Billâh'ın Arabuluculuğu 136
4. Müstansır-Billâh'ın el-Melikü'l-Kâmil'e Taklid Göndermesi 137

5. el-Melikü'n-Nâsır'ın Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi 138
6. el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'in Dımaşk'ı Ele Geçirmesi ve Müstansır-Billâh'ın Arabuluculuğu 143
7. Müstansır-Billâh'ın Eyyûbî Meliklerinin Arasını Bulması 144
8. el-Melikü'l-Cevâd'ın Âne Şehrini Müstansır-Billâh'a Satması 148
9. el-Melikü'l-Cevâd'ın Yakalanıp Müstansır-Billâh'a Gönderilmesi 149
10. Müstansır-Billâh'ın Kudüs'ü Ele Geçirmesi Sebebiyle el-Melikü'l-Nâsır'ı Kutlaması 150

D. SELÇUKLULARLA MÜNASEBETLER 152
1. Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın Âmid'i Kuşatması ve Müstansır-Billâh'ın Barışı Sağlaması 152

E. BEGTEGİNLİLERLE MÜNASEBETLER 156
1. Erbil'in Abbâsî Topraklarına Katılması 156

F. ZENGÎLERLE MÜNASEBETLER 163
1. Bedreddin Lü'lü'ün Müstansır-Billâh'a Bağlılığını Bildirmesi 163
2. el-Melikü'l-Cevâd'ın Sincar'ı Bedreddin Lü'lü'e Vermeden Önce Müstansır-Billâh'a Danışması 165
3. Sincar'ın Alınması Üzerine Bedreddin Lü'lü'ün Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi 167

G. RESÛLÎLERLE MÜNASEBETLER 169
1. el-Melikü'l-Mes'ûd Nureddin Ömer b. Resûl'ün Müstansır-Billâh'tan Taklid Alarak Eyyûbîlerden Bağımsızlığını İlan Etmesi 169

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÜSTANSIR DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ

I. EĞİTİM ALANINDAKİ İMAR FAALİYETLERİ 172

A. MÜSTANSIRİYYE MEDRESESİ 172
1. Müstansıriyye Medresesi'nin Kuruluşu 172

a. Müstansıriyye Medresesi'nin İnşa Edilmesi 172
b. Müstansıriyye Medresesi'nin Açılışı 175
c. Müstansıriyye Medresesi Müderrislerinin Belirlenmesi 177
d. Müstansıriyye Medresesi'nde Ders İşleniş Biçimi 178
e. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Eğitim Birimleri 179
(1) Dârü'l-Kur'an 179
(2) Dârü'l-Hadis 179
(3) Dârü't-Tıp 179
(4) Arap Dili 180
(5) Diğer Bilim Dalları 180
2. Müstansıriyye Medresesi'nin Vakıf Gelirleri ve Vakfiye Şartları 181
a. Vakıf Gelirleri 181
b. Vakfiye Şartları 182
3. Müstansıriyye Medresesi'nin Kütüphane Binası 186
a. Kütüphane Personeli 186
(1) Hâzin 186
(2) Müşrif 187
(3) Münâvil 187
(4) Müstensih 188
b. Kütüphaneye Kitap Temini 188
c. Moğol İstilaları Sonrası Kütüphanenin Durumu 189
4. Müstansıriyye Medresesi'nde İlmî Seviye 190
5. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Çalışanlar 191
a. İdârî İşlerde Görev Alanlar 191
b. Medresenin Camisinde Görevliler 192
c. Müstahdemler 192
6. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Eğitim Süresi 192
7. Müstansıriyye Medresesi Kitâbeleri 193
8. Müstansıriyye Medresesi'nin Mimarî Özellikleri 196

a. Genel Plan ... 196
b. Kullanılan Yapı Malzemeleri ... 203
c. Kullanılan Süsleme Tekniği ... 203
9. Müstansır'ın Hilafeti Sonrasında Müstansıriyye Medresesi ... 204
B. ŞERÂBİYE MEDRESESİ (BAĞDAT) ... 208
1. Şerâbiye Medresesi'nin Açılışı ... 208
2. Şerâbiye Medresesi'nin Mimarî Özellikleri ... 210
3. Şerâbiye Medresesi'nin Tarihî Serüveni ... 213
C. ŞERÂBİYE MEDRESESİ (VÂSIT) ... 215
II. DİĞER ALANLARDAKİ İMAR FAALİYETLERİ ... 216
A. KAMERİYE CAMİİ ... 216
B. HUNEYN KUYUSU ... 216
C. BÎMÂRİSTAN ... 218
D. ÇEŞİTLİ ALANLARDAKİ FAALİYETLER ... 219

SONUÇ ... 223
EKLER ... 228
EK 1: Müstansıriyye Medresesi'ndeki Görevli Personel Müderrisler Muidler ve Öğrenciler ... 228
EK 2: Müstansır-Billâh ve Müstansıriyye Medresesi Hakkında Söylenen Şiirler ... 243
EK 3: Müstansır-Billâh'ın Ebü'l-Abbas'a Dayanan Nesep Zinciri ... 264
EK 4: Müstansıriyye Medresesi'ne Dair Şekil ve Resimler ... 265
EK 5: Bağdat Şerâbiye Medresesi'ne Dair Resim ... 273
EK 6: Vâsıt Şerâbiye Medresesi'ne Dair Plan ... 274
BİBLİYOGRAFYA ... 275

ÖNSÖZ

Abbâsî hilafetinin sona yaklaşığı VII/XIII. asrın ilk çeyreği ile ikinci çeyreği, Halife Nâsır-Lidînillah'ın uzun süren hilafetinden sonra yerine geçen oğlu Zâhir-Biemrillâh'ın dokuz ay gibi kısa bir süre hilafette bulunmasının ardından en büyük oğul olması sebebiyle hilafet makamına getirilen Müstansır-Billâh'ın on altı yıllık hilafetine sahne olmuştur.

Abbâsî hilafetinin tekrar toparlanma sürecine girdiği bu dönemde Müstansır-Billâh çevre devletlerle olan ilişkilerini iyi tutarak içte ve dışta siyasî birliği sağlamaya çalışsa da beklenmedik hadiseler Abbâsî devletini sona doğru yaklaştırmıştır. Hârizmşahlar'ın, Moğollarla olan hasmane ilişkilerinin ileride başlarına dert olacağını kestirememeleri ve son dönem Abbâsî halifelerinin bu tehlikeyi bertaraf etmek bir yana görmezden gelmeleri ve herhangi bir tedbir almamaları, diğer taraftan Anadolu Selçukluları'nın Hârizmşahlar Devleti'ne son vermeleri, Eyyûbî meliklerinin birbirleri ile olan mücadeleleri ve yaklaşmakta olan tehlikeyi görememeleri, istilacı Moğollar'ın İslam dünyasına girmelerine kapı aralamış ve Batı'ya yönelik hareketlerinde onları cesaretlendirmiştir.

Müstansır-Billâh, İslam dünyasında yaşanan bütün bu gerginlikleri sona erdirmek ve birliği sağlamak üzere hilafetin manevî gücünden istifade ederek çevre devletlerle olan münasebetleri iyileştirmeye çalışmıştır. Hilafetinin ilk dönemleri sakin geçmiş, bu sebeple Müstansıriyye Medresesi'ni inşa ederek ilmî faaliyetlere ağırlık vermek suretiyle ilmi canlandırmak istemiştir. Dolayısıyla Müstansır-Billâh'ın Moğollar'ın Bağdat'ı işgali öncesinde izlediği devlet politikası, yaşanan siyasî olaylar, devlet kurumları ve işleyiş mekanizmaları, bizi "Müstansır-Billâh ve Dönemi (623-640/1226-1242)" adlı çalışmaya yönlendirmiş, danışman hocamızın olumlu mütalaaları sonucu bu konu ile ilgili yaptığımız ön araştırmalar, Müstansır-Billâh'ın dönemi ile ilgili herhangi bir akademik çalışmanın yapılmadığını göstermiştir. Bu durum bizi bu konunun çalışılması noktasında cesaretlendirmiştir. Doktora tez komitesinde yer alan hocalarımızın da onayı ile bu konuyu çalışmaya başladık.

Tezimiz giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezimizle ilgili kullandığımız kaynaklar ve araştırmalar hakkında kısa bilgiler vererek bu eserlerin tezimiz açısından önemine işaret ettik. Ardından Abbâsîler'in kuruluşundan itibaren Müstansır'a kadarki süreç içerisinde yaşananları "Müstansır Öncesi Abbâsî Devleti Tarihine Genel Bir Bakış" başlığı altında kısaca özetledik. Bu kısımda Abbâsî Devleti'ni kuruluş aşamasından itibaren ele almamızın sebebi, Müstansır-Billâh'ın son halifelerden biri olması sebebiyle Abbâsîler'in kuruluştan itibaren izlediği siyaset, devlet politikası ve geldiği noktayı kısa bilgiler vermek suretiyle hatırlamak, verdikleri mücadeleleri ve çevre devletlerle olan ilişkilerini tespit etmek, Abbâsîler'i sona götüren sebepleri anlamaktır. Giriş kısmında ele aldığımız konulardan bir diğeri de çevre devletlerle olan münasebetler bağlamında kaleme aldığımız bölümün, daha iyi anlaşılması için bu devletlerin Müstansır öncesindeki genel durumunu ortaya koymak üzere kısa bir özet şeklinde ele aldığımız "Müstansır Öncesi Çevre Devletlerin Genel Durumu" başlığıdır.

Birinci bölümde Müstansır'ın halifelik öncesi hayatı ve veliaht tayin edilişi, halifelik dönemi ve şahsiyeti başlıkları ele alınmıştır. Müstansır'ın halifelik öncesi hayatı, doğumu ve ailesi alt başlıkları altında ele alınmış, ancak bu döneme dair geniş bilgi elde edilememiş, malumat eksikliği sebebiyle veliaht tayin edilişine kısaca yer verilmiştir. Halifelik dönemi, halife oluşu ve vefatı başlıkları altında incelenmiş, en son olarak şahsiyetine yer verilmiştir.

İdarî ve Siyasî Teşkilat başlığını taşıyan ikinci bölümde ise mevcut kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla hilafet, vizâret, hicâbet, üstâdüddâr, fütüvvet, şurta, adliye, maliye, imaret, nikâbet, divanlar, niyâbet, devâtdâr ve sefâret başlıklarına yer vermek suretiyle devlet kurumları ve çalışma mekanizmaları incelenmiştir.

Üçüncü bölümde tezimizin asıl kısmını oluşturan Müstansır-Billâh Dönemi'ndeki Siyasî Olaylar incelenmiştir. Bu bölüm Moğollar, Hârizmşahlar, Eyyûbîler, Selçuklular, Begteginliler, Zengîler ve Resûlîler ile olan siyasî münasebetler başlıkları altında ele alınmış, Müstansır döneminde bu devletlerle olan ilişkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezimizin son bölümünde ise Müstansır'ın hilafeti boyunca çok önem verdiği imar faaliyetlerine değinilmiştir. Bu kısım, eğitim ve diğer alanlardaki imar faaliyetleri ana başlıkları altında incelenmiştir. Bunlar arasında eğitim alanındaki imar faaliyetlerine geniş bir şekilde yer verilmiştir. Bunun sebebi Müstansır'ın yaptırmış olduğu ve ilk defa dört mezhebe yönelik eğitim sunan Müstansıriyye Medresesi'nin günümüzde de hala kullanılıyor olmasıdır. Medresenin yetiştirdiği âlimler ve mimarî özelliklerine dair hakkında pek çok çalışmanın yapılması, yapılan çalışmalardan istifade etmemizi kolaylaştırmış, bu bakımdan bu bölüm geniş bir şekilde incelenmiştir. Bu bölümde diğer önemli başlıklar, Bağdat ve Vâsıt'ta İkbal eş-Şerâbî tarafından yaptırılan Şerâbiye Medreseleri olmuştur. Diğer başlıklara ise kısaca yer verilmiştir.

Ayrıca ekler kısmı oluşturularak bu bölümde öncelikli olarak Müstansıriyye Medresesi'nde görev yapan personel ile müderris, muid ve öğrencilerin isimlerine yer verilmiştir. Bu isimler, Nâci Ma'rûf'un *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye* adlı eseri esas alınarak hazırlanmış, ayrıca İbnü'l-Füvatî'nin *Telhisu mecmâü'l-âdâb* adlı eseri ile İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân* adlı eserleri baştan sona okunmak suretiyle tespit edilen isimler eklenmiştir. Bundan ayrı olarak Müstansır-Billâh, Müstansıriyye Medresesi ve dönemle ilgili yaşanan olaylar hakkında söylenen şiirler Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu tercümelerde düz bir anlatım esas alındığından edebî kaygıdan uzak olduğunu belirtmek isteriz. Müstansıriyye Medresesi ile Şerâbiye Medresesi'ne dair resimler ve mimarî planlara yine ekler kısmında yer verilmiştir. Ayrıca Müstansır-Billâh'ın hilafetine kadar gelen halifelerin nesep zinciri ekler kısmında hazırlanan bir tabloda gösterilmiştir.

Konunun tespiti ve hazırlanmasında önemli katkısı bulunan Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi öğretim üyesi değerli hocam Prof. Dr. İsmail Yiğit'e teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda teze son şeklini vermede eğitici, öğretici ve yol gösterici tavsiyelerini esirgemeyen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Osman Aydınlı'ya şükranlarını sunarım. Bazı kaynak ve araştırmaların tespiti ve tavsiyelerinden dolayı Sebahattin Zaim Üniversitesi öğretim üyesi değerli hocam Prof. Dr. Ziya Kazıcı ve Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan'a teşekkür ederim. Çalışmamı büyük bir titizlikle okuyarak önemli katkılarda bulunan Sakarya Üniversitesi İlahiyat

Fakültesi öğretim üyeleri değerli hocalarım Prof. Dr. Levent Öztürk ve Yrd. Doç. Dr. Saim Yılmaz'a şükranlarımı sunarım. Angelika Hartmann tarafından kaleme alınan ve incelediğimiz dönemi anlamaya yardımcı olan *an-Nasir li-Din Allah (1180-1225): Studien zur Sprache Geschichte und Kultur des islamischen Orients* adlı çalışmayı Almanca'dan Türkçe'ye çeviren İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi değerli hocam Doç. Dr. Nurettin Gemici'ye, bazı Arapça metinlerin tercüme edilmesine katkıda bulunan Şanlıurfa İl Vaizi Habib Özkan'a, yine tezin bir bölümünü oluşturan Müstansıriyye Medresesi'ne dair bazı eserler ve resimlerin temininde emeği geçen Nevâl el-Âmirî'ye yardımlarından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezimi hazırlarken maddî ve manevî katkılarını esirgemeyen İlader yöneticilerine ve mensubu olduğum kuruma desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Hizmetlerinden istifade ettiğim Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi çalışanlarına ve çalışmada yardımı geçen herkese müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Ayrıca bu günlere ulaşmamda emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme şükranlarımı sunar, yetişmemde katkısı bulunan bütün hocalarıma minnettar olduğumu ifade etmek isterim.

Yasemin SARI

İstanbul, 2013

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
Ar.	Arapça
a.s	Aleyhisselâm
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ayr.	Ayrıca
b.	Bin, İbn
BEO	Bulletin d'Études Orientales Institut Français de Damas
Bk.	Bakınız
bnt.	Bint
by.	Basım yeri yok
c.	Cilt
CÜİFD	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dn.	Dipnot
ed.	Editör
EI^2 (İng.)	The Encyclopaedia of Islam (New Edition)
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
INT	International
İA	İslam Ansiklopedisi
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
İSAR	İslâm Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İTKM	İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti
MÜ	Marmara Üniversitesi
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
red.	Redaktör
s.	Sayfa
s.a.s	Sallallahü Aleyhi ve Sellem
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜ	Selçuk Üniversitesi
sy.	Sayı
tak.	Takdim eden
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDK	Türk Dil Kurumu
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme eden
ts.	Tarihsiz
tsh.	Tashih eden
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve benzeri
vr.	Varak
vs.	Ve saire
yay.	Yayınları
y.y.	Yüzyıl

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Tezimizde genel tarih kitapları başta olmak üzere biyografi ve tabakat eserleri ile coğrafya kitaplarından oluşan çeşitli kaynaklardan istifade ettik. Bunlar arasında en önemlilerini bize sundukları malzemenin konumuz açısından ehemmiyetine işaret etmek suretiyle sunmak istiyoruz. Bununla beraber incelediğimiz dönemi yakinen anlatan, detaylı bilgiler sunan birinci elden kaynak niteliğinde eser tespit edemediğimizi belirtmek yerinde olacaktır. Bu durum, Moğol istilalarının İslam dünyasını meşgul etmesi sebebiyle tarihçilerin o dönemi yazmaya fırsat bulamamaları, Moğollar'ın Bağdat'ı işgallerinin ardından kütüphanelerdeki bütün eserleri telef etmelerine bağlanırken, diğer taraftan dönemin yükselen gücü olan Anadolu Selçukluları ile Eyyûbîler'i anlatan birinci elden çok sayıda eser mevcuttur.

İncelediğimiz dönemle ilgili yazılmış birinci elden kaynak niteliğinde olan İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1232) *el-Kâmil fi't-târîh*[1] adlı eseri, konumuz açısından önemli olmakla birlikte müellifin 630/1232 senesinde vefat etmesinden dolayı eserin 628/1231 yılı olayları ile son bulması tam olarak istifade etmemizi engellemiştir. İbnü'l-Esîr Musul'da ikamet etmesinden dolayı konumuzla ilgili Zengîler'le olan ilişkiler bağlamında, ayrıca Moğol istilaları ve saldırılarını yakından müşahede etmesi sebebiyle Moğol saldırılarının vehametiyle ilgili aktardığı bilgiler açısından önemlidir.

Ele aldığımız dönemle ilgili temel eserlerden biri de İbnü'l-Füvatî'ye ait olan *Havâdisü'l-câmia*[2] adlı eserdir. İbnü'l-Füvatî, Müstansıriyye Medresesi'nde müşrif olarak görev yaptığından medresenin zengin kütüphanesinin kaynaklarından istifade etme imkânı bulmuş, Abbâsî tarihine dair siyasî tarih alanında olduğu kadar sosyo-kültürel tarih alanında da muasır tarihçilerden daha zengin içerik sunmuştur. Bu bakımdan Müstansır dönemindeki siyasî ve idarî teşkilatlanma, Müstansır dönemi siyasî

---

1 İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdulvâhid İbnü'l-Esîr eş-Şeybânî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Carolus Johannes Tornberg), I-XIII, Beyrut 1982.

2 Kemalüddin Ebü'l-Fazl Abdürrezzâk b. Ahmed İbnü'l-Füvatî eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö. 723/1324) *Havâdisu'l-câmia ve't-tecâribu'n-nâfia fi'l-mieti's-sâbia* (thk. Mehdi en-Necm), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.

olayları ve özellikle de Müstansıriyye Medresesi'ne dair bilgi verirken sıkça başvurduğumuz kaynaklardan olmuştur. Eserin, İbnü'l-Füvatî'ye nispeti kesin olmamakla birlikte Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve İmâd Abdüsselâm Raûf, eserin daha önce yanlışlıkla İbnü'l-Füvatî (ö. 723/1324)'ye nispet edildiğini, aslında VIII. yy.'da yaşamış adı meçhul bir müellife ait olduğunu söylerken Mustafa Cevâd eseri İbnü'l-Füvatî'ye nispet etmiş, ancak daha sonra Ebü'l-Abbas Muhibbüddin Ahmed el-Alevî el-Kerhî'ye ait olabileceğini söylemiştir.[3] Araştırmacıların genel kabulü eserin İbnü'l-Füvatî'ye ait olduğu yönündedir, bu sebeple biz de eserin müellifi olarak onun ismini zikrettik. Genel tarih kitabı olarak kaleme alınan eser 626-700/1228-1301 tarihleri arasına dair bilgi içermektedir. Bu sebeple Müstansır-Billâh öncesi döneme dair bilgiye sahip olamıyoruz.

Çalışmamızla ilgili önemli bilgiler sunan eserlerden biri de İbn Nazîf el-Hamevî (ö. 633/1235'ten sonra)'nin Hama Hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr adına yazmış olduğu *Târîhü'l-Mansûrî*[4] adlı eseridir. Müellifin özellikle 620-633/1223-1235 yılları arasında Eyyûbîler'le ilişkiler bağlamında yer verdiği bilgiler incelediğimiz dönem açısından olayları bizzat kendi müşahedelerine dayanarak aktarması bakımından bizim için ehemmiyet arz etmektedir.

Celâleddin Hârizmşah'ın dîvân kâtibi olan Nesevî (ö. 639/1241)'nin *Celâleddin Hârizmşah*[5] adlı eseri Hârizmşahlar dönemine dair yazılmış önemli eserlerden biri olmakla birlikte Hârizmşahlar Devleti'nin Müstansır-Billâh ile olan siyasî ilişkileri bağlamında incelediğimiz döneme dair detaylı bilgiler sunmaktadır. Bununla ilgili olarak Celâleddin Hârizmşah'ın elçisi Bedreddin Tutak'ı Halife Müstansır'a gönderdiği zaman halifenin huzuruna götürülüşü ve orada nasıl karşılandığına dair Nesevî aracılığıyla aktardığı detaylı bilgiler bizim için önem arz etmektedir.

---

3 Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fuvatî", *DİA*, XXI, 48.

4 Ebü'l-Fezâil Muhammed b. Ali İbn Nazîf el-Hamevî (ö. 633/1235'ten sonra), *et-Târîhü'l-Mansûrî* (thk. Ebü'l-Îd Dudu), Dımaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1981.

5 Şihâbüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali en-Nesevî (ö. 639/1241), *Celalüttün Harezemşah* (trc. Necip Asım Yazıksız), İstanbul 1934.

Muâsır dönem kaynaklarından biri olan İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî (ö. 642/1244)'nin fütüvvet teşkilatına dair fütüvvetin aslı, kaynağı, benzer kavramlardan farkı, şer'î düzendeki yeri, fütüvvete giriş şartları, hangi durumlarda fütüvvetten çıkılacağı vb. pek çok konuyu ayrıntılı bir şekilde anlattığı *Kitâbü'l-fütüvve*[6] adlı eseri, ele aldığımız çalışmada istifade ettiğimiz kaynaklardan biri olmuştur. Nitekim Müstansır'ın dedesi Halife Nâsır döneminde bizzat kendisinin de katılımıyla teşkilatlanan ve devletin siyasî politikasında önemli bir yer teşkil eden fütüvvet, incelediğimiz Halife Müstansır dönemi için devam eden devlet politikası ve işleyişi bakımından önem arz etmektedir. Bu bakımdan fütüvvet teşkilatına dair istifade ettiğimiz önemli bir kaynak olmuştur.

Aslen Bağdatlı olup burada başladığı tahsilini Musul ve Dımaşk'ta sürdüren, ilmî ve sosyal faaliyetleri sebebiyle Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam'ın takdirini kazanan, pek çok medresede olduğu gibi Müstansıriyye Medresesi'nde de bir müddet müderrislik yapan Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256)'nin ilim dünyasına kazandırdığı *Mir'âtü'z-zemân*[7] adlı eseri, muasır dönem kaynaklarından olması bakımından bizim için önemlidir. Eser, yaradılıştan müellifin vefat tarihi olan 654/1256 tarihine kadar gelen genel tarih kitabıdır. Eserin özellikle VII/XIII. y.y.'da Eyyûbîler tarihi açısından verdiği bilgileri, bizzat kendi müşahedelerine dayanarak ayrıntılı bir şekilde kaydetmesi ve günümüze ulaşmayan pek çok arşiv vesikalarına dayanması sebebiyle önemlidir.

Diğer bir muasır eser, aslen Halepli olan İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262)'in *Zübdetü'l-Haleb*[8] adlı eseridir. Müellifin diğer bir eseri biyografi tarzında ele alınan *Buğyetü't-taleb*'in muhtasarı olan *Zübdetü'l-Haleb*, kronolojik sıraya göre esas alınmıştır ve 641/1243 senesine kadar gelen olayları kapsar. İncelediğimiz dönemle ilgili Eyyûbîler tarihi açısından istifade etmemizi sağlayan eser, müellifin kendi müşahedelerine dayanması bakımından bizim için önemlidir.

---

6 Ebû Abdillah Muhammed b. Ebi'l-Mekârim İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî (ö. 642/1244), *Kitâbü'l-fütüvve* (thk. Mustafa Cevad, Muhammed Takiyyüddîn el-Hilâlî, Abdulhalim en-Neccâr, Ahmed Nâci el-Kaysî), Bağdat: Matbaatü'ş-Şefîk, 1958-1960.

7 Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî et-Türkî (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-zemân fî târîhi'l-a'yân* (haz. Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye), I-II, Haydarabad 1951-1952.

8 Kemalüddin Ebü'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillah İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min târîhi Haleb* (thk. Sâmî ed-Dehhân), I-III, Dımaşk 1968.

Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1268)'nin 597/1201 senesine kadar getirdiği, Zengîler ve Eyyûbîler devletleri açısından önemli bir kaynak olan *Kitâbü'r-ravzateyn* adlı eserinin kendisi tarafından yazılan ve 595-665/1195-1267 senelerini kapsayan zeyli *Terâcimü ricâli'l-karneyn*[9] bizim de Eyyûbîler ve Zengîler tarihi bakımından istifade ettiğimiz bir kaynak olmuştur.

Muâsır dönem tarih kaynaklarından İbn Bîbî (670/1272)'ye ait olan ve Anadolu Selçuklu tarihi hakkında önemli bilgiler içeren *el-Evâmirü'l-Alâiyye*[10] adlı eser, müellifin Anadolu Selçukluları'nın dîvânında görevli kâtip olması ve yazdıklarını bizzat müşahedelerine dayanarak ele alması bakımından ve de incelediğimiz halife dönemiyle direkt olmasa da Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad dönemini ayrıntılı bir şekilde ele alması sebebiyle Selçuklular'la ilişkiler bağlamında sıkça başvurduğumuz eserlerden olmuştur.

Mecmû'u'l-mübarek adı ile bilinen, Memlük Sultanı el-Melikü'z-Zâhir I. Baybars zamanına (658/1260) kadar gelen ve Süryânî asıllı tarihçi İbnü'l-Amîd (ö. 672/1273)'e ait olan eser, yıl hesabına göre kaleme alınan genel bir dünya tarihidir. Eser 602-658/1205-1260 tarihleri arası Claude Cahen tarafından *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*[11] adıyla neşredilerek kültür mirasımıza kazandırılmıştır.[12] İbnü'l-Amîd, Eyyûbîler'in Dımaşk dîvânında görev alması ve birçok olayı kendi müşahedelerine dayanarak kaleme alması bakımından önemli bir kaynaktır.

Muasır dönem kaynaklarından olan *Muhtasaru ahbâri'l-hulefâ*[13] adlı eser, İbnü's-Sâî (ö. 674/1276)'ye ait olan *Ahbârü'l-hulefâ'* adlı eserin muhtasarı olup

---

9 Şihâbüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmail b. Ebû Şâme el-Makdisî ed-Dımeşkî (ö. 665/1268), *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn: Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'* (tas. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî; nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Melekiyye, 1947.

10 Nasîrüddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali İbn Bîbî el-Ca'ferî er-Rugadî (ö. 670/1272), *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-alâiyye: Selçuknâme* (trc. Mürsel Öztürk), I-II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

11 Ebü'l-Mekârim el-Mekîn Circîs (Abdullah) b. el-Amîd Ebi'l-Yâsir b. Ebi'l-Mekârim İlyâs (ö. 672/1273), *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye (nşr. Claude Cahen, "La Chronique Ayyoubides d'al-Makin b. al-Amid", *BEO*, XV, (1955-1957), s. 127-184'ten ofsettir), by., ts.

12 Abdülkerim Özaydın, "Mekîn", *DİA*, XXVIII, 553.

13 Ebû Talib Tacüddin Ali b. Enceb b. Osman İbnü's-Sâî el-Hâzin el-Bağdâdî (ö. 674/1276), *Kitâbü muhtasari ahbâri'l-hulefâ'*, Mısır 1309/1892.

kendisine nispet edilmekle birlikte İbnü's-Sâî'ye ait olmadığı da söylenmektedir. Bununla birlikte muhtasar da olsa söz konusu dönemi anlatması bakımında bizim için önem arz etmektedir.

İbnü's-Sâî kendisi aslen Bağdatlı olup orada doğup orada tahsil görmesi ve yetişmesi, Nizâmiye ve Müstansıriyye Medreseleri'nde hâzin olarak görev yapması, Abbâsîler'in son dönem halifelerinin yaşadıklarını bizzat müşahede etmesi, Abbâsîler'in yıkılışı ve Bağdat'ın Moğollar tarafından işgaline şahit olması[14] ve özellikle de tarih alanında yaptığı çalışmaları bizim dönemimiz açısından çok önemli olmakla birlikte eserlerinin günümüze kadar ulaşmamış olmasından dolayı müteessir olduğumuzu belirtmek isteriz.

Hârizmşah ve Moğol tarihi bakımından önemli bir kaynak olan Cüveynî (ö. 681/1282)'nin Farsça olarak kaleme aldığı *Târîh-i Cihangüşâ*[15] adlı eseri, incelediğimiz dönemde Hârizmşah ve Moğollar'la olan ilişkiler bağlamında verdiği bilgiler açısından önemlidir. Ayrıca Moğollar'ın Bağdat işgaline onların safında katılması ve uzun yıllar Moğollar'a hizmet etmesi sebebiyle eserin ihtiva ettiği zengin tarihî ve içtimaî bilgiler açısından Moğollar'ın birinci elden kaynağı olması[16] itibariyle bizim için önemlidir.

Kendisi bir Süryânî tarihçisi olan İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286)'nin Süryânîce kaleme aldığı ve yaradılıştan 683/1286 tarihine kadar gelen olayları muhtevi olan *Ebü'l-Ferec tarihi*[17] adlı eser, Abbâsî halifeleri, Hârizmşahlar ve Moğollar hakkında verdiği bilgiler açısından önemlidir. Müellifin kullandığımız diğer bir eseri de kendisinin genel tarih kitabına yaptığı Arapça muhtasar niteliğinde *Târîhu muhtasari'd-düvel*[18] adlı eseridir.

---

14 Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı (Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)* (tak. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: İSAR yay., 1998, s. 164; Sabri Hizmetli, "İbnü's-Sâî", *DİA*, XXI, 196.

15 Ebü'l-Muzaffer Alâüddin Atâ' Melik b. Bahâeddin Muhammed el-Cüveynî (ö. 681/1282), *Târîh-i Cihângüşâ* (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., 1988.

16 Orhan Bilgin, "Cüveynî", *DİA*, VIII, 140.

17 Ebü'l-Ferec Bar Hebraeus Cemaleddin Yuhannâ Mâr Grigorius b. Taceddin Ehrûn (Hârûn-Aaron) İbnü'l-'İbrî el-Malatî (ö. 685/1286), *Ebü'l-Ferec tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.

18 İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarü'd-düvel* (trc. Şerâfettin Yaltkaya), Ankara: Maârif Vekâleti, 1941.

İncelediğimiz konu ile ilgili olarak sıkça başvurduğumuz temel eserlerden bir diğeri de Eyyûbî tarihi açısından birinci elden kaynak niteliğinde olan İbn Vâsıl (ö. 697/1298)'ın *Müferricü'l-kürûb*[19] adlı eseridir. İbn Vâsıl Moğol istilaları ve Abbâsî Devleti'nin yıkılışına bizzat şahit olmuş, ayrıca 620/1223 tarihinden itibaren verdiği bilgiler bizzat müşahede ettiği olaylar üzerine olduğundan incelediğimiz dönemle ilgili Abbâsî Halifesi Müstansır'ın Eyyûbî hükümdarlarıyla olan ilişkileri bağlamında verdiği detaylar bizim için önem arz etmektedir.

Ayrıca İbnü't-Tıktakâ (ö. 709/1309)'nın *el-Fahrî,*[20] Reşîdüddin Hemedânî (ö. 718/1318)'nin *Câmiü't-tevârîh,*[21] Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331)'nın *Târîhü Ebi'l-Fidâ*[22] ve bir diğer eseri *et-Tebrü'l-mesbûk,*[23] İbnü'd-Devâdârî (ö. 732/1332)'nin *Kenzü'd-dürer,*[24] Zehebî (ö. 748/1347)'nin *Târîhü'l-İslâm,*[25] İbn Kesîr (ö. 774/1373)'in *el-Bidâye ve'n-nihâye,*[26] Melikü'l-Eşref el-Gassânî (ö. 803/1400)'nin *Ascedü'l-mesbûk,*[27] Fâsî (ö. 832/1429)'nin *Şifâü'l-Garâm*[28] Makrîzî (ö. 845/1442)'nin *Kitâbü's-sülûk*[29] adlı eserleri, önemli ölçüde istifade ettiğimiz diğer genel tarih kaynaklarıdır.

---

19 Ebû Abdillah Cemalüddin Muhammed b. Salim b. Nasrullah b. Salim İbn Vâsıl (ö. 697/1298), *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri benî Eyyûb* (thk. Hüseyin Muhammed Rebi'), I-V, Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lam, 1972.

20 Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ (ö. 709/1309), *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-islâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

21 Ebü'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Reşidüddin Fazlullah Hemedânî (ö. 718/1318), *Câmiü't-tevârîh* (thk. Yahyâ Haşşab- Ar. trc. Fuad Abdülmu'ti Sayyad), Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1983.

22 Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin Ebi'l-Fidâ' İsmail b. Ali b. Mahmud b. Ömer b. Şahinşah b. Eyyûb (ö. 732/1331), *Târîhu Ebi'l-Fidâ* (thk. Mahmûd Deyyûb), I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

23 Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin Ebü'l-Fidâ' İsmail b. Ali b. Mahmud b. Ömer b. Şahinşah b. Eyyûb (ö. 732/1331), *et-Tebrü'l-mesbûk fî tevârîhi'l-mülûk* (thk. Muhammed Azb), Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1995.

24 Seyfüddin Ebû Bekir b. Abdillah b. Aybek İbnü'd-Devâdârî (ö. 732/1332), *Kenzü'd-dürer ve câmi'i'l-ğurer: ed-dürrü'l-matlûbi fî ahbâri mulûki benî Eyyûb* (thk. Sa'îd Abdülfettah 'Âşûr), I-IX, Kahire 1972.

25 Şemseddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1347), *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm; 621-630, 631-640* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnaut, Salih Mehdi Abbâs), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

26 Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmail b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr b. el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımeşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXI, Riyad 1997-1999.

27 Ebü'l-Abbas İsmail b. el-Abbas el-Melikü'l-Eşref el-Gassânî (ö. 803/1400), *el-Ascedü'l-mesbûk ve'l-cevherü'l-mahkûk fî tabakâti'l-hulefâi ve'l-mülûk* (thk. Şakir Mahmûd Abdülmün'im), I-II, Beyrut: Dârü't-Terâsi'l-İslâmiyye, 1975.

28 Ebü't-Tayyib Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî el-Mekkî el-Mâlikî (ö. 832/1429), *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-beledi'l-Harâm*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Yemen'deki Resûlîler hanedanının Eyyûbî hükümdarlarıyla yaşadığı iktidar mücadelesi ve Müstansır-Billâh'ın yanında resmî hükümdar olarak tanınmak için girişilen gayreti anlamak bakımından Resûlîler tarihi için sıkça başvurduğumuz bir diğer kaynak da Hazrecî (ö. 812/1410)'nin *el-Ukûdü'l-lü'lü'iyye*[30] adlı eseridir. Müellif eserini yıllara göre tertip etmiş ve Eyyûbîler'in Yemen şubesinin kurucusu Turan Şah ile Yemen'e gelen Resûlîler hanedanıyla başlatıp el-Melikü'l-Eşref İsmail'in 803/1400 tarihinde vefatına kadar getirmiştir.[31] Müellifin, eserin özellikle ikinci bölümünde yer verdiği el-Melikü'l-Mansûr Nureddin Ömer b. Resûl'e 630/1233 senesinde Halife Müstansır'ın hükümranlık menşurunu verdiği haberi incelediğimiz dönem açısından önem teşkil etmektedir.

Müstansıriyye Medresesi ile ilgili ilginç detaylar sunan ve tezimiz açısından son derece önemli bir eser olan Âlûsî (ö. 1342/1924)'nin *Târîhu mesâcidi Bağdâd*[32] adlı eserini de burada zikretmek yerinde olacaktır.

Tezimizde tabakat ve biyografi kitaplarından önemli ölçüde istifade ettik. Bunlar arasından en önemlilerini söylemek gerekirse İbn Hallikân (ö. 681/1282)'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*[33] adlı eseri en başta gelir. Müellifin alfabetik olarak İslam dünyasında zamanına kadar yetişen devlet adamları ve âlimleri ele aldığı bu önemli eserini baştan sona okumak suretiyle incelediğimiz dönemde devletin üst düzey kademelerinde görev alan ya da medreseler gibi devletin çeşitli kurumlarında çalışan görevlileri tespit etmek bakımından bizim için önemli bir kaynak olmuştur.

İbn Sunbüt el-Erbilî (ö. 717/1317)'nin *Hülâsâtü'z-zehebi'l-mesbûk*[34] adlı eserinde Müstansır'ın biyografisine yer verdiği bölümde diğer eserlerde

---

29 Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Makrîzî (ö. 845/1442), *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. Muhammed Mustafa Ziyade), I-XII, Kahire 1957.

30 Ebü'l-Hasan Muvaffakuddin Ali b. Hasan b. Ebû Bekr el-Hazrecî ez-Zebîdî (ö. 812/1410), *el-Ukûdü'l-lü'lüiyye fî târîhi'd-devleti'r-Resûliyye* (tsh. Muhammed Besyûnî Asel), I-II, Kahire: Matbaatü'l-Hilâl, 1911.

31 Cevdet İzgi, "Hazrecî, Ali b. Hasan", *DİA*, XVII, 145.

32 Ebü'l-Meâlî Cemalüddin Mahmûd Şükrü b. Abdillah b. Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1342/1924), *Târîhu mesâcidi Bağdâd ve âsâruhâ* (thk. Muhammed Behçet el-Eserî), Bağdat: Dârü's-Selâm, 1927.

33 Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut 1971.

34 Ebû Muhammed Bedrüddin Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbüt Kanita el-Erbilî (ö. 717/1317), *Hülâsatü'z-zehebi'l-mesbûk muhtasaru min siyeri'l-mülûk* (tsh. Mekki es-Seyyid Casim), Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.

rastlamadığımız çocuklarının sayısı ve isimlerini zikretmesi ve de yaptırmış olduğu medrese ile ilgili dikkate değer bilgiler vermesi özellikle de Müstansıriyye Medresesi'nde yer alan saatin işleyişi ile ilgili detaylı malumat sunması bizim için önemli bilgiler olmuştur.

Tabakat kitapları arasında özellikle de baştan sona okumak suretiyle VIII/XIV. y.y.'ın başlarına kadar yaşamış meşhur şahsiyetlerin biyografilerine yer veren Müstansıriyye Medresesi'nde çalışan hâzin, müşrif, müstensih, müderris ve fakihleri, ayrıca fütüvvet teşkilatına intisap eden devletin üst düzey şahsiyetlerini tespit noktasında İbnü'l-Füvatî (ö. 723/1324)'nin kullandığımız diğer eseri *Telhîsu mecma'i'l-âdâb*[35] adlı, lakaplara göre alfabetik olarak düzenlenmiş biyografik eseri önemli ölçüde istifade ettiğimiz biyografi eserlerindendir.

Ayrıca Zehebî (ö. 748/1347)'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,*[36] İbn Dokmak (ö. 809/1407)'ın *el-Cevherü's-semîn,*[37] Kalkaşandî (ö. 821/1418)'nin *Meâsirü'l-inâfe,*[38] İbn Ebî Uzeybia (ö. 856/1452)'nın *İnsânü'l-uyûn*[39] ve Safedî (ö. 911/1505)'nin *Nektü'l-himyân*[40] adlı biyografik eserleri zaman zaman başvurduğumuz önemli kaynaklar arasındadır.

Müstansır-Billâh dönemine muasır olan coğrafyacıların kaleme aldıkları eserler de araştırdığımız dönemin farklı yönlerini aydınlatması sebebiyle büyük önem taşımaktadır. Bunlar arasında Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229)'nin *Mu'cemü'l-büldân*[41]

---

35 Kemalüddin Ebü'l-Fazl Abdürrezzâk b. Ahmed İbnü'l-Füvatî eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö. 723/1324), *Telhîsu mecma'i'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb* (thk. Mustafa Cevâd), IV/1-2, Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, 1962.

36 Şemsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1347), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, Muhyi Hilâl Serhan), I-XXIII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

37 Sarimüddin İbrahim b. Muhammed b. Aydemir İbn Dokmak (ö. 809/1407), *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefâ ve'l-mülûk ve's-selâtîn* (thk. Muhammed Kemleddin İzzeddin Ali), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.

38 Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî (ö. 821/1418), *Meâsirü'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe* (thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), I-III, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1980.

39 Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer İbn Ebî 'Uzeybe eş-Şâfiî el-Makdisî (ö. 856/1452), *İnsânü'l-uyûn fî meşâhîri sâdisi'l-kurûn (*thk. İhsân Zenûn es-Sâmirî, Muhammed Abdullah el-Karhât), Amman: Dârü'l-Verd, 2007.

40 Selahüddin Halil b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1363), *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân* (thk. Ahmed Zeki Bey), y.y., 1911

41 Şihâbüddin Ebû Abdillah Yâkut b. Abdillah el-Hamevî, er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, ts.

ile Kazvînî (ö. 682/1283)'nin *Âsârü'l-bilâd*[42] adlı eserleri, coğrafî mekânlar hakkında bilgi vermenin yanı sıra o yerle ilgili mühim tarihî hadiseleri zikretmeleri bakımından bizim için önemlidir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Türkiye'de ve yurt dışında Halife Müstansır-Billâh ve dönemi ile ilgili yapılmış her hangi müstakil bir çalışmaya rastlamadık. Bununla birlikte Müstansır-Billâh tarafından yapıldığı için incelediğimiz dönem açısından önemli olan, tezimizin de bir bölümünü oluşturan ve günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşan nadir medreselerden olması hasebiyle dikkati çeken Müstansıriyye Medresesi ile ilgili gerek Arap dünyasında gerek Batı'da olsun bazı makalelerin kaleme alındığını tespit ettik. Öncelikli olarak hicrî tarihleri miladî takvime çevirmede istifade ettiğimiz Tarih Çevirme Kılavuzu'nu[43] zikretmek yerinde olacaktır.

Tezimizi hazırlarken yararlandığımız araştırmaların başında Nâci Ma'rûf tarafından doktora çalışması olarak kaleme alınan *Târîhu'l-ulemâi'l-Müstansıriyye*[44] adlı eser gelmektedir. İlgili bölümü yazarken sıkça başvurduğumuz ve önemli ölçüde istifade ettiğimiz eserden, Müstansıriyye Medresesi'nin yapımı, sahip olduğu imkânlar ve kaç öğrenciye hitap ettiği vb. meseleler ile medresede görevlendirilen müderrisler ve personel hakkında biyografik bilgileri tespit etme noktasında istifade ettik. Nâci Ma'rûf'un medresede görevli müderrisler ve personeli eserlerden incelemesi ve tespiti, bizim de tezin ekler kısmında yer vermek üzere ayrı bir bölüm açmamıza olanak sağlamış, hatta biyografi eserlerinden bu yönde yaptığımız okumalar, Nâci Ma'rûf'un tespitlerinin üzerine eklemeler yapmamızı sağlamıştır. Ayrıca müellifin Bağdat ve Vâsıt şehirlerinde yine Müstansır-Billâh döneminde inşa edilmiş Şerâbiye Medreseleri'ne yönelik yaptığı ayrı bir çalışması,[45] bu bölümde istifade ettiğimiz diğer bir eseridir.

---

42 Ebû Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî (ö. 682/1283), *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Beyrut: Dârü Sâdır, ts.

43 Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, I-V, Ankara: TTK yay., 1997.

44 Nâci Ma'rûf, *Târihu ulemâi'l-Müstansıriyye*, Kahire: Dârü'ş-Şaab, I-II, 1976.

45 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye bi-Bağdâd ve Vâsıt ve Mekke,* Kahire: Dârü'ş-Şaab, 1977.

Ahmed Çelebi'nin *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*[46] adlı çalışması medreselerde hâzin, müşrif, münâvil, müstensih, müderris, muid vb. görev yapan personelin yaptığı işi anlamak bakımından aydınlatıcı olmuştur.

Subhi Salih'in ise *İslam Kurumları*[47] adlı eseri, idarî ve siyasî teşkilatlanmayı ele aldığımız ikinci bölümde vizâret, nikâbet, niyâbet, şurta, dîvân vb. kurumları anlatırken sıkça başvurduğumuz ve önemli ölçüde istifade ettiğimiz bir kitaptır.

Jean Maurice Fiey'in *Ahvâlü'n-nasârâ*[48] adlı çalışması, Hıristiyan tebaanın durumu ve onlarla ilişkiler bağlamında tezimize katkı sağlamıştır. Aynı şekilde Walter Johesp Fischel'in *Yehûd fi'l-hayâti'l-iktisâdî*[49] adlı çalışması Yahudiler ve onlarla ilişkiler bağlamında istifade ettiğimiz eserler olmuştur.

Ayrıca üçüncü bölümde Müstansır dönemindeki siyasî olayları ele alırken devletlerarası ilişkiler bağlamında önemli ölçüde istifade ettiğimiz ve sıkça kullandığımız, konumuz açısından da aydınlatıcı olan çalışmalar arasında Gülay Öğün Bezer'in *Begteginliler,*[50] Yavuz Selim Burgu'nun *Anadolu Selçukluları,*[51] Işın Demirkent'in *Haçlı Seferleri,*[52] Önder Kaya'nın *Selahaddin Sonrası Dönemde Eyyûbîler,*[53] Hacı Ahmet Özdemir'in *Moğol İstilası,*[54] Süleyman Abdülganî Malikî'nin Resûlîler devletini anlattığı *Bilâdü'l-Hicâz*[55] adlı çalışmaları zikretmek yerinde olacaktır.

---

46 Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul, ts.

47 Subhi Salih, *İslam Kurumları* (trc. İbrahim Sarmış), Ankara 1999.

48 Jean Mourice Fıey, *Ahvâlü'n-nasârâ fî hilâfeti beni'l-Abbâs* (Ar. trc. Hüsni Zîne), Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1990.

49 Walter Joseph Fıschel, *Yehûd fi'l-hayâti'l-iktisâdî ve's-siyâsî li'd-düveli'l-İslâmî: el-Abbâsî ve'l-Fâtımî ve'l-İlhânî* (Ar. trc. Süheyl Zekkâr), Dımaşk: Dârü't-Tekvîn, 2005

50 Gülay Öğün Bezer, *Begteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/1132-1253)*, İstanbul 2000.

51 Yavuz Selim Burgu, *Anadolu Selçukluları: Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, İstanbul 2011.

52 Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.

53 Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, İstanbul 2007.

54 H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul 2005.

55 Süleyman Abdülganî Mâlikî, *el-Bilâdü'l-Hicaz münzü bidâyeti ahdi'l-eşrâf hattâ sukûti'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye fî Bağdâd*, Riyad: Dirâsetü'l-Melik Abdülaziz, 1983.

Bunlardan ayrı olarak Mustafa Cevâd'ın Hazrecî'nin tarih eserinden derlediği ve Sümer dergisinde yayınlamış olduğu Müstansıriyye Medresesi müderris, fakih ve personeline dair makalesi[56] bizim en fazla istifade ettiğimiz çalışmalar arasındadır.

Fütüvvet teşkilatının teşekkülü ve işleyişiyle ilgili olarak İsmet Kayaoğlu'nun hazırlamış olduğu makale,[57] fütüvvet teşkilatının anlaşılması ve sonraki dönemlerde işleyiş seyri bakımından tezimiz için önemli bir çalışmadır.

Çalışmamızda *DİA*, *İA*, *EI*^{2} *(İng.)*, *DGBİT* ve *Türkler* gibi ansiklopedilerde yayınlanan tez konumuzla ilgili makalelerden önemli ölçüde istifade ettiğimizi de belirtmek isteriz.

---

56 Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye ve müderrisûhâ ve muhaddisûhâ ve nâzirûhâ ve dârü'l-Kur'âni'l-Müstansıriyye fî nusûsin târîhin gayri menşûre", *Sümer* (Bağdâd 1958), c. XIV, sy. 1-2, s. 27-75.

57 İsmet Kayaoğlu, "Halife en-Nâsır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu", *AÜİFD* (Ankara 1981), c. XXV, s. 221-227.

II. MÜSTANSIR ÖNCESİ ABBÂSÎ DEVLETİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Emevîler'e karşı başlatılan ihtilal hareketinin başarıya ulaşmasıyla 12 Rebîülâhir 132 (28 Kasım 749) Cuma günü Kûfe Camii'nde ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh'a (132-136/750-754) biat edilmesiyle Abbâsî Devleti dönemi başlamıştır. Ebü'l-Abbas minbere çıkıp hutbe okumuş ve Hâkimiyetin Abbâsîler'in hakkı olduğunu çeşitli deliller ileri sürerek kanıtlamaya çalışmıştır.[58] Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın halife olarak biat almasına rağmen Emevîler hala bazı bölgelerde hâkimiyetini devam ettirmekteydi. Emevî Hâkimiyetine son vermek üzere Suriye'ye doğru ilerlemekte olan Abbâsî ordusu, Emevî halifesi II. Mervân tarafından Zap suyu sahillerinde durdurulmuş, çıkan savaşta II. Mervân'ın yenilmesiyle Suriye'nin kapıları Abbâsîler'e açılmıştır.[59] Böylece Emevîler'in başkenti Dımaşk ele geçirilerek (14 Ramazan 132/26 Nisan 750) Emevî Devleti tarih sahnesinden silinmiş, Abbâsî Hâkimiyeti kesinlik kazanmıştır. Emevîler'in Vâsıt valisi İbn Hübeyre, teslim olmakta güçlük çıkarmış, Mervân'ın öldüğü kendisine bildirilince görüşmeye razı olmuş, yapılan teslim anlaşması Abbâsîler tarafından uygulanmayarak İbn Hübeyre ve birçok kişi idam edilmiştir.[60] Ebü'l-Abbas döneminde iç karışıklıklar büyük ölçüde sonlandırılmış, Endülüs ve Kuzey Afrika'nın batısı dâhil bütün İslam dünyasında halife olarak tanınmıştır.[61]

Bundan sonra hilafet merkezi, Suriye'den Irak'a taşınmıştır. İran sınırına yakın Kûfe, hilafetin yeni baş şehri haline getirilmiştir. Ali taraftarlığı ile bilinen Kûfe'de kendisini güvende hissetmeyen Ebü'l-Abbas es-Seffâh, hilafet merkezini Hâşimiye'ye oradan da Enbâr'a nakletmiştir.[62] 136/754 senesinde vefat etmesi üzerine veliaht tayin ettiği kardeşi Mansûr (136-158/754-775) hilafete geçmiş,[63] hilafetinin ilk dönemlerinde kendisine itaat etmeyen amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah ile uğraşmak üzere Ebû

---

58 Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberî (ö. 310/923), *Târîhü't-Taberî: Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*, I-V, Beyrut: Târîhü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, IV, 346; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", *DİA*, X, 284; "Abbâsîler", *DİA*, I, 34.

59 Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IV, 352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 417-418.

60 Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 437-442.

61 Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", *DİA*, X, 284.

62 Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 2011, s. 396; Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", *DİA*, X, 284.

63 Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IV, 375; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 462.

Müslim'i görevlendirmiş,[64] isyanı bastıran Ebû Müslim, fazla itibar görmeye başlayınca onu da öldürtmüş (137/755),[65] bu sebeple Horasan'da çıkan isyanlar bastırılarak otorite sağlanmıştır (145-151/762-768). Diğer taraftan Ali evladının başlattığı isyanlar, onun döneminde geçici de olsa bastırılmıştır. Bizans saldırılarına karşı müstahkem kaleler yaptırmıştır. Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm'ın Endülüs'teki varlığına son vermek istediyse de başarılı olamamış, anlaşma yoluna gitmiştir. Onun döneminde Kuzey Afrika'daki Hâricî ayaklanmaları bastırılmıştır. İlmî ve kültürel faaliyetler yoğunluk kazanmış, farklı dillerden Arapça'ya tercümeler ile tedvin ve tasnif faaliyetleri hız kazanmıştır.[66] Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın baş şehri en son naklettiği Enbâr'dan alarak Dicle kıyısında, Sâsânî İmparatorluğu'nun eski başşehri Medâin harabeleri yakınında yeni bir şehir kurmuş (145/762), resmî adı Medînetüsselâm olmasına rağmen aynı yerde bulunan eski bir İran köyünün adıyla Bağdat olarak isimlendirilmiştir.[67]

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un 158/755 senesinde vefatının ardından oğlu ve veliahdı Mehdî-Billâh (158-169/775-785) hilafete geçmiş, zındıklarla mücadele etmek üzere dîvânü'z-zenâdıka'yı kurmuş, tenâsüh inancına sahip olup ulûhiyet iddia ederek Horasan'da çok sayıda taraftar bulan Mukanna'nın ayaklanmasını bastırmıştır (161/778).[68] Mehdî-Billâh, Mansûr döneminde ciddi tehlike oluşturan Ali evladına karşı ılımlı siyaset izleyerek onları yanına çekmiştir.[69]

Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786) dönemine gelindiğine ise Ali evladına karşı sert tedbirler alınmış, Zındıklar ve Hâricîlerle şiddetle mücadele edilmiştir.[70] Hâdî'nin 170/786'da vefat etmesi üzerine Halife Mehdî'nin oğlu Hârûnürreşîd (170-193/786-809) hilafete geçmiş, ilk iş olarak mürebbisi Yahya el-Bermekî'ye geniş yetkiler vererek vezir tayin etmiştir.[71] Bizansla yapılan mücadelelere önem verilmiş, donanma güçlendirilmiştir.[72] Ali evladı ile olan mücadeleler onun döneminde de devam etmiş,

---

64 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 463.
65 Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IV, 386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 468.
66 Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5-6.
67 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 557-560. Ayrıca bk. Philip K. Hitti, s. 399; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 34.
68 Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IV, 560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 51.
69 Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA*, XXVIII, 377-379.
70 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 57. Ayrıca bk. Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV, 16-17.
71 Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IV, 619.
72 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 184-186.

Hâricî ayaklanmaları bastırılmıştır. 193/809'da vefatının ardından yerine oğlu Emin'in (193-198/809-813) geçmesiyle[73] hilafet, Arap ve Hâşimî bir anneden dünyaya gelen Emin ile İranlı bir cariyeden dünyaya gelen Me'mun'un kardeş mücadelesine ve dolayısıyla iktidar mücadelesine tanık olmuştur. Emin dönemi daha ziyade iç çekişmelerle geçmiş, bu sebeple önemli gelişmeler yaşanmamış, 198/813 senesinde öldürülmesinin ardından Me'mun'un hilafet dönemi başlamıştır (198-218/813-833).[74]

Me'mun'un İran asıllı Fazl b. Sehl'i vezir tayin etmesi ve İranlı unsura önem vermesi Arapları tedirgin etmeye başlamış, bu sebeple Me'mun yönetimine karşı isyanlar başlatmışlardır. Bir süre sonra bu isyanlar bastırılmış, ardından Ali evladının iktidarı ele geçirmek için başlattığı isyanlarla mücadele edilmiş, Bizansla olan mücadeleler bu dönemde de devam etmiştir.[75] Ayrıca bu dönemin önemli isyanlarından olan Bâbek isyanı ile Vâsıt ve Basra arasında yerleştirilen Hint asıllı Zûtlar'ın korsanlık faaliyetleri bir türlü durdurulamamıştır. Diğer taraftan bu dönemde Bizans'tan getirilen felsefe, matematik, tıp ve musikî'ye dair eserler Arapçaya tercüme edilmiş, felsefe ve kelam düşüncesinin gelişmesinde önemli ilmî ve kültürel gelişmeler yaşanmıştır. Mutezile mezhebini resmî mezhep olarak benimseyen Me'mun, Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsemeyen âlimlerin cezalandırılmasını emrederek büyük tepki çekmiştir.[76] Me'mun'un 218/833'de vefatının ardından veliahdı ve kardeşi Mu'tasım-Billâh'ın dönemi (218-227/833-842) başlamıştır.[77]

Hilafete geçmesinde Türk kumandanların payı olan Mu'tasım, kardeşleri Emin ve Me'mun dönemlerinde devlet yönetiminde etkin olan Arap ve İranlı nüfuzu bertaraf ederek Türk nüfuzu etkin kılmış, ancak bu durumu hazmedemeyen Arap ve İran kaynaklı isyanlar zuhur etmiş, bu isyanlarla meşgul olmuştur. Me'mun döneminde Zûtlar'ın önlenemeyen korsan faaliyetleri[78] ile bir türlü bastırılamayan Bâbek isyanı Mu'tasım döneminde nihayet bulmuş,[79] Bizans'a karşı önemli mücadeleler verilmiş,

---

73 Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, XVI, 258-261.
74 Hakkı Dursun Yıldız, "Emin", *DİA*, XI, 112-114.
75 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 417-418.
76 Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 423-427.
77 Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 101-104.
78 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 443.
79 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 477-478.

bugün Afyon civarında bulunan Bizans'ın önemli kalelerinden Ammûriye fethedilmiş,[80] Me'mun'un başlattığı mihne olayı onun döneminde de devam etmiştir. Mu'tasım döneminde dikkat çeken unsurlardan biri de Halife Me'mun gibi kendisi de çeşitli Türk bölgelerinden Türk birlikleri getirtmiş ve ordusunun büyük bölümünü Türkler'den oluşturmuştur. Diğer yandan baş şehri, Bağdat'ın yüz kilometre kuzeyinde kurdurduğu Sâmerrâ şehrine taşımış (221/836), oğlu Hârun'u (Vâsık-Billâh) Bağdat'a vali tayin ederek Türk birlikleriyle birlikte Sâmerrâ'ya yerleşmiş, böylece Abbâsî tarihinde Türk kumandanların Hâkimiyetinde Sâmerrâ devri başlamıştır.[81]

Mu'tasım'ın 227/842'de vefat etmesi üzerine vasiyeti gereği hilafet makamına geçen oğlu Vâsık-Billâh (227-232/842-847), Dımaşk, Hicaz bölgesi ve İrmîniye'de çıkan isyanları bastırmakla uğraşmış, diğer taraftan Hâricîler'in Diyârırebîa, Kürtler'in İsfahan, Cibâl ve Fars bölgelerinde çıkardıkları isyanlar ve Yemâme'de gittikçe büyüyen çapulculuk hareketleri ile mücadele etmiştir. Bu dönemde Türkler'in askerî ve idarî alandaki nüfuzları giderek artmış, mihne olayı önceki iki halife döneminde olduğu gibi devam etmiş ve Bizansla ilişkiler daha sakin geçmiştir. Vâsık'ın 232/847 yılında veliaht tayin etmeden vefat etmesi üzerine ilk defa devlet erkanı tarafından kardeşi Ca'fer, Mütevekkil-Alellâh (232-247/847-861) lakabıyla halife ilan edilmiştir.[82]

Mütevekkil hilafete geçmesinin ardından ilk iş olarak kendinden önceki Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık'ın izlediği siyasî, dinî ve fikrî politikalarda değişiklik yaparak halkın memnun kaldığı bir siyaset anlayışını benimsemiştir. Öncelikli olarak Mutezilî anlayıştan vazgeçerek halku'l-Kur'an ile ilgili tartışmalara son vermiş, bu sebeple hapsedilmiş ilim adamlarını serbest bırakmıştır.[83] Türk kumandanlarının nüfuzundan rahatsız olan halife, ilk icraatı olarak İnak et-Türkî'yi görevinden almıştır.[84] Diğer taraftan Ali evladına karşı şiddet yanlısı bir politika izleyerek faaliyetlerini dizginlemeye çalışmıştır.[85] Dönemi genel itibariyle barış içinde geçse de zaman zaman isyanlar ve ayaklanmalarla mücadele etmek durumunda kalmış, nitekim Azerbaycan,

---

80 Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 480-488.
81 Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, 380-382.
82 Kadir Kan, "Vâsik-Billâh", *DİA*, XLII, 548-549.
83 Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi*, İstanbul 1996 (Basılmamış Doktora Tezi, MÜ, SBE), s. 82-104.
84 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 46.
85 Bk. Kırkpınar, s. 104-118.

İrmîniye, Doğu Sudan'daki Nûbe'de çıkan isyanlar kısa sürede bastırılmıştır. Bizansla olan mücadeleler onun döneminde de karadan ve denizden olmak üzere devam etmiştir. Mütevekkil, askerî işlerde Türk nüfuzunu kırmak için başşehri çoğunluğu Arap olan Dımaşk'a taşımaya karar vermiş, ancak iklimine uyum sağlayamaması ve Türk birlikleri arasındaki huzursuzluk sebebiyle Sâmerrâ yakınlarında inşa ettirdiği Ca'feriyye şehrine taşınmıştır. Veliaht tayin ettiği büyük oğlu Müntasır ile olan fikir ayrılığı sebebiyle onu veliahtlıktan azledip yerine küçük oğlu Mu'tez'i tayin etmesi, Türk kumandanlarıyla anlaşan Müntasır'ın, babası Mütevekkil'i öldürtmesine neden olmuştur.[86] İlk defa bir halife devletin muhafız birlikleri tarafından katledilmiştir. Bundan sonra gelen halifelerin siyasî otoriteleri yanı sıra manevî otoritelerinin de zayıf olması, bir asırdan fazla süredir hâkimiyetini sürdüren Abbâsî hilafetinin hızla gerilemesine neden olmuştur. Onun dönemi ilmî ve kültürel faaliyetler açısından parlak geçmiş, önceki dönemlerde gelişmekte olan tercüme faaliyetleri yerini yoğun telif çalışmalarına bırakmıştır.[87]

Mütevekkil'in 247/861 senesinde öldürülmesinin ardından oğlu Müntasır-Billâh (247-248/861-862) hilafete geçmiş, Türk kumandanların baskısı nedeniyle kardeşleri, ikinci veliaht Mu'tez ile üçüncü veliaht İbrahim'i veliahtlıktan azletmiştir.[88] Yemen ve Musul'da Kürtler'in de desteklediği isyan, Türk kumandanlar tarafından bastırılmıştır. Altı ay gibi kısa bir süre hilafette kaldıktan sonra vefat etmiş, yerine devlet erkanı ile Türk kumandalarının kararı ile Halife Mu'tasım-Billâh'ın torunu Müstaîn-Billâh (248-252/862-866) hilafete geçmiştir.[89]

Türk kumandanların nüfuzunu hissettirdiğini düşünen bazı gruplar, hilafete geçen Müstaîn-Billâh'a karşı Mu'tez'i destekleyerek isyan çıkarmışlar, ancak amaçlarına ulaşamamışlardır.[90] Âdeta Türk askerleri ne isterse yapmak durumunda kalan Halife Müstaîn, halkın büyük tepkisini çekmiş, Türk askerlerine karşı bir isyan başlamış, kısa süre sonra bastırılmıştır. Bir müddet sonra malî ve siyasî durumlarının

---

86 Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII, 95-100.

87 Geniş bilgi için bk. Mahmut Kırkpınar, Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi; "Mütevekkil-Alellah", *DİA*, XXXII, 212-214.

88 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 112.

89 Abdülkerim Özaydın, "Müntasır-Billâh", *DİA*, XXXII, 24-25.

90 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 141-144.

kötüleştiğini iddia ederek ayaklanma çıkaran Türkler karşısında isteklerini yerine getirmekten başka çare bulamayan ve kurtuluşu Sâmerrâ'dan ayrılarak Bağdat'a gitmekte bulan Müstaîn, otoritelerinin sarsıldığını düşünen Türk kumandanların gadrine uğrayarak hilafetten çekilmeye zorlanmış, belli şartlar öne sürerek çekilmeyi kabul etmesine rağmen öldürülmüş,[91] yerine Mütevekkil'in oğlu Mu'tez-Billâh (252-255/866-869) hilafete geçirilmiştir.[92]

Mu'tez, hilafete geçmesinde etkin rol oynayan Türk emirleri kendisi için tehlikeli gördüğünden Vasîf ve Boğa es-Sagîr isimli iki emiri öldürtmüş,[93] ancak bu durum onun için aleyhine olarak Türkler arasında hoşnutsuzluğa neden olmuş, bir süre sonra maaşlarını zamanında alamadıklarını iddia eden Türk askerlerinin Meğâribe ile anlaşarak isyan etmesi sonucu Mu'tez işkence yapılarak hilafetten çekilmeye zorlanmış, altı gün sonra da ölmüştür (255/869).[94] Mu'tez döneminde Sîstan'da Saffârîler, Mısır'da Tolunoğulları devletinin temelleri atılmış, Basra bölgesinde çıkan Zencî ayaklanmalarını,[95] Ali evladının Hicaz ve Taberistan'da çıkardığı isyanlar takip etmiş, Haricîler etkinliklerini artırmışlardır.[96]

Halife Mu'tez'in vefatından sonra Vâsık-Billâh'ın oğlu Muhammed'e Mühtedî-Billâh (255-256/869-870) lakabı verilerek biat edilmiştir. Mühtedî hilafete geçince bir taraftan Türk kumandanlarla diğer taraftan Hicaz ve Taberistan'da Ali evladının çıkardığı isyanlarla uğraşmıştır. Türk kumandanların nüfuzunu kırmakta zorlanan Mühtedî, onları birbirine düşürerek kurtulmak istemiş, ancak bu durum kumandanların dikkatinden kaçmamış, hilafet sarayını muhasara ederek halifeyi yakalamışlar, bütün ısrarlara rağmen hilafetten ayrılmayınca hal edilmiş, ardından işkence yapılmak suretiyle öldürülmüştür (256/870).[97]

Mu'temid-Alellah (256-279/879-892) hilafete gelmesinden sonra ilk iş olarak babasının veziri Ubeydullah b. Yahya'yı aynı göreve getirerek devlet işlerini kardeşi

---

91 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 167-168.
92 Abdülkerim Özaydın, "Müstaîn-Billâh", *DİA*, XXXII, 112-113.
93 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 178, 186.
94 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 195-197.
95 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 205.
96 Ali Aktan, "Mu'tez-Billâh", *DİA*, XXXI, 390-391.
97 Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 228-232. Ayrıca bk. Abdülkerim Özaydın, "Mühtedî-Billâh", *DİA*, XXXI, 527-528.

Muvaffak'a bırakmıştır. Bu dönemde Zencî hareketi Basra'da etkisini artırmış, çeşitli yerlerde isyanlar çıkararak yağma ve katliamlarda bulunmuşlar, halifenin emriyle Muvaffak on beş yıl kadar hilafeti zorlayan bu hareketi isyancıları öldürmek suretiyle durdurmayı başarmıştır (270/883).[98] Bu dönemde Abbâsî sınırları içindeki bazı bölgelerde bağımsız devletler kurulmuştur. Fars bölgesine Saffârîler, Mısır'da Tolunoğulları, Azerbaycan'da Sâcoğulları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Mu'temid, Türkler için kurulmuş olan Sâmerrâ'da ikamet eden son halife olmuştur. Bu durum Türk nüfuzunun siyasî alanda ortadan kalkma sürecine girdiğinin açık göstergesidir. 279/892 senesinde beklenmedik bir şekilde vefat eden Halife Mu'temid'den sonra hilafete Muvaffak'ın oğlu Mu'tazıd-Billâh (279-289/892-902) geçmiştir.[99]

Merkezî idarenin zayıfladığı bir dönemde hilafete geçen Mu'tazıd, Âmid'de bulunan Şeybânîler'i itaati altına almış, Mısır'daki Tolunoğulları her yıl kendisine üç yüz bin dinar ödemeyi kabul etmiş, Saffârîler halifeye bağlılık arz etmiştir. Bu dönemde Mu'tazıd Cibâl bölgesinde hüküm süren Dülefîlerle mücadele ederek varlıklarına son vermiştir. Azerbaycan'daki Sâcoğulları'yla arası bozulmasına rağmen bir süre sonra Muhammed b. Ebü's-Sâc halifeye bağlılığını bildirmiştir. Âmid'i Şeybânîler'den, Mardin'i Hamdânîler'in elinden almıştır. Bu dönemde baş gösteren Karmatî isyanları Mu'tazıd'ı epey uğraştırmıştır.[100] Zor bir dönemde hilafete geçen Mu'tazıd on yıl süren hilafeti süresince Abbâsî Devleti'ni siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda toparlayıcı bir rol üstlendiği için haklı bir başarı elde etmiştir. 289/902 senesinde vefatından sonra yerine oğlu Müktefî-Billâh (289-295/902-908) geçmiştir.[101]

Müktefî döneminde Fars bölgesi Saffârîler'e bırakılmış, Karmatîler'in artan yağma ve tahripleri üzerine onlarla ciddi bir şekilde mücadele edilmiş, uzun süren mücadeleler neticesinde nihayet Karmatîler bozguna uğratılmıştır. Bundan sonra Müktefî, Mısır'da hüküm süren Tolunoğulları devletini ortadan kaldırarak Mısır ve Suriye'nin yeniden Abbâsî Hâkimiyetine girmesini sağlamış, bu sebeple çıkan İbnü'l-Halencî isyanını bastırmıştır. Bizansla olan mücadeleler onun döneminde de devam

98 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 235-237, 405.
99 Ali Aktan, "Mu'temid-Alellah", *DİA*, XXXI, 387-388.
100 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 511-512.
101 Ali Aktan, "Mu'tazıd-Billâh", *DİA*, XXXI, 383-384. Ayrıntılı bilgi için bk. Saim Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, İstanbul 2006, s. 83-261.

etmiştir. Müktefî'nin 295/908 senesinde vefatı üzerine kardeşi ve veliahdı Ca'fer, Muktedir-Billâh (297-320/908-932) lakabıyla hilafete geçmiştir.[102]

Muktedir'in yaşının küçük olmasını bahane ederek merkezî idarede gereğinden fazla söz sahibi olan Vezir Abbas, Muktedir'in yerine bir başkasını hilafete geçirme çabası içine girmiş, ancak bir süre sonra Muktedir'in hilafette kalmasının kendi menfaatleri açısından daha iyi olacağını düşündüğü için bu girişiminden vazgeçmiştir. Muktedir ilki 296/908'de ikincisi 317/929'da olmak üzere iki defa halifelikten hal edilerek yerine Murtazî-Billâh ve Kâhir-Billâh lakaplı kişiler hilafete getirilmiş,[103] ancak menfaatlerin çatışması sebebiyle Muktedir tekrar hilafete geçirilmiştir. Onun döneminde Deylem ve Taberistan, Ali evladının isyanlarına sahne olmuş, diğer taraftan Bahreyn Karmatîler'i Basra'yı istila edip Kûfe, Rahbe, Rakka ve Mekke'de karışıklık çıkarmıştır. Bizansla mücadeleler onun döneminde de devam etmiştir. Muktedir'in görevinden uzaklaştırmak istediği söylenen kumandan Mûnis el-Muzaffer'in Musul'a gidip orayı ele geçirmesi ve sonra da Bağdat'a gelip halife birliklerini bozguna uğrattığı savaşta Muktedir Berberî askerler tarafından öldürülmüş (320/932),[104] yerine kardeşi Kâhir-Billâh (320-322/932-934) lakabıyla Munîs el-Muzaffer tarafından hilafete geçirilmiştir.[105]

Kâhir'in veziri İbn Mukle, hâcibi Yelbak ve ordu kumandan'ı Munîs'in idarî ve siyasî işlerde söz sahibi olmaları ve şahsî tutum sergilemeleri halifenin dikkatinden kaçmamış, bunun üzerine Yelbak ile Munîs'i öldürtmüş, ancak İbn Mukle kaçmış, yakalanamamıştır.[106] İbn Mukle, Sâciyye ve Huceriyye denilen gulâmlarla anlaşarak dârü'l-hilâfeti kuşatmış, Kâhir hilafetten vazgeçmediği için gözlerine mil çekilmiş, 339/950'de vefat edinceye kadar hapiste kalmıştır. İdarecilerin halifeye karşı cüretkâr tutum içine girdiği bu dönemde başta Horasan ve Fars'ta hâkimiyetini yitirmiş, Büveyhîler muhtariyet kazanmış, Bağdat Şiî-Hanbelî çatışmasına sahne olmuştur.[107]

---

102 Abdülkerim Özaydın, "Müktefî-Billâh", *DİA*, XXXI, 535-537. Ayrıntılı bilgi için bk. Saim Yılmaz, s. 279-366.
103 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 14, 200.
104 Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 237-243.
105 Abdülkerim Özaydın, "Muktedir-Billâh", *DİA*, XXXI, 144-145.
106 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 260.
107 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâhir-Billâh", *DİA*, XXIV, 172-173.

Kâhir'in hilafeti döneminde hapse atılan ve Kâhir'in hilafetten hal edilmesinden sonra hapisten çıkarılan Ebü'l-Abbas, Râzî-Billâh (322-329/934-940) lakabıyla halife ilan edilmiştir. İbn Mukle'yi vezir tayin eden Râzî, Muhammed b. Yâkut'u hâcibi ve aynı zamanda kumandan olarak tayin etmiş, ancak Muhammed b. Yâkut'un bütün yetkileri elinde toplayarak yönetime tamamen hâkim olması, İbn Mukle'nin ona karşı cephe almasına neden olmuş, halifeyi kışkırtmak suretiyle onu öldürterek kendisi iktidara sahip olmuştur. Onun döneminde Şafiîler ile Hanbelîler arasında çatışmalar çıkmış, bu durum bastırılmıştır. Huceriyye ve Sâciyye isimli askerî birliklerin İbn Mukle'nin vezirlikten azledilmesi isteği halife tarafından yerine getirilmiş, bütün Irak'a hâkim olmak isteyen Türk asıllı komutan Beckem'e yardım ettiği gerekçesiyle Vâsıt valisi İbn Râik'in kışkırtmasıyla sağ eli kesilmiş, daha sonra da halifenin etrafındakilerin telkiniyle dili kesilmiştir.[108] İbn Râik'in Beckem karşısında yenik düşmesiyle Beckem, halife tarafından emirü'l-ümerâ tayin edilmiştir. Râzî içte bunlarla mücadele ederken diğer taraftan Bizans ve Büveyhîler'in saldırılarına karşı da mücadele etmek zorunda kalmıştır. 329/940'da vefat etmesi üzerine yerine kardeşi İbrahim, Müttakî-Lillâh (329-333/940-944) lakabıyla hilafete geçmiştir.[109]

Onun döneminde Berîdîler hilafeti epey zorlamış, hatta Vâsıt'a hâkim olduktan sonra Bağdat üzerine yürüyerek şehri ele geçirmişler, Müttakî, başlarındaki Ebû Abdullah el-Berîdî vezirliğe geçirmek zorunda kalmıştır.[110] Ancak bir süre sonra Bağdat'taki Deylemli ve Türk askerlerin isyan etmesi sonucu Bağdat'tan ayrılıp Basra'ya çekilmek zorunda kalmışlar ve halifeye her yıl altı yüz dinar ödemeyi kabul etmişlerdir. Diğer taraftan Bağdat'ta İbn Râik'e karşı Türk kumandanların isyan etmesi, Vâsıt'a giderek Berîdîler'e katılması sonucu Bağdat'a yürüyen Türk ve Deylemlilerden oluşan Berîdî ordusu Abbâsî ordusunu yenilgiye uğratmış, bunun neticesinde halife Bağdat'ı terk etmiş, yardım istemek üzere Musul'a hâkim olan Hamdânîler'e sığınmıştır. Bu sırada İbn Râik'in Hamdânîler tarafından öldürülmesi sonucu Halife Müttakî, Hamdânîler ve Türk kumandanlarının desteğiyle Bağdat'a girebilmiştir.[111] Öbür taraftan Türk kumandan Tüzün'ün Bağdat'a yürüdüğünü haber alan halife,

---

108 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 345-346.
109 Abdülkerim Özaydın, "Râzî-Billâh", *DİA*, XXXII, 489-490.
110 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 379.
111 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 383-384.

Tüzün'ü emîrü'l-ümerâ tayin etmekten başka çare bulamamış, ancak bir süre sonra Tüzün'ün gadrine uğrayarak hilafetten vazgeçmesi istenmiş, vazgeçmeyince de gözlerine mil çekilmiş, sonra da hilafetten hal edilip yerine oğlu Müstekfî-Billâh'a (333-334/944-946) biat edilmiştir.[112]

Müstekfî dönemi kısa sürmekle birlikte yönetimde daha ziyade Türk kumandanlarının etkili olduğu bir dönemdir. Tüzün'ün ölmesiyle Büveyhîler Bağdat'a girmişler, halife Büveyhî hükümdarı Ahmed'i emîrü'l-ümerâ tayin edip "Muîzüddevle" unvanını vermiş, bu tarihten itibaren Irak'a Büveyhîler hâkim olmuşlardır.[113] Dârü'l-hilâfette Muîzüddevle adına düzenlenen merasimde karışıklık çıkaran Deylemli askerler bir hile ile halifenin hilafetten çekildiğini bildirmişler ve böylece yerine Mutî'-Lillâh'ı (334-363/946-974) halife tayin etmişlerdir.[114]

Mutî', hilafete geçtiği zaman 349/960'da Müktefî'nin oğlu İsa Azerbaycan'da, 357/968'de Müstekfî'nin oğlu Muhammed Irak'ta ortaya çıkarak hilafeti ele geçirmek için mücadele etmişler, ancak başarılı olamamışlardır. Halife Mutî' 358/969'da Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmeleri üzerine Suriye ve Bağdat'a ilerlemelerini önlemek için Büveyhî, Karmatî ve Hamdânîlerle anlaşmak zorunda kalmıştır. Bizans'ın Abbâsîler'in hâkim oldukları bölgelerde yağma ve katliamlar yapması Mutî'i zor duruma düşürmüştür.[115] Büveyhî Emiri Bahtiyâr'ın, kendisini bertaraf etme isteğini öğrenen Türk kumandan Sebüktegin, Bağdat'ı ele geçirmiş, kısmî felç geçirmiş olan Halife Mutî' olaylara karışmak istemediğinden Bağdat'tan ayrılmak üzereyken buna izin vermeyerek ona hilafetten ayrılmayı ve hilafeti oğlu Tâî-Lillâh'a (363-381/974-991) bırakmasını teklif etmiş, halife bunu kabul etmiştir.[116]

Bu sırada Büveyhîler Bağdat'ı tekrar ele geçirmiş, Sebüktegin Büveyhîler'e karşı mücadele ederek onları Bağdat'tan uzaklaştırmıştır. Büveyhîler'in Vâsıt'ta güçlerini birleştirmeleri üzerine harekete geçen yeni halife Tâî ile Sebüktegin

---

112 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 419. Ayrıca bk. Ahmet Güner, "Müttâkî-Lillâh", *DİA*, XXXII, 223-224.

113 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 449-450

114 Abdülkerim Özaydın, "Müstekfî-Billâh", *DİA*, XXXII, 139-140.

115 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 603-604.

116 Ahmet Güner, "Mutî'-Lillâh", *DİA*, XXXI, 401-402. Daha geniş bilgi için bk. Khanoghlan Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muîzüddevle Dönemi (334-356/945-967)*, İstanbul 2012 (Basılmamış Doktora Tezi, MÜ, SBE), s. 58-64.

Büveyhîler'e karşı mücadele vermiş, ancak Sebüktegin vefat edince halife Tikrit'e kaçmış, Bağdat Büveyhîler'in eline geçince halife Bağdat'a getirilmiştir. Büveyhîler'in yönetiminde on yedi yıl hilafette kalan Tâî yine Büveyhî emiri tarafından tahtından indirilerek hilafetten çekilmeye zorlanmıştır (381/991).[117] Onun yerine amcasının oğlu Ebü'l-Abbas, Kâdir-Billâh (381-422/991-1031) lakabıyla halife ilan edilmiştir. Tâî'nin hilafet döneminde Abbâsî nüfuz alanı oldukça daralırken Büveyhîler, nüfuz alanını genişletmiştir.[118]

Kâdir-Billâh, hilafeti boyunca Büveyhîler'in hâkimiyeti altında kalmış, dönemi Abbâsî iktidarının güç kaybettiği, sürekli iç karışıklıklarla geçmiştir. Onun döneminde Bağdat'ın Şiî mahallelerinde, Mekke, Musul, Kûfe ve Enbâr'da hutbe, Fâtımîler adına okunmuştur. Diğer taraftan Gazneli Mahmut hutbeyi halife adına okutmuş, zaman zaman gerçekleştirdiği fetihleri halifeye bildirmiştir. Karahanlılar ilk defa bir Abbâsî halifesini tanıyarak sikkelerin üzerine Kâdir'in ismini yazdırmışlardır. 422/1031 senesinde vefatını müteakip oğlu Ebû Ca'fer, Kâim-Biemrillâh (422-467/1031-1075) lakabıyla hilafete geçmiştir.[119]

Kâim dönemi Büveyhîler'in hâkimiyetinde geçmiştir. İfrîkiye'deki Zîrîler, Fâtımîler'e tabi olmaktan vazgeçip Kâim-Biemrillâh'a bağlılıklarını bildirmişlerdir. Dandanakan Savaşı'nın ardından Tuğrul Bey, halife tarafından saltanatının tanınmasını istemiş, Rey'e hâkim olduktan sonra fethettiği yerlerde Abbâsî adına hutbe okutmuş, böylece Selçuklularla ilişkiler karşılıklı düzelmiştir. Büveyhîler'in askerî valiliğine tayin edilmiş olan Arslan Besâsîrî'nin giderek güç kazanması, halifenin Tuğrul Bey'i Bağdat'a çağırıp onunla mücadele etmesine neden olmuş, bunun neticesinde Tuğrul Bey Irak'ta bir asırdır devam eden Büveyhî hâkimiyetine son vermiştir (447/1055).[120] Ancak Arslan Besâsîrî Musul'a kaçmıştır. Tuğrul Bey, Büveyhî hâkimiyetini kırması sebebiyle halifenin iltifatına mazhar olmuş ve el-Melikü'l-Meşrık ve'l-Mağrib ilan edilmiştir. Bu sırada Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'ın isyanı ile uğraşmasını fırsat bilen Arslan Besâsîrî, desteğini aldığı beylerle Bağdat'a girip Fâtımî halifesi adına hutbe okutmuş,[121]

---

117 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 79-80.
118 Adnan Demircan, "Tâî-Lillâh", *DİA*, XXXIX, 447-448.
119 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", *DİA*, XXIV, 127-128.
120 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 609-610.
121 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 639.

bunu haber alan Tuğrul Bey, tekrar Bağdat'a dönerek bu duruma son vermiş, Arslan Besâsîrî öldürülmüştür. Halife, Tuğrul Bey'in vefatından sonra Alparslan ve Melikşah adına hutbe okutmaya devam etmiştir.[122]

Kâim-Biemrillâh'ın vefatı üzerine hilafete geçen torunu Muktedî-Biemrillâh (467-487/1075-1094) Melikşah'a saltanatını onaylayan menşur göndererek kendisine biat almıştır. Onun döneminde Karmatîler Basra'yı yağmalamışlar, Suriye, Cezîre ve İran'da İsmâilîler ortaya çıkmış, Hasan Sabbâh, Kazvin'de Alamut Kalesi'ni ele geçirerek İsmâilî Devleti'ni kurmuştur. Muktedî'nin son birkaç yılı hariç daha sakin geçmiş, bunda Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hâkimiyetinin büyük rolü olmuştur. Muktedî'nin beklenmedik ölümü üzerine yerine oğlu, Müstazhir-Billâh (487-512/1094-1118) lakabıyla hilafete geçmiştir.[123]

Müstazhir, hilafete geçmeden az bir zaman önce Sultan Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'ün kısa aralıklarla vefat etmesi üzerine[124] Selçuklu Devleti'nde taht kavgaları başlamış, Müstazhir Abbâsî hilafetinin kaybettiği siyasî güç ve iktidarı lehine çevirebilecekken bunu başaramamış, ancak bu durumu fırsat bilen Haçlı orduları Ortadoğu'yu istila ederek Haçlı Devleti'ni kurmuşlardır. Böyle bir durumda Müslüman devletlerin Haçlılara karşı birlikte hareket etme noktasında aciz kaldıkları görülür. Müstazhir döneminde Selçuklular Bâtinîlerle fazlaca meşgul olmuşlardır. Müstazhir'in 512/1118'de vefat etmesi üzerine veliahdı ve oğlu, Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135) lakabıyla hilafete geçmiştir.[125]

Müsterşid'in dönemine gelindiğinde Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar vefat etmiş ve kendi içlerinde taht mücadelelerine girmişlerdir. Bu durumdan istifade ile Abbâsîler'in siyasî ve dinî hâkimiyetlerini yeniden canlandırmak isteyen Müsterşid bunun için faaliyete geçmiştir. Bu dönemde Irak'ın çeşitli bölgelerinde isyan çıkaran Mezyedî Emiri Dübeys b. Sadaka, bazı Türkmenler'in de desteğini alarak Bağdat'a kadar gelmiş, halifenin isteği üzerine Bağdat'a gelen Selçuklu Sultanı

---

122 Abdülkerim Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, 210-211.
123 Angelika Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", *DİA*, XXXI, 142-143.
124 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 10, 210.
125 Abdülkerim Özaydın, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, XXXII, 127-128.

Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın mukavemeti karşısında yenik düşmüştür.[126] Halifenin siyasî hadiselerin içinde yer almasından rahatsız olan Sultan Sencer'in, Sultan Mahmûd'un Bağdat'a yürümesini istemesi üzerine Bağdat kuşatılmış, ancak halife siyasî hadiselere karışmayacağına dair söz verince Sultan Mahmûd, halifeyi makamına oturtmuştur. Bir süre sonra Selçuklular arasında çıkan taht mücadeleleri Müsterşid'i bağımsız hareket etmeye ve siyasî bir yapılanmanın içine girmeye sevketmiş, bu durum Sultan Mes'ûd'un dikkatinden kaçmamıştır. Bu sebeple Sultan Mes'ûd ile Müsterşid arasında gerçekleşen savaşın neticesinde halife yenilgiye uğramış ve esir edilmiştir.[127] Sultan Sencer'in emriyle serbest bırakılan ve Bağdat'a dönmek üzere hazırlık yapan Müsterşid, Bâtınîler'in düzenlediği suikast sonucu vefat etmiş; yerine oğlu, Râşid-Billâh 529-530/1135-1136) lakabıyla hilafete geçmiştir.[128]

Halife Râşid'in Selçuklu Sultanları'yla olan anlaşmazlığı onun hal edilmesine neden olmuş,[129] zaten çok kısa bir süre hilafette kalan halife, Bâtınî bir grup tarafından öldürülmüş, yerine Halife Müstazhir'in oğlu, Muktefî-Liemrillâh (530-555/1136-1160) lakabıyla hilafete geçirilmiştir.[130]

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in öne sürdüğü dünyevî işlerle meşgul olmama, Selçuklular'ın aleyhine icraatta bulunmama gibi belli şartlar çerçevesinde hilafete getirilen Muktefî, Sultan Mes'ûd'un ölümüne kadar bir şey yapamamış, Sultan'ın ölümünden sonra biraz daha rahat hareket etmeye başlamış, savaşlara bizzat katılarak Hille, Kûfe ve Vâsıt'ı ele geçirmiş, Tikrit'i almak istediyse de başarılı olamamıştır.[131] 554/1160'da vefatı üzerine yerine oğlu, Müstencid-Billâh (555-566/1160-1170) lakabıyla hilafet makamına geçmiştir.[132]

Müstencid, Irak Selçuklu Sultanları Süleyman Şah ile Arslan Şah b. Tuğrul'un kendileri adına hutbe okutma taleplerine olumsuz cevap vermiş ve Selçuklu nüfuzunu tanımadığını ifade ederek Irak'ta Selçuklu hâkimiyetinin bittiğini göstermiştir. Dönemin

---

126 Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 440-449.
127 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 24-26.
128 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 27-28. Ayrıca bk. Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, 145-147.
129 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 42.
130 Abdülkerim Özaydın, "Râşid-Billâh", *DİA*, XXXIV, 465-466.
131 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 189.
132 Abdülkerim Özaydın, "Muktefî-Liemrillâh", *DİA*, XXXI, 145-146.

güçlü hükümdarlarından Nureddin Mahmud Zengî, Mısır'daki Fâtimî hâkimiyetine son vererek hutbenin Abbâsî Halifesi Müstencid adına okunmasını sağlamıştır. Müstencid'in vefatı üzerine yerine oğlu Müstazî-Biemrillâh lakabıyla Ebû Muhammed Hasan geçmiştir.[133] Nureddin Mahmud Zengî'nin Mısır'daki nâibi Selâhaddin Eyyûbî, Mısır'da hutbelerde Müstazî'nin adını okutmuş, durumdan memnun kalan halife, Zengî'nin Mısır ve Suriye'deki hâkimiyetini resmen tanıdığını ifade eden saltanat menşurunu kendisine göndermiştir. Selâhaddin, kardeşi Turan Şah'ı Yemen'i ele geçirmek üzere gönderip hutbeyi Müstazî adına okutmuştur. İbn Şenkâ'nın Hûzistan'daki isyanı yine Müstazî döneminde bertaraf edilmiştir. Halifenin vefatı üzerine yerine oğlu Nâsır-Lidînillah (575-622/1180-1225) geçmiştir.[134]

Nâsır-Lidînillah, en uzun ömürlü halife olarak hilafete geçtiği dönemde Büveyhî ve Selçuklular'ın yüzyıllarca süren hâkimiyetleri karşısında dünyevî gücünü yitiren hilafeti, siyasî, askerî, ictimâî ve idarî alanlarda ihya çalışmalarına başlamıştır. Selâhaddin Eyyûbî'nin Haçlılar karşısında yardım isteğini geri çevirmiş, bunun yerine Kuzey sınırlarını genişletmeyi tercih etmiştir. Hârizmşah Alâeddin Tekiş'in Irak Selçuklularına son vermesi neticesinde onlardan kalan mirası paylaşma konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Alâeddin Tekiş döneminde olduğu gibi oğlu Muhammed b. Tekiş döneminde de Hârizmşahlarla arası iyi olmamış, hatta Muhammed b. Tekiş halifenin adını hutbelerden kaldırmış, Hz. Ali'nin soyundan gelen Seyyid Tirmizî'yi halife tayin etmiş ve onun adına hutbe okutmuştur. Bu dönemde Moğollar'ın İslam coğrafyasına yönelik ilk ilerleyişleri durdurulmuştur. Nâsır'ın Eyyûbî Melikleri'yle de arası tam olarak iyi olmamıştır. En büyük başarısı Şiîler ile Sünnîler arasındaki gerginliğe son vermek ve içte birliği sağlamak adına fütüvvet teşkilatını kurması ve teşkilata bizzat intisap etmesi, daha sonra hükümdar ve valilerin de girmesini sağlamasıyla kendine olan bağlılığı artırmasıdır.[135] Nâsır, Abbâsî Devleti'ni eski gücüne ulaştırmak için olağanüstü gayret sarf etmiş, bir nebze de olsa bunu başarabilmiştir. Onun en büyük amacı, siyasî birliği sağlayarak halifeliği tekrar canlandırmaktır. En

133 Hüseyin Kayhan, "Müstencid-Billâh", *DİA*, XXXII, 143-145.
134 Ali Aktan, "Müstazî-Biemrillâh", *DİA*, XXXII, 128-129.
135 İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fütüvve*, s. 148-149.

büyük zaafı ise Moğollar'ın kendisinden sonra Abbâsî Devleti için tehlike oluşturacağını anlayamamasıdır.[136]

Nâsır-Lidînillâh'ın 622/1225 senesinde vefat etmesi üzerine yerine oğlu Ebû Nasr Muhammed, Zâhir-Biemrillâh (622-623/1225-1226) lakabıyla hilafete geçmiş, ancak dokuz ay gibi kısa bir süre hilafette kalmıştır. Zâhir, elçisi İbnü'l-Cevzî ile Cezîre Hâkimi el-Melikü'l-Eşref, Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, Halep Hâkimi el-Melikü'l-Azîz, Dımaşk Hâkimi el-Melikü'l-Muazzam olmak üzere Eyyûbî Hükümdarları'na saltanat teşrifatı göndererek onların hâkimiyetini tanıdığını bildirmiştir.[137] Tarihçiler Zâhir'i yüksek ahlakî meziyetleri, hayırsever oluşu ve dindarlığı sebebiyle Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'e benzetirler. Ancak hilafetinden önce olduğu gibi sonrasında da siyasî anlamda tesirli olamamış, devletin gelişmesinde kayda değer bir faaliyette bulunmamıştır.[138]

Zâhir'in 623/1226 senesinde vefatının ardından yerine en büyük oğlu Ebû Ca'fer, Müstansır-Billâh lakabı verilerek hilafete geçmiştir. Böylece Halife Müstansır-Billâh dönemine kadar Abbâsî Devleti'nin genel durumu, Ebü'l-Abbas es-Seffâh ile başlayıp Me'mun'un halifeliği ile son bulan (132-218/750-833) dönem "altın çağ" olarak isimlendirilen Abbâsî Hâkimiyeti'nin etkili olduğu; Mu'tasım ile Mu'temid arası dönem (218-279/833-892), yönetimde Türk komutanların etkili olduğu; Halife Mu'tazıd ile Kâhir arası dönem (279-322/892-934), yeniden Abbâsî halifelerinin etkili olduğu; Râzî ile Müstekfî arası dönem (322-334/934-946), emîrü'l-ümerâların hâkim olduğu; Mutî' ile Kâim arası dönem (334-467/946-1075), Büveyhîlerin hâkim olduğu; Muktedî ile Müsterşid arası dönem (467-529/1075-1135), Büyük Selçukluların hâkim olduğu; Râşid ile Nâsır arası dönem (529-622/1135-1225), Irak Selçuklularının hâkim olduğu; Zâhir ile Müsta'sım arası dönem (623-656/1225-1258), Hârizmşahlar ile Moğollar'ın hâkim olduğu dönemler olarak görülmektedir.

---

136 Angelika Hartmann, *an-Nasir li-Din Allah (1180-1225): Studien zur Sprache Geschichte und Kultur des islamischen Orients*, Berlin 1975, s. 263-271; "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, 399-402.

137 İbn Vâsıl, IV, 175-176.

138 K. V. Zetterstéen, "Zâhir", *İA*, XIII, 451.

Moğollar'ın istilaları sebebiyle halifeliğin sona erdiği Halife Müstansır'ın oğlu Müsta'sım-Billâh dönemine de kısaca değinmek gerekirse şunları söylemek mümkündür: Müsta'sım-Billâh hilafete geçtiği zaman Doğu'daki İslam topraklarının büyük bir kısmı Moğollar tarafından işgal edilmiş ve onların hâkimiyetine girmiş, Bağdat dâhil olmak üzere Batı'daki İslam toprakları ise Moğollar tarafından tehdit edilerek zaman zaman yağma ve akınlara maruz kalmıştır. 643/1245 senesinde Üstâdüddâr İbnü'l-Alkamî vizâret makamına getirilmiş,[139] aynı yıl Hemedân'dan Bağdat'a doğru yola çıkan on altı bin kişiden oluşan kalabalık bir Moğol birliği, halifenin hazırladığı orduyla çarpışmış, ancak bir süre sonra geri dönmüşlerdir.[140] 647/1249'da Hânikîn'e saldırarak halkının Bağdat'a sığınmasına neden olan Moğollar, Bağdat'ta savunma tedbirlerinin alındığını öğrenince geri çekilmişler, bu sefer Dakûka'ya girerek pek çok kişiyi öldürdükten sonra Derbend'e girmişler, yağma ve talanda bulunmuşlar, ancak Bağdat askerinin yetişmesiyle geri çekilmişlerdir.[141] 650/1252'de Cibâl'e gelen bir Moğol birliği, bu bölge insanıyla savaşıp pek çok kişiyi öldürmüş ve esir almış, ardından Harran ve Urfa'ya saldırmış, Bağdat yakınlarında karşılaştığı bir kafileye saldırı düzenleyerek mallarını yağmalamış, bunun üzerine Erbil valisi İbnü's-Salâyâ Bağdat'a durumu bildiren bir mektup yazmış, ancak halifenin herhangi bir harekâtına gerek kalmadan Moğollar, yönlerini kuzeye çevirmişlerdir.[142]

Hülâgû 653/1255 senesinde İsmâilîler'e karşı giriştiği harekâta Halife Müsta'sım'ın askerî destek göndermesini istemiş, ancak halifenin, devlet adamlarıyla birlikte bu durumun Bağdat'ın savunmasını zayıflatmaya yönelik bir hile olduğunu düşünmesi sebebiyle asker yerine kıymetli hediyeler göndermekle yetinmiştir. Hülâgû 655/1257 senesinde Halife Müsta'sım'a gönderdiği bir mektupta yardım isteğinin yerine getirilmemesine duyduğu öfkeyi dile getirmekle birlikte Büveyhîler ile Selçuklular'a açık olan Bağdat kapılarının kendisine kapatılmasını sorguluyor, ayrıca surları yıkıp hendekleri doldurarak yönetimi oğluna bırakmasını, kendisinin de huzuruna gelmesini emrediyordu. Bu hadsizlik karşısında sinirlenen halife, Hülâgû'ya hakaretlerde bulunmuş, bu halinden dolayı Hülâgû'nun tehdidiyle karşılaşınca çeşitli hediyeler

139 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 160-161.
140 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 162.
141 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 188.
142 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 201-202.

göndermek suretiyle durumu düzeltmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Nitekim bilindiği üzere Hülâgû, 9 Rebîülevvel 655 (27 Mart 1257)'de halifeye gelecek yardım kanallarını engelleyerek bütün tedbirleri aldıktan sonra Bağdat'a doğru harekete geçmiştir. Baycu Noyan kumandasındaki ordu birlikleri 9 Muharrem 656 (16 Ocak 1258)'da hilafet ordusu tarafından Basra yakınlarında bozguna uğratılmış, ertesi gün 10 Muharrem 656 (17 Ocak 1258)'da bu sefer Baycu Noyan kumandasındaki Moğol birlikleri Bağdat'ın kuzeybatısında bulunan Enbâr şehri yakınlarında karşılaştığı halife ordusunu bozguna uğratmış, 12 Muharrem 656 (19 Ocak 1258)'de Bağdat'ın dışında karargâh kurarak surları tahrip etmiş, 14 Muharrem (21 Ocak)'da Vezir İbnü'l-Alkamî bir grup memlük ile birlikte Hülâgû'nun hizmetine girerek halkı "inşallah sulh olacak, savaşmayın" diyerek yanıltmış, diğer taraftan Moğol askerleri surların dışından saldırılarını sürdürerek pek çok kişinin ölümüne neden olmuştur. 20 Muharrem (27 Ocak)'de Moğol askerleri surları aşıp şehre girmişler, 27 Muharrem'de Bağdat'a dönen Vezir İbnü'l-Alkamî, halifenin huzuruna gelerek Hülâgû'nun kendisini huzuruna çağırdığını söylemiş, bunun üzerine halife yanında vezir ve bir grup askerle 28 Muharrem'de surların dışına çıkmış, ancak çadırda tek başına bırakılmış, 4 Safer (10 Şubat)'de yanında Moğol emirleri ve Hoca Nasîrüddin et-Tûsî ile birlikte şehre dönmüş, kıymetli eşyalarının hepsini onlara vermiş, sonra yine surların dışına çıkarılmış ve Hülâgû'nun emriyle 14 Safer (20 Şubat) Çarşamba günü öldürülmüştür.[143]

Musul hükümdarının Müsta'sım hakkındaki yorumu, tarihçilerin onun dönemi hakkındaki genel kanaatini yansıtır. Anlatıldığına göre Musul hükümdarına biri Hülâgû'dan diğeri Müsta'sım'dan olmak üzere iki elçi gelir, Hülâgû'dan gelen elçi muhasara askeri ve muhasara aletleri isterken Müsta'sım'dan gelen elçi, Musul'un meşhur çalgıcılarından bir grup ister. Bunun üzerine Musul hükümdarı şöyle der: "İstenenlere bakın İslam'a ve Müslümanlara ağlayın." [144]

Ahmed Refik, Müsta'sım-Billâh'ın vasıfları hakkında güzel şeylerden bahsederken bir devleti idare edebilecek yeteneğe sahip olmadığını, bu yüzden bilinçli olarak hilafet makamına getirildiğini, devlet işlerini veziri İbnü'l-Alkamî'ye bırakması

---

143 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 231-233. Ayrıca bk. H. Ahmet Özdemir, "Müsta'sım-Billâh", *DİA*, XXXII, 126-127.

144 Faruk Ömer Fevzi, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye: es-sükût ve'l-inhiyâr*, I-II, Amman: Dârü'ş-Şurûk, 1998, II, 253-254.

ve ona son derece itimat etmekle devletin sonunu hazırladığını söyler. Ayrıca İbnü'l-Alkamî'nin Şiî[145] oluşuna dikkat çekerek Bağdat'ın kapılarını düşman ordularına açıp vatanına ihanet etmekle intikam almak istediğini, bunun için ordunun sayısını azalttığını, kendilerinden şüphelendiği zatları da uzak yerlere tayin ettiğini, sonra da Moğol hükümdarı Hülâgû'ya hafiyeler göndererek Bağdat üzerine yürümesi konusunda tavsiyede bulunduğunu iddia eder.[146] Aynı şekilde tarihçi Ali Cevad da Müs'tasım'ın veziri İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû ile birlikte hareket ettiğini, asıl niyetinin Müsta'sım'ı ortadan kaldırarak yerine kendisinin ya da Şîîler'den birini geçirmek olduğunu bildirir.[147]

Ahmed Refik bunlara ilaveten Moğollar Bağdat'a yaklaşırken hala olanlardan habersiz olan halifenin, pek çok kişi kendisine tavsiye ve ihbarlarda bulunduğu halde vezirine son derece güvendiği için durumdan şüphelenmediğini, ancak son derece kuvvetli Moğol ordusunun Bağdat surlarına yaklaştığını gördüğü zaman ne yapacağını bilemediğini kaydeder. Bundan sonra Müsta'sım, yalnız Bağdat kendisinde kalmak üzere hilafetinin devam etmesini istediğine dair elçisini Hülâgû'ya göndermiş, ancak hiçbir netice elde edememiştir. Bu esnada surları yıkarak çok rahat bir şekilde şehre giren Moğollar, Hülâgû'nun bayrağını Bağdat'ın en yüksek kulelerinden birine dikmişler, neredeyse bütün şehir, saraylar, camiler ateşe verilmiş, kütüphanelerdeki kitaplar Dicle nehrine atılmak suretiyle köprü haline getirilmiştir. Müsta'sım'ın vefatıyla birlikte beş yüz sekiz sene hilafet sancağını taşıyan Abbasîler nihayet bulmuştur. Moğol istilasından kurtulmayı başaran Ebü'l-Abbâs b. Müstazî üç yıl sonra Mısır'a giderek Baybars'a sığınmış, hazırladığı askerî birlikle Bağdat üzerine yürümüş, ancak muharebede vefat etmiştir. Sultan Baybars Abbâsîler'in diğer bir torununu, Hâkim-Biemrillâh unvanı ile halife tayin etmiş, Mısır Osmanlı Padişahları'ndan Yavuz Sultan Selim tarafından ele geçirilinceye kadar buradaki Abbâsî sülalesi hilafette kalmıştır.[148]

---

145 Ebü'l-Mehâsin Cemalüddin Yusuf b. Tağriberdî İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), *el-Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfâ ba'de'l-vâfî* (thk. Muhammed Muhammed Emin), Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 2005, XI, 31.

146 Ahmed Refik (1880-1937), *Büyük Târîh-i Umûmî: Beşeriyetin Tekemmülât-ı Medeniye İctimâiye Siyâsiye ve Fikriyesi*, I-VI, İstanbul: Kütüphâne-i İslâm ve Askerî, h. 1328, V, 220-221.

147 Ali Cevad, *Muhtasar Târîh-i İslâm*, by., ts, s. 91-92.

148 Refik, V, 221-222.

III. MÜSTANSIR ÖNCESİ ÇEVRE DEVLETLERİN GENEL DURUMU

A. MOĞOLLAR

Moğollar, 603/1206 yılında kurultay düzenleyerek devletin ordu ve ictimaî teşkilatını kurmuşlar, devlet yönetim esaslarını belirlemişlerdir. Böylece kurduğu devlet düzeniyle ilk defa tarih sahnesine çıkan Cengiz Han, 607/1210 yılında Tangutlar üzerine düzenlediği seferle güneybatı tarafını emniyet altına aldıktan sonra 608/1211 yılına kadar çeşitli beylikleri idaresi altına almış, ardından 612/1215 yılında Çinlilerle yaptığı mücadeleler neticesinde bugün Pekin olarak bilinen şehri Altan Hanlar'dan almıştır. Bu zaferle Moğol kabilelerini birleştirmiş ve Çin'in zenginliklerine sahip olmuştur.[149] Bundan sonra yönünü Batı'ya çevirmeyi planlamış mıydı hala tartışılırken şu bir gerçek ki Batı'daki zenginlik, canlılık ve hareketlilik Cengiz Han'ın da dikkatinden kaçmamıştır.[150]

Hacı Ahmet Özdemir, Moğol İstilası'na yönelik yapmış olduğu çalışmasında Moğollar'ın Batı'ya geliş nedenlerini şöyle izah etmektedir: Moğol anlayışında var olan seçilmiş millet inancı, Cengiz'in geçmişine dayanan bir efsaneden hareketle onun Tanrı'nın oğlu olduğuna ve bu sebeple ilahî bir görev yüklendiğinin düşünülmesine neden olmuş, diğer taraftan Moğollar'ın sürekli tekrar ettiği "gökte tek bir güneş, yeryüzünde tek bir efendi" anlayışı onun rotasını belirlemiştir.[151]

Batı'yı Moğollar'a süslü gösteren unsurlardan diğeri ise İslam dünyasının maddî zenginliği idi. Nitekim istila ve saldırılar sonucunda yapılan yağma ve çapulun şiddeti bu tezi doğrulamaktadır.[152]

Özdemir diğer bir sebep olarak İslam devletlerinin yaşadıkları iç ve dış mücadeleler sebebiyle davetkâr hallerinden çok detaylı bir şekilde bahseder.[153]

---

149 Fuâd Abdülmu'tî Sayyâd, *el-Moğol fi't-târîh*, Beyrut: Dârü'l-Nehdati'l-Arabî, 1980, I, 53, 97; Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, VIII, 269-270.

150 İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, VIII, 244-245.

151 Geniş bilgi için bk. H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstîlâsı,* s. 53-62; "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, 298-299.

152 Geniş bilgi için bk. Özdemir, *Moğol İstîlâsı*, s. 62-77; "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, 299.

153 Geniş bilgi için bk. Özdemir, *Moğol İstîlâsı*, s. 77-113; "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, 301-306.

Konumuzla alakalı olması bakımından Halife Müstansır-Billâh dönemi öncesi ve sonrasında yaşananları kısaca özetlemek gerekirse şunları söylemek mümkündür:

Dönemin güçlü devletlerinden Hârizmşahlar'ın, Moğollar'a sınır olması hasebiyle önemli bir konumda bulunuyor olmaları onlara ağır sorumluluklar yüklemiştir. Ancak Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in büyük gafleti ve yanlışları neticesinde bütün Hârizmşah Devleti toprakları Moğol orduları tarafından târumar edilmiştir. Oğlu Celâleddin Hârizmşah yenilmez zannedilen Moğol ordusuna Horasan topraklarında ilk yenilgiyi tattırmış, ancak yaklaşmakta olan tehlikenin farkına varamayıp Ahlat ve Âmid gibi merkezî şehirleri yine kendisi gibi Müslüman olan hükümdarların elinden alma gayreti içerisinde olması sebebiyle Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad ile Eyyûbî meliklerinin düşmanlığını kazanmış, diğer taraftan İslam coğrafyasında fitneye sebep olduğu düşüncesiyle Bağdat'taki Abbâsî hilafetinin nefretini celbetmiştir. Onun kibre kapılmış, kendi başına buyruk halleri, onu o bölgede yalnızlığa itmiş ve 627/1230 yılında Yassıçemen'de Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a yenik düşmesine neden olmuştur. Bundan sonraki süreçte gelen Moğol tehlikesine karşı Eyyûbî melikleri ile Halife Müstansır'ın desteğini aramaya çalışmışsa da buna muvaffak olamamıştır. Bu arada Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad, Hârizmşahlar'a son verirken aslında Moğollar'a karşı mücadele edip onları oyalayacak olan bir devleti tarihten sildiğini hesaba katamamıştır.

Eyyûbî meliklerine bakıldığı zaman Selâhaddîn Eyyûbî'nin vefatından sonra yeğenleri tarafından Mısır el-Melikü'l-Kâmil, Şam el-Melikü'l-Muazzam ve Cezîre el-Melikü'l-Eşref'in olmak üzere paylaşıldığında aslında Eyyûbî Devleti'ni de paylaşmış oluyorlardı. Sadece bununla yetinmeyip bir süre sonra topraklarını genişletme arzusu ile kendi içlerinde de mücadeleye girişerek yaklaşmakta olan tehlikeyi göremeyecek kadar basiretleri bağlanmıştı. Diğer taraftan Bağdat'taki Abbâsî hilafetine baktığımızda Moğollar'a karşı ciddi önlemler alınmadığı görülür. İslam dünyasında bütün bunlar yaşanırken Moğollar merkezî otoritenin zayıflığını ve İslam coğrafyasındaki parçalanmışlığı göremeyecek kadar basiretsiz değillerdi.

Moğollar'ın Batı'ya yönelişlerini etkilediği iddia edilen diğer bir olay ise Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidinillâh'ın Moğollar'ı daveti meselesidir. Nâsır-Lidinillâh son

dönem Abbâsî halifeleri içinde merkezî otoriteyi sağlama gayreti içerisinde olan ve hilafetini tehdit eden tehlikelere karşı nasıl tedbir alınması gerektiğini bilen bir halife olmuştur. Bu sebeple yukarıda da değinildiği üzere Hârizmşah Sultanı Alâeddin Muhammed'in kendisini bölgede tek olarak görmesi neticesinde halife ile anlaşamadığından ulemasından aldığı fetva ile başka birini halife ilan etmesi, halifenin adını sikkelerden sildirip adını hutbelerde okutmaması sebebiyle Nâsır-Lidinillâh'ın kendisi için büyük tehlike arz eden Hârizmşahlar'ı ortadan kaldırmak için Moğollar'ı davet ettiği söylense de bu düşünceye çok itibar edilmemelidir.[154]

Muasır tarihçi İbnü'l-Esîr, Moğollar'ın İslam diyarına girme sebeplerini zikrederken çok dikkatli bir ifade kullanır. Moğollar'ın İslam beldelerine girme sebebi olarak imalı bir ifade ile kitaplarda zikredilmeyen bir sebep söylenir der ve şu beyti nakleder: [155]

"Söyleyemeyeceğim şeyler oldu,
Sen bunu hayır san ve ne olduğunu sorma."

İbnü'l-Esîr'in bu tembihinin dışında diğer muasır tarihçiler Nâsır'ın Moğollarla ilişkisi ve onları Hârizmşah ülkesine savaşmaya teşvik etmesi ithamına işaret etmezler. Bu töhmet önemli olmasına rağmen zayıf ve çürüktür. Nâsır'ın siyasetinin, tarihçilerin Irak ve Şam şehirlerini savunmak için çetin ve sert olarak vasıflandırdıkları Hârizmşah Devleti'ni zayıflattığı şüphesizdir. Zâhir'in hilafeti ise uzun sürmemiş, kötüye giden siyasî ve askerî vaziyeti iyileştirmek için herhangi bir icraatta da bulunmamıştır. Müstansır'a gelince onun hâkimiyeti on altı yıl sürmüştür, fakat onun da Doğu'dan gelecek olan tehlikelere karşı hazırlık yapmayı ihmal ettiği görülür. Müstansır döneminde 628/1230'da Hârizmşahlar, Moğollar tarafından bertaraf edilmiş, ancak hilafet garip bir şekilde yaklaşmakta olan tehlikeyi fark edememiştir. Emir İmâdüddin b. Mevsek Hârizmşahlar'ın düşüşünü yorumlarken: "Bunun neticesini göreceksiniz. Vallahi bu kırılma Moğollar'ın İslam diyarına girmesine sebep olacaktır. Hârizmşahlar bizimle Yecüc ve Mecüc arasındaki set gibiydiler."[156] demektedir. Müstansır tehlikeyi karşılama siyasetinde anlaşma, rıza gösterme ve bir şeyler yapıyor görünmeden başka

154 Geniş bilgi için bk. Özdemir, *Moğol İstîlâsı*, s. 114-124.
155 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 362. Ayrıca bk. Fevzi, II, 252.
156 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z zamân*, II, 670-671. Ayrıca bk. Fevzi, II, 253.

bir şey yapamamıştır. Bununla birlikte baba ve dedelerinden miras olarak aldığı büyük kaynakları, Abbâsî hilafeti için güçlü bir ordu teşkilinde kullanabileceği yerde bu imkânı değerlendiremediği görülmüştür.

Hârizmşahlar tarafından Cengiz Han'ın tüccarlarının öldürüldüğü ve mallarına el konulduğu Otrar hadisesi ise Moğollar'ın intikam duygularıyla Batı'ya yönelik ilerleyişlerini hızlandırmıştır. Olayın gerçekleşme seyri şöyledir: Hârizmşahlarla Moğollar arasındaki ilk ilişkiler karşılıklı ticaret malı alınıp satılmasına dayanır. Hârizm ülkesinden giden tüccarlar Moğol ülkesinde mallarını satabilecek, aynı şekilde Moğol ülkesinden gelen tüccarlar emniyet içerisinde Hârizm ülkesinde mallarını satabileceklerdi. 615/1218 yılında Alâeddin Muhammed Hârizmşah tarafından Cengiz Han'a gönderilen elçilik heyetine karşılık olarak Cengiz Han da yanlarında değerli ticaret malları taşıyan, hepsi Müslüman olan dört yüz elli kişilik bir ticaret kervanını Hârizmşah ülkesine göndermiş,[157] kervan ülke sınırlarına yakın Otrar denilen yere gelmişti. Bundan sonra yaşananlarla ilgili farklı rivayetler vardır. Şöyle ki kervan Otrar'a geldiği zaman şehrin valisinin işgüzarlığı ve ellerindeki değerli malları ele geçirme hırsı sebebiyle Hârizmşah'a, gelen ticaret kervanın casus gibi hareket ettiklerini bildiren bir mektup yazmış, ancak Hârizmşah'dan gelecek yanıtı beklemeden tüccarları tutuklamış ve bir daha tüccarlardan haber alınamamıştır.[158] Diğer bir rivayete göre ise ticaret kervanındaki malların çok değerli olduğunu öğrenen Hârizmşah'ın, gelen tüccarların katledilmelerini ve ellerindeki malların alınmasını emrettiğidir.[159] Bir başka rivayete göre ise şehrin valisinin Hintli olan tüccarlardan birinin tavır ve hareketlerine öfkelenip şahsi davranması ve malları gasp etme hırsı sebebiyle Sultan'a casus olduklarını bildirmesi üzerine derhal katledilip mallarının gasp edilmesi emri gereğince bu hadisenin gerçekleştiğidir.[160] Kendisine ait bir ticaret kervanın haksız yere katledilip mallarının yağmalandığını düşünen Cengiz Han şehrin valisinin kendisine gönderilmesini ve cezasının kendisi tarafından verileceğini söylemesine rağmen teklifi

157 Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, VIII, 271.

158 Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 29.

159 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 362. Ayr. Bk. Hasan İbrahim Hasan, "Abbâsî Hilâfetine İsmen Tâbi Bağımsız Devletler", *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslam Tarihi* (trc. İsmail Yiğit), I-VI, İstanbul 1986, s. 83-159, V, 128.

160 Nesevî, s. 29. Ayrıca bk. M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi* (trc. ve haz. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), İstanbul 2006, s. 94-98.

kabul görmemiştir.[161] Bu duruma çok öfkelenen Cengiz Han, derhal ordusunu hazırlayıp yola çıkmış, 617/1220 tarihinde meydana gelen Hârizmşah ve Moğol kapışması Hârizmşahlar'ın yenilgisi ile sonuçlanmıştır.[162] Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in Şevval 617 (Aralık 1220)'de vefatının ardından yerine geçen oğlu Celâleddin Hârimzşah on yıl boyunca Moğollarla mücadele etmiş, ancak Moğollar'ı durdurmayı başaramamıştır.[163] Cengiz Han'ın Ağustos 1227'de vefatının ardından yerine Ögedey Han'ın geçmesiyle Batı seferleri, Kumandan Curmagun ile birlikte hız kazanmış ve Moğollar diğer bölgelerde olduğu gibi Batı'da da hâkimiyet alanını genişletmiştir.[164]

Müstansır-Billâh döneminde Moğollar'ın başında, Cengiz Han'dan sonra yerine geçen oğlu Ögedey Han bulunmaktadır. Cengiz Han ölmeden evvel sahip olduğu toprakları isimleri Cuci, Çağatay, Ögedey ve Toli olan dört oğluna bölüştürmüştü.[165] 14 Ramazan 624 (18 Ağustos 1227)'de[166] ölümünden evvel bütün çocuklarını toplayıp şöyle söyledi: "Ben göçmek üzereyim ve bir adamın saltanatımı sarsılmadan koruyacağını görmeyi her bakımdan hak sayıyorum. Size birkaç defa söylediğim gibi dileğim şudur: Ögedey benim yerime saltanat tahtına geçecek, çünkü onun anlayışına ve teşkilatlandırma kudretine itimadım vardır. Size gelince fikriniz nedir?" diye sorunca bütün oğulları diz çöküp: "Babamız, efendimiz ve hükümdarımız, biz hepimiz sizin köleleriniz. Her emrinizi dinler ve itaat ederiz. O emre göre hareket ederiz" dediler.[167] Şehzadeler ve reisler, Cengiz Han'ın vefatının ardından ona hürmet merasimi düzenleyerek iki yılın sonunda bir hükümdar seçilmesini uygun bulup bir kurultay kurdular. Cengiz Han'ın oğulları bu kurultaya katılmak üzere kendilerine verilen topraklardan çıkıp babalarının Keluran kıyısındaki sarayına geldiler. Kurultaydakilerin ekserisi seçilecek olan İmparatorun, yeni imparator belli olana kadar kendisine saltanat naipliği verilen Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toli olmasını istiyorlardı. Vezir Yelu Cu-

---

161 İsâmüddin Abdürraûf Fakî, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Kahire: Dârü'n-Nehdati'ş-Şark, 1987, s. 281-283; İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, VIII, 245.

162 Geniş bilgi için bk. Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 135-177; "Cengiz İstilası", *Türkler*, VIII, 313-319; Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, VIII, 271.

163 Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, XXX, 226.

164 Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, XXX, 226.

165 İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, VIII, s. 245.

166 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 523; *Târîhu'z-zemân*, s. 272.

167 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 522-523; *Târîhu'z-zemân*, s. 272.

stay, Cengiz Han'ın vasiyeti gereği İmparatorluğun parçalanmaması için oyunu Ögedey'e vermesini rica etti. Hiç düşünmeksizin bunu kabul eden Toli, babasının halef olarak gösterdiği Ögedey'i[168] işaret ederek "Cengiz Han'ın emri şu merkezdedir: Sen onun yerine hüküm süreceksin." diyerek onu imparator seçmeliyiz dedi. Bunun üzerine bir konuşma yapan Ögedey: "Gerçi babamın emri bu merkezdedir. Fakat içimizden benden daha büyük olan bir kardeşim ve bu makama benden daha liyakatli amcalarım vardır. Bundan başka kardeşim Toli büyük karargâhta doğmuş ve daima babamızın emrinde bulunmuştur. Devletin kanunlarına ve idare işlerine benden daha çok vakıftır. İsterseniz tahta onu geçiriniz." diyerek kendisinden evvel bu göreve amcalarının ve kardeşlerinin daha layık olduğunu söyleyerek çekimser davranmış, bunun üzerine diğer kardeşler: "Muazzez babamızın emrini tanımamak imkânsızdır. O nasıl emretti ise öyle olur." diyerek onun bu teklifini geri çevirmişlerdir. Ögedey, kırk gün kadar düşündükten sonra hükümdarlığı kabul etmiş,[169] bundan sonra bütün şehzadeler: "Senin oğullarından hayatta bir fert bulunduğu müddetçe, tahta başka prenslerin oğullarından kimseyi çıkarmamaya and içiyoruz" diyerek sadakat yemini etmişlerdir.[170] Ögedey, tahta geçmesinin ardından babası Cengiz Han'ın takip ettiği istila planını uygulamaya başlamış, 633/1235 yılında toplanan kurultayda Batı'ya karşı bir sefer başlatılmasına karar verilmesinin ardından[171] meşhur kumandanlarını belli bölgelere göndererek bir harita çizmiştir. Kumandanlarından Curmagun'u Batı'ya yani İslam beldelerine göndererek buranın ele geçirilmesini istemiştir.[172] Bundan sonraki süreçte Curmagun'un Batı seferleri hız kazanmıştır.

---

168 İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-zemân*, s. 272; Hasan el-Bâşâ, *Dirâsetü fî târîhi'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Kahire: Dârü'n-Nehdâti'l-Arabiyye, 1990, s. 150; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (trc. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001, s. 251; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, XXX, s. 226; Ahmet Temir, "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, VIII, 256; Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, VIII, 274; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1956, s. 247.

169 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 526; *Târîhü'z-zamân*, s. 274-275. Ayrıca bk. Roux, s. 253; Abraham Constantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi: Denizler İmparatoru Cengiz* (trc. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008, s. 162-163; Burgu, s. 76.

170 d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 164.

171 d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 172; Matthias Heiduk, "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı", *Türkler*, VIII, 324.

172 d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 165. Ögedey, babası Cengiz Han'ın 624/1227 yılında vefatından iki yıl sonra devraldığı hükümdarlık vazifesini on üç yıl yerine getirdikten sonra 29 Kasım 1241'de 56 yaşında iken ölmüştür (Bk. d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 176).

B. HÂRİZMŞAHLAR

Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Hârizm valiliğine getirilen Kutbeddin Muhammed (490-522/1097-1128) idareciliği sırasında Selçuklu sultanlarının emirlerine itaat etmiş, onun ölümünden sonra Sultan Sencer tarafından Hârizmşah tayin edilen Atsız (522-550/1128-1156), ilk zamanlarda Sultan'a sadakat göstermiş, ancak bir süre sonra bağımsızlığını ilan etmiştir.[173] Zamanla İran ve Afganistan bölgeleri başta olmak üzere nüfuzlarını arttıran Hârizmşahlar, Alâeddin Muhammed (596-617/1199-1220) dönemine geldiklerinde Bağdat Abbâsî halifesine karşı diş biler hale gelmişlerdi. Şiî temayüller gösteren Alâeddin Muhammed Hârizmşah Bağdat'taki Abbâsî hilafetine son verip kendi maddî nüfuzu altına almak istemiş, ancak bu teşebbüsünde başarılı olamamıştır.[174] Bir süre sonra Alâeddin'in, dönemin Abbâsî halifesi Nâsır-Lidînillah'dan hutbelerde Selçuklu Sultanı'nın adını okutmak yerine kendi adını okutmasını istemesi, ancak bu isteğinin halife tarafından kabul görmemesi, aralarında ciddi bir gerginliğine neden olmuş; bu gerginlik zamanla artarak nihayet Alâeddin Muhammed'in, Nâsır'ın adını hutbelerden çıkarmasına, Hz. Ali evladından Seyyid Tirmizî'nin halifeliğini ilan ederek hutbede onun adını okutmasına neden olmuştur.[175]

Diğer taraftan 615/1218 yılında meydana gelen Otrar hadisesinin ardından Moğollar'ın intikam duyguları ile Hârizmşah sınırlarına dayanması ve çıkan savaşta Alâeddin Muhammed'in ordularının yenik düşmesi üzerine Hârizmşahlar Devleti epey sarsılmıştır. Kendisinden sonra saltana geçen oğlu Celâleddin Hârizmşah döneminde de Moğollarla mücadeleler devam etmiştir. Genel tarih kitapları incelendiğinde Moğollar'ın Batı'ya yönelik ilerleyişlerinin temel sebebi olarak Otrar hadisesi gösterilir. Hatta bazı tarihçiler eğer Alâeddin Muhammed, Cengiz Han'ın ticaret için gönderdiği dört yüz elli kişinin öldürülmesini emretmeseydi, Otrar hadisesi gerçekleşmemiş olacak ve Moğollar'ın Batı'ya doğru ilerleyişleri biraz gecikecekti şeklinde görüş bildirirler.[176] Ancak gerçekleşen bütün savaşlar her zaman insan aklının alabileceği sebeplerle olmamış, bazen küçücük bir kıvılcım bile savaşı başlatmaya yetmiştir, nitekim bu

---

173 Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, 229.

174 Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti" *Türkler*, IV, 892.

175 Hasan İbrahim Hasan, V, 127; Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, 229; Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti" *Türkler*, IV, 892.

176 Hasan İbrahim Hasan, V, 128.

olayda da öyle olmuştur. Ancak şu bir gerçektir ki Otrar hadisesi, Moğollar'ın İslam coğrafyasının imkânlarını görmelerini sağlamış, bu durum Müstansır-Billâh döneminde Moğol istilalarının Bağdat'a kadar dayanmasına, ileriki dönemlerde Abbâsî hilafetinin çöküşüne dolaylı yoldan zemin hazırlamıştır.

C. EYYÛBÎLER

564 (1168-1169)'da Haçlılar'ın Mısır'ı ele geçirme teşebbüsünde bulunmaları üzerine Fâtımî Halifesi Âdıd-Lidînillâh ve veziri Şâver Musul Hükümdarı Nureddin Zengî ile Şîrkûh'tan yardım istemiş, yedi bin kişiden oluşan askerî birlik ile yardıma giden Şîrkûh'un Mısır'daki idareyi ele geçirmesinin ardından Fâtımî Halifesi Âdıd-Lidînillâh tarafından vezir tayin edilmiş, ancak kısa süre sonra vefat etmiştir. Onun ölümü üzerine yeğeni Selâhaddin ordu kumandanı seçilmiş, aynı zamanda amcasının yerine vezir tayin edilmiştir. Nureddin Zengî'nin desteğini alan Selâhaddin Eyyûbî, Mısır'da Fâtımî rejimini etkisiz hale getirerek Abbâsîler adına hutbe okutmuştur (10 Muharrem 567/13 Eylül 1171).[177] Halife adına hutbe okutmak halkın nazarında meşruiyet kazanmak anlamına geldiği için hiç zaman kaybetmeyen Selâhaddin Eyyûbî, halife adına hutbe okutmak suretiyle kendi meşruiyetini elde etmiştir. Dönemin Abbâsî Halifesi Müstazî-Biemrillâh, Nureddin Zengî'nin yanı sıra Selâhaddin'e de saltanat taklidi göndererek 570/1175'de Mısır, Suriye ve Cezîre'de Selâhaddin'in hâkimiyetini tanımıştır. Bundan sonra kendi adına hutbe okutarak bağımsızlığını ilan etmiştir. 583/1187'de Hittîn zaferi ile Kudüs'ün fethinin ardından bu bölgelerde meşruiyetini tescil etmek üzere dönemin Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'a elçiler göndermiştir.[178]

Selâhaddin Eyyûbî 27 Safer 589 (4 Mart 1193)'de Dımaşk'ta vefat ettiği zaman şehirlerin idaresinde Dımaşk'ta büyük oğlu ve veliahdı el-Melikü'l-Efdal, Kahire'de ikinci oğlu el-Melikü'l-Aziz, Halep'te üçüncü oğlu el-Melikü'z-Zâhir Gâzî, Yemen'de kardeşi Tuğtegin, Cezîre'de[179] kardeşi I. el-Melikü'l-Âdil, Hama'da el-

---

177 Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, VII, 20; Muammer Gül, "Önasya'da Bir Türk Devleti: Eyyûbîler (1175-1250)", *Türkler*, V, 78.

178 Ramazan Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)*, İstanbul: İSAM yay., 2012, s. 44-45; Muammer Gül, "Önasya'da Bir Türk Devleti: Eyyûbîler (1175-1250)", *Türkler*, V, 78.

179 Cezîre bugün büyük çoğunluğu Türkiye sınırları içinde kalan Urfa, Harran, Samsat (Adıyaman), Âmid (Diyarbakır), Meyyâfârikîn (Silvan/Diyarbakır), Mardin, Nusaybin (Mardin), Hasankeyf (Batman), Cizre (Şırnak); Suriye sınırlarında kalan Re'sül'ayn, Rakka; Irak sınırlarında kalan Mu-

Melikü'l-Mansûr, Humus'ta II. Şirkûh, Ba'lebek'de Behram Şah, Erbil'de Kökböri, Trablusgarp'ta Şerefeddin Karakuş bulunmaktaydı.[180]

Bir süre sonra kardeşi I. el-Melikü'l-Âdil ordunun desteğini kazanarak büyük sultan olmayı başarmış, Mısır'ı büyük oğlu el-Melikü'l-Kâmil, Dımaşk'ı ikinci oğlu el-Melikü'l-Muazzam ve Cezîre'yi üçüncü oğlu el-Melikü'l-Eşref'e vermek suretiyle devletin topraklarını oğulları arasında paylaştırmıştır.[181] Bundan sonraki süreç, büyük sultan I. el-Melikü'l-Âdil'in vefatı üzerine el-Melikü'l-Kâmil'in büyük sultan olma hevesine ve kardeşler arasında çıkan tartışmalara ve mücadelelere tanık olacaktır.

D. ANADOLU SELÇUKLULARI

Anadolu Selçuklu Devleti, Türkiye Selçukluları olarak da bilinir. Malazgirt Zaferi (463/1071) ile Anadolu'ya giren ve üç dört yıl içerisinde Anadolu'nun büyük bir kısmının fethedilmesinde önemli rol oynayan Selçuklular'dan Arslan Yabgu'nun torunu Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah İznik'i baş şehir yaparak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuş (468-473/1075-1080), yaklaşık bir asır sonra II. Kılıçarslan'ın Miryokefalon'da (571/1176) Bizans'ı ağır yenilgiye uğratmasıyla Bizans'ın Anadolu'yu geri alma ümidi kalmamıştır. Böylece yıllar süren bir mücadeleden sonra Anadolu'nun fethi gerçekleşmiştir. İncelediğimiz dönemde hüküm süren Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd devri (616-634/1220-1237) Selçuklular'ın altın çağı olmuştur. 616/1220 senesinde Halife Nâsır-Lidînillâh Şehâbeddin es-Sühreverdî ile kendisine hil'at ve saltanat menşuru göndermek suretiyle hükümdarlığını tasdik etmiştir.[182] 619/1222-1223 senesinde Halife Nâsır-Lidînillah, Moğollar'ın Irak taraflarına doğru yaklaşmakta olduğu haberini aldığı zaman Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yi göndermek suretiyle kendisinden yardım istemiş, Sultan bu isteği yerine getirmiş, ayrıca elçiyi kıymetli hediyelerle uğurlamış, ancak Moğollar'ın geri dönmesi üzerine halife, sevkedilen askerî birlikleri geri göndermiştir. Alâeddin Keykubad'ın ölümü ile Anadolu Selçuklu Devleti'nin yükseliş

---

sul, Sincar, Dârâ gibi şehirleri içine alan önemli bir merkezdir (Bk. Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, 509).

180 Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 21.

181 Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 22.

182 Faruk Sümer, "Keykubad I", *DİA*, XXV, 358.

dönemi sona ermiş, yerine geçen oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev (634-647/1237-1249) ile çöküş dönemi başlamıştır.[183]

E. BEGTEGİNLİLER

Hanedanın kurucusu Zeyneddin Ali Küçük'ün babasının adı Begtegin'e nispetle bu isimle anılan Begteginliler, Erbil Atabegliği olarak da bilinmektedir. Zeyneddin Ali Küçük, Musul Atabeği İmâdüddin Zengî'nin hizmetine girmiş, ömrünün son yıllarında kendisine iktâ olarak verilen Tikrît, Hakkâri ve Sincar'ı Musul hükümdarı Mevdûd'a bırakarak kendisi Erbil'e çekilmiştir. Vefatından evvel Mücahidüddin Kaymaz'ı Erbil nâibi tayin etmiş, kendi oğulları Kökböri ve Zeyneddin Yusuf'un atabegi olmakla görevlendirmiştir. Ali Küçük vefat ettiği zaman Mücahidüddin Kaymaz Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh'ın da onayını alarak Zeyneddin Yusuf'u Erbil'in idaresine getirmiştir. Kökböri ise hapsedilmiş, bir süre sonra serbest bırakılınca Bağdat'a giderek halifenin desteğini aramış, ancak bir netice elde edememiş, bunun üzerine Musul Hâkimi II. Seyfeddin Gazi'nin hizmetine girmiş, onun vefatının ardından gücünü artırmakta olan Selâhaddin Eyyûbî'nin hizmetine girmiştir. Zeyneddin Yusuf'un 586/1190'da vefatı üzerine Erbil'e gelerek şehre hâkim olan Kökböri, Selâhaddin Eyyûbî'nin 589/1193 yılında vefat etmesi üzerine kendisi adına sikke bastırmak suretiyle Eyyûbîler'e karşı bağımsızlığını ilan etmiştir.[184] Böylece Begteginliler adı ile tarih sahnesinde yerini almıştır.

Eyyûbîler'den bağımsız hareket eden Kökböri'nin Erbil hükümdarlığı boyunca ince bir siyaset takip ettiği anlaşılmaktadır. 607/1210 yılında Eyyûbîler'in gücünü kırmak için Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus ile ittifak kurarken, 617/1220 yılında Moğol tehdidine karşı Halife Nâsır-Lidînillah'ın yardımını istemiştir. Moğol tehlikesinin ardından son zamanların yükselen gücü Celâleddin Hârizmşah ile ittifak kurmuş,[185] böylece Hâkimi olduğu Erbil'i Halife Müstansır'ın hilafeti döneminde 630/1233 senesinde vefat edinceye kadar yaklaşık kırk yıl boyunca idare etmiş, bundan sonra vasiyeti gereği Erbil, hilafet merkezine bağlanmıştır.

---

183 Faruk Sümer, "Anadolu Selçukluları", *DİA*, XXXVI, 380-384.

184 Coşkun Alptekin, "Begteginliler", *DİA*, V, 342-343.

185 Coşkun Alptekin, "Begteginliler", *DİA*, V, 343; Gülay Öğün Bezer, *Begteginliler*, s. 93-98; "Kökböri", *DİA*, XXVI, 234-235.

F. ZENGÎLER

521/1127 senesinde Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın, oğlu için atabeg tayin ettiği İmadüddin Zengî'ye Musul'u iktâ etmesiyle Musul Atabegliği (Zengîler) Devleti kurulmuştur. Selâhaddin Eyyûbî'nin Musul'u kuşatması üzerine hutbelerde onun adı okutulup sikkeler onun adına bastırılmış (581/1186), böylece Eyyûbîler'e tâbi devlet haline gelen Zengîler, Haçlılar'a karşı çetin mücadeleler veren Selâhaddin Eyyûbî'ye yardımcı kuvvetler göndermek suretiyle Hittîn zaferi ve Kudüs'ün fethine katkı sağlamışlardır.[186]

Zengî hanedanı hükümdarlarından I. Nureddin Arslanşah'ın (589-608/1193-1211) atabegi olarak tarih sahnesine çıkan Bedreddin Lü'lü', I. Nureddin Arslanşah'ın kendisinden sonra yerine geçen oğlu II. İzzeddin Mes'ûd (608-615/1211-1218) döneminde de devlet işlerini başarıyla yürütmüştür. Onun vefatı üzerine yerine geçen oğlu II. Nureddin Arslanşah döneminde nâib sıfatıyla Musul'un en yetkili kişisi olmuştur. II. Nureddin Arslanşah adına hutbe okutup para bastırırken kendisi için de Halife Nâsır-Lidînillah'tan taklid talebinde bulunmuş, bu isteği gerçekleşmesiyle kendisi de tam yetkili atabeg ve nâib olmuştur. II. Nureddin Arslanşah'ın idareye gelmesinin ardından tahtın kendi hakkı olduğunu düşünen amcası İmâdüddin Zengî'nin Hakkâri ve Zevezân gibi kaleleri ele geçirmesi sebebiyle Bedreddin Lü'lü', Cezîre Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'e sığınıp onun tâbiiyetine girmiştir. Bu sırada II. Nureddin Arslanşah'ın hastalanıp vefat etmesi üzerine üç yaşındaki kardeşi Nâsirüddin Mahmûd tahta çıkarılmış, yaşının küçüklüğünü bahane eden Kökböri ile İmâdüddin Zengî Musul'a saldırmışlar, yapılan savaşta yenik düşen Bedreddin Lü'lü', Cezîre Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'in yardımına başvurmuş, netice kendisinin lehine gerçekleşmiştir. 630/1233 senesinde Kökböri ile II. Nâsirüddin Mahmûd'un ölümleri üzerine Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh tarafından saltanat menşuru ile birlikte el-Melikü'r-Rahîm unvanı verilerek meşru bir hükümdar olarak tanınmıştır.[187]

---

186 Sâmî es-Sakkâr, "Musul", *DİA*, XXXI, 362.

187 Bahattin Kök, "Lü'lü', Bedreddin", *DİA*, XXVII, 257.

G. RESÛLÎLER

Selâhaddin Eyyûbî döneminde kardeşi Turan Şah tarafından Yemen ve Hicaz Eyyûbîler'in kontrolüne girmiş (570/1174),[188] Selâhaddin öldüğünde Yemen'de bulunan diğer kardeşi Tuğtegin'in Şevval 593 (Ağustos-Eylül 1197)'de ölmesi üzerine yerine oğlu el-Melikü'l-Muiz İsmail geçmiş, onun da Recep 598 (Nisan 1202)'de öldürülmesinin ardından yerine kardeşi en-Nâsır Eyyûb geçmiş, o da Muharrem 611 (Mayıs 1214)'de ölünce yerine el-Melikü'l-Muazzam unvanını alan Süleyman Şah geçmiştir. Onun idareciliğinden memnun olmayan kumandanlar, durumu Dımaşk hükümdarı el-Melikü'l-Âdil ile oğlu el-Melikü'l-Kâmil'e bildirmişler, bunun üzerine el-Melikü'l-Kâmil durumla ilgilenerek oğlu el-Melikü'l-Mes'ûd Atsız'ı Yemen'e tayin etmiştir (613/1216).[189]

el-Melikü'l-Mes'ûd Atsız, bu tarihten itibaren Yemen'de ikamet etmeye başlamıştır. Bu sırada Mekke'de Benî Katade'den iki kardeş arasındaki anlaşmazlık çıkmış, sorunu çözmek için el-Melikü'l-Mes'ûd'dan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine el-Melikü'l-Mes'ûd askerî bir kuvvet göndermiş ve Mekke'de hâkimiyeti eline alarak (619/1223) oranın idaresine emir Nureddin Ömer b. Resûl'ü ve onunla birlikte Şerif Râcih b. Katâde'yi getirmiş, kendisi de Yemen'e dönmüştür.[190]

Nureddin Ömer, el-Melikü'l-Mes'ûd'un 626/1229 senesinde vefat etmesi üzerine Yemen'i atabeg sıfatıyla idaresi altına almıştır. Mısır Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'in tabiiyetinde Yemen'e hâkim olan Nureddin Ömer, 632/1235 senesinde bağımsızlığını ilan ederek el-Melikü'l-Mansûr unvanını almıştır. Bu tarihten sonra dedesi ve Abbâsîler'in Eyyûbîler'e elçi olarak gönderdiği rivayet edilen Muhammed b. Hârun er-Resûl'e nispetle Resûlîler hanedanı olarak tanınmıştır. Önceleri Eyyûbîler'e

---

188 Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 30.

189 Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 96-97; *Salahaddin'den Baybars'a Eyyûbîler-Memlükler (1193-1260)*, İstanbul 2007, s. 59-60.

190 Hazrecî, I, 33; Mâlikî, *el-Bilâdü'l-Hicaz*, s. 74; Ahmed es-Sibâî, *Târîhu Mekke: Dirâsetü fi's-siyâseti ve'l-ilmi ve'l-ictimâi ve'l-umrân*, Mekke 1999, I, 267-269. Ayrıca bk. Ramazan Şeşen "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 359.

bağlı bir atabeylik iken bu tarihten itibaren bağımsız bir devlet olarak tarihte yerini almıştır.[191]

[191] Cengiz Tomar, "Resûlîler", *DİA*, XXXV, 1.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSTANSIR-BİLLÂH'IN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

I. HALİFELİK ÖNCESİ HAYATI VE VELİAHT TAYİN EDİLİŞİ

A. DOĞUMU VE AİLESİ

1. Doğumu

Otuz altıncı Abbâsî halifesi olan Müstansır-Billâh, Zâhir-Biemrillâh'ın en büyük oğlu olarak dünyaya gelmiştir.[192] Adı Mansûr b. Muhammed Zâhir-Biemrillâh[193] olup künyesi Ebû Câfer'dir.[194] Annesi Türk asıllı[195] olup ümmü veleddir.[196] Annesinin isminin Ahşev yahut Şirin olduğu söylenmektedir.[197] Başka bir bilgiye göre ise annesi

---

192 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 16; İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr: târîhü'l-hurubi's-Sâlibiyye ve'd-düveli'l-müteahhira* (thk. Hamza Ahmed Abbâs), I-XXVII, Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sakafî, 2004, XXVII, 261; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151; İbnü'l-Harîrî, Ahmed b. Ali b el-Mağribî İbnü'l-Harîrî, *Kitâbü müntehabi'z-zemân fî târîhi'l-hulefâ' ve'l-ulemâ' ve'l-a'yân* (thk. Abduh Halîfe), I-II, Beyrut: Dârü'l-'İştâr, 1993, I, 244.

193 Onun Muktedî'ye kadar nesebini kaynaklar şöyle verir: Ebû Ca'fer Mansûr b. Zâhir-Biemrillâh Muhammed b. Nâsır-Lidînillâh Ahmed b. Müstazî-Biemrillâh Hasan b. Müstencid-Billâh Yusuf b. Müktefî Muhammed b. Müstazhir b. Muktedî el-Abbâsî el-Bağdâdî (Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 156; Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdilmelik eş-Şâfiî el-Âsımî el-Mekkî (ö. 1111/1700), *Simtü'n-nücûmi'l-'avâlî fî enbâi'l-evâili ve't-tevâlî* (thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1998 *Simtü'n-nücûm*, III, 513).

194 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 458; Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 643; İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285; Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî (ö. 733/1332), *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (thk. Ahmed Kemal Zeki), I-XXVII, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980, XXIII, 321; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, 16; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 261; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 420; Âlûsî, s. 100.

195 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 155; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, I- XXX, Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almânî li'l-Ebhâsi'ş-Şarkî, 2008, XXVI, 378; Ebü'l-Mehâsin Cemalüddin Yusuf b. Tağriberdî İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), *Mevrüdü'l-letâfe fî men veliye's-saltana ve'l-hilâfe* (thk. Nebil Muhammed Abdülazîz Ahmed), Kahire: Vizâretü's-Sekâfe el-Heyetü'l-Amme, I-II, 1997, I, 230; Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan ed-Diyarbekrî (ö. 990/1582), *Târîhü'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Beyrut: Müessesetü Şa'bân, ts, s. 370. Ayrıca bk. Züheyr Şefîk Kebî, *Mevsûatü hulefâi'l-Müslimîn*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabiyye, 1994, s. 221.

196 İbnü'd-Devâdârî, VII, 281; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 420; Ebü'l-Mehâsin Cemalüddin Yusuf b. Tağriberdî İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XII, Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1929, VI, 345; Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Târîhü'l-hulefâ'*, Beyrut: Dârü's-Sekâfe, ts, s. 493.

197 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 420; Ahmed b. Yusuf el-Karamânî (ö. 1019/1610), *Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fi't-târîh* (thk. Ahmed Hatît-Fehmi Sa'd), I-III, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1992, II, 192. Ayr. Bk. Nâciye Abdullah İbrahim, "el-Cühûdü'l-ilmiyyetü li-hâzini kütübi Müstansıriyye bi-Bağdâd el-Müerrihü İbnü's-Sâî el-Bağdâdî", *İslam*

Türk asıllı olup ismi Zühre'dir.[198] Annesi Müstansır henüz hilafete geçmeden vefat ettiği için oğlunun hilafet dönemini görememiştir.[199]

Ebû Cafer el-Mansûr b. Zâhir, dedesi Nâsır-Lidînillâh'ın hilafetinin on üçüncü senesinde 13 Safer 588 Çarşamba günü (29 Şubat 1192) Bağdat'ta dünyaya gelmiştir.[200] Müstansır'ın nasıl bir çocukluk geçirdiği, nasıl bir eğitimden geçtiği, devlet kademelerinde hangi görevleri üstlendiğine dair kaynaklardan detaylı bilgi edinilemediği için hilafeti öncesiyle ilgili bilgi verilememektedir.

Ancak İbnü'l-Füvatî'de, Müstansır'ın hilafete geçmeden çok kısa bir süre önce İkbal eş-Şerâbî'yi yanına alması ile ilgili aktarılan bilgiden hareketle halife olmadan önce dedesi Nâsır-Lidînillah ve babası Zâhir-Biemrillâh dönemlerinde önemli görevlerde bulunduğu bilgisine ulaşılabilir. Buna göre Halife Nâsır-Lidînillah'ın ordu kumandanı İzzeddin Necâh eş-Şerâbî'nin kölesi olan İkbal eş-Şerâbî, İzzeddin'in 615/1218 yılında vefat ettikten sonra eşine teslim edilir. Aradan yedi yıl geçtikten sonra İzzeddin'in eşi İkbal'i yanında çalışması için Halife Zâhir-Biemrillâh'a getirir, ancak Zâhir'in hâdimlerinden biri İkbal'i halifenin yanından uzaklaştırıp oğlu Müstansır'ın yanına gönderir. İkbal eş-Şerâbî Müstansır'ın huzuruna girdiği zaman henüz halife unvanına sahip olmayan Ebû Cafer el-Mansûr, onu tanımak ister ve ismini sorar, o da isminin İkbal olduğunu söyler. Bunun üzerine Ebû Cafer el-Mansûr, İkbal'in kendisinin yanına verilmesinden dolayı sevinir ve ona iyi muamelede bulunur. Zamanla aralarından su sızmaz olur. Geçmişe dayandığı anlaşılan bu samimi ilişkinin Müstansır'ın 623/1226'da hilafete geçtiğinde İkbal'i ordu kumandanı olarak tayin etmesiyle sonuçlandığı görülürss.[201]

Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım (İstanbul 2008), I, 412. Müstansır'ın annesinin Grek-Habeş asıllı bir cariye olduğu da söylenmiştir (Bk. Philip K. Hitti, s. 456).

198 Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II, 192. Ayr. Bk. Nâciye Abdullah İbrahim, "el-Cühûdü'l-ilmiyyetü li-hâzini kütübi Müstansıriyye bi-Bağdâd el-Müerrihü İbnü's-Sâî el-Bağdâdî", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım* (İstanbul 2008), I, 412.

199 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285; Safedî, *el-Vâfî*, XXVI, 378.

200 İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fütüvve: Mukaddime (Nâşir Mustafa Cevâd'ın önsözü)*, s. 81; İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 156; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, VI, 345; Suyûtî, s. 493; Diyarbekrî, s. 370; Kebî, s. 221. 3 Safer 588 Pazartesi günü dünyaya geldiği de söylenmektedir (Bk. Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 420).

201 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 222. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 53.

2. Ailesi

İbn Sunbüt el-Erbilî on kardeş olduklarını söyleyerek[202] isimlerini şöyle zikreder: Erkeklerin isimleri; Ebû Câfer el-Mansûr (Müstansır-Billâh), Ebû Abdullah el-Abbâs, Ebü'l-Fadl Süleyman, Ebü'l-Kâsım Ali, Ebü'l-Muzaffer Hasan, Ebû Hâşim Yûsuf, Ebü'l-Fütûh Habîb'dir. Kızların isimleri; Hatîce, Fâtıma ve Âişe'dir.[203] Kaynaklarda cesareti ile meşhur Hafâcî isimli bir kardeşinin olduğundan da bahsedilir.[204] Ancak yukarıda künyeleri ile zikredilenlerden hangisi olduğu belirtilmemektedir.

Müstansır-Billâh, 634/1237 yılında vefat eden Hibetullah b. Hasan el-Bağdâdî'den Kur'an-ı Kerim okudu. O dönemde kaç yaşında olduğu belirtilmemekle birlikte Kur'an okumak üzere Hibetullah b. Hasan el-Bağdâdî'nin yanına gidip gelirdi. Hocasının huzuruna girdiği zaman yeri öperek tazimde bulunmazdı. Sebebi kendisine sorulunca "bu tazim, ancak Allah'a mahsustur" derdi.[205]

Ali İbnü'l-Hattab'dan da Kur'an okudu. Onun yanında yaklaşık beş ay Kur'an'ı talim etmek üzere kaldığı rivayet edilir.[206]

Kaynakların sunduğu bilgiye göre Müstansır-Billâh hilafete geçtiğinde otuz beş yaşında idi.[207] Dedesi Nâsır-Lidinillâh kırk altı yıl, babası Zâhir-Biemrillâh dokuz ay gibi bir süre hilafet makamında yer almışlardır. Yukarıda da zikredildiği üzere Müstansır'ın hilafete geçmeden önce doğduğu ve yetiştiği ortam, devlet kademesinde aldığı görevler veya bizzat görevlendirildiği işlere dair mevcut kaynaklardan her hangi bir malumat elde edilememiştir.

---

202 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 150; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 419.

203 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 419; Zehebî, *el-Muhtâr*, s 131.

204 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 196; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 235; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 261; İbnü'l-Verdî, Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer İbnü'l-Verdî (ö. 749/1349), *Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer: Târîhü İbni'l-Verdî* (thk. Ahmed Rıfat Bedrâvî), I-II, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1970, II, 219; İbn Ebî Uzeybe, s. 250. Hafâcî, Müstansır-Billâh'ın vefatından sonra hilafete geçen oğlu Müsta'sım-Billâh'ın hilafeti döneminde Bağdat'ı işgal eden Moğollar tarafından öldürülmüştür (İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 196; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 235; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 261).

205 Nâci Ma'rûf, *Târîhü ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 387.

206 Safedî, *en-Nektü'l-himyân*, s. 211.

207 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 16; *Düvelü'l-İslâm*, II, 134; *el-Muhtâr*, s. 134; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151; Diyarbekrî, *Târîhü'l-hamîs*, s. 370; Aynî, IV, 134.

B. VELİAHT TAYİN EDİLİŞİ

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilafete geçişi kaynaklarda babası Zâhir'in en büyük oğlu olması sebebiyle olduğu belirtilmektedir. Ancak babası tarafından veliaht tayin edilip edilmediğine dair mevcut kaynaklardan her hangi bir bilgiye ulaşamadığımızı belirtmek isteriz.

II. HALİFELİK DÖNEMİ

A. HALİFE OLUŞU

Ebû Cafer el-Mansûr'un hilafete geçişi, babası Halife Zâhir-Biemrillâh'ın 13 Recep 623 Cuma günü (10 Temmuz 1226) vefat etmesi üzerine gerçekleşmiştir.[208]

Zâhir-Biemrillâh'ın vefat ettiği gün dârül hilafetin yanındaki Tâc[209] kısmına davet edilen Ebû Cafer el-Mansûr'a, ilk olarak bütün kardeşleri ve amcaoğulları,[210] emirlerin çocukları, kardeş çocukları ve akrabaları biatlerini sundular.[211] Sonra 'ehl-i

---

208 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 643; Ebû Şâme el-Makdisî, s. 150; İbnü's-Sâî, s. 123; Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ (ö. 709/1309), *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-islâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., s. 330; İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285-286; İbnü'd-Devâdârî, VII, 281; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 150; Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultâni'l-ekber*, I-VII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992, III, 649; Abdülmelik b. Hüseyin el-Âsımî, III, 513; İbnü'l-Harîrî, I, 244; Ali b. Abdülkadir et-Taberî (ö. 1070/1660), *el-Ercü'l-miskî fi't-târîhi'l-Mekkî ve terâcimi'l-mülûk ve'l-hulefâ'* (thk. Eşref Ahmed el-Cemmâl), Mekke: el-Mekketü't-Ticâriyye, 1996, s. 296. Ancak hilafeti dokuz ay dokuz gün süren Zâhir'in ölümünü 14 Recep 623 olarak kaydedenler de vardır (İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 191; İbnü'l-Verdî, II, 218; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 260; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn*, I, 218; Kalkaşandî, II, 78; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 257. Ayrıca bk. Hudarî Bek, Muhammed b. Afifi el-Bacurî Hudarî (ö. 1345/1925), *Muhâdarâtü târîhi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts., s. 479; Anistas Kermelî, *Resâil fi'n-nukûdi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye ve İlmü'n-nîmüyyât*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1987, s. 143). Rusâfe'deki türbe tamamlanıncaya kadar Halife Zâhir-Biemrillâh'ın cenazesi, Dâru'l-hilâfede bekletilmiş, daha sonra 27 Ramazan 623 (21 Eylül 1226)'de Dâru'l-hilâfe'den çıkarılıp halkın yoğun ilgi gösterdiği bir merasimle Rusâfe'deki türbesine götürülmüştür (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 150). Zâhir-Biemrillâh 52 yaşında iken vefat etmiştir (Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 134).

209 Tâc: Halife Mu'tazıd döneminde temeli atılan ve Halife Müktefî döneminde tamamlanan dârü'l-hilafete yakın bir mevkide bulunan meşhur bir yerdir (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 3).

210 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 134; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 420.

211 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285.

hal ve'l-akd'den bazı kimseler ile havas ve avam biat ettiler.[212] Hepsi de Müstansır-Billâh'a gönülden, hakkını bilerek ve faziletini ikrar ederek biatlerini sundular. Kendisine biat edildiği zaman dilinden dökülen ilk sözcüklerin; "Allah Teâlâ'dan yardım isteriz"[213] olduğu rivayet edilir.

Dicle nehri üzerine uzatılan bir Tâc'ın üzerine kubbe konulmuş, Müstansır bu kubbenin penceresinde kıbleye dönük bir vaziyette oturmuş, kubbenin altındaki minberin basamaklarında ise kendisine biat etmeye gelenleri karşılamak üzere sağında Nâibü'l-vezir Müeyyedüddin el-Kummî ile solunda Üstâdüddâr Ebû Nasr el-Mübârek b. ed-Dehhâk durmuşlar, gelenlerin biatlerini kabul etmekteydiler.[214]

İbn Vâsıl halifeye biat edilmesi ile ilgili çok ilginç bir bilgi aktarmaktadır. Şöyle ki: Abbâsîlerin otuz altıncı halifesi olan Müstansır'a biat edilmeden önce duruma bizzat şahit olan Muhammed b. Ebî Bekir es-Sıddîkî'nin dediğine göre altı ve altının katları (yani altı, on iki, on sekiz…vs.) sırasında yer alan Abbâsî halifelerinin azledilmeleri veya öldürülmeleri sebebiyle Ebû Cafer el-Mansûr'un da öldürülmesinden endişe edildiğinden onun da aynı akibete uğramaması için önce başka bir kişiye biat edilmiş, bu kişi daha sonra hal edilmiş, ardından da Ebû Cafer el-Mansûr'a biat edilmiştir.[215]

Hilafete geçenlere bir lakap verilmesi gelenek olduğu için kendisine Müstansır-Billâh lakabı verilmiştir.[216] İbnü's-Sâî, ona biat edildiği zaman hil'atler verildiğini ve

---

212 İbnü'd-Devâdârî, VII, 282; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 16; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 261; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 150; Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *İkdü'l-cüm'ân fî târîhi ehli'z-zemân* (thk. Mahmûd Rezzak Mahmûd), I-IV, Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010, IV, 134.

213 İbn Vâsıl, *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî: Sîretü'n-nebî (s.a.s) ve'l-enbiyâü aleyhisselâm ve'l-hulefâ ve'l-mülûk ve gayruhüm* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-II, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010, II, 291.

214 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 286; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 420; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye" (Hazrecî, *Târîh*, vr. 139'dan naklen) *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 56.

215 İbn Vâsıl, *Müferrecü'l-kurûb*, IV, 162; V, 315; Fâsî, *İkdü's-semîn*, VII, 289. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 387.

216 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 458; İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fütüvve: Mukaddime* s. 80; Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 643; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, IV, 197; Nüveyrî, XXIII, 321; Hudarî Bek, s. 479.

hil'atlerinin sayısının üç bin beş yüz yetmiş olduğunu söyler[217] ve Hasan b. Hâni'nin şu beyitlerinin onun halini en güzel şekilde ifade ettiğini söyler:[218]

"Bizim için perde kaldırıldı,
Ona bakan, huzurunda bütün kuruntuların bittiği bir ay olarak gördü,
Güzel bir melik ki onun yüzünü gördüğünde,
Saygı ve tazim ona az gelir,
Zaman öyle bir halifenin nurunu taşır ki,
Gençler onun adaletiyle İslam'ı giydiler,
Allah onunla aşktan yanan kalpleri tedavi etsin,
Öyle ki hastalıktan eser kalmayacak şekilde canlansınlar."

Biat alındığı gün Cuma hutbesinde adı okundu. Adı zikredildiği zaman etrafa altın ve gümüşler saçıldı. Şairler onun için methiyeler, babası için de mersiyeler okudular.[219]

Halife Müstansır, hilafetinin ilk Cuma gününde kendinden evvelki halifelerin namaz kıldıkları Maksûra'da[220] namaz kılmak istedi. Geçeceği yolun son derece kötü olduğu ve buradan geçmenin mümkün olmadığı söylenmesine rağmen camiye gitmek üzere atına bindi ve halkın arasından geçti. Halk da onu yakından görme fırsatı buldu. Daha önce halifeler bir dehlizden geçerek camiye gider ve bu yüzden camiye giderken halk onları görmezdi. Fakat bu sefer halk yeni halifeleri Müstansır'ı üzerindeki beyaz gömleği ve başındaki beyaz sarığı ile gördü. Yeni halife yanında yürümek isteyenlere de izin verdi, hiç kimseye engel olmadı. Camiye kadar bu şekilde gitti ve namazını kıldı. Yanında da koruyucu olarak iki hizmetçi ve seyisinden başka kimse yoktu. İkinci Cuma namazını da bu şekilde kılan Müstansır, sonunda halifelerin camiye giderken geçtikleri dehliz tamir edilince dehliz yolunu kullanmaya başladı.[221]

---

217 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 17; *Düvelü'l-İslâm*, II, 134; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 157.
218 İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VII, 282.
219 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151.
220 Maksûra: Camide minberin yanında halife için ayrılmış özel bir bölme.
221 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 458; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, IV, 197; Nüveyrî, XXIII, 321; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151; Aynî, *İkdü'l-cüm'ân*, IV, 136.

13 Recep'de kendisine biat edilmesinden sonra Şaban ayının ilk günlerinde Musul hükümdarı Bedreddin Lü'lü',[222] elçisi Ziyâeddin Nasrullah İbnü'l-Esîr'i, yeni Halife Müstansır'a göndererek halife oluşunu tebrik edip babasını kaybetmesi sebebiyle baş sağlığı dileklerini sundu[223] ve:

"Gece ile gündüze ne oluyor ki özür dilemiyorlar, halbuki onların yaptıkları büyük idi, güneşe ve aya ne oluyor ki üçüncülerini kaybettikleri halde gizlenmiyorlar."[224] diyerek yeni halifeye övgülerde bulunurken vefat eden halifeyi de övmeyi ihmal etmiyordu.

Bunun yanısıra civar melikler de Müstansır'ı hilafeti sebebiyle tebrik ediyor, babasını kaybetmesinden dolayı taziyelerini dile getiriyorlardı.[225]

Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil elçisi Muînüddin Hasan b. Şeyhüşşüyûh'u taziyesini bildirip kendisini hilafete geçmesi sebebiyle tebrik etmek üzere Bağdat'a gönderdi. Muînüddin, halifenin naîbü'l-vezîri Müeyyedüddin İbnü'l-Kummî'nin huzuruna vardığı zaman el-Melikü'l-Kâmil adına şu övgü dolu sözleri söyledi:[226]

"Mukaddes Müstansıriyye devletinin kulu eşikleri öper. O eşikler ki toprağını öpmekle şifa elde edilir. Bu devletin en sağlam kulpuna kulluk etmede kendisine tutunmakla yetinilir. Allah Teâlâ'ya şükür, musibeti her tarafı kuşatan taziye gecesinin kederini uzaklaştırmaya yardım eder. Doruğa ulaşan kutlama gerçekleşir ta ki hidayet güneşinden korku şafağı uzaklaşsın. Onun adını en yüce kılsın, düşmanlarının adını en aşağı kılsın. Dünyada ve ahirette şerefini arttırsın."

Yine Şaban ayının başlarında Ramazan ile ilgili vazifeler diğer medrese ve tekkelere dağıtıldı. Fakirlerin kaldığı zaviyelere iftarlık için koyun, un ve altın dağıtıldı.

---

222 "Ebü'l-Fezâil el-Melikü'r-Rahîm Bedrüddîn Lü'lü' b. Abdillâh en-Nûrî el-Atabekî. Zengîlerden I. Nûreddin Arslanşah'ın kölesi iken daha sonra atabeyi olmuş, Abbâsî halifesi Müstansır-Billâh tarafından saltanat menşuruyla birlikte el-Melikü'r-Rahîm unvanı verilerek 631-657 (1233-1259) yılları arasında Musul'da bağımsız bir lider olarak tanınmıştır" (Bk. Bahattin Kök, "Lü'lü', Bedreddin", *DİA*, XXVII, 257).

223 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, IV, 198; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 17; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151; Aynî, IV, 135.

224 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, IV, 198; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 17; *el-Muhtâr*, s. 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151; Aynî, IV, 135.

225 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 198; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 257.

226 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 258.

Bağdat'ın iki tarafındaki bütün mahallelerde aş evleri açıldı. Fakirlerin gelip almaları için yemekler hazırlandı.[227]

Halife Müstansır, 14 Şaban'da (10 Ağustos) Rusâfe'deki[228] Abbâsî halifelerinin kabirlerinin bulunduğu türbede makam sahipleri, devlet erbabı, müderrisler, fakihler, tekke şeyhleri, sûfîler, kurralar, vaizler, şairlerin hazır bulunmasını ve hatim okunmasını emretti. Söz konusu kişiler geldiler, önce Kur'an-ı Kerim ile açılış yapıldı. Ardından vaizler konuştular, hatipler dua yaptılar ve en son olarak şairler şiirler okudular. Merasim bittikten sonra fakih, sûfî, kurrâ ve vaizler dışındaki gelen davetlilerin hepsi ayrıldı.[229]

28 Şaban'da (24 Ağustos) halka selam alayı düzenleyen[230] Müstansır, Ramazan'ın ilk gecesi bol miktarda un ve koyunu sadaka olarak dağıttı. Âlimlere, fakirlere, muhtaçlara oruçlarını kolay tutabilmeleri ve teravih namazlarını kılabilmeleri için nafakalar verdi.[231] Ramazan Bayramı gelip çattığında halife, Bağdat'ın iki yakasındaki bütün mahallelerdeki fakih, sufî, kurra ve cami imamlarına elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî vasıtasıyla bol miktarda sadaka ve hediyeler gönderdi.[232]

Halife Müstansır, göreve başladığı zaman ilk iş olarak babasının tayin ettiği yöneticileri aynı görevlerinde bıraktı.[233] Nitekim Zehebî, Kâdı'l-kudât Ebû Sâlih Cîlî'nin halifenin emriyle görevini sürdürmeye devam ettiğini bildirmektedir.[234]

---

227 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 422. Ayrıca bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 58.

228 Rusâfe: Bağdat'ın doğu tarafında Abbâsî halifelerinin kabirlerinin bulunduğu bir yerdir (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 46).

229 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 422. Ayrıca bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy,1-2, s. 58.

230 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 152.

231 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 152.

232 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 152; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 422; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 58.

233 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151.

234 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 17.

B. VEFATI

Halk tarafından oldukça sevilen, yaptığı hayır işlerinden dolayı halkın takdirini kazanan halife Müstansır, 11 Cemâziyelevvel 640'da (6 Kasım 1242) hastalığa yakalandı. Bu hastalık hummaya çevirdi. Bir müddet sonra hastalığı iyileşip düzeldi, ancak hastalık yeniden nüksetti.[235] 10 Cemâziyelâhir 640'da (5 Aralık 1242) Bağdat'ta bir Cuma sabahı[236] 52 yaşında iken vefat etti.[237] Cenazesi, Nakîbü'n-nükabâ Ebû Tâlib Hüseyin b. el-Mühtedî tarafından yıkanmıştır.[238]

İbn Vâsıl, Vecihüddin b. Süveyd Tikritî'den onun ölüm sebebini şöyle anlatmaktadır: Müstansır rahatsızlanınca tedavisini gerçekleştirmek üzere zehirli bir bıçakla vücudundan kan alınmış,[239] bu durum onun ölümüne sebep olmuş, cenazesi Dicle nehrinin kıyısında yer alan dârü'l-hilâfedeki dârü'l-müsemmene'de bekletilmiş, 12 Şaban Cumartesi günü tabutu, kendisi için yaptırdığı Rusâfe'deki türbesine nakledilmiştir.[240] Nakletme işi 11 Şaban Cuma gerçekleştirilmek istenmiş, fakat şiddetli

---

235 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 127. Abbâsî halifelerinin ölüm sebeplerini inceleyen bir çalışmada Müstansır-Billâh'ın eceliyle öldüğü ifade edilmekte, ancak detay verilmemektedir (Bk. Murat Akkuş, *Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri*, Konya 2010 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜ, SBE), s. 122).

236 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 544; *Târîhü'z-zamân*, s. 288; İbn Vâsıl, *Müferrecü'l-kurûb*, V, 315; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 330; İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 288; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 127; Ebü'l-Fidâ, *Târîhü Ebi'l-Fidâ*, II, 275; İbnü'd-Devâdârî, VII, 348; Nüveyrî, XXIII, 322; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 155; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 158; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 323; İbnü'l-Verdî, II, 252; İbn Ebî Zer, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed el-Fâsî İbn Ebû Zer (ö. 762/1326), *ez-Zahîretü's-seniyye fî târîhi'd-devleti'l-Merîniyye*, Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972, s. 61; Kalkaşandî, II, 78; İbn Kesîr, XVII, 260; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 420; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn*, I, 219; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 311; Âlûsî, s. 101. İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm* adlı eserinde Müstansır'ın vefat tarihini 22 Cemâziyelâhir 639 olarak belirtir (Bk. İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm fî târîhi'l-İslâm (628-659/1230-1261)* (thk. Semîr Tabbâre), Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999 s. 147).

237 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 739, 741; İbnü's-Sâî, s. 123; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 544; *Târîhu'z-zamân*, s. 288; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 330; Moğoltay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâüddin Moğoltay b. Kılıç b. Abdillah el-Bekcerî el-Hanefî (ö. 762/1361), *Muhtasaru târîhi'l-hulefâ'* (nşr. Asya Güleyban Ali el-Bârih), Kahire: Dârü'l-Fecr, 2001, s. 155; İbn Ebî Uzeybe, *İnsânü'l-uyûn*, s. 252. Bazı eserlerde Müstansır'ın vefat ettiğinde 51 yaşından dört ay yedi gün aldığı (İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 127; İbnü'd-Devâdârî, VII, 348; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 158; *Düvelü'l-İslâm*, II, 155; İbn Kesîr, XVII, 260), diğer bazı eserlerde ise 52 yaşından altı ay on yedi gün aldığı bilgisi bulunmaktadır (Bk. İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 288-289; Âlûsî, s. 102).

238 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 127; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 420.

239 İbn Vâsıl, *Müferrecü'l-kurûb*, IV, 162; V, 315; Nüveyrî, XXIII, 322; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 311.

240 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 288; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 127; İbn Kesîr, XVII, 260; Âlûsî, s. 101.

rüzgâr sebebiyle bir gün sonraya ertelenmiştir. Hatta şiddetli rüzgârla ilgili Ebü'l-Hasan Ali el-Mahremî şu beyitleri dile getirmiştir:[241]

"Cömertlik Kâbe'si göçmek istediğinde,
Esen şiddetli rüzgârlar harekete geçti,
Ve şöyle dedi: Kim bana bir cömertliği öğretir,
Onunla esip sizi bolluğa gark edeyim,
Ben de rüzgâra dedim ki o asrın imamı,
Ümit kaynağı olan halifedir, o da kuzeye döndü."

Müstansır, ebedî mekânına irtihal ettiği gün bütün ileri gelen devlet adamları, Müstansıriyye ve Nizâmiye müderrisleri dışında bütün müderrisler ve fakihler, tekke zaviye şeyhleri, Rusâfe'ye giden yolda ilerlemişler, Dicle nehrine geldikleri zaman halifenin içinde bulunduğu sandukayı çıkarmışlardı. Orada toplanan herkes sandukanın çıkarılmasından sonra ağlamaya başlamış, sanduka uzunca bir kayığa konulmuş, diğer devlet ricali kayıklara binerek ayakta oldukları halde halifeyi son yolculuğunda yalnız bırakmamışlardır. Rusâfe kıyısına ulaştıkları zaman halifenin sandukası başlar üstüne kaldırılarak türbeye götürülmüş, devlet ricali ve halk da arkadan ilerleyerek türbeye doğru ilerlemişler ve ardından kendisi için hazırlanan yere defnedilmiştir. Bundan sonra insanlar halifenin defnedilmesinden sonraki günler de türbeye gidip gelmişler, her gün hatimler okuyarak dualar etmişlerdir.[242]

Vefat haberi büyük oğlu Ebû Ahmed Abdullah Müsta'sım-Billâh'a biat edilinceye kadar gizlenmiş, daha sonra açıklanmıştır. Hutbelerde onun adına dua edilmiştir.[243]

Halifenin cenazesinin ardından başlayan yas tutma günlerinin bitmesinden sonra Nâibü'l-vezir İbnü'n-Nâkıd, aralarında Süleyman Şah'ın da bulunduğu bütün emirler ve devlet büyüklerine hil'atler dağıtmıştır.[244]

---

241 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 137-138.
242 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 137-138.
243 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 288; İbnü'd-Devâdârî, VII, 348; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 260; Âlûsî, s. 101.
244 Cüveynî, *Târîh-i cihangüşâ*, III, 166.

Halife Müstansır vefatının ardından geride üç evlat bırakmıştır. Müstansır'dan sonra hilafete geçen büyük oğlu Ebû Ahmed Abdullah Müsta'sım ile Ebü'l-Kâsım Abdülaziz'in anneleri bir olup kız kardeşlerinin başka bir anneden dünyaya geldiği söylenmektedir.[245] Ancak İbn Sunbüt el-Erbilî, iki erkek iki kız olmak üzere dört çocuğunun olduğundan bahsetmektedir. O, erkek çocuklarının isimlerini yukarıda geçtiği gibi Ebû Ahmed Abdullah ve Ebü'l-Kâsım Abdülaziz olarak kız çocuklarının isimlerini ise Sittü'ş-Şeref[246] ve Sittü'l-Arab olarak zikretmektedir.[247]

Halk, halifenin ani ölümü karşısında büyük üzüntü duymuş, Bağdat ve diğer şehirlerde üç gün süren matem merasimleri düzenlemiştir.[248] Halife Müstansır'ın vefatının ardından büyük oğlu Ebû Ahmed Abdullah, el-Müsta'sım-Billâh unvanı ile hilafet makamına geçirilmiştir.[249]

Hilafet makamına Müsta'sım'ın uygun görülmesi Devâdâr ve Şerâbî gibi devletin ileri gelenlerinin görüş ve onayı ile gerçekleşmiştir.[250] Nitekim bununla ilgili olarak İbn Vâsıl, hilafetin Müstansır'ın cesareti ile meşhur olan kardeşi Hafâcî'ye değil de oğlu Müsta'sım'a geçmesini, Devâdâr ve Şerâbî gibi devletin ileri gelen devlet adamlarının, hilafete Hafâcî'nin geçmesini kendilerinin geleceği açısından tehlikeli gördüklerinden ve Müsta'sım'ın yumuşak ve kolay yönetilebilir birisi olmasından dolayı otoriteyi kendilerinde tutmak istemelerine bağlar.[251]

İbn Vâsıl, Halife Müstansır-Billâh'ın vefatı ile ilgili olarak ilginç bir bilgi aktarmaktadır. Şöyle ki Abbâsî halifeleri içinde sıralamada altı ve altının katlarında yer

---

245 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 128; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 262.

246 Sitt, mahalli tabirde bayan anlamında kullanılmaktadır.

247 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 289.

248 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, II, 741; İbnü'l-Harîrî, I, 245.

249 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 741; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 275; İbnü'd-Devâdâr, VII, 348; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 34, Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 507; İbn Ebî Uzeybe, *İnsânü'l-uyûn*, s. 252, 307. Babasının vefatından sonra hilafete geçen Müsta'sım-Billâh, hilafet makamında on altı yıl kaldı. Ancak idareciliği ile ilgili hiç de iyi şeyler söylenmez. İbnü'l-İbrî, onun hakkında çocuk kafasına sahip olduğunu, iyiyi kötüden ayırt edemeyecek acizlikte olduğunu, bütün vaktini güvercinlerle oynayarak ve kuş avlayarak geçirdiğini söyler (*Târîhu'-z-zemân*, s. 288), Moğollar Bağdat'a doğru yöneldikleri zaman kendisine "Moğollar Bağdat'ı ele geçirmeye niyetli, hatta İran'da bir takım meşhur şehirleri ele geçirip tahrip ettiler" dendiğinde "bu bizim tahtımızdır. Onlara müsaade etmezsek gelmezler." dediği rivayet edilir (*Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 544; *Târîhü'-z-zemân*, s. 288). Müsta'sım'ın ölümü de Moğollar sebebiyle olmuştur (Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 34).

250 Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 275; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 323.

251 İbn Vâsıl, *Müferrecü'l-kurûb*, V, 318.

alan halifelerin tamamının ya hal edildiklerini ya da öldürüldüklerini zikretmekte, otuz altıncı Abbâsî halifesi olan Müstansır-Billâh için bu durumun gerçekleşmediğini ifade etmektedir. Ancak devletin hususi işlerinden haberdar olan Vecîh b. Süveyd'den, halifenin vücudundan zehirli bir bıçakla kan alınması sebebiyle vefat ettiğini duyduğu[252] için de halifenin ölümü ile ilgili şüpheli yaklaşmaktadır. Hatta ilk anda ölüm haberinin duyurulmayıp gizlenmesi akıllarda kuşku uyandırmaktadır. Üstelik Halife kendisinden sonra hilafeti kime devrettiğini beyan eden bir ahit de bırakmamıştır. Bu durum tarihçilerin, hilafeti şecaati ile meşhur olan kardeşi Hafâcî'ye bırakma ihtimalinin yüksek olduğunu düşünmelerine neden olmuştur.[253] Nitekim İbn Vâsıl, Hafâcî'nin cesareti sebebiyle Müstansır'dan sonra hilafete daha layık olduğunu söylemektedir. Ayrıca Hafâcî'nin hilafeti arzu ettiği ve Moğollar'a karşı dik duruşuna dikkat çekerek: "Allah Teâlâ beni ümmetin başına koyarsa Ceyhun nehrini askerlerle geçer, Moğollar'ın elindeki beldeleri söküp alır, onları öldürüp esir alarak köklerini kurutmayı isterim." dediğini nakleder.[254] Bu rivayetten hareketle Müstansır'ın, hilafeti kardeşi Hafâcî'ye vermek istediği yönünde bir kanaatin oluştuğu görülür.[255]

Hilafette kaldığı süre ile ilgili olarak bir birine yakın olmakla birlikte farklı rivayetler vardır. Şöyle ki on altı yıl,[256] on altı yıl, on ay, on üç gün,[257] on altı yıl, on ay, yirmi yedi gün,[258] on altı yıl, on ay, yirmi sekiz gün,[259] on altı yıl on bir ay,[260] on yedi yıl[261] olarak zikretmektedirler. Vefat ettiğinde yaşının 52 yıl, dört ay, yedi gün olduğu rivayet edilir.[262]

---

252 *Müferrecü'l-kurûb*, IV, 162; V, 315.

253 Fevzi, II, 248.

254 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 196; V, 318. Ayr. Bk. Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s. 494; Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 54; Mahmud Şâkir, *Târihü'l-İslâm*, I-XXI, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1991, VI, 341.

255 Salih Ahmed Ali, *el-Irâk fi't-târîh*, Bağdat: Dârü'l-Hürriyye, 1983, s. 465.

256 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 155.

257 Moğoltay b. Kılıç, s. 155.

258 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 128; Nüveyrî, XXIII, 322; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 260; Nâci Ma'rûf, *Târîhü ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 387.

259 İbn Sunbüt el-Erbilî, *Hülâsatü'z-zehebi'l-mesbûk*, s. 289. Ayrıca bk. Âlûsî, *Târîhu mesâcidi Bağdâd*, s. 102.

260 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, XXVII, 323; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 311.

261 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 522; *Târîhu'z-zemân*, s. 271; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VII, 281.

262 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 420.

III. ŞAHSİYETİ

İbn Kesîr, Müstansır'ın soyunun Resûlullah'a dayanması ve nesebindeki halife sayısının çokluğuna dikkat çekerek övgüde bulunur.[263] Nesebindeki bizzat baba ve dedeleri olan halifeleri sırası ile şöyle zikretmek mümkündür: Zâhir-Biemrillâh Muhammed b. Nâsır-Lidînillâh Ahmed b. el-Müstazî Hasan b. el-Müstencid Yûsuf b. el-Muktefî Muhammed b. el-Müstazhir b. el-Muktedî.[264]

İbn Vâsıl, Müstansır'ın soy kütüğünü bir şiirle Hz. Peygamber'in dedesi Adnan'a kadar şöyle dile getirir:

Ebû Ca'fer b. ***Zâhir-Biemrillâh,***
Ebû Nasr Muhammed b. ***Nâsır-Lidînillâh***
Ebü'l-Abbâs Ahmed b. ***el-Müstazî-Binûrillâh,***
Ebû Muhammed el-Hasan b. ***el-Müstencid-Billâh***
Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. ***el-Muktefî-Liemrillâh,***
Ebû Abdullah Muhammed b. ***el-Müstazhir-Billâh***
Ebü'l-Abbâs Ahmed b. ***el-Muktedî-Biemrillâh,***
Ebü'l-Kâsım Abdullah b. ***Zahîretü'd-dünya ve'd-dîn***
Ebû Abdullah Muhammed b. ***el-Kâim-Biemrillâh,***
Ebû Ca'fer Abdullah b. ***el-Kâdir-Billâh***
Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İshâk b. ***el-Muktedir-Billâh,***
Ebü'l-Fadl Ca'fer b. ***el-Mu'tazıd-Billâh***
Ebü'l-Abbâs Ahmed b. ***el-Muvaffak-Billâh,***
Ebû Ahmed Talha b. ***el-Mütevekkil-Alallâh***
Ebü'l-Fadl Ca'fer b. ***el-Mu'tasım-Billâh,***
Ebû İshâk Muhammed b. ***er-Reşîd***
Ebû Ca'fer Hârûn b. ***el-Mehdî,***
Ebû Abdullah Muhammed b. ***el-Mansûr***
Ebû Ca'fer Abdullah b. ***Muhammed,***
el-İmâm İbn Ali es-Seccâd b. ***Abdullah el-Habr***

263 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151.
264 Abdülmelik b. Hüseyin el-Âsımî, *Simtu'n-nücûm*, III, 513.

İbnü'l-Abbâs ammü'n-nebî (s.a.s),
İbnü Abdilmuttalib b. Hâşim b. Abdimenâf

Buradan itibaren ise düz yazı ile İbn Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüeyy b. Gâlib b. Fihr (Kureyş) b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Maad b. Adnân'a kadar götürmektedir.[265]

Rivayet edildiğine göre Müstansır, beyaz tenli, kızıl saçlı, şişman, orta boylu,[266] insanların dikkatini çekecek kadar yakışıklı bir kimse idi.[267] Bir şair onun güzelliğini şöyle tasvir etmiştir:[268]

"Sanki Süreyya onun altına asılmıştır,
Yanaklarında Şi'râ yıldızı yüzünde ise ay vardır."

İbnü's-Sâî onun hakkında şunları söylemiştir: "Ebû Cafer'e biat edildiği zaman ben de oradaydım. Perde kaldırıldığı esnada Allah'ın onun yüzünü ve fiziğini mükemmel bir şekilde yarattığını gördüm.[269] Sarışın, kalem kaşlı, iri siyah gözlü, düz yanaklı, kemer burunlu,[270] geniş omuzlu idi. Üzerinde beyaz elbise, beyaz ince bir aba ve simli beyaz bir başörtü vardı. Kızıla çalan beyaz, şişman ve orta boylu ve babası gibi yakışıklı idi.[271]

Safedî ise onunla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir. "İri ve kısa boylu idi. Saçları ağardığı için saçlarını kına ile boyar idi. Ancak daha sonra bundan vazgeçmiştir." der.[272]

İbn Sunbüt el-Erbilî ise onunla ilgili şöyle der: "Kırmızıya çalan beyaz tenli, yüz derisi parlak, geniş omuzlu, düzgün fizikli, yüzüğünde: "Sen'in affetmen evladır

---

265 İbn Vâsıl, *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 291.
266 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 155; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 420.
267 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, II, 643; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 16; *Düvelü'l-İslâm*, II, 134.
268 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151; Aynî, *İkdü'l-cüm'ân*, IV, 134.
269 İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VII, 282; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 16.
270 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 16.
271 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 17; *Düvelü'l-İslâm*, II, 134; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 157; *el-Muhtâr*, s. 134-135.
272 Safedî, *el-Vâfî*, XXVI, 379-380. Ayrıca bk. İbn Tağriberdî, *Mevrüdü'l-letâfe*, I, 230; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II, 192.

(Affetmek sana yakışır)" yazılıdır. Sireti güzel, iç dünyası güzel, ilim, amel, afv ve hilm sahibi, salihlerle oturup kalkar, ihtiyacını yerine getiremeyenlerin ihtiyacını yerine getirir, miskinlere ihsan eder, ihtiyaç sahiplerine bol bol sadaka verir. Güzel davranışları da herkesin malumudur. Sözlerinde istikamet sahibi, fiillerinde muvaffak olmuş, öyle eşsiz azimet sahibi idi ki bütün himmetler onda son buldu. Onunla bütün zulümler, haksızlıklar yok oldu. Onun sayesinde işler düzeldi. Halk onunla salaha erdi. Onun döneminde dinin ışığı parlak, her tarafta mamur idi. Farz ve nafile olsun bütün namazlara devam eder, bir fazilet olarak çokça namaz kılar, din ehlini yüceltir, onlara harcamada bulunurdu. Edep ehlini sever, onun taliplilerini kendisine yaklaştırır ve onlara bol bol sadaka verir, iyilikte bulunurdu. Onun döneminde himmetler uyanışa geçti. İlme rağbet edenler arttı. O da geniş bağışlarıyla onları ödüllendirdi. Ümmete şefkatli bir baba gibi davrandı. Kırıkları sardı, esirleri serbest bıraktı. İyilerine iyi davrandı. Kötülerini affetti. Din onun döneminde rükunları sağlam, binası yüksek oldu. Onun yüksek ahlakı apaçık gündüzün ve parlak ayın ışığından daha fazla yayıldı. Kendisini hayatta iken yumuşak, seciyelerini yüksek eyleyen Allah ne Yücedir."[273]

Dedesi Nâsır-Lidînillâh, Müstansır'ı hidayeti ve akıllı oluşu sebebiyle çok sever, münkeri inkâr etmesi sebebiyle de kendisine "el-Kâdî" diye seslenirdi.[274]

Bağdat'ta yayınladığı fermanlarla bütün idarecilere halka adaletle hükmetmelerini ve adaletin ayakta tutulması için çalışılmasını ilan eder, her hangi bir şeye ihtiyacı olan veya zulme uğramış bulunan kimsenin gelip hakkını aramasını, mutlaka ihtiyacının giderileceğini ve dûçar olduğu zulümlerin ondan uzaklaştırılacağını bildirirdi.[275]

Adaleti ile bütün insanların sevgisini kazanmış, adalet bakımından yine adaletiyle meşhur olan babasından daha üstün olduğu söylenmiştir.[276] Babası Zâhir-

---

273 İbn Sunbüt el-Erbilî, *Hülâsatü'z-zehebi'l-mesbûk*, s. 286.

274 İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fütüvve: Mukaddime*, s. 81; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 196; İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/3, s. 551; Ebü'l-Fidâ, *et-Tebrü'l-mesbûk*, s. 58; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 155; Safedî, *el-Vâfî*, XXVI, 380. Ayrıca bk. Suyûtî, s. 493; Abdülmelik b. Hüseyin el-Âsımî, III, 513.

275 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 458; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, IV, 197; Nüveyrî, XXIII, 321; Hudarî Bek, s. 479.

276 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 522; *Târihü'z-zamân*, s. 271; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 235; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 261.

Biemrillâh için yönetiminde uyguladığı adalet sebebiyle Ömer İbnü'l-Hattâb ve Ömer b. Abdülaziz dönemlerini adeta geri getirdiği, Ömer b. Abdülaziz'den sonra hilafete Zâhir-Biemrillâh gibisinin geçmediği bile söylenir. Zâhir, babası Nâsır-Lidînillâh'ın döneminde ele geçirilmiş ve gasp edilmiş olan malları geri iade etmesiyle oldukça takdir toplamıştı.[277] Müstansır da insanlar arasında adaleti yayması[278] ve adaleti uygulaması sebebiyle babası Zâhir-Biemrillâh'a benzetilir, halk da onun bu yönetiminden memnun kalırdı.[279]

Müstansır, Yahudi ve Hıristiyanlar'a karşı da son derece adaletle muamele ederdi. Cizye vermeleri karşılığında mülkleri korunan ve genellikle ziraatla uğraşan zimmîler, onun döneminde ana unsurlardan ayrı yaşayarak dillerini muhafaza etmişler, hatta içlerinden bazıları yüksek makamlara dahi gelebilmişlerdi.[280]

Şeyh Şemseddin onunla ilgili bir olayı şöyle anlatır: Müstansır bir gün, vaazlarında Şeyh Şemseddin hakkında ağır sözler söylediği gerekçesiyle Bâbü Bedir'de vaaz etmesi engellenen Vaiz Şeyh Muhammed'e uğradı. Vaiz, karşısında Müstansır'ı görünce hemen tanıdı ve ayağa kalktı. Bunun üzerine Müstansır ona: "Otur ey Muhammed!" deyince Vaiz Muhammed, bu sözü fırsat bilerek "Bâbü Bedir'de ey Mevlamız!" deyiverdi. Müstansır onun Bâbü Bedir'deki vaizlik görevine dönme isteyiğini anlayınca bunu kabul edip "peki Bâbü Bedir"de dedi. Böylece hemen ertesi gün kendisine bin dinar verilerek Bâbü Bedir'de vaiz olarak görevine başladı.[281]

---

277 Âlûsî, s. 100; Seyyid Emîr Ali, *Muhtasaru târîhi'l-Arab* (trc. Afîf el-Ba'lebekî), Beyrut: Dârü'l-İlm, 1967, s. 333; Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 388. Hatta Zâhir'in adaleti ile ilgili şu anlatılır: Zâhir babası Nâsır vefat edince onun odasında binlerce mühürlenmiş kâğıt parçası bulmuş, kendisine "niçin onları açmadın" diye sorulunca, "bunlara ihtiyacımız yoktur, hepsi de iftiradır, uydurmadır" dediği kaydedilir (Bk. Zehebî, *el-Muhtâr*, s. 134; Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 388; Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-hadâratü'l-Abbâsî*, I-II, Kahire 1968, II, 265).

278 İbnü'l-Mi'mar el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fütüvve: Mukaddime*, s. 80; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, IV, 197; V 315; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 128; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 323; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 312; Abdülmelik b. Hüseyin el-Âsımî, III, 513.

279 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 643.

280 Hüdâ b. Ferhât, "el-Irâk", *Kısa ve târîhü'l-hadârâti'l-Arabiyye*, Beyrut (nşr. Edito Crepts-INT), I-XIV, 1998-1999, IX, 79.

281 Safedî, *el-Vâfî*, XXVI, 380-381.

Mütevazı bir şahsiyetti. Atına binip çok rahat bir şekilde halkın arasında dolaşır, kendini kimseden gizlemezdi.[282]

Mütevazı oluşuyla ilgili olarak şu hadise anlatılır: Bir Cuma, Cuma namazını kılmak üzere Bâbü'l-Firdevs'ten bineğine binerek çıktığı zaman ne olduğunu anlayamadığı bir ses duydu. Yanındakilere bu sesin ne olduğunu sorduğu zaman ona ezan sesi olduğunu söylediler. O anda hemen atından inerek hızlıca Maksûra'ya koşmaya başladı.[283] Hüseyin el-Aksâsî onun bu mütavazı davranışı karşısında şu beyitleri serdetmiştir:[284]

"Nefsim ve canım insanları iyilikleriyle ihya eden,
Ve onları doğruya kavuşturan halifeye feda olsun,
Gökteki melekler hem meclisinde hem yalnızlığında onu kuşatırlar,
Ey bu şerefli sarayı cem eden,
Muhakkak ki gözlerin Rahman'ın en güzel dostluklarını görmüştür,
O öyle bir melik ki saadet ve yücelik
Onun devletinin sebatını ve düşmanlarının helakini müjdeler,
Rehberliği, fazileti, cömertliği, ilmi ve bağışlarıyla Peygambere benzer,
Allah'tan yardım diler ve Allah ile övünür,
Dedesi Abbâs onun hayırlı koruyucusudur,
Hilafet onun yüzünün parlaklığından anlaşılır,
Hayır yapmak onda var olan bir davranıştır."

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Müstansır'ın mütevazılığını anlatırken Şeyh İshak 'Ilbî el-Hanbelî'yi ziyaret etmek için Düceyl[285] ile Bağdat arasında yer alan iki günlük mesafedeki 'Ilb[286] köyüne yürüyerek gidip geldiğini zikreder.[287]

---

282 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 522; *Târihu'z-zemân*, s. 271.
283 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 151; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 421; Aynî, IV, 136-137.
284 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 422; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 57. Şair İbn Ebü'l-Hadîd güzel ahlakı ve Müstansıriyye Medresesi'ni yaptırması sebebiyle Müstansır'ı öven bir kaside yazmıştır (Âlûsî, s. 91-95. Şiir için bk. Ek 2: Şiir VI, s. 251-256).
285 Tikrit ile Kâdisiyye arasında Bağdat'ın yüksek tepelerinden doğan, geniş bir havzaya sahip nehrin ismidir (bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 443).
286 Basra'ya giderken Yemâme sınırında bir yer (bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 145).
287 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zemân*, II, 740.

Aynı zamanda babası Zâhir gibi cömert bir kimse olan Müstansır, bol bol sadaka vermeyi ihmal etmezdi.[288] Babası Zâhir, "mal toplamak tüccarların işidir. Sizin laf üretecek idareciden ziyade iş üreten bir idareciye ihtiyacınız var. Beni bırakın da hayır yapayım ne kadar yaşayacağımı bilmem" derdi.[289] Müstansır da hesapsızca atıyye dağıtır ve Allah'ın kendisini bağışta bulunmaktan mahrum etmesinden endişe ederek ona göre altınla toprak arasında fark olmadığını söylerdi.[290] Hatta cömertlikte öyle ileriye gitmişti ki dedesi Nâsır-Lidînillah, topladığı altınları biriktirdiği hilafet sarayındaki sarnıcın kenarında durup, "acaba yaşadığım sürece bu sarnıcı altınla doldurabilir miyim?" diye düşünürken kendisi bu sarnıcın yanında durur, "acaba bütün bu altınları infak edecek kadar yaşayabilecek miyim?"[291] derdi.

Dönemin âlimlerinden Tâceddin el-Ermevî, Moğollar'ın onun döneminde bu topraklardan uzak durmasını, "sadaka belayı defeder" hadisine istinaden Müstansır'ın çok sadaka vermesine bağlar.[292]

Müstansır, Moğollar'ı İslam topraklarından def etmek için diğer Müslüman beldelerden asker topladığı zaman tüccarlardan bir grup aralarında önemli bir miktarda para toplamışlar, Müstansır'dan bu parayı kabul etmesini ve askerlere dağıtmasını istemişlerdi. Bunun üzerine Müstansır, toplanan bu paranın kendilerine iade edilmesini emrederek: "Allah hayrınızı kabul etsin, sizin duanız yeter, hazinemizde yetecek kadar para vardır"[293] diyerek devlet bütçesine katkıda bulunmak isteyenleri nazikçe geri çevirmiştir.

Onun cömertliği ile ilgili anlatılan rivayetlerden biri de şöyledir: Müstansır'ın Fidda isminde çok sevdiği bir cariyesi vardı. Bir gün bu cariyesine çok miktarda altın çıkarıp verdi. Hizmetçilerse o günün akşamı nafaka bölümünde altın aradılar, fakat bulamadılar. Birbirlerine "bütün altınlara ne oldu ki" diye sordular. Bunun üzerine

---

288 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 739; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 522; *Târihü'z-zamân*, s. 271; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 330. Ayrıca bk. Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Abdillah Muhammed b. Ebi's-Sürûr b. Abdurrahman b. Abdülazîz er-Ravhî, *Kitâbü bülgati'z-zürefâ' fî zikri tevârîhi'l-hulefâ'* (thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb) İskenderiye: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînî, 2001, s. 146.

289 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm,* II, 134; *el-Muhtâr*, s 133.

290 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 330.

291 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 740; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 322; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 260.

292 Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 495.

293 İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, IV, 170; Safedî, *el-Vâfî*, XXVI, 381.

Müstansır: "O altınlar Fidda'ya gitti" dedi. Ertesi gün ise pek çok altın getirip hizmetçilere dağıttı ve: "Dün bu altınlar Fidda'ya gitti.[294] Bu gün ise bakıra gidiyor." diyerek espirili bir dille diğer hizmetçilerin de haklarını iade etmiştir.[295] Bu cariye ile ilgili yazdığı bir şiirinde Müstansır şunları sölemektedir:[296]

"Emîrü'l-mü'minîn gibi akıllı olan kişi,
Aklı saltanatla aşk arasında paylaştırılır mı?
Derim ki: Ben aşka yeni bir şey getirmedim,
Aşkı da ancak peygamberlerin getirdiği değerli şeylerden bir payla aldım,
Ülkeleri idare etmeye ve üstün görüşe sahip bir aklı,
Hiçbir aşk zayi edemez."

Müstansır'ın çok âlicenap bir şahıs olduğu bilinmektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, onun âlicenaplığı ile ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır: "Müstansır, Ramazan ayında bir gün avlanmak üzere atına biner, Bağdat'ın batısındaki Harbiyye ve Dâru'l-Kaz mahalleleri arasından geçerken yaşlı bir adam görür. Bu yaşlı adam, elinde içi yemek dolu bir kap ile bir mahalleden diğerine gidiyordur. Yaşlı adamı durduran ve onunla konuşan Müstansır, Harbiyye mahallesinde oturduğunu söyleyen yaşlı adama kendi mahallesinde muhtaçlar için aş evi olup olmadığını sorar, yaşlı adam kendi mahallelerinde de aş evi olduğunu söylemesi üzerine Müstansır: "Her iki mahalleden de yemek alacak kadar muhtaç mısın?" diye sorar. Ağlamaya başlayan yaşlı adam, daha önce zengin birisi olduğunu, sonradan fakir ve muhtaç duruma düştüğünü, yaşamını mahalleliden ve dâru'l-mudîften aldığı yemeklerle sürdürdüğünü, ancak kendi mahallesindeki insanlara sıkıntı vermemek ve onlara mahcup olmamak için başka bir mahalleye gidip oradan yemek aldığını söyler. Halife Müstansır adamın söyledikleri karşısında kendini tutamayarak gözleri yaşlı bir şekilde şöyle mırıldanır: "Yazık sana Ey Mansûr! Allah yarın bu fakirin durumundan sana sual edince cevabın ne olacak!" der ve yanındakilere bu yaşlı adama bin dinar vermelerini emreder. Ardından parasını bitirmesi halinde Bâbü'l-Bedriyye'ye gelmesini söyler. Parayı alınca sevinçten üzerine inme gelen yaşlı adam kısa bir süre sonra vefat eder. Müstansır'ın, mirasçısı olmayan bu zavallı adamın

294 Fidda, Arapça gümüş demektir. Müstansır burada kelime oyunu yaparak hem latife yapmakta hem de cariyesinin değerini izhar etmektedir.
295 Safedî, *el-Vâfî*, XXVI, 381.
296 Safedî, *el-Vâfî*, XXVI, 381-382; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât*, IV, 170-171.

parasını, "elimizden çıkan mal Allah'ındır. Bu yüzden bize geri dönemez" diyerek mahallesi Harbiyye'deki yoksullara dağıtılmasını emretmiştir.[297]

Müstansır, salihleri ziyaret eder, onlara ihsanda bulunur, iyilik ederdi. Ali ve Hüseyin meşhedlerini ziyaret eder, o civarda yaşayanlara ihsanda bulunurdu. Harîmü't-Tâhirî'de yaşayan Şeyh Abdurrahman Nâsih'i sık sık ziyaret ederdi. Bir gün yine bu ziyaretleri esnasında şeyhe, "ben yaptıklarımdan dolayı sevap kazanmıyorum" der. Şeyh Abdurrahman ise onun yaptığı hayır ve tasadduklar karşısında: "Allah Allah ey Efendimiz! Sen sevap kazanamazsan kim sevap kazanır." deyince halife, "hayır yollarına sarf ettiğim bu malın haddi hesabı yok, toprak gibi bol, infak ettiklerimin benim için hiçbir değeri yok, sevap meşakkate göre kazanılır" der.[298]

Borçlu olanların borcunu öderdi. Safedî bu konuda Müsta'sım'ın üstâdüddâr'ı Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'nin onunla ilgili olarak şöyle anlattığını aktarır: Bir gün Müstansır'ın yanında bulunduğu sırada salihlerden bir adam gelerek ödemesi gereken bir borcu olduğunu, ancak ödeyemediğini dile getirir. Adamın bu haline üzülen İbnü'l-Cevzî, tam adama borcunu ödeyeceği sırada halifenin bu adamın borcunu ödeyerek bu sevabı kazanmak istediğini görür. İbnü'l-Cevzî, adamın durumunu ve ne kadar borcu olduğunu araştırır ve halifeye bildirir. Müstansır, İbnü'l-Cevzî'ye bu adamın borç miktarını ve bundan ayrı olarak iki yüz dinar gönderir. Fazladan olarak gönderdiği bu paranın adamın nafakası olduğunu, zira borcunu ödediği zaman kendisinin infak edecek parasının kalmayacağını söyler. İbnü'l-Cevzî'ye de beş yüz dinar göndererek "bu, senin bu sevabı bize bırakmanın karşılığıdır" der.[299]

Kaynakların sunduğu bilgilerden onun son derece hoşgörülü ve affedici bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Halife Müstansır'ın 632/1235 yılında Bağdat şurta teşkilatında görevlendirdiği Yâğur olarak da bilinen Kutbuddin Sencer[300], Hille'de

---

297 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, II, 741; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 262.

298 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 740; Zehebî, *el-Muhtâr*, s. 184. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 388.

299 Safedî, *el-Vâfî*, XXVI, 382; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, IV, 171. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 389.

300 Sencer, Halife Nâsır-Lidînillah'ın evlatlığı olan Yetim Aişe'nin kölesi idi. Bu kadın onu küçükken yetiştirmiş, yazmayı öğretmiş ve terbiye etmişti. Müstansır-Billâh'a biat edildiği zaman, Aişe halifeye onu yanına alması için rica etmiş, halife de bunu kabul etmiş, bir cariye ile evlendirilerek pek çok ihsanda bulunmuştu (Bk. İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 110).

bazı köylerde kiraladığı tarlalarda çiftçilik yapacağı hissini uyandırarak eşi ve çocuğu ile vedalaşmış, arkadaşları ve kölelerden bir grup ile Bağdat'tan kaçarak Şam bölgesine doğru yola çıkmıştı (637/1239). Onun hilafete meydan okuyan tavrı ve Şam melikine sığınma çabaları halifenin bilgisinden kaçmamış, o ve arkadaşları Şam Emiri Ebû Ali b. Gınâm tarafından yakalanmış, ayaklarından zincire vurularak gözetim altında Bağdat'a getirilmişlerdi. Geceyi Bâbü'l-Bedriyye'de geçirmelerinin ardında ertesi gün İkbal eş-Şerâbî'nin huzuruna getirilmişler, İkbal Sencer'e: "Ey Sencer! Nefsini hangi şey bu adiliği yapman için ayarttı? Seni terbiye etmiş, sana ihsanda bulunmuş ve seni kapısına alan halifeden sonra kime hizmet etmek senin aklına gelir? Sen onun ailesi olduğun için mi bununla karşılık verdin? Halbuki o seni büyüttü ve sana iyi davrandı, seni tahtına yaklaştırdı. Sen de onun iyiliğine böyle mi karşılık verdin? İkbal eş-Şerâbî'nin bu konuşması karşısında Kutbuddin Sencer gözyaşlarını tutamayıp ağlamış ve yaptığı bu hatadan dolayı özür dileyerek: "Ben hata yaptım ve sizden af diliyorum" demiştir. Bunun üzerine İkbal eş-Şerâbi onu ve arkadaşlarını bağışlayarak ayaklarındaki zincirlerin çıkarılmasını emretmiş ardından: "Hilm ve af müminlerin emîrinden uzak değildir, gadr ve hıyanet de bu nesilden uzak değildir" diyerek onlara evlerine gitmeleri için müsaade etmiştir.[301]

Müstansır'ın çok cömert bir kişilik olduğu tarihçilerin çokça bahsettiği özellikleri arasındadır. Oğlu Ebû Ahmed Abdullah b. Ebû Ca'fer, saray müeddibi Ebû Muzaffer Ali İbnü'n-Niyâr'ın kontrolünde[302] hıfzını tamamladığı zaman geniş katılımlı ve hiçbir harcamadan kaçınmadığı gösterişli bir hatim merasimi düzenlemiştir. Oğlunun bu mutlu gününde onu yetiştiren müeddibi için çeşitli hediyeler hazırlatmış, ipek gömlek ve Mağrip ipliğiyle işlenmiş bir bakyâr hediye etmiştir. Ancak İbnü'n-Niyâr ipek giymenin haram olduğunu söyleyerek bu hediyeyi kabul etmemiş, bunun üzerine kendisine yün bir gömlek hediye edilmiş, bunun yanı sıra elli bin dinar ile bir Arap atı takdim edilmiştir. Oğlunu bu başarısından dolayı tebrik ederek kendisine iki yüz dinar ile çeşitli hediyeler veren Müstansır'ın, oğlu için düzenlediği bu merasimin on bin

301 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 109-110.

302 İbnü'l-Füvatî, İbnü'n-Niyâr'ın yanı sıra Afîffüddin Ebü'l-Mekârim Arafat b. Ali'nin de Müstansır'ın oğulları Müsta'sım ve Abdülaziz'e müeddiplik yaptığını belirtir (Bk. İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/1, s. 498).

dinara mal olduğu söylenmektedir.[303] Müstansır diğer erkek çocuğu Emir Ebü'l-Kasım Abdülaziz 4 Rebîülevvel 634 (5 Kasım 1236)' de hıfzını tamamladığı zaman ona da on bin dinara mal olan hatim merasimi düzenlemiş, onun da müeddibi olan Ebü'l-Muzaffer Ali İbnü'n-Niyâr'a abisinin merasiminde olduğu gibi çok kıymetli hediyeler takdim etmiştir.[304]

Müstansır kendisine halife olarak biat edilmesinden ölümüne kadar hilafette kaldığı süre boyunca ilmi ve ilmi sevenleri desteklemiş, oldukça yüksek maliyete sahip olan Müstansıriyye Medresesi'ni yaptırarak daha önce hiçbir halifenin gerçekleştirmediği bir ilke imza atarak tarihe geçmiştir. Müstansır tarafından yaptırılan Müstansıriyye Medresesi tarihçilerin tabiriyle o döneme kadar eşi benzeri olmayan güzellikte inşa edilmiş bir eğitim ve kültür merkeziydi. Kaynakların ifadesine göre Halife Müstansır'ın, Müstansıriyye'de hâzin olarak da görev yapan dönemin tarihçisi İbnü's-Sâî'yi kendi döneminin şairleri hakkında yazdığı biyografi, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eserine yazdığı zeyl[305] ve iki cilt halinde kaleme aldığı *Kitâbü gazeli'z-zirâf* adlı eserleri sebebiyle yaptığı çalışmaları desteklemek ve takdir etmek üzere yüz dinar hediye etmek suretiyle ödüllendirdiği belirtilmektedir.[306]

Müstansır sadece Müstansıriyye Medresesini yaptırmakla kalmayıp hilafeti boyunca pek çok imar faaliyetinde bulunmuş hanlar, hamamlar, kervansaraylar, yollar ve köprüler yaptırmış, yoksul mahallelerde yaşayanlar için aş evleri kurdurmuş, özellikle de Ramazan aylarında bu mahallelerdeki aş evlerini yoğun bir şekilde çalıştırmıştır.[307]

---

303 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 70; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 10; *el-Muhtâr*, s. 157; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 465; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 61.

304 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 83; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 474; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 63.

305 Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, (Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)* (tak. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: İSAR yay., 1998, s. 164.

306 Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 42.

307 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 260. Ayr. Bk. İsmail Yiğit, "Müstansır-Billâh", *DİA*, XXXII, 118.

Hilafeti boyunca insanlara bayramlarda ve her Recep ayında sadakalar dağıtırdı.[308] Nitekim bir bayram gecesinde âlim ve salihlere yüz bin dinar dağıttığı rivayet edilmektedir.[309]

Müstansır çok hayırsever bir insandı. Onun döneminde yirmi tane aşevi yapıldığı bilinmektedir. Her aş evinde on beş yirmi baş hayvan kesilir, pişirilerek fakir ve yoksullara dağıtılırdı. Yemeklerin fazla fazla yapıldığı, hatta zenginlerin bile aldığı rivayet edilir.[310] Her sene adet olduğu üzere Ramazan ayında açılan dârü'z-ziyâfelere 630/1233 yılında iki tane daha eklenmiştir. Bunlardan biri Dârü'ş-şecerece'de ikamet eden halife çocukları için biri de Hâşimî fakirleri için İbn Cerede harabeliğinde bulunmaktaydı.[311]

Onun hayırseverliği başka işlere de sirayet etmiştir. Kırk yaşına gelmiş olan cariyeleri satın alıp azad eder, çeyizlerini hazırlayıp evlendirirdi. Bağdat'taki bütün mahallelerde yaşayan dul, yetim ve öksüzlere yardım ederdi.[312]

Evlenecek adaylara elinden geldiğince yardım eder, aracı olur, düğünlerine katılır ve değerli hediyeler takdim ederdi. Memlükü olan Devîdâr, Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü'ün kızıyla evlendiği zaman (625/1228), geline çok sayıda kıymetli kumaş, altın ve gümüşü hediye olarak takdim etmiştir.[313] Yine Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü'ün diğer kızı için elçisi Emir Eminüddin Lü'lü' çok kıymetli hediyelerle birlikte Müstansır'ın huzuruna çıkıp Bedreddin Lü'lü'ün, kızını halifenin has emiri Mücahüddin Aybek ed-Devîdâr[314] ile evlendirmek isteğini bildirdiği zaman (25 Rebîülevvel 632/18 Aralık 1234) Müstansır bu duruma olumlu cevap vermiş, ardından düğün hazırlıkları başlamış, Mücâhidüddin Aybek, geniş katılımlı bir merasimle Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü'ün kızı ile evlenmiştir (18 Cemâziyelâhir 632/10 Mart 1235). Hatip Ebû Tâlip el-Hüseyin nikah hutbesi okurken Kâdılkudât İbnü'l-Mukbil nikahı kıymış, mehir yirmi bin dinar olarak belirlenmiş, mehir mektubu

---

308 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 389.
309 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 134.
310 Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 67.
311 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 51.
312 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 260.
313 İbn Nazîf el-Hamevî, *Târîhü'l-Mansûrî*, s. 165.
314 *Ascedü'l-mesbûk*'da Hüsamettin Aybek olarak geçmektedir (Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 465).

beyaz bir atlas kumaşa yazılmıştır. Nâibü'l-vezir İbnü'n-Nâkıd halife adına nikâha katılan bütün şahit, kadı, hatip ve vekillere hil'atler giydirmiştir. Şair Abdülhamid b. Ebi'l-Hadîd ise şunları söylemiştir:[315]

"Hoş geldin Ey güzel yüzlü Zühre'yi Müşteri ile birleştiren gün,
Hidayetin imamı, varlık güneşi, büyük ışığın gölgesi yok olmasın."

İbn Tıktakâ, onunla ilgili olarak "birisi onun hakkında Abbasoğulları arasında onun gibisi yoktur dese onu diyen doğru söylemiştir" der.[316]

Genel itibariyle bütün tarihçiler Müstansır-Billâh'ın ahlakının güzelliği hususunda fikir birliği içerisindedirler. Onun adaleti, cömertliği, âlimlere saygı göstermesi, fakirlere yardım ve bolca tasaddukta bulunması gibi öne çıkan özellikleri ile övgüde bulunurlar.[317]

315 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 70-71; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 15; *el-Muhtâr*, s. 158; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 465-466. Ayrıca bk. Saîd Dîveci, *Târîhü'l-Musul*, Bağdat: Mektebetü'l-Vataniyye, 1982, I, 314.

316 İbn Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 330.

317 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 458; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 522; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, IV, 197; Nüveyrî, XXIII, 321.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜSTANSIR DÖNEMİ'NDE İDARÎ VE SİYASÎ TEŞKİLAT

1. Hilafet

"Sözlükte, birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek manalarına gelen hilafet kelimesi, terim olarak Hz. Peygamberden sonra icra edilen devlet başkanlığı kurumunu ifade etmektedir."[318] Doğal yapısı içinde her devletin idarî, siyasî, malî, ictimaî vb. alanlarda oluşturduğu belli ilkeleri bulunmaktadır. Resûlüllah'ın vefatından sonra risalet görevi hariç onun yerine geçerek dünyevî otoritesini temsil etmek anlamına gelen hilafet, bu ilkelerden biridir. Dinî bir müessese olması itibariyle halife belirli dinî görevleri yerine getirmekle görevliydi. İslam fıkıh âlimleri tarafından tespit edilen bu vazifenin görev alanı; dini korumak, adaleti hâkim kılmak, İslam topraklarını düşmanlara karşı korumak, Allah'ın kanunlarına karşı gelenlere hukukî cezayı uygulamak, İslam sınırlarını korumak, İslam'ı reddedenlerle savaşmak, sadaka, fey, haraç, cizye ve öşrü Kur'an hükümlerine göre haksızlık yapmadan toplamak, devlet görevlerinin iyi işlemesini sağlamak, iktidarı doğrudan doğruya üstlenmek, hazinenin gelirlerini mutedil bir şekilde kullanmak[319] şeklindedir. Abbâsîler'de halife, "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak telakki edilir, bu yüzden şahsı kutsal görülür, çoğu zaman halktan gizlenirdi. Halifenin huzuruna giren her şahıs eğilir ve yeri öperdi.[320]

a. Müstansır'ın Yönetim Anlayışı

Genel itibariyle halifelerin hilafete geçtikleri dönemde kendilerine yakın görmedikleri kişileri görevlerinden alarak kendilerine yakın hissettikleri kişileri makamlara geçirdikleri bilinmektedir. İşin tabiatı gereği belki de böyle olmalıdır. Zira

---

318 İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara 1980, s. 17; Casim Avcı, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 539.

319 Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî (1903-1979), *Hilâfet ve Saltanat* (trc. Ali Genceli), İstanbul 1972, s. 415; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 36-37.

320 Hüdâ b. Ferhât, IX, 73.

yönetici sıfatına sahip kişinin kendisiyle uyum içinde çalışacağı idarecileri seçmesi devlet işlerinin yerinde ve iyi işlemesi bakımında önemlidir. Ancak İbn Kesîr'in kaydına göre Müstansır, hilafete geçtiği dönemde babası Zâhir-Biemrillâh'ın devlet dairelerine tayin ettiği görevlileri yerlerinde bırakarak onların görevlerinde herhangi bir değişiklik yapmamıştır.[321] İbnü's-Sâî'nin rivayeti bu bilgiyi destekler mahiyettedir. Müstansır'a ilk bey'at edildiği gün Üstâdüddâr Ebü'l-Ezher Ahmed İbnü'n-Nâkıd ile Kâdılkudât Ebû Sâlih el-Cîlî halifenin huzuruna getirilmişler ve minbere çıkmaları istenmiştir. Minbere çıktıkları zaman Nâibü'l-vezir İbnü'l-Kummî, Kâdılkudât Ebû Sâlih el-Cîlî'ye: "Emirü'l-mü'minin Ebü'l-Ezher Ahmed İbnü'n-Nâkıd'ı daha önceki biatı üzere görevinde bırakmıştır." demesi üzerine İbnü'n-Nâkıd, halifeye dönerek: "Ey emirü'l-mü'minin beni babanızın görevlendirdiği işle mi görevlendiriyorsunuz?" diye sormuş, bunun üzerine halife: "Evet seni babamın görevlendirdiği işle görevlendiriyorum." diyerek görevini teyit etmiştir. Bundan sonra üstâdüddâr ile kâdılkudât minberden inerek huzurdan ayrılmışlardır.[322] Bu durumun yeni halifenin mevcut düzenden memnun olması ile alakalı olduğu söylenebilir. Nitekim ileriki dönemde bazı görevlileri azlederek yerlerine başkalarını getirdiği görülecektir.

Müstansır, zaman zaman devlet ricalinden memnuniyet duyduğu kişilere şahsi ziyaretler yapar, çeşitli hediyeler takdim ederdi. Bununla ilgili olarak anlatıldığına göre 17 Rebîülâhir 633 (30 Aralık 1235)'de Bedriyye'de ikamet etmekte olan ordu kumandanı İkbal eş-Şerâbî'yi ziyarete gitmiş, kendisine ve o sırada yanında bulunan arkadaşlarına çeşitli hediyeler takdim etmiştir.[323] Yine anlatıldığına göre 20 Rebîülâhir 633 (2 Ocak 1236)'da Naîbü'l-vezîr İbnü'n-Nâkıd'ı evinde bizzat ziyaret etmiş, kendisine kılıç ve at başta olmak üzere çeşitli hediyeler takdim etmiştir.[324]

Müstansır devletin bekası için faklı grup ve mezheplere karşı dedesi Nâsır-Lidînillâh'ın siyasetini izleyerek birleştirici bir misyon üstlenmiştir. Devlet çatısı altında yaşayan Şiîlere karşı koruyucu ve gözetleyici olmaya çalışmıştır. Onların cephesinden de karşı bir tavır görmemiştir. 3 Recep 634 (22 Mart 1237)'de Musa b. Ca'fer'in meşhedini ziyarete gittiği sırada Tâlibîler'in nakîbi olan Ebû Abdullah Hüseyin İbnü'l-

321 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 151.
322 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 17.
323 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 77.
324 A.g.e.

Aksâsî'ye üç bin dinar vermek suretiyle Necef'te[325] bulunan Ali b. Ebî Tâlib, Kerbelâ'da[326] bulunan Hüseyin b. Ali ve Kâzimeyn'de[327] bulunan Musa b. Ca'fer meşhedleri civarında ikamet etmekte olan Şiîler'e paylaştırılmasını emrettiği rivayet edilmektedir.[328]

Halife Müstansır'ın devlet işleriyle ilgili meselelerde özellikle de devletlerarası ilişkilerde son derece titiz davrandığı ve bu konuda müsamaha göstermediği anlaşılmaktadır. Nitekim bununla ilgili olarak Eyyûbî meliklerinden el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un, 639 senesinde halifeye gönderdiği elçinin durumu zikredilebilir. el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Mısır kâdılkudâtlığına getirdiği İzzeddin Abdülaziz b. Abdüsselâm'ın, Üstâdüddâr Fahreddin'in evinin yakınında bir eğlence yeri[329] açtığını öğrenmesi üzerine bu mekânın kapatılması ve Fahreddin'in de üstâdüddârlıktan alınmasına hükmettiği rivayet edilir. Mısır Hâkimi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb aynı sene içinde Halife Müstansır'a[330] bir elçi göndermiş ve elçi Müstansır'ın huzuruna girdiği zaman el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un mesajını halifeye bildirmiştir. Halife elçiye bu mesajı bizzat melikin ağzından duyup duymadığını sorunca elçi, bizzat melikten duymadığını fakat Üstâdüddâr Fahreddin'den duyduğunu söyleyince halife, söz konusu Fahreddin'in, Kâdılkudât Abdülaziz b. Abdüsselâm tarafından azledildiğinden haberinin olduğunu, Kâdılkudât Abdülaziz'in görevden alınmasına hükmettiği bir kimsenin ilettiği bu mesajı kabul edemeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine elçi geri dönerek el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un huzuruna varıp halifenin kendisine söylediklerini iletmiş, el-Melikü's-Sâlih Necmeddin

---

325 Kûfe'nin 10 km batısında yer alan Necef, Hz. Ali'nin gizlice buraya gömülmesinden sonra ayrı bir önem kazanmıştır (Mustafa Öz, "Necef", *DİA*, XXXII, 486).

326 Bağdat'ın yaklaşık 100 km güneybatısında yer alan Kerbelâ, Hz. Hüseyin ve ailesi fertlerinin 10 Muharre 61 (10 Ekim 680) tarihinde Emevîler tarafından şehit edildikleri ve kabirlerinin bulunduğu yerdir (Mustafa Öz, "Kerbelâ", *DİA*, XXV, 271).

327 Mûsâ el-Kâzım ve torunu Muhammed et-Tâkî'nin türbelerinin bulunduğu Bağdat yakınlarındaki Kâzimeyn, İmâmiyye Şîası'nın yedinci iamma olarak tanıdığı Mûsâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) defninden sonra Kâzımiyye adını almış, ancak daha sonra torunu dokuzuncu İmam Muhammed et-Taki'nin (ö. 220/835) yanına gömülmesi üzerine bu isim her ikisine nispetle Kâzımeyn'e çevrilmiştir (Mustafa Öz, "Kâzımeyn", *DİA*, XXV, 154-155).

328 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 86-87.

329 Kelime metinde tablhâne olarak geçmektedir. Tablhâne ise davul çalınan yer manasındadır.

330 Müellif İbn İyâs, 639 yılı olaylarından bahsederken Müstansır yerine kendisinden sonraki halife Müsta'sım'ın ismini zikretmiş, oysaki Müsta'sım'ın hilafeti 640 yılında başlamaktadır. Dolayısıyla isimleri karıştırmış olmalıdır (Bk. Ebü'l-Berekât Zeynüddin Muhammed b. Ahmed b. İyâs el-Hanefî (ö. 930/1524), *Bedâiü'z-zuhûr fî vekâii'd-dühûr* (thk. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1982, I, 273).

Eyyûb, mesajı bizzat kendisi söyleyince elçi Bağdat'a dönüp mesajı halifeye iletmiş, halife de onun ihtiyacını gidermiştir.[331]

b. Müstansır Dönemi Devlet Teşrifât Geleneği

Bir devlet geleneği olan teşrifât, her devletin kendi geleneksel ve kültürel yapısına göre şekillenen bir özellik arz etmektedir. Bu sebeple devletlerarası üst düzey görevlileri karşılamak ve ağırlamak üzere dârü't-teşrifât birimi oluşturulmuş ve bu birimin başına 632/1235 yılında Ebû Saîd el-Mübarek b. el-Mahremî getirilmiştir.[332] Her devlette olduğu gibi Abbâsîler'in de teşrifatı önemsedikleri görülmektedir.

Müstansır dönemindeki uygulamalara bakıldığında teşrifat uygulamalarının epey detaylı olduğu anlaşılır. Bunun yanı sıra Bağdat'a gelenlerin hilafet makamına geldiklerinin farkında olarak son derece tazim ve hürmet içinde oldukları görülür. 5 Safer 634 (8 Ekim 1236)'da fütüvvet teşkilatına girmek üzere Bağdat'a gelen Şehrizor Hâkimi Nureddin Arslanşah b. İmadüddin Zengî, teşrifat gereği dîvân alayı tarafından surların dışında karşılanarak şehre girmiş, dârü'l-hilâfete girmeden önce Babü'n-Nûbe kapısının eşiğini öperek Nakîbü'l-vezir İbnü'n-Nâkıd'ın huzuruna girmiş, İbnü'n-Nâkıd kendisine hil'at giydirmiştir. Ona ve maiyetinde bulunanlara kalacak özel bir yer tahsis edilmiş, 14 Safer'de kendisi adına Müstansıriyye Medresesi'nde davet verilmiştir. Bir süre daha Bağdat'ta ağırlandıktan sonra çeşitli hediyeler verilmek suretiyle beldesine uğurlanmıştır.[333]

639/1241 senesinde Eyyûbî meliklerinden el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından gönderilen Abdülaziz b. Abdurrahman isimli elçinin, Bağdat'a geldiği zaman Bâbü'n-Nûbe kapısından geçerken halifeye tazim ve hürmet ifadesi olarak eşiği öperek Nâibü'l-vezir İbnü'n-Nâkıd'ın huzuruna geldiği görülmektedir.[334]

Bir devlet geleneği olarak herhangi bir devletin başkanı hilafet merkezine ziyaret için geldiğinde ya da bir devlet başkanı ziyaret edildiğinde kendilerine hil'at

---

331 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, I, 273.
332 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 69.
333 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 83; İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fütüvve: Mukaddime*, s. 82. Ayr. Bk. Carole Hillenbrand, "al-Müstansır", *EI*^{2}, VII, 727-729.
334 Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 65.

giydirilirdi. Müstansır'ın da bu geleneği sürdürdüğü, ayrıca zaman zaman devletin üst düzey görevlilerine de hil'at giydirdiği görülmektedir. 625/1228 yılında Sultan Selâhaddin Yusuf'un kardeşi ve Erbil Hâkimi Muzafferüddin Kökböri'nin eşi ve kardeşinin oğlu el-Melikü'l-Muhsin Ahmed hac dönüşünde Bağdat'ı ziyaret ettikleri zaman el-Melikü'l-Muhsin'e,[335] Cemâziyelâhir 630 (Nisan 1233)'da halifenin elçisi İbnü'l-Cevzî, Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü'e gerçekleştirdiği ziyaret esnasında Bedreddin Lü'lü ve oğluna hil'at giydirilmiştir.[336] 637/1239 yılındaki bayramların birinde Müstansır'ın devlet görevlilerine hil'atler giydirdiği, bu hil'atlerin sayısının on üç binden fazla olduğu söylenmektedir.[337]

c. Müstansır'ın Hilafeti Döneminde Devletin Sınırları

Son dönem halifelerinden olan Müstansır'ın hilafetine gelinceye kadar devletin sınırlarda büyük çaplı değişiklikler olmuştur. İlk dönemlerde devletin uzandığı sınırlar oldukça genişti. Genel itibariyle eyaletler "İfrîkiyye, Mısır, Suriye ve Filistin, Hicaz ve Yemâme, Basra, Irak, el-Cezîre, Azerbaycan, Cibâl, Hûzistan, Fars, Kirman, Mukrân, Sicistân, Kâmis, Kûhistan, Taberistân, Cürcân, Horasan, Hârizm, Fergana, Şâş (Taşkent), Suğd (Buhâra, Semerkant)"[338] olarak zikredilirken Müstansır'ın dönemine gelindiğinde bu eyaletlerde epey azalma olduğu görülmektedir.

Müstansır hilafette bulunduğu 623-640/1226-1242 yılları içerisinde mevcut kaynakların ifadesine göre 625/1228 yılında doğuda Hûzistan Abbâsî Devleti'nin sınırları dahilindeydi.[339] 637/1239 yılında Hûzistan Hâkimi Şemseddin Aslantegin ez-Zâhirî'nin vefat etmesinin ardından halifenin, Emir Bedreddin Sungurcah ez-Zâhirî'ye hil'at giydirmesi suretiyle Hûzistan'a idareci olarak tayin etmesinden hareketle[340] Hûzistan'ın Müstansır'ın son dönemlerine kadar Abbâsîler'in sınırları içinde olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

---

335 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 27.
336 İbn Nazîf el-Hamevî, *Târîhü'l-Mansûrî*, s. 260.
337 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 28; *Siyer*, XXIII, 165; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 491; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 64-65.
338 Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 39; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2011, s. 100.
339 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 431.
340 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 109.

Kuzey Afrika'da Mağrib'in büyük bir kısmı yine hilafet menşuru taşımaktaydı. Anlatıldığına göre Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'in elçisi 627/1230 yılında İbn Hûd el-Hüdâmî'nin elçisi ile Bağdat'a gelmişti. Mağrib'in devlet başkanı olan İbn Hûd el-Hüdâmî tarafından hilafet merkezine gönderilen elçi Müstansır'ın huzuruna gelerek İbn Hûd el-Hüdâmî'nin Mağrib'i Benî Abdülmü'min'in gaspçılarının elinden alarak halife adına hutbe okuttuğunu bildirmekteydi. Halife Müstansır, İbn Hûd el-Hüdâmî'nin kendisi adına hutbe okutmasına karşılık olarak teşekkürü içeren bir menşur yazarak elçi ile İbn Hûd el-Hüdâmî'ye göndermiştir.[341]

Zehebî'nin, Müstansır'ın Endülüs ve Mağrib'in bir kısmında kendi adına hutbe okuttuğunu zikretmesi bu bilgiyi destekler mahiyettedir.[342] Yine aynı yıl Mâyerkî'nin Mağrib'de bulunan Tilimsân'ı[343] ele geçirilmesinin ardından Müstansır-Billâh adına hutbe okutmak suretiyle halifeye bağlılığını bildirdiği görülmektedir.[344] Bu rivayetlerden Batı'da Kuzey Afrika'nın bir kısmının halife adına hutbe okutmak suretiyle Abbâsî hilafetini tanıdığı anlaşılmaktadır.

Ordu kumandanı Cemâlüddîn Beklek en-Nâsırî'nin 630/1232 yılında Kal'a'yı[345] askerleriyle birlikte kuşatıp ele geçirmesi ile Kal'a'nın hilafet sınırlarına dâhil olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.[346]

Abbâsî hâkimiyetine sonradan dâhil olan ve Moğol istilaları sebebiyle tahribata maruz kalsa da Müstansır'ın askerî kuvvetlerinin yerinde müdahalesi ve durumun bertaraf edilmesiyle halife tarafından idareci tayin edilen Erbil'de, 638/1240 yılında gerçekleşen emir değişikliğine dair verilen bilgiden Tâceddin Muhammed b. Nasr İbnü's-Salâyâ'nın oranın idarecisi olduğu[347] ve Moğol saldırılarına rağmen Erbil'in hala hilafet merkezine bağlı bulunduğu anlaşılmaktadır.

---

341 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 29; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 31; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 442.
342 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 155.
343 Mağrib'de bir birine yakın iki şehrin ismidir (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 44).
344 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 32.
345 Hulvân'ın aşağısında bir köydür (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 389).
346 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 51.
347 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 118.

Tarihçi Hasan İbrahim Hasan'ın aktardığı bilgiye göre Müstansır'ın hilafeti süresinde devletin sınırlarının Tikrit'ten[348] Fav,[349] Hulvan'dan[350] Âne'ye[351] kadar uzandığı anlaşılmaktadır.[352]

2. Vizâret

Abbâsîlerin devlet işlerinde en fazla yardımına başvurduğu devlet görevlisi vezirdir. Protokolde en üst sırada yer alır. Abbâsî Devleti'nin kurulması aşamasında İranlılar'ın desteğini alan Abbâsîler, vizâret sistemini de ilk defa İranlılar'dan almışlar, ilk vezir Ebû Seleme el-Hallâl olmuştur.[353] Vezirlik kurum olarak hakiki hüviyetine üçüncü Abbâsî halifesi Mehdî döneminde kavuşmuştur.[354]

Halifeden sonra en geniş yetkilere sahip olan vizâret müessesi, vizâretü't-tefvîz ve vizâretü't-tenfîz olmak üzere ikiye ayrılır. Vizâretü't-tefvîz, veliahdı belirleme, halifeyi hilafetten muaf tutma ve görevlileri azletme dışında halifenin kendisine verdiği tam ve sınırsız yetkilere sahiptir, her türlü konuda salahiyet sahibidir. Halifenin sağ koludur, beldelerin idaresinde kendisine niyabet eder, valileri tayin eder, vergileri kontrol eder, sivil ve askerî otoriteye hükmeder, halife fikir danışmak istediğinde kendisiyle istişare eder.[355] Vizâretü't-tenfîz, halifenin verdiği görevleri yerine getirmekle görevli olup halife ile halk arasında bir vasıta görevi icra edip görev alanı sınırlıdır.[356] Bunların dışında genel itibariyle müderris, muid, öğrenciler ve kütüphaneden sorumlu personelin atanmasında söz sahibidirler. Müderris ve muidlerin

---

348 Bağdat ile Musul arasında meşhur bir beldedir. Bağdat'a otuz fersahlık bir mesafededir (Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem*, II, 38).

349 Üst Mısır'da Nil Nehri'nin doğusunda bir köydür (Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem*, IV, 234).

350 Sevâd yakınında bir yerdir (Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem*, II, 290).

351 Rakka ve Hît (Bağdat nahiyelerinden Fırat Nehri kenarında bir beldedir) (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem*, V, 421) arasında yer alan meşhur bir beldedir (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem*, IV, 72).

352 Hasan, *İslam Tarihi*, V, 166.

353 İbrahim Eyyûb, *et-Târîhü'l-Abbâsî es-siyâsî ve'l-hadârî*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Âlemî, 1989, s. 214; Ûde, Muhammed Abdullah-Hikmet Abdülkerim Ferîhât-İbrahim Yasin el-Hatîb, *Muhtasarü't-târîhi'l-İslâmî*, Umman 1989, s. 100.

354 Ahmet Güzel, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, İstanbul 2012, s. 76.

355 Eyyûb, s. 214; Enver Rifâî, *el-İslâm fi hadâretih ve nüzumihi'l-idâriyye ve's-siyâsiyye ve'l-edebiyye ve'l-ilmiyye ve'l-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye ve'l-fenniyye*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986, s. 104-105; *en-Nüzumü'l-İslâmî*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1973, s. 54-55; Subhi Salih, *İslam Kurumları*, s. 184-185. Geniş bilgi için bk. Tevfîk Sultan Yüzbeki, *el-Vizâre neş'etühâ ve tetavvuruhâ fi'd-devleti'l-abbâsiyye (h. 132-447)*, Bağdat: Mabaatü'l-İrşâd, 1970, s. 283-286.

356 Enver Rifâî, *el-İslâm*, s. 104-105; *en-Nüzumü'l-İslâmî*, s. 54-55; Subhi Salih, s. 185. Ayrıca bk. Yüzbeki, *el-Vizâre*, s. 287-289; Ûde, s. 100.

medreselere resmen atanmaları ve onurlandırılmak üzere hil'at giydirilmelerinden de sorumludurlar.[357] Bir kişi vezir olarak belirlendiği zaman halifenin yazısı kendisine götürülür, teşrifat elbisesini giyinir ve halifenin huzuruna çıkardı. Daha sonra dârü'l-vizârete gitmek için atına biner, kendisi için düzenlenen törenin ortasında yürür ve tayin fermanı kendisine okunurdu.[358]

Müstansır dönemine bakıldığı zaman halifenin vezir edinmediği, vizâret makamına vekâleten nâibü'l-vezir tayin ettiği görülür.[359] İbnü'l-Kummî bu naiplerden biridir. O vizâret makamını adeta dedesi ve babasından miras almıştır. Zira dedesi ve babası yıllarca vizâret makamında bulunmuşlar, kendisi de Abbâsî halifelerinden Nâsır-Lidînillâh, Zâhir-Biemrillâh ve Müstansır-Billâh'ın vezirliğini yaparak yirmi üç yıl boyunca bu görevi icra etmiş,[360] 17 Şevval 629 (6 Ağustos 1232)'de sebebi belirtilmemekle birlikte halife tarafından görevinden azledilmiştir.

Rivayet edildiğine göre halife, Dârü't-teşrifat müşrifi İbnü'l-Alkamî'den İbnü'l-Kummî, kardeşi Hasan, oğlu Fahreddin Ahmed b. Muhammed el-Kummî ve adamlarını tutuklamasını istemiş,[361] bunun üzerine harekete geçen İbnü'l-Alkamî muhafızları toplayarak onlara halifenin dairesinde gecelemelerini emretmiştir. Dârü'l-hilâfetin Nûbî ve Âmme kapıları kapatılarak Etrâk kapısından sorumlu İbn Şücâa ile birlikte bir grup müfrezeyi İbnü'l-Kummî'yi, oğlunu yakalamak üzere Hasan b. Sâlih el-Mi'mâr ile birlikte bir grup müfrezeyi görevlendirmiştir. Başka bir grubu da kardeşi, bütün yandaşları ve arkadaşlarını yakalamak için görevlendirmiş, yaklaşık bir saat içinde İbnü'l-Kummî, oğlu, kardeşi ve bütün yandaşları ele geçirilmiştir. İbnü'l-Kummî ile oğlu o geceyi dârü'l-hilâfette geçirmişler, kızları ve eşleri ise dârü'l-hilâfette bir odada misafir edilmişler, kardeşleri, köleleri ve arkadaşları ise dîvâna gönderilmişlerdir.[362]

---

357 Hişam Naşabi, "Eğitim Kurumları", *İslâm Şehri*, (ed. R. B. Serjeant, trc. Elif Topçugil), İstanbul 1992, s. 115.

358 Ûde, s. 100.

359 İbnü'l-Füvatî, *Havadisü'l-câmia*, s. 128; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 263.

360 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 328; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 38.

361 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285, 289; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 330; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 193; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 56.

362 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 43-44.

İbnü'l-Kummî yakalanıp hapse atıldığı zaman şairler onunla ilgili olarak pek çok şiir serdetmişlerdir. Bu şairlerden birinin de Hâcib Muhammed b. Abdilmelik el-Vezâifî olduğu belirtilmektedir.[363] Bir süre sonra İbnü'l-Kummî'nin hapiste bulunduğu sırada hastalandığı, hasta bir şekilde hapisten çıkarıldıktan kısa süre sonra aynı yıl içinde vefat ettiği rivayet edilmektedir.[364]

İbnü'l-Kummî'nin görevinden azledilmesinin hemen ardından, hatta aynı gün 17 Şevval Cumartesi (6 Ağustos 1232) günü Üstâdüddâr İbnü'n-Nâkıd dârü'l-hilâfete çağırılmış ve nâibü'l-vezirlik görevinin kendisine verildiği,[365] Zilkâde ayında İbnü'n-Nâkıd'ın kardeşi olan Cemâleddin Abdullah'ın nâibü'l-vezir'e vekil tayin edildiği belirtilmiştir.[366] İbnü'n-Nâkıd'ın vizâret makamına tayin edilmesinin ardından Abbâsî saray teşrifatı gereğince, kendisine siyah atlastan kıymetli bir hil'at giydirilmiş,[367] bir zırh, Mağrip yaldızıyla süslenmiş bir sarık ve altın süslemeli bir kılıç takdim edilmiş ve kendisine özel bir binek tahsis edilmiştir. Bu esnada bütün dîvân hâcipleri yanında olduğu halde teşrifat dairesinin karşısındaki Bâbü'l-Bestân kapısından bineğine binmiş ve dîvâna götürülmüş, onunla birlikte bütün devlet erkânı, üst düzey makam sahipleri ve emirler dîvâna gelmişlerdir. Dîvâna ulaştıkları zaman nâibü'l-vizâret görevinde bulunan her kişinin yaptığı gibi nâibü'l-vezirin oturduğu makama oturmuş ve bu makamın kendisine layık görülmesinden dolayı teşekkür yazısı yazarak ayağa kalkıp orada bulunanlara okumuştur.[368]

Hazrecî'nin naklettiğine göre İbnü'n-Nâkıd'ın yazısı şöyledir: "Bismillahirrahmanirrahim. Köleniz Ahmed İbnü'n-Nâkıd, "Kim şükrederse kendi yararına şükretmiş olur"[369] ayet-i mucibince ubudiyet ve taat içerisinde yeri öper, yanağını tevazu ve niyaz ile toprağa bular. Onun şerefi yüce nebevî dîvânda son bulur. Allah adalet ve ihsan gölgeleriyle halkı kuşatsın. Mülk ve saltanatının temellerini zamanın içine yerleştirsin. Diğerleri gibi kendisine de hizmet etme sadakası sunuldu.

---

363 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 44. Muhammed b. Abdülmelik el-Vazâifî'nin onun hakkında söylediği şiir için bakınız Ek 2: Şiir IX, s. 260-261.

364 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/1, s. 307 (dn.)

365 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285, 289; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 193, 263.

366 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 46.

367 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 193.

368 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 44.

369 Neml, 27/40.

Uyuşukluğundan sonra canlandı ve samimi dostluktan kulluğa yapıştı. Hem eskiden hem şimdi seksen senedir böyle. Allah Teâlâ'nın kendisine verdiği bu nimetin şükrünü eda etmek istiyor. Önüne konulan bu imkân sebebiyle muvaffakiyete ulaşmak için Allah'a minnetini arz ediyor. Allah buna layık ve kadirdir. Köleniz niyazını bitirdi. Karar malikindir. Allah'a hamd, Efendimiz Muhammed (s.a.s)'e, kerim ve temiz âline selam olsun." diyerek bu yazıyı halifeye arz etmiştir.[370]

Halife Müstansır-Billâh'ın bu yazıya cevabı gecikmemiş, o da: "Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "Allah adaleti, iyiliği akrabaya vermeyi emreder, her türlü çirkinliği, münkeri ve zulmü yasaklar. Ders alırsınız diye size öğüt veriyor."[371] Senin üzerine giydirilen bu nimetin şükrü ve sana verilen bu bağışlara layık ol. Allah'ın "Şayet şükrederseniz size arttırırım"[372] ayetine uyarak sana daha fazlası da var. Hem gizli hem açıkta Allah'tan kork, hiçbir şekilde kendisine batılın yaklaşamadığı Hakîm ve Hamîd olan Allah'tan gelen Kur'an-ı Kerim ile amel et, hevasından konuşmayan, sapmayan nebinin sünnetine de uy. Bizim nezdimizde Allah'ın emaneti olan halka, adaletle hükmet, devlet işlerini düzenle, nizamı koru, Allah'tan en doğru yola irşat ve tevfik etmesi için yardım dile." diye yazdı. Orada hazır bulunanların önünde ayakta okudu.[373]

İbnü'n-Nâkıd'ın vizâret makamına tayin olunmadan önce Müstansır'ın nâibliğini yaptığı bilinmektedir. Bir müddet bu görevi icra ettikten sonra üstâdüddârlık makamına nakledilmiş, sonra da vezirlik makamına terfi etmiştir. İbn Tıktakâ eserinde İbnü'n-Nâkıd'ı işinin ehli biri olarak tavsif eder,[374] 633/1236 yılında halifenin

370 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 448-449; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer,* c. XIV, sy., 1-2, s. 58-59.

371 Nahl, 16/90.

372 İbrahim, 14/7.

373 Halife yazdığı cevabi mektubunu okuduktan sonra 604/1207 yılında görevinden azledilen ve 617/1220'de vefat eden vezir Nâsır b. Mehdî el-Alevî'nin hitabıyla hitap edilmesini emretmiştir. Nâsır b. Mehdî el-Alevî ki en büyük vezir, samimi arkadaş, adaletli âlim, mücahid, İslam önderi, garsü'l-imam, insanların en şereflisi, devletin gücü, ümmetin yardımcısı, mülkün direği, muazzam hilafetin tercihi, saygın imameti dirilten, meliklerin tacı, alemlerin liderlerinin efendisi, şark ve garbın vezirlerinin efendisi, Ebü'l-Ezher Muhammed b. Ali en-Nâkıd, emirül mü'mininin destekçisi ve itaatinde samimi dostu, sıhhatli akidesinde güvenilen kişi olarak tavsif edilmektedir (Bk. Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk,* s. 448-450; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 59).

374 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 331.

vekâletinde yetkilerini kardeşi Ebü'l-Fazl'a bırakarak görevinden ayrıldığı rivayet edilir.[375]

9. Hicâbet

Hâcib, "sözlükte, araya girmek, mani olmak, birinin bir yere girmesini engellemek manalarına gelen hacb mastarından türetilmiş ism-i fail olup bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı demektir."[376] Emevî hilafetinin başlamasıyla ilk defa Muâviye b. Ebî Süfyân'ın hâcip edindiği bilinmekte, Abbâsî halifelerinin de hâcip edindikleri ve zamanla sayılarını artırdıkları rivayet edilmektedir.[377] Vizâret müessesinin hemen altında yer alan Hicâbet müessesesi, Abbâsî devletinde merkez teşkilatındaki önemli vazifelerden biridir. Halifeyi suikastlere karşı korumak ve halkın halifeyi gereksiz şekilde meşgul etmesini önlemek için kurulmuştur.[378] Hicâbet müessesesinin başında bulunan kişiye hâcibü'l-hüccâb denilmektedir. Müstansır'ın hâcibü'l-hüccâb olarak Ebü'l-Fütûh Ali b. Hibetullah ed-Devâmî'yi görevlendirdiği belirtilmektedir (18 Şaban 630/30 Mayıs 1233).[379]

Müstansır, babası Zâhir-Biemrillâh kendisinden önce hâcip edinmediği halde kendisi hilafete geçince Ebü'l-Hasan Ali b. es-Sevrî'yi hâcibi yapmış, sonra azledip Ebü'l-Ferec Ali ed-Devâmî'yi hâcibi yapmış ve Müstansır'ın hilafeti boyunca bu görevini yerine getirmiştir.[380] Halifenin, 629/1232 yılında Cemaleddin Ali b. el-Bûrî'yi de Bâbü'n-Nûbî hâcipliğine getirdiği rivayet edilir.[381]

Hâcipler görev yaptıkları birimlere göre bazen kendilerine emredilen farklı vazifeleri icra edebiliyorlardı. 633/1236 yılında Hâcibü'd-dîvân, Kâdılkudât Abdurrahman b. Mukbil el-Vâsıtî'nin yanına gelerek onun kadılıktan ve Müstansıriyye'de Şafiî medresesindeki görevinden azledildiğini, kadıların iskân olunduğu lojmandan da ayrılmasını istediği rivayet edilir.[382] Halifenin, 634/1237 yılında

375 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 78.
376 Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, XIV, 508.
377 İbrahim Eyyûb, *et-Târîhü'l-Abbâsî*, s. 218.
378 Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi Merkez Teşkilatında Dîvânlar*, İstanbul 1993, s. 58.
379 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 452.
380 İbn Sunbüt el-Erbilî, *Hülâsatü'z-zehebi'l-mesbûk*, s. 285, 289.
381 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 45.
382 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 79-80.

Sâhibü'd-dîvânın kardeşi Abdurrahman b. Yahya İbni'l-Mahremî'yi Menâtık'a hâcip olarak görevlendirdiği nakledilir.[383]

4. Üstâdüddâr

Bu kurumun başındaki kişi, sarayın ve halifenin emlâkinin idaresinden sorumlu görevli olarak tarif edilmektedir.[384] Müstansır hilafete geçtiği dönemde üstâdüddârlık makamında babasının tayin ettiği görevliyi yerinde bırakmış, sonra 627/1229 senesinde Ebü'l-Ezher Ahmed İbnü'n-Nâkıd'ı bu göreve getirmiştir.[385] İbnü'n-Nâkıd iki yıl bu görevi icra ettikten sonra 17 Şevval 629 (6 Ağustos 1232)'de üstâdüddârlık makamından nâibü'l-vizâret makamına terfi edince İbnü'n-Nâkıd'dan boş kalan üstâdüddârlık makamına 19 Şevval'de Pazartesi günü (8 Ağustos 1232) Müeyyedüddin Ebû Tâlib Muhammed İbnü'l-Alkamî getirilmiştir. Devlet teşrifat geleneğine göre dâru'l-vizâret dairesine çağırılan İbnü'l-Alkamî hil'at giydirilmek suretiyle görev kendisine tevdi edilmiş ve Bâbü'l-Firdevs'in karşısındaki daireye yerleştirilmiştir.[386] İbnü'l-Alkamî gibi üst düzey makam sahiplerinin ikamet etmek üzere dârü'l-hilâfet içinde belli yerlere yerleştirilmesi, devlet görevlilerine lojman kabilinden özel mekânların tahsis edildiği düşüncesini akla getirmektedir.

5. Fütüvvet

"Fetâ sözlükte genç, yiğit, cömert; fütüvvet ise gençlik, kahramanlık, cömertlik anlamlarına gelir." Genel olarak fetâ ve fütüvvet kelimeleri sûfî ve tasavvuf anlamında kullanılmakla birlikte sûfîde bulunan fedâkârlık, diğerkâmlık, iyilik, yardım, insan severlik, hoşgörü ve nefsine söz geçirme gibi ahlakî nitelikler kastedilir. Sünnî tasavvuf çerçevesinde ortaya çıkan ve gelişen fütüvvetin, bir teşkilat haline dönüşmesinden sonra fütüvvet teşkilatına girenler için bir merasim düzenlenir hale gelmiştir. Bu merasime katılanlar kemer takıp şalvar giyer ve tuzlu su içerler, bu durum fütüvvet libasını giymek ve fütüvvet şerbetini içmek olarak tarif edilirdi. Bunların yanı sıra her sanatın bir pîri olduğuna inanmak, birbirini kardeş saymak, "Ali'den başka fetâ, Zülfikârdan

---

383 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 86.
384 Fatih Yahya Ayaz, "Üstâdüddâr", *DİA*, XLII, 393.
385 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 26.
386 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 44; *Mecmaü'l-âdâb*, 4/1, s. 333

başka kılıç yoktur" demek fütüvvet teşkilatına girmenin gereği sayılmaktaydı.[387] Fütüvvet teşkilatına girmek için seçkin kişilerin başvurduğu, yine küçük grupların da bu teşkilata girdiği belirtilmektedir. Teşkilatın ciddi bir yaptırım gücü bulunmaktaydı. Nitekim bu durum fütüvvetin kurallarına uymayanların cezalandırılmasından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte şalvar giymek suretiyle fütüvvete girilmekte, yine şalvar alınmak suretiyle fütüvvetten çıkılmaktadır.[388]

Abbâsî halifelerinden Nâsır-Lidînillah'ın teşkilatlandırarak kendine bağladığı ve böylece devletin kurumu haline getirmek suretiyle resmiyet kazandırdığı fütüvvet teşkilatı, mevcut bölünmelerin önüne geçmek ve hilafeti tehlikelere karşı korumak maksadıyla kurulmuştur. Nâsır, bu kurumun siyasî desteği ile hilafeti süresince sahip olduğu topraklar içindeki insanların birlik içinde yaşamalarını hedeflemiş, aynı zamanda onun fütüvvet teşkilatının başkanı olması ve dönemin meşhur sûfîlerinden Şihâbeddin es-Sühreverdî'nin manevî otoritesinden istifade ederek desteğini alması bu amacı pekiştirmiş ve de teşkilata girenlerin artmasını sağlamıştır. Hatta Nâsır'ın diğer Müslüman hükümdarlara elçiler göndererek fütüvvet libasını giydirmek ve fütüvvet şerbetini içirmek suretiyle onları fütüvvet teşkilatına dâhil etmek ve manevî otoritesi altında toplamak istediği bilinmektedir. Zira devlet başkanlarının bu teşkilata dâhil olması, onların halife nezdindeki meşruiyetlerinin tanınması aynı zamanda halkları üzerindeki nüfuzlarının da arttırması anlamına gelmekteydi. Onun bu girişiminin pek çok hükümdar tarafından hüsnü kabul ile karşılandığı rivayet edilmektedir.[389] Fütüvvet, ileriki dönemlerde kurulacak olan ahî teşkilatının da temelini oluşturmuştur. Nâsır, Bağdat'ta reîsü'l-fityân Şeyh Abdülcebbâr b. Yusuf b. Sâlih el-Bağdâdî'nin eliyle fütüvvet libasını giymek suretiyle teşkilata bizzat dâhil olmuştur (577/1182).[390]

---

387 Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *DİA*, XIII, 260; C. Van Arendonk-Bichr Faris, "Fütüvvet", *İA*, IV, 700.

388 İsmet Kayaoğlu, "Halife en-Nâsır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu", *AÜİFD*, c. XXV, s. 225-226.

389 Abdülaziz ed-Dûrî, "Ticaret Toplumu ve Şehirlerin Gelişmesi", *İslam İktisat Tarihine Giriş* (trc. Sabri Orman), İstanbul 1991, s. 109; Süheyl Zekkâr-Şükrân Harbûtli, *Târîhü'l-asri'l-Abbâsî*, Dımaşk: Câmiatü Dımaşk Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsânî, 2004-2005, s. 105; Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvet", *DİA*, 262; İsmet Kayaoğlu, "Halife en-Nâsır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu", *AÜİFD*, c. XXV, s. 222.

390 İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî, s. 148. Ayrıca bk. Abdülaziz ed-Dûrî, "Ticaret Toplumu ve Şehirlerin Gelişmesi", *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 109; Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvet", *DİA*, 262; İsmet Kayaoğlu, "Halife en-Nâsır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu", *AÜİFD*, c. XXV, s.

Fütüvvet teşkilatı Nâsır-Lidînillah'tan sonra da Moğollar'ın istilalarına kadar bu çizgide devam etmiştir. Müstansır'ın, dedesi Nâsır'ın başlattığı bu hareketi devam ettirdiği, bizzat fütüvvet libasını giymek suretiyle desteklediği bilinmektedir. Müstansır'ın hilafeti döneminde fütüvvet teşkilatının başında bulunan Celâleddin Abdullah İbnü'l-Muhtâr el-Alevî, Müstansır'ın Ali b. Ebû Tâlib'in fütüvvet libasını giymek suretiyle teşkilata girmek istediğini öğrenmiş ve halifeye Necef'teki[391] Ali meşhedinde fütüvvet elbisesini giydirmiştir.[392]

Yukarıda Nâsır-Lidînillâh'ın devlet başkanlarını da bu teşkilata dâhil etmek için bir gayret içine girdiği söylenmişti. Kaynakların ifadesine göre Celâleddin Hârizmşah Müstansır'ın hilafeti döneminde bu teşkilata girmiştir. Zilkâde 626 (Ekim 1229)'da Hz. Ali meşhedine gelerek ziyarette bulunan Celâleddin Hârizmşah, Müstansır-Billâh'a mektup yazarak kendisinin elinden fütüvvet elbisesini giymek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Müstansır, Fahreddin Ebû Tâlib Ahmed b. ed-Dâmiğânî, Şeyh Şemseddin Ebü'l-Berekât Abdurrahman, Emir Feleküddin Muhammed b. Sungur ve Sadeddin b. Hâcib'i, fütüvvet teşrifatı, fütüvvet kâsesi ve libası ile birlikte Celâleddin Hârizmşah'a göndermiştir. Halife, kendisi adına fütüvvet teşrifatını yerine getirmek üzere Fahreddin Ebû Tâlib Ahmed b. Muhammed ed-Dâmiğânî'ye vekâlet vermiş,[393] Şeyh Ebü'l-Berekât Abdurrahman'ı da fütüvvet nakipliğine tayin etmiştir. Celâleddin Hârizmşah'ın Ahlat'ı muhasara ettiği sırada huzuruna gelen elçiler, Celâleddin Hârizmşah'a Halife Müstansır adına hil'at takdim etmişler ve de fütüvvet elbisesini giydirip fütüvvet şerbetini içirmek suretiyle kendisini de bu teşkilata dahil etmişlerdir.[394]

Bunun bir örneği de Şehrizor Hâkimi Nureddin Arslanşah b. İmadüddin Zengî'nin Bağdat'ı ziyareti esnasında gerçekleşmiştir (5 Safer 634/8 Ekim 1236).

221-222; Ahmet Demir, "Fütüvvet Teşkilatının Kökeni Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu", *Türkler*, VII, 266-267. Nâsır-Lidînillâh'ın fütüvvete iltihakı, Nâsır ile fütüvvetin şekil değiştirmesi, Nâsır'ın fütüvveti politik-sosyal hedeflere ulaşmak için kullanması ile ilgili geniş bilgi için bk. Angelika Hartmann, *an-Nasir li-Din Allah (1180-1225)*, s. 93-108.

391 Kûfe'de Hz. Ali meşhedinin de bulunduğu bir yer (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 271).

392 İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fütüvve: Mukaddime*, s. 80, 81.

393 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/3, s. 99.

394 İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fütüvve: Mukaddime*, s. 81-82; İbnü'd-Devâdârî, VII, 296; Safedî, el-Vâfî bi'l-vefeyât, XXVI, 380; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 31-32.

Nureddin, Müstansır adına vekâleten İbnü'l-Alkamî'den fütüvvet libasını giymek suretiyle teşkilata dâhil olmuştur.[395]

Yine Medine Emiri Münif İbnü'l-Emir Şeyha'nın 637/1239 yılında Bağdat'a geldiği zaman halifenin huzuruna davet edilerek fütüvvet elbisesini giymek suretiyle teşkilata girdiği rivayet edilmektedir.[396] Bu bilgilerden hareketle Halife Nâsır tarafından başlatılan çalışmaların Müstansır döneminde de devam ettiğini söylemek mümkündür.

Müstansıriyye Medresesi'ndeki müderrislerden de teşkilata girenler olmuştur. Kaynakların ifadesine göre Müstansıriyye Medresesi'nde Mâlikî mezhebi müderrisi olarak çalışan Abdullah eş-Şermesâhî 634/1236 yılında teşkilata girmiştir. Buna göre İkbal eş-Şerâbî'nin huzuruna gelen Abdullah eş-Şermesâhî, Halife Müstansır'a vekâleten İkbal eş-Şerâbî'nin elinden fütüvvet elbisesini giymiştir.[397] Bunun yanı sıra 637/1239 yılında İmadüddin Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed b. Es'ad eş-Şâmî'nin Müstansır'ın elinden fütüvvet şerbetini içmek suretiyle teşkilata girdiği zikredilmektedir.[398]

6. Şurta

Şehirlerde asayişi ve emniyeti sağlamak, düzeni korumak, kamuya açık alanlarda kaosu engellemek, suçluları takip etmek ve yakalamakla görevli birim[399] olarak tanımlanan şurta teşkilatı, Abbâsîler döneminde idarî ve adlî alanlarda önemli görevler icra etmekteydi. Bunlar arasında anarşiyi engellemek, halifeye eskortluk etmek ya da onun için güvenliği sağlamak, ahlaksızlık ve hırsızlıkları bertaraf ederek emniyet ortamını sağlamak, kahvehane, meyhane, içki ve eğlence yerlerini kontrol etmek, adlî organın emirlerini uygulamak, hapistekilerin idaresi, şurta teşkilatındaki görevlileri tayin etmek sayılabilir.[400] Şurta bu görevlerini yürütürken kadılık ve hisbe teşkilatıyla yakın ilişki içinde bulunuyordu. Toplum ahlakının korunması, iç karışıklığa sebebiyet

---

395 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 83; İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fütüvve: Mukaddime*, s. 82.

396 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 108.

397 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 84. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 379.

398 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/2, s. 674.

399 Ûde, s. 106; Metin Yılmaz, "Şurta", *DİA*, XXXIX, 242.

400 Enver Rifâî, *el-İslâm*, s. 151-153; *en-Nüzumü'l-İslâmî*, s. 101-102.

verecek olayların engellenmesi, şehrin fiziksel ve sosyal yapısının şekillenmesi, ta'zîr cezalarının uygulanması, sultanın fermanının halka ulaştırılması, kötü alışkanlıkların ve gereksiz işlerle meşgul olmanın önlenmesi gibi daha birçok görev her iki teşkilatta ortak vazifeler arasında yer almıştır.[401]

Şurta teşkilatının Abbâsîler döneminde daha da geliştirildiği, idarî ve adlî görev alanın genişlediği görülür. Hisbe teşkilatının da müstakil bir kurum haline geldiği bu dönemde emniyet ve adaletin sağlanması hizmetini gören iki kurum arasında sıkı bir iş birliği bulunmaktaydı. Şurta ve hisbe görevlerinin tek bir kişiye verildiği de oluyordu.[402]

Halife Müstansır döneminde bu önemli fonksiyonu muhafaza eden teşkilat, daha da güçlendirilmiştir. Halife, rivayete göre 632/1234 yılında Bağdat'ta hırsızlık olaylarının artması üzerine emniyet ortamının sağlanması için Kutbuddin Sencer en-Nâsırî'yi Bağdat Şurta teşkilatında görevlendirmiştir. Kutbuddin'in hırsızları yakalamak suretiyle cezalandırdığı, bunun neticesinde Bağdat'ta huzur ortamının oluştuğu belirtilmektedir.[403] Bu görevi muhtesip yürütmekle birlikte zikri geçen bilgi kaynaklarda şurta görevi ile ilgili olarak zikredildiği için şurta başlığı altında yer verilmiştir. Yukarıda şurta ve hisbe teşkilatlarının bazı görev alanlarının ortak olduğu bilgisine yer verilmişti.

Bağdat'ta zaman zaman artan isyanlar sebebiyle gruplar arasında çıkan çatışmalarda pek çok insanın öldüğü aktarılmaktadır. Bunlardan biri de 635/1238 senesinde yaşanmıştır. İmadüddin Ebû Nasr Tuğrul b. Abdullah en-Nâsırî'nin Bağdat'taki şurta teşkilatının başına getirilmesi sayesinde huzur ortamının oluştuğu rivayet edilmektedir.[404]

Kaynakların sunduğu bilgiye göre halifenin şurta teşkilatında zaman zaman görevli değişikliğine gittiği görülmektedir. Nitekim bununla ilgili olarak 633/1235 yılında Ali b. Gazâle el-Medâinî'yi Vâsıt'taki görevinden alınarak yerine Ali b. eş-Şâtır

401 Metin Yılmaz, "Şurta", *DİA*, XXXIX, 244.
402 Metin Yılmaz, "Şurta", *DİA*, XXXIX, 242; Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 134.
403 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 70; *Mecmaü'l-âdâb*, 4/3 s. 143'den naklen.
404 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, 92; *Mecmaü'l-âdâb*, 4/2, s. 744.

el-Enbârî ile Emir Bektîn en-Nâsırî'nin şurta teşkilatına getirilmesi zikredilebilir.[405] Yine aynı yıl Emir Serâcüddin Serâba en-Nâsırî de Basra şurta teşkilatının başına getirilmiştir.[406]

7. Adliye

Abbâsîlerde adalet teşkilatının başında baş kadı olarak isimlendirilen kâdılkudâtlar bulunmaktaydı. Kendileri için tahsis edilen mekânlarda davalara bakarlar, görevleri esnasında kendilerine kâtip, emin, şühûdü'l-hâl, hâcip, hâdim, a'vân adı verilen bir grup görevli hizmet ederdi. Kâdılkudâtlar merkezde bulunduklarından görevlerini naipleri olan kadılar vasıtasıyla yerine getirirlerdi.[407] Kadılar ise insanlar arasında meydana gelen davaları çözmek için tayin edilmiş kimseler olup halife ya da kâdılkudât tarafından atanır, merkezde ya da taşrada görev yaparlardı.[408]

Müstansır'ın İbn Mukle'yi 624/1227 senesinde kadı tayin ettiği ve aynı zamanda kâdılkudât taklidi verdiği rivayet edilmektedir. Bu önemli vazifenin başına getirilen İbn Mukle için darü'l-vizâret makamında teşrifat düzenlenerek hil'at giydirilmiş ve kendisi için bir binek tahsis edilmiştir. Okunan görev metni daha sonra kendisine de teslim edilmiştir. Böylece bütün medrese, tekke ve vakıflar kendisinin sorumluluğuna verilmiştir.[409]

627/1230 yılına gelindiğinde kaynakların sunduğu bilgiden hareketle kâdılkudâtlık makamına İbn Mukbil el-Vâsıtî'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Müstansır, Kadı Ebû Sâlih Nasr b. Abdürrezzâk el-Cîlî'yi görevinden azlederek[410] yerine Ebü'l-Meâlî Abdurrahman b. Mukbil el-Vâsıtî'yi kâdılkudât olarak tayin etmesi 624/1227 yılında kâdılkudâtlık makamına getirilen İbn Mukle'den sonra Ebû Sâlih Nasr'ın bu makama getirildiği onun da bu görevden azledilmesinden sonra İbn Mukbil'in bu göreve getirildiğini söylemek mümkündür.

---

405 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 77.
406 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 79.
407 Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *DİA*, XXIV, 81-82.
408 Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, XXIV, 66, 68.
409 Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 65; Aynî, IV, 185.
410 İbnü's-Sâî, s. 124.

Kâdılkudât İbn Mukbil'in göreve getirilmesinin akabinde Vâsıt[411] kadılığına ve Vâsıt vakıf mütevelli heyeti başkanlığına 627/1230 senesinde Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Fadl'ı tayin etmesi,[412] kadıların halifenin emri dışında kâdılkudâtlar tarafından atanabildiğini göstermektedir. Ebû Abdullah'ın aynı zamanda Vâsıt'ta bulunan vakfın başına getirilmesi, kadıların insanlar arasında çıkan problemleri çözmenin yanı sıra bu tarz görevlerle de sorumlu tutulduklarını göstermektedir.

Kâdılkudât İbn Mukbil, 629/1232 senesinde Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Fadl'ı Vâsıt kadılığı görevinden alarak yerine Ahmed b. Anter el-Hemâmî'yi getirmiş, yeni Vâsıt kadısı Ahmed b. Anter, dârü'l-hilâfetin önünden geçerken nâibü'l-vezir İbnü'l-Kummî tarafından görülmüş ve kim olduğu sorulmuş, kendisine onun yeni Vâsıt kadısı olduğu söylenince Kâdılkudât İbn Mukbil, Ahmed b. Anter'in Vâsıt'a atanması hususunda kendisinin izninin alınmaması sebebiyle onun kadılığını kabul etmeyerek görevden azledilmesini istemiştir. Daha sonra Nâibü'l-vezir İbnü'l-Kummî'ye Ahmed b. Anter'in Vâsıt kadılığına görevlendirilmesi için aracı gönderilmiş, bunun üzerine vezir onun kadılığını kabul etmiş ve görevi kendisine iade edilmiştir.[413]

Kadıların görev yerlerinde zaman zaman değişiklikler de olmuştur. Bu bazen halifenin bazen de kâdılkudâtın görevden alması ya da yer değişikliği yapılması ile neticelenmiştir. 627/1230'da Kemaledin Ebû Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî'nin 627/1230'da Vâsıt kadısı iken 628/1231 yılında görevinden azledilerek Müstansıriyye Medresesi'nde muid olarak görevlendirilmesi,[414] Kâdılkudât Abdurrahman b. Mukbil'in, geçen sene atadığı Vâsıt kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Fadl el-Hanefî'yi Vâsıt'ta yapmakta olduğu görevinden alarak (628/1231),[415] yerine Ahmed b. Anter el-Hümâmî'yi Vâsıt kadılığına getirmesi zikredilebilir (629/1232).[416]

Halife Müstansır'ın, 630/1233 yılında Hanefî mezhebi medreseleri, ribat ve sultan camisi vakıfların yetkisini Kâdılkudât İbn Mukle'nin naiplerinin elinden almak

411 Basra ve Kûfe arasında her ikisine de elli fersah uzaklıkta büyük bir şehir (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 346).
412 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 27-28.
413 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 42.
414 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/2, s. 717-718 (dn.); Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 44.
415 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 35
416 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 42.

suretiyle dîvân müşrifi Fahreddin Ebû Tâlib Ahmed b. ed-Dâmiğâni'ye verdiği,[417] 638/1240 yılında Vâsıt kadısı Abdülkerim b. Hüseyin b. Ebû Zenbika'yı görevinden azlederek yerine Muhammed İbnü'l-Hamevî el-Hanefî getirdiği bilinmekte[418] yine hilafetinin son dönemlerinde Hille kadılığı yapan Imâdüddin Ebû Amr Zekeriya b. Muhammed el-Kazvînî'nin kendisiden sonra Vâsıt kadılığına getirildiği zikredilmektedir.[419]

8 Şaban 633 (17 Nisan 1236)'da İbn Mukbil'in hem kâdılkudâtlık hem de Müstansıriyye Medresesi'nde icra ettiği Şafiî mezhebi müderrisliğinden azledilerek Bağdat'ın iki yakasındaki kadıların başına tayin edildiği, kâdılkudâtlık makamına Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Abdüsselâm ed-Lemgânî'nin, Müstansıriyye Medresesi Şafiî ekolü müderrisliğine de Ebü'l-Menâkib Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî'nin getirildiği belirtilmektedir. Ebü'l-Fazl'ın bu göreve getirilmesinin ardından teşrifat düzenlenerek hil'at giydirilmiş, kendisi adına bir binek tahsis edilmiştir. Kendisine idarî işlerinde yardımcı olmak üzere bir grup hâcip ve bir grup adûl verilmek suretiyle kâdılkudâtlık makamına yerleşmiştir.[420]

8. Mâliye

İslam mliye sistemindeki en önemli unsur vergilerdir. Müstansır dönemi maliye sisteminin nasıl işlediğine bakıldığı zaman mevcut kaynaklardan iktisadî yaşama dair özellikle de kimlerden, ne şekilde ve hangi ölçüde vergiler alındığına dair geniş malumat edinilememiştir. Ancak her yıl düzenli olarak devletin yetkili görevlileri aracılığıyla toprak sahiplerinden toplanan vergilerin Recep 627/1230'da Müstansır tarafından Üstâdüddâr İbnü'n-Nâkıd aracılığı ile Bağdat'taki fakir ve muhtaçlara ayrıldığı anlaşılmaktadır.[421]

---

417 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 50.
418 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 120.
419 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/2, s. 725-726.
420 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 285, 289; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 79-80, 128; Zehebî, *el-Muhtâr*, s. 162-163; *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 12; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 56.
421 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 27.

a. Müstansır'ın Bastırdığı Paralar

Müstansır, dedesi Nâsır'ın kendi adına bastırdığı paraları kullanmakla birlikte hilafetinin bazı dönemlerinde kendisi adına para bastırma girişimlerinde bulunduğu da görülmektedir.[422] Kendi bastırdığı paraların bir kısmını Bağdat'ta ve üzerinde Medînetü's-Selâm yazacak şekilde bastırmıştır. Hilafeti süresince 623/1226, 624/1227, 625/1228, 632/1235, 634/1237 senelerinde para bastırdığı rivayet edilmekle birlikte bu yıllarda bastırdığı paraların tartılarının önceki dönemlere göre daha ağır olduğu nakledilmektedir.[423]

Kaysî'nin verdiği bilgilere göre Müstansır'ın 623/1226 yılında Bağdat'ta bastırdığı paranın üzerinde şunlar yazılıdır:

el-İmam
Lâilâheillallah
Ön Yüzün Ortasında: Vahdehû lâ şerîke leh
Müstansır-Billâh
Emîrü'l-mü'minîn

Paranın üzerinde yer alan birinci halkada: "Bismillâh bu dinar 623 senesinde Medînetü's-selâm'da[424] basıldı" yazılıdır.

Paranın üzerinde yer alan ikinci halkada: "Önce de sonra da emir Allah'ındır. O gün mü'minler sevineceklerdir"[425] ayet-i kerimesi yazılıdır.

Elhamdülillâh
Arka yüzün ortasında: Muhammed
Resûlullah
Sallallahü Aleyhi ve Sellem

---

422 Makrîzî, *en-Nukûdü'l-İslâmî (Şüzûrü'l-ukûd fî zikri'n-nukûd)* (thk. Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum), Necef: el-Mektebetü'l-Hayriyye, 1967, s. 263.

423 Makrîzî, *en-Nukûd'l-İslâmî*, s. 264. Ayrıca bk. Nakşîbendî, Nasîr Seyyid Muhmûd, *ed-Dînârü'l-İslâmî fi'l-müthafi'l-Irâkî: ed-dinârü'l-Emevî ve'l-Abbâsî*, Dımaşk: Dârü'l-Vesâik, 2002, s. 54.

424 Resmî işlerde Bağdat yerine Medînetü's-Selâm ifadesi kullanılmıştır.

425 Rûm, 30/4.

Paranın arka yüzeyindeki halkada ise: Muhammed resûlullah "O, kendisine ortak koşanlar hoşlanmasa da dinini bütün dinlere üstün kılmak için peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir"[426] ayet-i kerimesi yazılıdır.[427]

Müstansır'ın 633/1236 yılında Musul'da bastırdığı paralardan birinin üzerindeki yazılar şöyledir:

solda	el-İmam	sağda
yukarıdan aşağıya	Ön yüzün ortasında: Lâilâheillallah	aşağıdan yukarıya
el-Kâmil	Müstansır-Billâh	el-Melik
	Emîrü'l-mü'minîn	

Paranın üzerindeki birinci halkada: "Bismillâh bu dinar Musul'da 633 senesinde basıldı" yazılıdır.

Paranın üzerindeki ikinci halkada: "Lillâhi'l-emrü min kalbi ve min ba'd ve yevmeizin yefrehu'l-mü'minûn bi-nasrillah" (Önce de sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın yardımıyla mü'minler sevineceklerdir)[428] ayet-i kerimesi yazılıdır.

solda	Lü'lü'	sağda
yukarıdan aşağıya	Arka yüzün ortasında: Muhammed Resûlullah	aşağıdan yukarıya
el-Eşref	Sallallahü Aleyhi ve Sellem	el-Melik
	ve'd-dîn Atabek	

Paranın arka yüzündeki halkada: Muhammed resûlullah "O, kendisine ortak koşanlar hoşlanmasa da dinini bütün dinlere üstün kılmak için peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir"[429] ayet-i kerimesi yazılıdır.[430]

637/1239 yılında Bağdat'ta basılan dirhemlerden birinin üzerindeki yazılar ise şöyledir:

---

426 Saff, 61/9.
427 Nâhid Abdürrezzâk Kaysî, *en-Nükûdü fi'l-Irâk*, Bağdat: Beytü'l-Hikme, 2002, s. 313.
428 Rûm, 30/4-5.
429 Saff, 61/9.
430 Kaysî, s. 315.

Lâilâheillallah

Ön yüzün ortasında: Allah Muhammed

Resûlullah

Paranın ön yüzündeki halkada ise: "Bismillah bu para Medînetü's-Selâm'da 637 senesinde basıldı" yazılı,dır.

el-İmam

Arka yüzün ortasında: Müstansır

Billâh emir

el-Mü'minîn

Paranın arka yüzündeki halkada: "Allah'tan bir yardım ve yakın bir fetih, Mü'minleri müjdele"[431] ayet-i kerimesi yazılıdır.[432]

Musul'da 637/1239 senesinde basılan paranın üzerinde şu yazılar vardır:[433]

es-Sultân

solda	el-A'zâm Gıyâs	sağda
yukarıdan aşağıya	ed-dünya ve'd	aşağıdan yukarıya
Lü'lü'	dîn Keyhüsrev	Lü'lü'
	Bedrü'd-dünyâ	
	ve'd-dîn Atabek	

Kaysî aynı zamanda 624/1227'de Müstansır tarafından Bağdat'ta basılan bir paranın bugün İstanbul müzesinde yer aldığından bahseder, ancak onunla ilgili herhangi bir detay vermemektedir.[434]

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde bastırılan paralar üzerinde çeşitli ibareler yer almazken daha sonraki dönemlerde bunun yaygınlaştığı görülmektedir. Nitekim yukarıda da görüldüğü üzere Müstansır tarafından bastırılan paraların üzerlerinde besemele, hamdele, salvele, tehlil, bazı ayet-i kerimeler, Resûlullah'ın ismi,

431 Saff, 61/13.
432 Kaysî, s. 314-315.
433 Kaysî, s. 316.
434 Kaysî, s. 313.

Müstansır'ın ismi, başka hükümdarlar adına basıldıysa onların isimleri, basılan tarih ve basıldığı yer yazılıdır. Hatta dinar ve dirhemler üzerindeki ibare ve ayetlerin değişiklik arz ettiği görülür. Nitekim 637/1239 senesinde basılan dirhemin üzerindeki ayetin dinarların üzerinde yer alan ayetten farklı olması bu delili kuvvetlendirmektedir.

b. Müstansır-Billâh Dönemi'nde Dinar ve Dirhem Kullanımları

İlk devirlerde Arapların kendilerine mahsus para birimleri yoktu. Bu konuda ticarî ilişkiler içerisinde oldukları Bizans ve İran tesirinde kaldıkları görülmektedir. Bizans para birimi olup ağırlığı bir miskal olan ve Constantin tarafından solidus adıyla basılan nizami olarak 4,5479 gr ağırlığındaki dinar, Câhiliye döneminde Suriye ile ticarî münasebetlerde bulunan Mekkeliler tarafından kullanılmış ve dinar olarak isimlendirilmiştir. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın ıslahından sonra İslâmî dinar şer'î miskal ağırlığı olan 4,25 gr ağırlığında basılmaya başlamıştır. İlk Bizans tipi dinarların ağırlığı 4,40 gr civarında olup Müslümanların dinarından vezin olarak ağırdı. Abbâsîler'in ilk dönemlerinde basılan dinarlar, Emevî dinarı tartısında idi. Ancak zamanla ortaya çıkan mali sıkıntılar sebebiyle bu tartı ve ayara müdahale edilmiştir.[435]

Yine İran ve Yemen tesirinde kalınarak gümüş dirhemler kullanıldığı görülür. İslamî dönemde İran dirhemi ilk defa Hz. Ömer döneminde basılmış, ağırlığı ise 2,97 gr idi. Abdülmelik b. Mervân İslâmî ibarelerle dirhem bastıran ilk halife olup bastırdığı dirhemin ağırlığı ise 2,97 gr (14 kırat)'dır. Bunun zaman zaman devletin içinde bulunduğu mali durum göz önünde bulundurularak daha ağırları ya da daha hafiflerinin de bastırıldığı olmuştur.[436]

Halife Müstansır dönemine gelindiğinde ise dinar ve dirhemin yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Halife, dinarın yetmediği yerde dinara alternatif olarak dirhemler bastırılmasını emretmiş, her on dirhemi bir dinarla fiyatlandırmıştır. Halifenin dirhem kullanımını yaygın hale getirme çabası o dönemde dinar kullanımının daha yaygın olduğunu göstermektedir. Rivayet edildiğine göre Müstansır 18 Rebîülevvel 632 (11 Aralık 1234)'de valiler, devlet erkânı, tüccarlar ve kuyumcuların

---

435 Halil Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, IX, 352-353.
436 Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, IX, 369-370.

dârü'l-vizâreye davet edilmesini emretmişti. Halife onları faizli sarf[437] muamelesinden kurtarmak için üzerinde "Şerefli Müstansıriyye" yazılı dirhemler getirtti. Nâibü'l-vezir İbnü'n-Nâkıd yere bir örtü serdirtip bu dirhemleri örtünün üzerine döktü. Orada bulunanların hepsi bu dirhemleri görmek için ayağa kalktılar. Nâibü'l-vezir İbnü'n-Nâkıd orada bulunanlara: "Mevlâmız Emirü'l-mü'minin faizli işlem yaparak harama bulaşmanızdan dolayı sizi uyarmak ve bu konuda size merhamet ederek günahtan sakındırmak, muamelatta altın borcu ile işlem yapmak yerine bu dirhemlerle işini görmenizi uygun gördü. On dirhemin değerini bir dinar olarak belirledi. Ona itaat edin ve dua edin." dediği kaydedilmektedir.[438] Orada bulunan şairlerden Ebü'l-Kâsım Hibetullah bununla ilgili olarak şu mısraları dile getirmiştir:[439]

"Senin hakkımızda güzel düşünmen,
Bizim iyiliğimizden değil,
Sen bizi eksik ölçmekten kurtardın,
Halbuki daha önce böyle değildi,
Sarf muamelesini engellemen mal toplamak için değil,
Bilakis adalet ve yol göstermek içindir."

Kadı Muhammed İbnü'l-Fadl ise şu dizeleri söylemiştir:[440]

"Ey kendisini iyi tanıdığımız vasf-ı malum,
Riba ve sarf işlemini engellemeniz adaletinizin gereğidir,
Adl ise sarfı men edenlerden bir tanesidir,
Yüceliğinizde tam karar kılmışsınız,

---

437 Sarf, paranın parayla değişimini konu edinen akid anlamında fıkıh terimidir. Sarf işlemi, ribaya bulaşmaya yatkın bir yapıda olduğundan ribâ yasağını düzenleyen hadislerde altın ve gümüş kendi cinsiyle mübadele edilecekse bedellerin peşin ödenmesi ve eşit miktarda olması, değişimin farklı cinsler arasında olması halinde sadece bedellerin peşin ödenmesi şart koşulmuştur (Geniş bilgi için bk. Bilal Aybakan, "Sarf", *DİA*, XXXVI, 138).

438 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 70; Zehebî, *el-Muhtâr*, s. 167-158; *Siyer*, XXIII, 164; *Târîhü'l-İslâm: 631-640:* s. 10; Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani Yafii (ö. 768/1366), *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zemân* (thk. Abdullah Muhammed Cuburi), I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984, IV, 75; Suyûtî, s. 495; Abdülmelik b. Hüseyin el-Âsımî, III, 514.

439 Zehebî, *el-Muhtâr*, s. 167-158; *Tarîhü'l-İslâm, 631-640:* s. 10; Suyûtî, s. 495; Abdülmelik b. Hüseyin el-Âsımî, III, 514.

440 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 465; Zehebî, *el-Muhtâr*, s. 158; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, C. XIV, SY., 1-2, s. 61-62. Şiirin Arapçasına bakıldığı zaman şairin sarf ve nahiv bilgisine vukufiyeti ve bunu dile getirişindeki mahareti dikkat çekmektedir.

Fakat sizin üzerimizde şefkat adetiniz var,
Dostlarınız daima üstündürler,
Düşmanlarınız ise harfle çekilirler/küçülürler,
Bütün topladıkları daima dağılmaya mahkûmdur,
Binler bir elifle küçülür."

c. Müstansır Dönemi'nde Gayrimüslimlerden Cizye Toplama Usulü

İbnü'l-Füvatî'de yer alan bir bilgiden ehl-i zimme olarak tabir olunan Gayri Müslimlerden baş vergisi yani cizye alındığı anlaşılmaktadır. Buna göre gayrimüslimlerden cizye almakla görevli birimin adı olan dîvânü'l-cevâlî'de 626/1229 senesinde Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'nin[441] görevden azledilmesiyle boş kalan kadroya Muharrem 627 (Aralık 1229)'da Muhyiddin Ebû Abdullah İbn Fadlân getirilmiştir. Kendisinin bu konuda ciddi katı kurallarının olduğundan bahsedilir. Yanında cizye miktarını belirlemek ve kaydetmek üzere bir memur bulundurur, cizyeyi tastamam alıncaya kadar zimmiyi önünde ayakta bekletirdi.[442]

İbn Fadlân'ın cizyeyi toplarken ne kadar titiz davrandığı İbnü'l-Füvatî'de yer alan bir rivayette şöyle anlatılmaktadır: Alanında uzman bir doktor olan Ebû Ali İbnü'l-Mesîhî kendisi Hıristiyan olmakla birlikte sahip olduğu konumu itibariyle dârü'l-hilafete çok rahat girebilen ve bu anlamda güvenilen bir şahsiyetti. Bir gün hastalanan İbnü'l-Mesîhî, özür beyan ederek cizyesinin oğlundan alınmasını istemiş, ancak bu durum cizye toplayan görevliler tarafından uygun bulunmayıp kendisine bildirilmiş, bunun üzerine cizyesini bizzat eliyle ödemek durumunda kalmıştı.[443]

Yine rivayet edildiğine göre Yahudi cemaati lideri İbnü'ş-Şuveyh bir gece dîvânü'l-cevâlî başkanı İbn Fadlân'ı evinde ziyaret etmiş, cizyesini almasını istemişti. İbn Fadlân kendisine yüz vermeyip "gündüz dîvâna getirip vermelisin bu konuda kimseye müsamaha gösterilmeyecek" diyerek sert çıkışmıştır.[444] Gayrimüslimlerle ilgili

---

441 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 20-21.
442 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 26. Ayrıca bk. Fischel, *Yehûd*, s. 148.
443 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 26. Ayrıca bk. Fischel, *Yehûd*, s. 148; Fiey, *Ahvâlü'n-nasârâ*, 375.
444 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 26. Ayrıca bk. Fischel, *Yehûd*, s. 148; Fiey, *Ahvâlü'n-nasârâ*, s. 375.

bu uygulamalara bakıldığı zaman saygın bir konumu olan Hıristiyan bir doktor ile Yahudi cemaati liderinin sosyal ve siyasî konumlarına bakılmaksızın diğerlerine uygulanan muamelenin kendilerine uygulanması bakımından adil bir muamele sergilendiği düşünülmektedir. Ayrıca bu derece bir tutumun bazı suistimallere imkân vermemek adına sergilendiği söylenebilir.

Diğer taraftan bakıldığı zaman gayrimüslim bir tarihçi olan Fiey, İbn Fadlân'ın bu uygulamasının Kur'an-ı Kerim'de: *"Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın"*[445] ayet-i kerimesinde geçen "kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar" ifadesine dayandırmak suretiyle Kur'an-ı Kerim'in zahirine göre hareket ettiğini söyleyerek uygulamanın, statüye bakılmaksızın haksız ve aşağılayıcı olduğuna dikkat çekmektedir.[446]

d. Müstansır'ın Fiyatların Yükselmesi Karşısındaki Tutumu

Yukarıda zikredilenler dışında dönemin iktisadî yapısına dair daha fazla bilgi bulunamasa da Müstansır'ın hilafeti döneminde bastırılan paralar, zaman zaman fiyatların yükselmesiyle meydana gelen kaos ortamının yatıştırılması, kendisinin şahsî harcamalarına dair bilgiler mevcuttur.

Hilafete geçer geçmez yaptığı işlerden biri kendisinin özel işlerinden sorumlu olan naibler, kâtipler, tabipler, hâcipler, hâdimler, müezzin ve Kur'an kârileri, köleler, hat ve Kur'an öğreten muallimler, tasçılar, şerbetçiler, şarkıcılar, yatakçılar, sucular, zilciler, hamam yakıcıların ücretini artırmak olmuştur. Bu görevliler Zâhir-Biemrillâh ve Nâsır-Lidînillâh'ın hilafeti boyunca altmış bin dinar ücret alırken Müstansır bu ücreti arttırarak iki yüz bin dinar yapmıştır.[447] Müstansır'ı böyle davranmaya iten neden olarak daha önce de bahsedildiği üzere cömert olması gösterilir. Ayrıca dedesi Nâsır'ın ağzına

---

445 Tevbe, 9/29.

446 Fiey, *Ahvâlü'n-Nasârâ*, s. 375.

447 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 421; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 56-57.

kadar dolu bir devlet hazinesi bırakmasının da onu bu konuda cesur davranmaya sevk ettiği söylenebilir.

Dokuz ay gibi kısa bir süre hilafette kalan ve halkın idaresinden son derece memnun olduğu Zâhir-Biemrillâh'ın vefatının ardından oluşan kaos, fiyatların bir hayli yükselmesine neden olur, hatta sırta alınabilecek kadar bir yünün fiyatının on sekiz kırata ulaştığı söylenir. Bu pahalılığın Müstansır'a iletilmesi üzerine halife, kendi emlakinden olan yünlerin piyasa fiyatından daha düşük miktara yani on üç kırata satılmasını emrederek fiyatların düşmesini sağlamış, böylece gergin ortam sona ermiştir.[448]

Yine anlatıldığına göre 624/1227 yılında Müstansır Reşîk eş-Şerâbî'nin öldürülmesini emrederek yerine babası Zâhir-Biemrillâh'ın hadimlerinden biri olan Kâfûr'u geçirmiş, sonra da bu olaydan dolayı duyduğu üzüntü ve kederini gidermek üzere Hadîse[449] şehrine giderek günlerce orada kalmıştır. Bağdat'tan ayrılıp da Hadîse'ye gittiği zaman Bağdat'ta fiyatların yükseldiği kendisine bildirilmiş, bunun üzerine geri dönmüştü. Onun Bağdat'a dönmesinin ardından belirsizlik durumunun sona ermesi, fiyatların eski haline dönmesini sağlamıştır.[450] Fiyatların bir sonraki yıl yine arttığı sonra halifenin müdahalesiyle eskisine döndüğü belirtilmektedir.[451]

630/1232 yılında da benzer bir durum daha yaşanmıştır. Buna göre buğdayın kürü seksen dinardan fazlaya satılmaya başlanmış,[452] buna ek olarak diğer hububatların fiyatlarında da artış yaşanmıştı. Hatta arpanın kürünün elli beş dinarı geçtiği söylenir. Halkın bu durum karşısında isyan etmeye başlamasıyla birlikte hilafet merkezinden müdahale gecikmemiştir. Anlatıldığına göre bazıları durumu anlatan mektuplar yazarak dârü'l-hilâfetin duvarından atmaya başlamışlardı. Bu kâğıtlardan yazılanlardan birkaçı şöyledir: "Gümüşün ömrüne, Devâdâr'ın taşına yemin olsun ki bize ambarları aç, fiyatları düşür", hatta birisi bir kâğıda ayet-i kerime yazarak dârü'l-hilâfetin duvarından atmıştır: "Eğer bilirseniz bu gerçekten bir yemindir."[453] Halife Müstansır bu duruma

448 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 458.
449 Dicle nehri doğusunda yer alan bir beldedir (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 230).
450 İbn Nazîf el-Hamevî, *Târîhü'l-Mansûrî*, s. 141.
451 İbn Nazîf el-Hamevî, *Târîhü'l-Mansûrî*, s. 165.
452 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 40.
453 Vâkıa, 56/76.

şöyle bir çare bulmuştur. Her gün dört hububat esnafından yüz kür almak suretiyle fiyatların kontrol edilebilir seviyelere düşmesini sağlamıştır.[454] Rivayetlerin bu kadarla sınırlı olması, fiyatların bu kadar çabuk yükselmesi ve sonra tekrar düşmesinin sebeplerini anlamamızı zorlaştırdığını ifade etmek yerinde olacaktır.

17 Rebîülâhir 633 (30 Aralık 1235)'de Halife Müstansır şahsına ait olan sekiz bin dinarı nâibü'l-vezire teslim ederek belli yerlere vermesini istemiştir. Bu paranın içinden bin dinarı Abbâsî soyundan gelen fakirlere, bin dinarını Tağliboğulları fakirlerine, bin dinarını Hüseyin b. Ali'nin meşhedinin bulunduğu Kerbelâ fakirlerine, bin dinarı İmam Ahmed b. Hanbel'in türbesi ile Ma'rûf Kerhî'nin kabri civarında ikamet edenlere, bin dinarı dârü'l-hilafede dârü'ş-şecere ileri gelenlerine, iki bin dinarı Hz. Ali meşhedine yakın olan Şiî fakirlerine ve bin dinar da Bağdat'ın batı yakasındaki fakirlere dağıtılmasını emretmiştir.[455]

9. İmâret

"Kumandan, vali ve bey anlamlarına gelen" emir, genel itibariyle orduyu düzenler, birliklerin kaydını tutar, disiplini sağlar, seferler düzenler, darphaneyi denetler, asker ve memurların maaşlarını verir, kamuya ait bina, kale, yol, kanal, köprülerin yapım ve tamir işlerini yerine getirir, halifenin veliaht tayin ettiği kişiye biat eder, bulunduğu vilayetteki halkın da biat etmesini sağlardı. Emir bulunduğu bölge halkı ile uyuşmazlığa düştüğünde hakkında yapılan soruşturma olumsuz neticelenirse görevinden azledilirdi.[456] Bu bağlamda Müstansır'ın zaman zaman emirleri görevinden aldığı, yerlerine başkalarını görevlendirdiği söylenebilir. Bununla ilgili olarak Emir Şemsüddîn Ali b. Sungur et-Tavîl'in 632/1235 yılında,[457] 638/1240 yılında Emir Mükelleb'in zayıf görüşlü olması ve kötü tasarruflarda bulunması sebebiyle görevinden azledilip yerine Aksungur en-Nâsırî'nin[458] getirilmesi zikredilebilir.

---

454 İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VII, 310.
455 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s 470-471; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 62.
456 Abdülazîz ed-Dûrî, "Emir", *DİA*, XI, 121-123.
457 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 69.
458 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 118.

Bunların dışında kaynaklarda İzzeddin Ebû Abdullah Muhammed b. Bedir el-Kürdî Erbil emiri,[459] Feleküddin Ebü'l-Muzaffer Atsız b. Abdullah et-Türkî Muharrem 634 (Eylül 1236) senesinde tayin edilen emirlerden olduğu bildirilmektedir.[460]

a. Emîrü'l-hâc

Emirlerin hac vazifesinin emniyet ve güven içerisinde yerine getirilmesi için görevlendirildikleri de olmuştur. Haccın kurallarına uygun şekilde ve emniyet içinde eda edilmesini sağlamak üzere görevlendirilen emirlere de emîrü'l-hâc denilmiştir. Abbâsîler ilk dönemlerde kendi ailelerine mensup kimseleri bu görevin başına getirirken merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerden güvenliğin sağlanması adına bu görev kumandanlara verilmeye başlanmıştır. Emîrü'l-hâc tayin edilen kişi dârü'l-hilâfete gelir, kendisine devlet erkânının katıldığı bir merasim düzenlenir, halife tarafından hil'at giydirilirdi. Emîrü'l-hâcın hareket merkezi Bağdat'tı. Çeşitli bölgelerden gelen hacı adayları Bağdat'ta toplanır, hac emirinin başkanlığında Mekke'ye hareket edilir, hac onun rehberliğinde yerine getirilir, dönüşte Medine'ye uğranır oradan Bağdat'a hareket edilir ve emirü'l-hacın rehberliği burada nihayet bulurdu.[461]

Müstansır döneminde de emîrü'l-hâc benzer görevler icra etmekteydi. Anlatıldığına göre Meyyâfârikîn Hâkimi Şihâbüddin Gâzî b. Âdil'in haccetmek üzere beraberinde elli hecin deve ve kölelerden oluşan kalabalık bir grup ile memleketinden yola çıkmış, Ruhbe,[462] Âne ve Kübeysat[463] güzergâhı üzerinden Kerbelâ'ya uğramış, meşhedi ziyaret etmesinin ardından Kûfe'ye geçerek Hz. Ali'nin meşhedini ziyaret etmiştir. Onun gelişini haber alan Halife Müstansır'ın, emîrü'l-hâc görevlisini Şihâbeddin Gâzî ve beraberindekilere rehberlik etmesi için gönderdiği, kendisine ait

459 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/1, s. 298.
460 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/3, s. 487.
461 Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *DİA*, XI, 131-132.
462 Hacıların Mekke güzergâhı üzerinde Kûfe'ye yakın bir köydür (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 33).
463 Hît beldesine dört mil uzakta çölde bir yer (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 435).

hesabından hac yolcularına iki bin dinar ile birlikte çeşitli hediyeler gönderdiği rivayet edilir.[464]

Zilkâde 626 (Ekim 1229) senesinde emîrü'l-hâc görevine niyâbeten görevlendirilen Şemseddin Aslantegin, Batneyn Araplarından bir grubun hac kervanının yolunu keserek onlardan koruma ücreti istedikleri ve hac kafilesinin mallarını yağmaladıkları haberi Bağdat'a ulaşınca durumu kontrol altına almakla görevlendirilmiş, kendilerine on iki bin dinar verilmek kaydıyla anlaşmaya varılmış, bu meblağ hacılara ödetilmeyerek devlet hazinesinden karşılanmıştır. Batneyn Araplarına istedikleri verilince oradan ayrılmışlar ve hacıları rahat bırakmışlardır. Ancak halife, yağmacılara fırsat vermemek adına Emir Cemâleddin Kuştemür'i yanında beş bin atlıdan müteşekkil bir birlik ile yağmacı grubu takip etmek üzere görevlendirmiş, gereğinin yerine getirilmesini istemiştir. Bunun üzerine Cemâleddin Kuştemür'in kumandanlığında 12 Zilhicce (1 Kasım)'da yola çıkan asker, uzun uğraşlardan sonra yağmacı gruba ulaşmış, aralarında çıkan şiddetli çarpışmalardan sonra yağmacı grubun birçoğu öldürülmüş ve mallarına el konulmuştur. Daha sonra hac kervanıyla buluşup beraberce Bağdat'a dönmüşlerdir.[465]

Kaynakların ifadesine göre emîrü'l-hâc bazı nedenlerden dolayı görevinden azledilmek suretiyle başka görevlere getirilmekteydi. Bunun sebebi olarak hac vazifesinin yıl içinde bir defa ve belli bir zaman diliminde gerçekleşiyor olması söylenebilir. Zilkâde 626'da Emîr Şemseddin Aslantegin'in emîrü'l-hâc görevinden alınarak nâiblik vazifesine getirilmesi[466] bu görüşü destekler mahiyettedir. Ayrıca 627/1230, 628/1231, 629/1232 yıllarında hac emirliğine Şemseddin Aslantegin'in getirilmiş,[467] 630/1233 senesinde ise daha önce emîrü'l-hâc iken nâibü'l-vezir İbnü'l-Kummî'nin kendisine suikast yapmasından endişe ederek Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'e sığınan, ancak İbnü'l-Kummî'nin görevden azledildiğini öğrendikten sonra

464 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, II, 644; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 22.
465 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 19-20.
466 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 19.
467 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 29, 37, 46.

Bağdat'a dönen Hüsâmeddin Ebû Firâs, yeni Nâibü'l-vezir İbnü'n-Nâkıd'ın yanına giderek durumunu anlatmış ve kendisine yeniden emîrü'l-hâc görevi verilmiştir.[468]

Kaynaklarda bahsi geçtiği üzere 631/1234 yılında hac emirliğine Şemseddin Kayrân ez-Zâhirî,[469] 632/1235 yılında Kayrân ez-Zâhirî'nin görevden azledilerek yerine yeniden Hüsâmeddin Ebû Firâs b. Cafer,[470] 633/1236 yılında hac emirliğine tekrar Hüsâmeddin Ebû Firas b. Ca'fer'in[471] getirildiği görülmektedir. Bu görevlendirmelerden anlaşılacağı üzere emîrü'l-hâc görevinin her yıl yeniden belirlendiği söylenebilir.

Bazı senelerde de hac vazifesinin gerçekleşmediği rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bunun sebebi olarak yol güvenliğinin olmaması ya da savaş çıkma ihtimali sebebiyle olağanüstü hal ilan edilmesi durumları zikredilir. 631/1234 senesinde Şemseddin Kayrân ez-Zâhirî emîrü'l-hâc olarak görevlendirilmiş, Hama kadısı Şihâbeddin de bu kafile ile birlikte yola çıkmıştı. Lîne[472] denilen mevkiine geldikleri zaman Ecâvide Araplarının Selmân isimli bölgede su kuyularını doldurup ele geçirdikleri haberini almışlar, bunun üzerine emîrü'l-hâc Şemseddin Kayran, hac kafilesi içinde bulunan bazı fakihlerden de cevaz alarak Bağdat'a geri dönme kararı almıştır. Bağdat'a dönmeye karar verdikleri sırada Ecâvide Arapları, belli şartlar öne sürerek anlaşma karşılığında hacca müsaade edeceklerini bildirmişler, iki taraf arasında elçiler gidip gelmiş, ancak anlaşma süresinin uzaması ve hac döneminin sona ermesi üzerine anlaşmadan vazgeçilerek Bağdat'a dönülmüştür. Hac kafilesi halife tarafından karşılanmış, Hama kadısı Şihâbüddin'e hil'at giydirilmiş, ancak yol güvenliği sağlanamadığı için Hama'ya dönmek durumunda kalmışlardır.[473] Hac kafilesinde bulunan Fakih Ebü'l-Hasan Ali İbnü'l-Batrîk, yaşananlardan sonra halifeyi bedevî Araplarla savaşmaya teşvik eden şu şiiri dile getirmiştir:[474]

---

468 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 50-51.
469 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 57.
470 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 72.
471 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 121.
472 Necid'de bir yer (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 29).
473 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 85-86; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 62-63.
474 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 63.

Türklerdeki isyan Araplardaki isyandan aşağıdır,
Sayıldıklarında Ebû Leheb kendilerinden değil midir?
Ebû Cehil onlardan değil midir?
Ve onların kızları ki Mustafa'nın düşmanı ve odun taşıyıcısı idi,
Ey hidâyet imamı! Ey medihlerin kendisine dizildiği!
Ey necip seyyidlerin oğlu! Ey Mansûr Kâim!
Senin bulunduğun yerde Resûlullâh da bulunur,
Araplardan intikam almak için Türklerin desteği ile onlarla savaş,
Asla nesep hürmetini gözetme,
Resûlullah Allah'ın izniyle,
Allah'ın hareminde onlarla savaştı,
Bu konuda asla bir nesep bir akrabalık bağı gözetmedi,
Annem ve babam onlardandır demedi,
Müslüman olduklarını iddia etseler de
Hac yolunu kesmekle irtidat etmiş oldular."

634/1237 yılında Erbil'in Moğolların istilasına maruz kalınması sebebiyle devlet alarma geçmiş ve emniyet ortamının olmaması sebebiyle hac yolculuğu iptal edilmiştir.[475] Bu sene Ecâvide Arapları daha önce hac kafilesine yaptıkları eziyetler sebebiyle pişmanlık duyup halifeden af dilemek üzere Bağdat'a gelmişler, halife kendilerini affederek memleketlerine göndermiştir.[476] 635/1238 senesinde Moğolların kalabalık güruhlar halinde akın akın Bağdat sınırlarına dayanması ve çıkan çatışmalarda çok sayıda Müslüman'ın öldürülmesi sebebiyle hac yolculuğu iptal edilmiştir.[477] Kaynaklar 637/1240 senesinde yine Moğol tehlikesi sebebiyle[478] haccedilmediği zikredilirken 638/1241 ve 639/1242 senelerinde hangi sebeplerle haccın iptal edildiği belirtilmemekle birlikte[479] kanatimize göre yine Moğol saldırıları ve yol güvenliğinin sağlanamaması gerekçesiyle hac yolculuğu iptal edilmiştir.

475 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 14.
476 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 83-84.
477 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 17.
478 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 29.
479 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 121, 124; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 30.

b. Emîrü's-silâh

Silah taşıyıcısı ve silahların bulunduğu yere nezaret eden kişi olarak vasıflandırılan emîrü's-silâh,[480] Abbâsîlerde mevcut bir müesseseydi. Kaynaklarda İzzeddin Ebü'l-Fevâris Alb Kara b. Abdullah et-Türkî isimli kişinin silah emiri[481] olarak kaydedilmesi Müstansır döneminde emîr-i silah müessesinin mevcut olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca Müstansır döneminde bile üst düzey görevlere Türkler'in getiriliyor olması, Türk nufuzunun Abbâsîler'in son dönemlerine kadar kendini hisettirdiğini göstermektedir.

10. Nikâbet

"Bir topluluğun başkanı" anlamına gelen nakîb, "Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'nin neslinden gelen seyyid-şeriflerin meseleleriyle ilgilenmek üzere devlet tarafından tayin edilen memura"[482] verilen bir unvandır. Nakib ifadesinin Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma'nın iki oğlundan Hasan'ın neslinden gelenler için kullanılan eşraf kelimesiyle oluşturduğu nakîbüleşraf terkibi, nikâbet müessesenin başındaki kişiyi ifade eder. Nakîbüleşrafın bizzat kendisi de Peygamber'in soyundan gelenler arasından tayin edilirdi.[483]

Emevîler'in aksine bir siyaset izleyen Abbâsîlerin hilafete geçmesiyle birlikte nikâbet müessesi önem kazanmıştır. Abbâsîler Hz. Peygamber'in soyundan gelenlere değer vermiş, hatta Âl-i Abbâs'ın (Abbâsîler) soyundan gelenlerle Âl-i Ebû Tâlib'in (Hz. Ali ile Fâtıma) soyundan gelenleri tespit etmek ve kayıtlarını tutmak için nakîbü'l-ensâb adı verilen bir görevli tahsis etmişlerdir. Bu uygulamanın zamanla yayılmasıyla farklı bölgelerde de görevlerini icra etmeye başlayan nakiplerin başındaki görevliye nakîbü'n-nükabâ unvanı verilmiştir.[484] Nakipler genel itibariyle Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerin doğum ve ölümlerini kayıt altına alır, zekât ve sadaka alamadıkları için ganimetten kendilerine ayrılan payı dağıtır, kötü iş yapmaktan ya da fena hallerde

480 Aydın Taneri, "Emîr-i Silâh", *DİA*, XI, 145.
481 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/1, s. 36.
482 Gülgün Uyar, "Nakib", *DİA*, XXXII, 321.
483 Şit Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf", *DİA*, XXXII, 322.
484 Şit Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf", *DİA*, XXXII, 323.

bulunmaktan alıkor, suç işleyenlerin cezasını belirler, kendilerine denk evlilikler yapmalarını sağlarlardı.[485]

Abbâsîlerin son dönem halifelerinden Müstansır-Billâh dönemine gelindiğine ise Abbâsîlerin nikâbet müessesesinin başında halife tarafından 630/1233 yılında atanan ve vefatına kadar bu görevi icra eden Mecdüddin Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Abdullah bulunmaktaydı.[486] Bu görev kendisine verilmek üzere dîvâna davet edilen Ebü'l-Kâsım Hibetullah mütevazılığından yürüyerek dîvâna gelmiş, kendisine yaldızlı atlas gömlek, bir zırh, kakülsüz ve altın işlemeli bir sarık, altın süslemeli bir kılıç ve bir taylasan giydirilmek suretiyle görevi takdim edilmiş, vezirin meclisinde ve bütün yetkililerin huzurunda bazı görevleri okunduktan sonra yazı kendisine teslim edilmiştir.[487] Bağdat'ın ileri gelen eşrafından olan Mecdüddin Ebü'l-Kâsım, tarikat ehli, daima fakirlerle düşüp kalkan, nefsini riyazete, daima oruç tutmaya ve dünyadan uzak durmaya alıştıran bir zâttı. Muvaffak Abdülgâfir İbnü'l-Füvatî onun öğrencilerindendi. Muvaffak onun hakkında şiirler söylemiş, ancak bu durum dîvâna ulaşınca Mecdüddin Ebü'l-Kâsım kendisi hakkınca şikâyetçi olmuş ve günlerce sorgulatmış, sonunda da yine kendisinin şefaatiyle kurtulabilmiştir. Muvaffak'ın hocası hakkında yazdığı şiirin ilk kısmı şöyledir:[488]

"Savaşın en kızgın anında şeyhime seslenirken,
Şeyhim ise ipek ve altınlar içerisinde tahtına kurulmuş,
Etrafında hizmetçiler pervane gibi dönmektedir,
Halbuki daha önceleri makam, mansıb sevdalılarını kınar,
Onları Allah'ın en sevmediği insanlar sayardı,
Seni bu makama getiren doğru yapmıştır,
Sense buna can atmakla yanlış yaptın,
Seni çağıran ilk sese hiç düşünüp taşınmadan hemen yöneldin"

---

485 Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV yay., İstanbul 2003, s. 264-265; Şit Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf", *DİA*, XXXII, 323.

486 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 47; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 200.

487 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 47; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 451-452; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 59-60.

488 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 47. Şiirin devamı için bakınız Ek 2: Şiir X, s. 262-263 (İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 48-49).

Muvaffak'ın bu şiiri üzerine Nakîb Kutbuddin Hasan İbnü'l-Aksâsî, Mecdüddin Ebü'l-Kâsım hakkında özür ve teselli ifade eden şu beyitleri dile getirmiştir:[489]

"Ali ve Peygamber'in necip ehl-i beyti dışında,
Bütün sahabeler,
Zâhidliklerinden sonra dünya mülküne meyletmiş,
Ve makam hırsıyla birbirleriyle didişmişlerdi,
Halbuki hepsi de zâhid idi, takvalı idi,
Söz ve hitabet ustası idiler."

Onun vefatından sonra ise görev Bahâeddin Ebû Tâlib Hüseyin İbnü'l-Mehdî'ye tevdi edilmiştir. 25 Şaban 635 (12 Nisan 1238)'de halife, üstâdüddâr, kâdılkudât ve hâcibü'l-bâb'ın da bulunduğu bir merasimle kendisine taklid vermiş ve bu kurumun başına geçmesinden ötürü hil'at giydirmiştir.[490] Müstansır, Tâlibîlerin nikâbet müessesesinin başına Kıvâmüddin Ebû Ali'yi getirmiş daha sonra onu bu görevden alarak yerine Kutbeddin Ebû Abdullah'ı getirmiş, Müstansır'ın hilafeti boyunca bu görevde kalmıştır.[491]

11. Dîvân

"Dîvân, genel itibariyle resmî işlerin görüşülüp karara bağlandığı meclis ve buna bağlı devlet daireleri için kullanılan bir tabirdir."[492] Müstansır'ın döneminde mevcut dîvân teşkilatının nasıl işlediğine dair geniş malumat bulunmadığından burada dîvân teşkilatından ziyade bu teşkilatın bir parçasını oluşturan divânü'l-berîd ve divânü'l-ceyş ile ilgili bilgi verilecektir.

a. Dîvânü'l-berîd

Posta ve haber alma örgütünün en üst organıdır. Bu dîvânın başındaki kişi sahibü'l-berîd unvanını almaktadır. Sahibü'l-berîd, halife ile doğrudan temas kurduğu

489 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 49.
490 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 92; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 480; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 64.
491 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 128.
492 Abdülaziz ed-Dûrî, "Dîvân", *DİA*, IX, 377.

için en güvenilir kişiler arasından seçilmekteydi. Görev alanı, devletin resmî işler için gerekli haberleşmesini sağlamak ve istihbarat bilgilerini ulaştırmaktır. Bu önemli görevi icra edebilmek için düzenli bir posta teşkilatı mevcuttu.[493] Her bölgede bir berid görevlisi bulunur, bu görevli devlet görevlileriyle ilgili halleri, işlerini nasıl yaptıklarını merkeze rapor ederdi. Berid teşkilatının görevini sistemli bir şekilde yerine getirmek üzere atları, güvenli ve düzgün yolları vardı. Belli merhalelerde berid merkezleri bulunur, burada gelen atlar ve görevliler istirahat eder, buradan sonraki yolculuğa başka atlar ve görevliler devam ederdi. Bu şekilde haber en kısa süre içinde yerine ulaşırdı.[494] Diğer taraftan güvercin postalarının yaygın bir şekilde kullanıldığı da bilinmektedir. Güvercinlerle sağlanan bu haberleşme, güvercinin ayağına bağlanan mesajın iletilmesi ile sağlanmaktaydı. İran'dan İslam devletlerine intikal etmiş, daha sonra son derece geliştirilerek teşkilatlandırılmıştır.[495]

Bu haberleşme sisteminin Abbâsîlerin son dönem halifelerinden Müstansır'ın döneminde de yaygın bir şekilde kullanıldığı söylemek mümkündür. Nitekim Hûzistan Hâkimi Şemseddin Aslantegin'in vefat haberi güvercin kanadına bağlanan mesajın dârü'l-hilâfete gönderilmesiyle anlaşılmıştır.[496]

17 Şevval 634 (13 Haziran 1237)'de Moğol askerlerinin Erbil sınırlarına dayandığı, şehri kuşatma altına aldığı, bunun üzerine şehir halkının kapıları kilitleyerek kalelere çıkmak suretiyle korunduğu haberi güvercin kanadına bağlanan bir kâğıtta yazılı mesajla anlaşılmış, bu haber üzerine Müstansır bir ordu hazırlayarak Erbil'e göndermiştir.[497]

635/1237 yılında Bağdat sınırlarına dayanan Moğol ordusuna karşı taarruzda bulunmak üzere şehrin dışına çıkan birliğin içinde yer alan emirlerden Cemâlüddîn Beklek, Tabers, Tuğrul el-Halebî, Kayser ez-Zâhirî, Bahâeddin Ali el-Erbilî, Keyküldi

493 İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 68; Hüdâ b. Ferhât, "el-Irâk", IX, 75.
494 Ûde, s. 105; Hüdâ b. Ferhât, "el-Irâk", IX, 75.
495 İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 69; Hüdâ b. Ferhât, "el-Irâk", IX, 75.
496 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 109.
497 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 90.

b. Karğuve'nin Moğol askerleri tarafından öldürüldüğü haberi de bir güvercin postası ile bildirilmiştir.[498]

635/1237 yılında Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın vefatının ardından saltanata geçen oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'in gönderdiği anlaşılan mesajın da yine güvercin aracılığı ile olduğu belirtilmektedir.[499] Bu bilgilerden hareketle bu yönteme sıklıkla başvurulduğu ve yaygın bir şekilde kullanıldığını söylemek mümkündür.

b. Divânü'l-Ceyş

Devletin askerî işlerine bakan biriminin adıdır. "Devletin merkez, vilayet ve sınır boyarındaki ordularının idarî, malî ve kazâî işlerini yürütmektedir."[500] Bu dîvânın başındaki kişi sahibü'd-dîvâni'l-ceyş unvanını almaktadır.

Abbâsî ordusu, düzenli ve devamlı askerlerden oluşan murtazika (ücretli) sınıf ile bedevî, köy ve şehir halkının gönüllü olarak çalıştığı mutavvıa sınıflarından oluşmaktaydı. Murtazıka askerler, hizmetleri karşılığında devletten maaş alırlar, mutavvıa sınıfı ise kendi istekleri ile katıldıkları için devletten herhangi bir maaş almazlar, ancak zekât ve ganimetten kendilerine pay verilirdi. Her iki sınıfın da idarî, malî ve kazaî işleri divânü'l-ceyş tarafından yürütülmekteydi.[501]

Ordu, "Merkezde bulunan ve doğrudan halifeye bağlı olarak görev yapan muhafız birliği, büyük devlet adamlarının emrinde görev yapan birlikler, vilayetlerde bulunan kuvvetler, avâsım ve suğur adı verilen sınır garnizonlarındaki birlikler ve yardımcı kuvvetler olmak üzere beş gruptan oluşmaktadır.[502] Bununla birlikte savaş esnasında merkezde başkumandanın emrinde görev yapan kalbü'l-ceyş birliği, sağ kanat meymene, sol kanat meysere, zırhlı ve miğferli süvarilerden oluşan öncü talîa birlikleri, artçı saka birliklerinden oluşan beşli tertip esas alınmaktaydı.[503] Savaş araç ve gereçleri ise kılıç, ok, yay, hançer, mızrak, topuz, balta, kalkan, zırh, miğfer, dikenli tel, merdiven, mancınık, arrâde ve debbâbeden oluşmaktaydı. Türklerdeki onlu sistem

498 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 98.
499 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 93
500 Aykaç, s. 136.
501 Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 39.
502 Mustafa Zeki Terzi, *Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilat*, Ankara 1986, s. 37.
503 Terzi, s. 103.

alınmak suretiyle ordu rütbeleri oluşturulmuştur. Buna göre on askere arîf, elli askere halife, yüz askere nakib, bin askere kâid ve on bin askere emir komuta etmekteydi.[504] Müstansır ordusunun ve askerinin başına komutan olarak mevlası Şerefüddin İkbal eş-Şerâbî'yi tayin etmiştir.[505]

Halifenin bazı durumlarda ordunun az sayıdaki kuvvetlerini Bağdat'ta yaşanan kargaşaları bastırmak üzere sevk ettiği görülür. 629/1232 yılında Bâbü'l-Ezc[506] ve Muhtâre[507] halkı arasında gerçekleşen kavganın bastırılması için müfreze birlikleri görevlendirilmiştir. Her iki taraf arasında yaşanan gerginlik birbirlerine silah çekip taşlarla saldırmaları, kılıçlarla birbirlerini yaralamaları ve öldürmeleri ile neticelenmişti. Bunun üzerine halife, olayın gerçekleştiği ikinci günün akşamı ordunun duruma müdahale etmesini istemiştir. Buna göre Bâbü'n-Nûbî naibi ile bir grup müfreze birliği duruma müdahale ederek her iki gruba mensup kişileri yakalayarak duruma el koymuşlar, böylece yaşanan gerginlik son bulmuştur.[508]

Başka bir rivayete göre Hille halkının mallarını yağmalayan Hafâce oğulları ve bir grup yandaşı, Emir Bektemür ile birkaç memlük ve asker tarafından yakalanmışlar, aralarında çıkan çatışmada yağmacı gruptan bazıları öldürülmüş, diğerleri ise çocukları, hanımları ve hayvanlarını bırakarak kaçmışlardı. Emir Bektemür, kadın ve çocukları serbest bırakmış, yağmalanan iki altı yüz deve ile yedi bin civarındaki koyunu İkbal eş-Şerâbî'ye iade etmiştir. İkbal eş-Şerâbî, Bektemür'ü bu işi başarı ile sonuçlandırması sebebiyle iki bin dinar ile ganimette ele geçenlerden yüz deve, bin koyunu kendisine vermiştir.[509]

Halifenin emriyle ordu birliklerinin müdahalesiyle sonuçlanan bu olaylar, şurta ya da muhtesib tarafından bertaraf edilebilecek durumda iken askerî kuvvetin müdahale etmesini gerektirecek kadar büyük görünmemekle birlikte bu bilgiler bize her ihtimale karşı tedbirli davranmak ve olayların daha da büyümemesi adına bu şekilde müdahale edildiğini düşündürmektedir.

---

504 Terzi, s. 96; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 39. Ayr. Bk. Hüdâ b. Ferhât, IX, 77.
505 Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 56.
506 Bağdat'ta bir mahalledir.
507 Bağdat'ta bir mahalledir.
508 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 41-42.
509 Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 65.

12. Niyâbet

"Sözlükte birini temsil etmek, birine vekâlet etmek anlamındaki nâib, bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine geçici bir zaman için yüklenen kimse demektir."[510]

Müstansır vilayetlerde görevlendirdiği idarecileri kendi niyâbeti altında görevlendirmiştir. Erbil, İkbal eş-Şerâbi'nin kumandasında ele geçirildiği zaman orada naibi olarak Şemseddin Bâtekin'ini görevlendirdiği daha önce de zikredilmişti.[511] 634 senesinde Erbil'e Moğolların saldırmaları sebebiyle Bâtekin Bağdat'a dönmesi üzerine halife onun yerine İbn Salâyâ'yi orada nâibi olarak görevlendirmiştir.[512]

13. Devâtdâr

Halifenin divit takımından sorumlu olan memur[513] anlamındaki bu birimin Müstansır dönemindeki fonksiyonu hakkında kaynaklardan geniş malumat elde edilememiştir. Ancak bu birimin Müstansır döneminde görev icra ettiği, halifenin Alâeddin Ebû Şücâ' et-Tabers'i devâtdâr olarak görevlendirdiğine dair aktarılan rivayetten anlaşılmaktadır.[514]

14. Sefâret

"Bir devleti temsil etmek üzere başka bir devlet nezdinde görevlendirilen diplomat"[515] olarak tarif edilen elçilik görevinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Devletlerarası ilişkilerde elçilerin rolü her zaman çok büyük olmuştur. Abbâsî Devleti'nde bunun örnekleri sıkça görülür. Devlet başkanı tarafından gönderilen elçilerin halifenin otoritesinden istifade etmek ya da yardım istemek gibi çeşitli sebeplerle geldikleri görülür. Hint melikesi Sultan Şemseddin Îtâmış'ın kızının 635/1237 yılında Bağdat'a halife nezdine bir elçi gönderdiği Zehebî'nin eserinde geçmektedir. Ancak elçinin gönderiliş sebebi zikredilmemekle birlikte Hint

---

510 Casim Avcı, "Nâib", *DİA*, XXXII, 311.
511 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 503.
512 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 504.
513 Asri Çubukçu, "Devâtdâr", *DİA*, IX, 221.
514 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/2, 1000.
515 Mehmet İpşirli, "Elçi", *DİA*, XI, 3.

Melikesi'nin önceki yıl babasının vefatının ardından kardeşi Rükneddîn'in tahta geçmesi, fakat halkın onun yönetiminden memnun olmaması sebebiyle kız kardeşi tarafından tutuklanması ve yerine kız kardeşinin saltanata oturması sebebiyle devlet erbabının ve halkın ona itaat edip kendisinden razı olduğunu dile getirmesinden hareketle[516] bu elçinin geliş sebebinin halifeye kendisini onaylatmak olduğu söylenebilir. Yine sebebi belirtilmemekle birlikte 639/1241 senesinde Eyyûbî meliklerinden el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından gönderilen Abdülaziz b. Abdurrahman isimli elçinin dîvâna geldiği, ikram ve hürmetle karşılandığı, Eyyûbî Meliki'nden getirdiği mektubu Nâibü'l-vezir İbnü'n-Nâkıd'ın huzurunda okumasının ardından gereğinin yerine getirildiği anlaşılmaktadır.[517]

Nâsır-Lidînillâh tarafından Hindistan'a elçi olarak gönderilen Radiyyüddin Ebü'l-Fedâil es-Sağânî uzun bir süre orada bulunduktan sonra 624/1227 senesinde Müstansır'ın hilafeti döneminde Bağdat'a döndüğü zaman halife, Hindistanla olan münasebetler çerçevesinde orada uzun yıllar kalması sebebiyle Radiyyüddin es-Sagânî'yi elçi olarak yine Hindistan'a göndermiştir.[518]

Müstansır 630/1233 senesinde elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî aracılığı ile Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'in Mısır hükümdarlığını tanıdığını bildiren Nâibü'l-vezir İbnü'n-Nâkıd tarafından kaleme alınan bir taklid göndermiştir.[519]

Bunun yanı sıra halifenin de çevre devlet başkanlarına destek güç talebinde bulunmak üzere elçiler gönderdiği vakidir. Özellikle de Moğol saldırıların vuku bulduğu zaman halifenin çevre devlere elçiler göndermek suretiyle onlardan yardım istediği bilinmektedir.

---

516 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 16.
517 Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 65.
518 İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/1, s. 332. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 373.
519 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 200.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSTANSIR DÖNEMİ SİYASÎ OLAYLARI

A. MOĞOLLARLA MÜNASEBETLER

Moğollar'ın Batı'ya yönelik hareketlerinin nedenleri ile ilgili giriş bölümünde geniş bir şekilde yer verilmişti. Bu kısımda Moğollar'ın Batı'ya yönelik ilerleyişleri esnasında Halife Müstansır dönemindeki ilk münasebetler üzerinde durulacaktır. Moğolların Batı'ya yönelik hareketlerinin sebebi olarak tarihçiler tarafından genel itibariyle 614-615 (1218) yılında gerçekleşen Otrar hadisesi, dayanak gösterilir. Buna göre Cengiz Han'ın ticaret maksadıyla gönderdiği dört yüz elli kişiden oluşan kervan, bugün Kazakistan sınırları içinde yer alan Otrar mevkiinde Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in adamları tarafından öldürülür, kervanın malları gaspedilir. Cengiz Han, suçluların teslim edilmesini ve gaspedilen malların da iade edilmesini ister. Ancak Hârizmşah Alâeddin Muhammed bu teklifi reddeder. Bu şekilde karşılıklı ilişkilerin bozulması sebebiyle Cengiz Han'ın, savaş için ciddi hazırlıklara giriştiği söylenir.[520]

Cengin Han'ın önderliğindeki büyük bir imparatorluğun sırf intikam alma düşüncesi ile kilometrelerce yol katetmesi elbette ki sadece tek bir nedene bağlanamaz. Bu nedenle daha önce bahsi geçen sebepler de düşünüldüğünde Batı'ya yönelik hızlı ilerleyişlerin nedeni daha iyi anlaşılacaktır.

Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Hârizmşah Celâleddin'in Bağdat'ta koruyucu misyon üstlenen Halife Müstansır-Billâh'a sığınma ihtiyacı hissetmesi ile Moğollar'la ilişkiler de başlamış olmaktadır. Nitekim Moğollar'ın İslam beldelerine girmesi ve yaptığı tahribatlar üstlendiği misyon gereği Bağdat'ta bulunan hilafet makamını da ilgilendirmektedir.

---

520 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 362; Nesevî, s. 29.

1. Moğollar'ın Merâga'yı Ele Geçirmeleri Üzerine Celâleddin Hârizmşah'ın Müstansır-Billâh'a Sığınma İsteği

Moğollar, Azerbaycan şehirlerinden Merâga'ya[521] ilk olarak 618/1221 yılında girdiler. Batıya yönelik ilerleyişlerinde hız kesmeyen Moğollar, en son saldırdıkları sarp geçit ve dağlarla kaplı Gürcistan'dan geri çekilerek Tebriz'e yöneldiler. Tebriz'in[522] hükümdarı İldenizli Atabeği Muzafferüddin Özbek[523] onlara itaatini bildirip eşya, yiyecek, kumaş ve binek atı takdim edince şehre saldırmayıp Merâga'ya doğru yürüdüler. Merâga halkının direnişiyle karşılaşan Moğollar, günler süren kuşatmanın ardından 4 Safer 618 (30 Mart 1221)'de girmiş oldukları Merâga'yı yağma ve talan ettiler.[524] Moğollar tarafından şehirleri yakılıp yıkılarak büyük kısmı kılıçtan geçirilen halk, uğradıkları tahribat karşısında Celâleddin Hârizmşah'ı Merâga'ya davet edip şehri ona teslim etti.[525]

Moğollar 628/1231 yılında bir kez daha Merâga'ya saldırdılar. Bununla ilgili olarak Tarihçi İbn Kesîr önemli bir detay sunmaktadır. Ona göre Moğollar'ın bir kere daha Batı'ya doğru ilerlemeleri İsmâilîler'in, Hârizmşah Celâleddin'in gücünün zayıfladığını, çevresindeki hükümdarların da halife ile düşmanlık içinde olduklarını bildiren bir mektup yazıp onları bizzat davet etmeleriydi.[526] Ancak bu bilgiyi destekleyen başka bir rivayete rastlanmadığı için temkinli yaklaşmak gerektiği kanaatindeyiz. Zira Moğolların Batı'ya geliş nedenleri ile ilgili kısımda bahsettiğimiz gibi Batı'ya yönelik ilerleyişlerini tek bir nedene bağlamak sağlıklı olmayacaktır.

---

521 Merâga: O gün Azerbaycan'ın en büyük ve en meşhur şehirlerindendir (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 93).

522 "İran'da Doğu Azerbaycan eyaletinin merkezi olan bir şehirdir" (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 13. Ayrıca Bk. Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *DİA*, XL, 219).

523 "İldenizliler, Arrân, Azerbaycan ve Cibâl topraklarında 1148-1225 yılları arasında hüküm süren Türk-İslam hanedanı olup İldenizli Atabeği Muzafferüddin Özbek'in 607/1210 yılında abisinden devraldığı iktidarı 622/1225'de ölümüyle son bulmuştur" (Bk. Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 83-84).

524 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 377-378; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 94. Ayr. Bk. Râgıb Sercânî, *Kıssatü't-Tatar mine'l-bidâyeti ilâ Ayni Câlût*, Kahire 2006, s. 59, 61. İbnü'l-Esîr, o dönemde Merâga'nın idaresinin bir kadının elinde olduğunu, ancak bu kadının, gelen Moğol birliklerini püskürtecek ve onlarla savaşabilecek durumda olmadığından hareketle, şehrin adeta sahipsiz olduğunu söylemekte ve kaçınılmaz sonları hakkında Resûlullah'ın bir hadis-i şerifini delil getirerek başlarına bir kadını idareci olarak getiren halkın iflah olmayacağını belirtmektedir (*el-Kâmil*, XII, 377).

525 Osman Gazi Özgüdenli, "Merâga", *DİA*, XXIX, 162.

526 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 184.

Merâga, Moğollar tarafından kuşatma çemberine alındığı zaman halk, önceleri savunma tertibi almış olsa da durumun giderek daha da vahim bir hal almasından dolayı güç yetiremeyeceklerini anlayıp eman karşılığında şehri Moğollar'a teslim ettiler.[527] Merâga halkının talebini olumlu karşılayıp şehre giren Moğollar, şehir halkından bir kısmını öldürdülerse de diğer muhasaralarda olduğu gibi fazla insan öldürmediler. Şehre bir şahne tayin ederek hâkimiyetleri altına aldılar.[528]

Döneme tanıklık eden tarihçi İbnü'l-Esîr, Moğollar'ın Müslüman halka yaptıkları zulümler karşısında Müslüman hükümdarların sessiz kalışını, başkalarının hakkını korumak bir yana kendi halklarının hakkını korumaktan dahi aciz durumda olduklarını söyleyerek eleştirmektedir.[529]

İbnü'l-Esîr, Merâga'ya Müslüman hükümdarlar tarafından yardım gönderilmeyişini bu sözleriyle eleştirse de İbn Vâsıl, Moğolların Merâğa'yı ikinci kez saldırıp ele geçirmeleri üzerine ne yapacağını bilemeyen Hârizmşah Celâleddin'in Bağdat'ta bulunan Halife Müstansır-Billâh'a sığınmak ve civar bölgelerin meliklerinden yardım talep etmek üzere yola çıktığını, ancak Âmid yakınlarında konakladığı sırada Moğolların ani saldırısına maruz kaldığını ve bu saldırıdan ancak kaçarak kurtulabildiğini kaydeder.[530]

2. Moğollar'ın Şehrizor'a Saldırıları ve Müstansır-Billâh'ın Ordu Sevketmesi

Hârizmşah Celâleddin'in Şevval 627 (Ağustos 1230)'de Yassıçemen'de kendisine karşı işbirliği yapan Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad ile Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'e yenilmesinin ardından savunmasız kalan İslam toprakları, bir müddet sonra Moğollar'ın hücumuna uğradı.[531] Çünkü Hârizmşahlar, hâkimiyet alanı olarak Moğollar'a karşı tampon bir bölge durumundaydı. Onların

527 İbnü'l-Verdî, II, 226; İbn Sebât el-Garbî, Hamza b. Ahmed b. Ömer İbn Sibât el-Garbî (ö. 926/1520), *Târîhü İbn Sibât: Sidku'l-ahbâr* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-II, Lübnan 1993, I, 301.

528 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 497.

529 A.g.e.

530 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, IV, 321. Ayrıca bk. İbnü'l-Verdî, II, 226-227; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 283; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 444.

531 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 495. Ayr. Bk. Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler*, IV, 895.

bıraktığı boşluğu doldurmaya kararlı olan Moğol güçleri Bağdat sınırlarını tehdit etmeye başlayınca Halife Müstansır, askeri teçhizatlandırıp sair beldelere aralarında Bayat[532] Beyi Feleküddin'in de bulunduğu hükümdar ve valilere elçiler göndererek takviye güç oluşturmalarını istedi.[533] Ayrıca Erbil valisi Kökböri'yi Moğollar'a karşı mücadeleye çağırıp kendisi de hazırlamış olduğu askerî birliği yardıma gönderdi.[534] Halife, ordunun başına kumandan olarak Cemaleddin Kaştemür en-Nâsırî'yi getirip onunla birlikte emirlerden Şemseddin Kayrân, Alâeddin İldeniz, Bahâeddin Erğaş ve Bayat Beyi Feleküddin'i görevlendirdi.[535] Diğer taraftan Moğollar, Hârizmşahlar'ın sınırları içindeki Azerbaycan şehirlerine ilerleyişlerini sürdürerek 629/1232 yılında bir grup müfreze ile Şehrizor'a kadar ilerledi.[536]

Hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkan hilafet ordusu Erbil civarındaki Kerhînî'de[537] halifenin Moğolları geri püskürtmekle görevlendirdiği Kökböri'nin hazırladığı ordu ile buluştu.[538] Recep ayını orada geçirip Şaban ayının sonuna kadar kaldılar. Burada bekleyişleri esnasında Müslüman askerler arasında beklenmedik bir olay yaşandı. Halifenin memlüklerinden bazıları ile Kökböri'nin askerlerinden Baytar arasında bir husumet meydana geldi. Kökböri'nin askerlerinden bir grubun Baytar'ın tarafını tutup da ona yardım etmeleri üzerine halifenin askerleri ile Kökböri'nin askerleri arasında tartışma çıktı. Bu durum kavgaya dönüşerek bazı kişilerin ölümüne ve yaralanmasına neden oldu. Bu olay üzerine Kökböri silahına davranınca neredeyse Kökböri'nin askerleri ile halifenin askerleri arasında bir çatışma çıkacaktı, ancak ordu kumandanı Cemaleddin Kaştemür, silahını almadan ve ayakkabılarını dahi giymeye fırsat bulamadan atına bindi ve doğruca Kökböri'nin askerlerinin bulunduğu yere

---

532 Türklerin yirmi dört Oğuz boyundan birini teşkil eden ve bugün Irak'ın kuzeyinde yaşayan iki Oğuz boyundan biri olan Bayat boyu, Hârizmşahlar Devleti döneminde gelip Irak'ın doğusuna yerleşmişler, daha sonra Moğollar'ın baskısı yüzünden dönemin halifesinin de desteğiyle Kerkük, Dakuk, Tuzhurmatu, Kifri ve Karatepe yörelerine Abbâsîler'in doğu sınırını korumak maksadıyla yerleştirilmişlerdir (Bk. Fazıl Bayat, "Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri", *Türkler*, IV, 800).

533 İbnül Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 193; Makrîzî, I, 281. Ayr. Bk. Fazıl Bayat, "Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri", *Türkler*, IV, 800.

534 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 141; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 193.

535 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 39; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 38; *Düvelü'l-İslâm*, II, 141.

536 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 38-39; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 290; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 193.

537 Dakûka ve Erbil arasında yer alan bir kale (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 450).

538 Sâmi es-Sakkâr, *İmâretü Erbil fi'l-asri'l-Abbâsî ve müerrihuhâ İbnü'l-Müstevfî*, Riyad: Dârü'ş-Şevvâf, 1992, s. 64.S

gelerek kendi askerlerinin, Kökböri'nin askerleriyle çatışmasına engel oldu. Kökböri'nin çadırına geldiğinde onun askerlerini savaşa teşvik ettiğini gördü. Ona nazik ve güzel bir üslupla yaklaşarak yaptığı şeyin doğru olmadığını söyledi ve onu ikna etmeyi başardı. Yaptığının yanlış olduğunu anlayan Kökböri, askerlerini kışkırtmaktan vazgeçti.[539] Böylece askerler arasında çıkan anlaşmazlık komutanların sağduyulu davranmaları ile son buldu.

Bu olayın ardından iki ordu birlikte Şehrizor'a[540] doğru yola çıktı. Şehrizor'a ulaştıklarında, Moğollar'ın daha önce davranıp Sâmiyân şehrine geldiğini ve Hâsibik'i kuşatma altına aldıklarını öğrendiler. Halife ordusunun komutanı Cemaleddin Kaştemür bir grup öncü birlik hazırladı. Başlarına da kumandan Erter el-Irakî'yi görevlendirdi. Bu öncü birlik, şehirde olan biteni öğrenmek üzere yola koyuldu. Ordu ise öncü birliğin ardından 8 Ramazan 629 (28 Haziran 1232)'da yola çıkıp Ekrâd'da konakladı. Burada halifenin hadimi Eminüddin Kâfûr da onlara katıldı. Cemaleddin Kaştemür, Kökböri ve tüm emirler halifeden haber getiren hadimini karşılamak üzere yola çıktılar. Eminüddin Kâfûr, halifenin emrini onlara bildirip o gece seher vakti yola çıkarak Bağdat'a geldi.[541]

Ertesi gün Moğollar'dan biri kadın olmak üzere dört kişi yakalanarak Moğol ordusunun durumu hakkında sorgulanmak üzere Cemaleddin Kaştemür'ün yanına getirildi. Moğollar'ın şehirden ayrılıp Merâga'ya doğru gittikleri öğrenilince yürüyüşünü devam ettiren ordu, Derbend'e kadar geldi. Orada bulundukları sırada Emir İldeniz onlara yetişerek öncü birliklerin Moğollar'ın, ani bir baskınına uğradıklarını ve ağır bir zayiat verdiklerini, birliğin kumandanı ile çok sayıda askerin öldüğünü bildirdi. Bunun üzerine ordu hızını artırarak Şehrizor'a doğru yürüdü. Şehrin batısındaki Mugan köyünde konakladı. Ancak burada içecek su bulunmadığı için susuzluk sebebiyle sıkıntı yaşayınca oradan ayrıldılar.[542]

Bu sırada Erbil valisi Kökböri hastalandı. Cemaleddin Kaştemür, kendisini ziyarete geldiğinde ona memleketine dönebilecek durumda olmadığını söyleyerek oğlu

---

539 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 39.

540 Şehrizor: Erbil ile Hemedan arasında geniş bir köydür/kasabadır (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 374).

541 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 39.

542 İbnül-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 40.

Şerefeddin Ali'yi[543] kendisi öldüğünde vilayetin idaresini teslim almak üzere, Emir Sadeddin Hasan b. Hâcib'i de şehirdeki iki kaleyi[544] almak üzere yanında bırakmasını söyledi. Cemaleddin Kaştemür bunu kabul etti. Bunun ardından Kökböri Erbil'e, Cemaleddin Kaştemür Kerhînî'ye döndü. Kökböri, Şerefüddin Ali ve Sadeddin Hasan'ı uzun süre yanında tuttuktan sonra Kaştemür'in yanına gitmelerine izin verdi. Onlar Kerhînî'ye geldiklerinde Cemaleddin Kaştemür'e Kökböri'nin sağlığının yerinde olduğunu, hastalığının ise onun bir hilesi olduğunu bildirdiler.[545]

Cemaleddin Kaştemür, Moğollar'ın durumunu takip etmek üzere Emir İbn Hüsameddin Tuğrul ve Nureddin İldeniz'i keşif birliği olarak Derbend'e gönderdi. Ancak avlanmaya çıkan Moğollar o ikisinin çadırlarını kuşatıp yağmaladılar. Bu durumu öğrenen Cemaleddin Kaştemür, başta ordu kumandanı Zahireddin b. Abdullah olmak üzere emirler, memlükler ve ordunun seçkin askerleri Moğollar'ı takip etmeye karar verdi. Bu sırada askerin bir kısmı Derbend'de kaldı. Yoluna devam eden Cemaleddin Kaştemür beraberindeki orduya çeki düzen vermek için geniş düzlükler ve geniş arazilerin bulunduğu Şehrikürd'de konakladı. Burada önemli bir olumsuzluk daha yaşandı. Civar bölge emirliklerinden onlarla birlikte gelen askerlerin tamamı onlardan ayrılarak beldelerine döndüler. Sadece Cemaleddin Kaştemür ve yanındaki askerler kaldı. Kumandan Kaştemür, askeriyle Moğollar'ın geçiş yoluna pusu kurdu. Ancak Moğollar, gelen birliklerden haberdar oldukları için şehirden ayrılmışlardı. Bu durum karşısında Kumandan Zahireddin Moğollar'ın geri çekildiğini ve ne yapmaları gerektiğini danışmak üzere Bağdat'a haberci gönderdi. Ancak halifenin, Bağdat'a geri dönmelerini istemesi üzerine onlar da Bağdat'a doğru yola koyuldular.[546]

3. Moğollar'ın Erbil'e Saldırıları ve Musul İstikametinde İlerlemeleri Sebebiyle Kökböri'nin Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi

Zilhicce 628 (Eylül-Ekim 1231)'de Moğollar'dan bir grubun Azerbaycan üzerinden Erbil'e doğru gelmekte olduğu haberi alındı. Moğollar, yol üzerindeki

---

543 Ordu kumandanı Cemâleddin Kaştemür'ün oğludur (Bk. İbnül-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 40).

544 **خفتيان** : Erbil nahiyelerinde yer alan iki kalelerdir. Biri Merâğa yolu üzerinde, diğeri Şehrizor üzerinde yer alır (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 379-380).

545 İbnül-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 40.

546 İbnül-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 41; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 193.

merkezleri yağma ederek önlerine geleni yakıp yıkarak Erbil'e kadar sokuldular. Erbil ve çevresindeki köy ve kasabalarda karşılaştıkları insanları öldürerek tarihte misli görülmemiş bir katliam gerçekleştirdiler.[547] Kökböri, Moğol tehlikesi karşısında Halife Müstansır-Billâh ve Musul valisi Bedreddin Lü'lü'den yardım talep etti. Halife, Kökböri'nin isteğine Cemaleddin Kaştemür kumandanlığında büyük bir ordu göndererek karşılık verdi.[548] Öteden beri Erbil valisi Kökböri ile aralarındaki gerginlik bir türlü sona ermeyen Musul valisi Bedreddin Lü'lü', bu gerginliği bir tarafa bırakıp Moğol tehlikesi karşısında birlikte hareket etmenin daha doğru olduğunu düşündü ve Kökböri'nin bu talebini kabul etti. Zira Moğollar'ın bir sonraki hedefi Musul olabilirdi.[549] Bedreddin Lü'lü' bir ordu hazırlayıp Erbil'e gönderdi. Kökböri'nin müttefikleriyle birlikte kendilerine karşı savaşa hazırlandığını duyan Moğol ordusu Azerbaycan'a doğru geri çekilmeye karar verdi ve çekiliş güzergâhındaki Kerhinî, Dakûkâ ve çevredeki diğer şehirlere saldırıp yağma ve talan etti.[550] Bununla birlikte geçici de olsa Moğol tehlikesi kısa bir süreliğine atlatılmış oldu.

4. Moğolların Erbil'i Ele Geçirmeleri ve Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi

Moğollar beş yıl aradan sonra Rebîülevvel 633 (Kasım-Aralık 1235)'te bir kez daha Erbil üzerine yürüdüler. Şehirdeki birlikler ve onlara katılan şehir halkı, savunmada bulundu. Bu sırada her iki taraftan da yaralananlar ve ölenler olsa da şehre giren Moğollar, Erbil'i yağma ve talan ettiler. Buradan Musul istikametinde ilerlediler. Bu ilerleyişleri esnasında geçtikleri yerlerde karşılaştıkları insanları katletmekten, mallarını ve ekinlerini yağma ve talan etmekten geri durmadılar. Musul'a geldiklerinde de aynısını yaptılar. Şehri yağmalayıp insanlarını acımasızca katlettiler. Bu durum Halife Müstansır'a bildirilince halife bir ordu hazırlayıp oraya gönderilmesini, civar

---

547 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 501; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 445. Ayr. Bk. Bezer, *Begteginliler*, s. 118; Garîbî, Abdullah b. Abdürrezzak b. Abdullah, *Alâkatü'd-devleti'l-Havârizmî bi'l-kurâ fî bilâdi'ş-Şâm (624-645/1227/1247)*, Mekke 1996, s. 153; Alptekin Coşkun, "Erbil Atabegliği (Begtekinliler)", *DGBİT*, VIII, 78; Fazıl Bayat, "Erbil Atabeyliği", *Türkler*, IV, 843.

548 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 530. Ayr. Bk. Alptekin Coşkun, "Erbil Atabegliği (Begtekinliler)", *DGBİT*, VIII, 78.

549 Musul, Dicle nehrinin batı kıyısında kurulmuş bir şehir olup tarihi, Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'e kadar dayandırılır. Şehir, 20/641 yılında Utbe b. Ferkad es-Sülemî tarafından fethedilinceye kadar Hıristiyan kimliğini korumuştur (Bk. Sâmî es-Sakkâr, "Musul", *DİA*, XXXI, 361-362).

550 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 501; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 530; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 141.

şehirlerin idarecilerine de halkı ve ileri gelen şahsiyetleri savaşa çağırmalarını emretti. Hatta kendisi de mal varlığından önemli ölçüde katkıda bulundu. Hazırlanan ordunun başına komutan olarak Emir Cemaleddin Kaştemür'ü tayin etti. Ordu Derbend'e ulaştığında Moğollar'ın kendi beldelerine döndükleri haberi ulaştı. Bunun üzerine Cemaleddin Kaştemür ordu ile Bağdat'a geri döndü.[551]

Moğol komutanı Baycu Noyan'ın fermanı gereğince Moğol ordusu bölükler halinde 17 Şevval 634 (13 Haziran 1237)'de bir kez daha Erbil'e gelerek şehri kuşatma altına aldı. Bunun üzerine halk paniğe kapıldı, korku içinde şehir kapılarını kilitleyip kalelere çıkarak savunmaya çekildi.[552] Erbil'in Moğollar tarafından kuşatıldığı haberi halifeye iletilince Müstansır, Emir Şemsüddîn Aslan Tekin en-Nâsırî'yi üç bin kişilik bir birliğin başında Erbil'e gönderdi.[553] 20 Şevval (16 Haziran)'de yola çıkan bu birliğin ardından Emir Mücahidüddîn Eybek ed-Devîdâr, İbn Kürr el-Erbilî ve memlüklerden oluşan bir başka birlikle yola çıktı. Bunların ardından da Şerefüddîn İkbal eş-Şerâbî beraberinde emirler ve memlüklerden oluşan bir ordu ile Erbil'e hareket etti.[554]

Bağdat'ta adeta seferberlik ilan edildi. Nâibü'l-vezîr Nasîruddin, fakihleri toplayarak cihad ve hac aynı zamana tesadüf ettiğinde hangisinin daha hayırlı olacağına dair onlardan fetva istedi. Fakihler cihadın daha efdal olduğunu söyleyince bu yıl hac iptal edildi. Nasîrüddîn, müderris, fukahâ, ribat şeyhleri ve sufileri dahi cihada teşvik ederek harbe hazırlanmalarını emretti. Emir Aydemir Eşkar en-Nâsırî Bağdat'ta asayişi temin etmesi için şahnelik görevine getirildi. Moğol tehlikesine karşılık Bağdat surlarına mancınıklar kurularak surların etrafındaki hendek tahkim edildi.[555]

Diğer taraftan Erbil'i kuşatma altına alan Moğollar, şehre girebilmek için mancınıkları kurarak surları tahrip ettiler. Surlarda büyük delikler açarak şehre girmeyi

---

551 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 80; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 12; *Düvelü'l-İslâm*, II, 144; *el-Muhtâr*, s. 162; Yâfiî, IV, 84; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 470; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 81; Diyarbekrî, *Târîhü'l-hamîs*, s. 371. Ayrıca bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 62; Ayr. Bk. Hafız Ahmed Hamdi, *ed-Devletü'l-Havârizmî ve'l-Moğol: Gazvü Cengizhân li'l-âlemi'l-İslâmî ve âsârühü's-siyâsî ve'd-dînî ve'l-iktisâdî ve's-sekâfî*, Kahire Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1949, s. 270.

552 Sayyâd, *el-Moğol fi't-târîh*, I, 181.

553 Reşidüddin Hemedânî, *Câmiü't-tevârîh*, s. 191.

554 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 89; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 478. Ayrıca Bk. Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 97-98.

555 Reşidüddîn Hemedânî, *Câmiü't-tevârîh*, s. 191; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 89. Ayrıca Bk. Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 98; Garîbî, s. 171-172.

başardılar (27 Şevval 634/23 Haziran 1237).[556] Halk ve askerin çoğu korunmak için Erbil kalesine sığındı. Kalede Müstansır'ın daha önce Kökböri'nin vefatının ardından vali olarak tayin ettiği Bâtekin vardı.[557] Başlarında Bâtekin'in bulunduğu askerler, Moğollara karşı çetin bir şekilde savaşıp zorlu bir mücadele verdiler. Bu sırada Moğollar Musul valisi Bedreddin'e elçi göndererek kendilerine derhal erzak, alet ve ihtiyaç hissettikleri şeyleri göndermesini istediler. Muhasara uzayınca Erbil kalesine sığınmış olan halk da sularının tükenmesi sebebiyle büyük sıkıntıya düştü.[558] Susuzluktan binlerce kişi telef oldu. Hatta yer darlığı sebebiyle ölenleri defnetmek mümkün olmadığı gibi surların etrafındaki hendeği kapatmamak için cesetleri hendeğe atmayıp ateşle yakmak zorunda kaldıkları söylenir.[559] Kaleye sığınanlara bir şey yapamayan Moğol askeri şehri tamamen yağma ve talan ederek kadın ve çocukları esir aldılar, kadınlara tecavüz ettiler, çok sayıda kişiyi öldürdüler. Hatta şehrin çürümüş cesetlerden dolayı çok kötü koktuğu söylenir.[560] Bu yağma ve talan esnasında halifenin askerlerinin Erbil'e doğru geldiği haberi kendilerine ulaşınca 6 Zilhicce (31 Temmuz) günü şehri terk edip geri çekildiler.[561] Moğol askerlerinin geri çekildiği haberi halife ordusu kumandanı İkbal eş-Şerâbî'ye ulaşınca ordusuyla Bağdat'a geri döndü ve 13 Muharrem 635 (5 Eylül 1237)'te Bağdat'a geldi.[562]

---

556 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 699; Ebû Şâme el-Makdisî, s. 165; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 151; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 89; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 478. Ayrıca bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 63. Ayrıca bk. Mustafa Tâhâ, *Mihnetü'l-İslâmi'l-kübrâ ev zevâli'l-Abbâsî min Bağdâd alâ eydi'l-Moğol*, Mısır 1999, s. 120. İbn Hallikân, Moğollar Erbil şehrini ele geçirdikleri zaman şehrin idarecisi olan Bâtekin'in Bağdat'a döndüğünü ve 23 Şevval 640 (15 Nisan 1243) yılında Bağdat'ta vefat ettiğini nakletmektedir (Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 504). Bu bilgiden Moğollar'ın şehri tamamen kendi hâkimiyetleri altına aldıkları anlaşılmaktadır. Ancak Halife Müstansır'ın bu duruma kayıtsız kalmadığı ve ordusunu Erbil'e sevkettiği, bu durum karşısında Moğollar'ın geri çekildikleri görülmektedir. Safer 635/Eylül 1237 yılında Moğollar'ın Erbil'i tekrar kuşattıkları, Bâtekin'in ise görevinin başında olduğu ve Halife ordusunun yardımıyla Moğol birliklerini geri püskürttüğü anlaşılmaktadır.

557 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 699; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 503.

558 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 89; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 83; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, VI, 296-297.

559 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 699; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 90; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 478; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 63.

560 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 699; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 228; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VI, 296-297.

561 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 699; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 63; Sâmî es-Sakkâr, "Erbil", *DİA*, XI, 273.

562 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 90.

İbn Kesîr Moğollar'ın Erbil'i kuşattığı sırada kış mevsimi yaşandığı için ağır şartlar sebebiyle geri döndüklerini,[563] bir başka rivayete göre ise Moğollar'ın Halife Müstansır-Billâh'ın göndermiş olduğu ordu karşısında yenilgiye uğradıkları için geri döndükleri zikredilmektedir.[564]

Safer 635'de (Eylül-Ekim 1237) Moğollar kalabalık bir orduyla Erbil üzerine yeniden yürüdüler. Onların yaklaşmakta olduğu haberi üzerine Erbil ve Kale halkı korku ve endişeye kapılarak şehirden göç etmeye başladılar. Şehrin valisi Şemseddin Bâtekin halkın şehirden ayrıldığını görünce askerlerin beldenin dışına çıkarak savunma tertibi almalarını emretti. Moğol askerleri Erbil askerlerinin savunma tertibi aldığını öğrenince Dakûka'ya[565] yöneldiler. Bağdat istikametindeki yerleşim merkezlerine saldırdılar ve buralarda yağma ve talan yaptılar.[566] Bu durumu öğrenen halife, 7 Safer Salı günü (29 Eylül 1237) İkbal eş-Şerâbî'yi ordunun başında harekete geçirdi. Şehrin dışında savunma tertibi alan İslam ordusu, Moğol askeri ile karşılaşınca tekbir nidaları eşliğinde kılıçlarını çektiler. Ordunun sağ ve sol cenahından harekete geçerek Moğol birliklerini dağıtmayı başardılar. Bu sırada Müslümanlar, geri çekilmeye başlayan Moğol askerlerinden atlarından düşenleri öldürüp atlarını da ganimet olarak ele geçirdiler.[567]

Halife Müstansır, üst üste Moğol işgaline uğrayarak yağma ve talan edilen Erbil'e, Tâceddin Muhammed İbnü's-Salâyâ'yı göndererek surlarını tahkim etmek ve harabeye dönen şehri imar etmekle görevlendirdi. Onunla birlikte Kerker en-Nâsırî'yi şehrin kale muhafızı olarak gönderdi. Emir Aydemir Eşkar en-Nâsırî'yi de şehrin yöneticisi olarak tayin etti. Ondan önce şehrin yöneticisi olan Emir Şemsüddîn Bâtekin,

563 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 228.
564 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 228.
565 Dakûka: Bağdat ile Erbil Arasında bir şehirdir (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 459).
566 İbnü'l-'İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 538; *Târîhü'z-zemân*, s. 284; Reşidüddîn Hemedânî, *Câmiü't-tevârîh*, s. 191; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 96; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 17; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 479.
567 İbnü'l-'İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 538; *Târîhü'z-zemân*, s. 284; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 97; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 480; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 63.

Moğollar Erbil'i işgal ettiğinde ve halkı başka yerlere göç etmeye başladığında oradan ayrılarak Bağdat'a gelmişti.[568]

5. Moğollar'ın Bağdat Önlerine Gelişi ve Müstansır-Billâh'ın Savunma Tertibi Alması

Moğollar'ın Bağdat üzerine yürüğünü haber alan Kumandan Şerefüddîn İkbal eş-Şerâbî, Bağdat halkını cihada teşvik eden konuşmalar yaptı. Aynı zamanda Câmiu'l-Kasr hatibi Ebû Tâlib İbnü'l-Mühtedî'ye hutbesinde halkı cihada teşvik eden konuşmalar yapmasını emretti. İkbal eş-Şerâbî'nin ve hatibin konuşmalarından etkilenen ve öteden beri geçtikleri yerleri harabeye çeviren Moğollar'a dair birçok bilgiye sahip olan halk, harekete geçti.[569]

Sevad halkı ve sâir yerlerden Moğollar'ın Bağdat'a yöneldiğini haber alan herkes Bağdat'a sığındı. Şehirde insan nüfusu artınca kiralar iki katına çıktı. Çoğu kişi mağdur oldu. Bu gelişmeler karşısında Halife Müstansır, sarayında komutanları ve diğer devlet ricalini toplantıya çağırdı.[570] İkbal eş-Şerâbî, istişare için bir araya gelen emirlerle şehir dışına çıkmayı, Kuley'a'ya gidip karargâhı oraya kurmayı kararlaştırdı. Bu sırada Moğollar'ın büyük bir ordu ile birlikte Cebel'e yaklaştıkları haberini aldı. Bunun üzerine ordu karargâhtan hareket edip Moğollar'ın geldiği istikamete doğru hareket etti. Emir Cemaleddin Kaştemür, Moğollar'ın bulundukları mevkiye yaklaştıklarında askerî bir taktikle ordunun sağ cenahı ile sol cenahı arasında yer değişikliği yaparak sayıca kalabalık izlenimi verme taktiği uyguladı. Moğol askerleri halife ordusunu görünce korkuya kapılıp geri çekildi. Moğollar'ın peşine düşen bir grup asker onlardan bir kısmını öldürüp bir kısmını esir aldılar, binek ve yüklerini ganimet olarak ele geçirdiler. Başarılarını tescil etmek ve zaferlerini kanıtlamak için öldürdükleri Moğol askerlerinin başlarını kesip İkbal eş-Şerâbî'ye getirdiler. Müjdeli haber karargâha tez ulaştı. Haberi getirenlere hediyeler takdim edildi. Bu geçici başarının ardından Rebîülevvel ayının başlarında İkbal eş-Şerâbî, Cemaleddin Kaştemür ve orduyla Bağdat'a döndüler. Halife ordusunu takviye amacıyla gelen Şehrizor valisi

---

568 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 97.
569 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 96. Ayrıca bk. Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 99-100.
570 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 96.

Nûreddîn Arslan Şah b. İmâdüddin Zengî askeri ile birlikte beldesine döndü. Ona ve beraberindekilere katkılarından dolayı hediyeler takdim edildi.[571]

Moğollar geri çekilmiş olsalar da tekrar gelmeleri kuvvetle muhtemeldi. Bu sebeple Bağdat'ta Moğol istilasına karşılık ciddi hazırlıklara başlandı. Halife Müstansır, Bağdat halkına şöyle bir konuşma yaptı: "Din düşmanları memleketimize her bir taraftan saldırdılar. Onlarla mücadele etmek için benim şu kılıcımdan başka bir şeyim yoktur. Onlarla savaşmak için nefsimi esir etmeye kararlıyım." Bunun üzerine orada bulunan melik ve emirler: "Halifenin kendini üzmesine gerek yok. Bize uyanlarla birlikte onlarla savaşmak için gideriz" dediler.[572]

Cemâziyelevvel ayının sonlarında Bağdat surlarının tamiri ve güçlendirilmesine hız verildi.[573] Bu görev dîvânın bina yapım işlerinden sorumlu nâiblerine verildi. Bu faaliyetin yürütülmesiyle Sâhibü'd-dîvân Fahruddin Mübarek b. Mahremî, Sadrü'l-mahzen İbn Ebî İsa ve Hâcibü'l-bâb Taceddin Ali b. Devâmî görevlendirildi.[574]

Recep 635 (Şubat-Mart 1238)'de Moğol askerinin Bağdat'a doğru yürüdüğü haberini alan halife, şehrin dışında savunma tertibinin alınmasını emretti. Şerefüddin İkbal eş-Şerâbî şehrin dışına mancınıklar kurdurdu. Cemaleddin Beklek en-Nâsırî, Cemaleddin Kaştemür ve bu ikisi dışındaki diğer emirler de şehrin dışına karargâh kurdular. Bu sırada Halife Müstansır civar meliklere Moğollar'ın Bağdat'a yürüdüğünü haber veren ve onlardan yardım talep eden mektuplar gönderdi.[575]

Bu mektuplardan biri de Eyyûbîler'in Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'e ulaştırıldı. Mektup elçi tarafından el-Melikü'l-Kâmil'e teslim edildiği zaman Mısır Hâkimi, halifeye olan hürmetini mektubu ayağa kalkarak almakla ve mektubu başının üstüne koyarak gösterdi. Elçi mektubun yanı sıra yapacakları hazırlıları finanse etmek

---

571 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 97. Ayrıca bk. Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 100.

572 Reşidüddîn Hemedânî, *Câmiü't-tevârîh*, s. 192.

573 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 480; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 63.

574 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 97.

575 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 97; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 90. Ayrıca bk. Mustafa Tâhâ Bedir, *Mihnetü'l-İslâmi'l-kübrâ ev zevâli'l-Abbâsî min Bağdâd alâ eydi'l-Moğol*, Mısır 1999, s. 120-121.

üzere yüz bin Mısır dinarını da el-Melikü'l-Kâmil'e teslim etti. Ancak Mısır Hâkimi bu parayı kabul etmeyerek kendi beytül mal'inden iki yüz bin dinarın asker istihdamı için tahsis edilmesini, gelen paraya da dokunulmamasını, paranın tamamının halifenin hazinesine konulmak üzere geri gönderilmesini emretti. Ordu kumandanı olarak yeğeni Kerek Hâkimi el-Melikü'n-Nâsır Dâvud'u tayin edip yanına Rükneddîn el-Heycâvî, İmameddin b. Mevsik ile Sârim et-Tenbîtî'yi yardımcı tayin etti. Üç bin kişilik bir orduyu Bağdat'a doğru hareket etmek üzere hazırladı.[576]

5 Ramazan günü Melikü'l-Kâmil'in emriyle başlarında Ba'lebek valisi Melik Emced Ferrûhşâh olmak üzere o ve oğulları Said Şahinşah ve Muzaffer Ömer, yanlarında bin asker ile birlikte Bağdat'a geldiler. Şehrin dışında düzenlenen karşılama merasiminde kendilerine ve yanlarındaki emirlere hil'atlerin takdim edilmesinin ardından halife ordusunun karargâh kurduğu yere gelerek orduya katıldılar.[577]

Halifenin çevre devletlerden yardım çağrısı yavaş yavaş meyvesini vermeye başlamıştı. Halife ordusunu desteklemek amacıyla Şevval ayında da (Mayıs-Haziran 1238) Dımaşk'tan Emir İbrahim b. Hıdır b. Salâhaddin'in altı yüz askerle Bağdat'a geldiği görülmektedir.[578] Ordu komutanı Ebû Ali İbnü'l-Muhtâr ile dîvân alayı tarafından şehrin dışında karşılanan ve hil'atler takdim edilen askerler surların dışındaki karargâhta yerlerini aldılar.[579]

Ordunun genel kumandanı konumundaki Şerefeddin İkbal eş-Şerâbî askerlere Moğollar'ın geldiği istikamete doğru hareket emri verdi. Orduyu Cemaleddin Beklek en-Nâsırî komuta ediyordu. Şevval ayında yola çıkan ve takviye kuvvetlerle yedi bin

---

576 İbnü'l-Amîd, s. 21; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 90-91; Makrîzî, I, 299; İbn Sebât el-Garbî, *Târîhu İbn Sebât*, I, 315. Ayrıca Bk. M. Serdar Bekâr, "el-Melikü'l-Kâmil", *DİA*, XXIX, 69. Ayrıca bk. Bedir, s. 70. İbnü'l-Amîd, el-Melikü'l-Kâmil'in beş bin kişilik bir ordu hazırladığını ancak Recep ayında vefat etmesi üzerine hazırlanan ordunun üç bin kişiden müteşekkil askerlerin halifenin naipleri tarafından Bağdat'a götürüldüğünü rivayet eder (Bk. *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 22).

577 İbn Vâsıl, *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 314; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 98; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 16; *el-Muhtâr*, s. 166; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 480; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 64.

578 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 98; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 16; *el-Muhtâr*, s. 166. Bu bilgi Hazrecî'nin *Târîh*'inde 29 Ramazan olarak geçmektedir (Bk. Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 481; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 64).

579 İbnü'l-'İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 539; *Târîhü'z-zemân*, s. 285; *Târîhu Muhtâsâri'd-düvel*, s. 19; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 98; Nüveyrî, XXIII, 321; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 90; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 481.

kişiden oluşan halife ordusu, Cebel-i Hânikîn yakınlarına geldiğinde Cemaleddin Beklek Moğol ordusunun on beş bin kişiden oluştuğunu öğrendi.[580]

Moğollar'ın konakladıkları yere ulaşmak için gece gündüz demeden yürüdüler. Geceleyin Moğollar'ın karargâhına ulaşan ordu, askerler yorgun ve uykusuz olmalarına rağmen sabah olduğunda Dicle nehri üzerindeki köprüyü geçip kendilerine doğru gelmekte olan Moğol askeriyle savaşa girdi. Buna rağmen Moğol ordusunun sağ ve sol cenahını hezimete uğratıp düşmana büyük zayiat verdirdi. Ancak Moğol askerini hezimete uğrattığını düşünen ve ganimetleri ele geçirmek maksadıyla savaş alanına giren bir grup asker, geri planda gizlenen Moğol askerinin kuşatma çemberi içinde kaldı ve pek çoğu öldürüldü. Durumu fark eden diğer askerler ise yakınlardaki bir çukura gizlendiler. Onların çoğu da açlık ve susuzluktan öldü. Kurtulanlar ise Bağdat'a döndüler. Öldürülenler arasında Emir Cemaleddin Beklek, Taybers, Tuğrul el-Halebî, Kaysar ez-Zâhirî, Bahaeddin Ali el-Erbilî, Keykeldî b. Karağevî ve ileri gelen bazı önemli şahsiyetler de vardı. Hatta öldürülen emirlerin sayısının elli olduğu rivayet edilir.[581] Bu olay 3 Zilkâde 635 (17 Haziran 1238) Perşembe günü meydana geldi. Halife ordusunun Moğol askeri karşısında uğradığı yenilgi ertesi gün Bağdat'a ulaştı.[582]

Bağdat'a haberin ulaşmasının ardından savaştan sağ kurtulanlar da şehre geri döndüler. Sadrü'l-mahzen İbn Ebî İsa ve teşrifatı, valiler ve naipler de şehre döndüler. Onların dönmesiyle halife ordusunun bozguna uğradığını öğrenen halk telaşlandı.[583] Bu sırada halife, bütün emirlerin şehrin dışına çıkmalarını emretti. Şehrin sur kapıları açıldı. İkbal eş-Şerâbî şehrin dışına çıktı ve el-Mülkiyye yakınında kurulan karargâha gitti. Halife Müstansır da askerin durumunu görmek üzere yola çıktı. Bu haberi alan İkbal eş-Şerâbî halifeyi karşılamak üzere hemen harekete geçti. Onun bu hareketi askerler tarafından bir tehlike şeklinde algılanıp tedirgin bir şekilde atlarına bindikleri

---

580 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 539; Nüveyrî, XXIII, 321; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 90; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 481. İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia* adlı eserinde Moğol askerinin sayısının beş bin olarak açıklarken (İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 98); Zehebî, *Târihü'l-İslâm* adlı eserinde Moğol askerinin sayısını on bin olarak açıklamaktadır (Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 19).

581 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 19; *Düvelü'l-İslâm*, II, 147.

582 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 539; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 98; Nüveyrî, XXIII, 322; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 19. Bu olayın 13 Zilkâde 635 Perşembe günü gerçekleştiği de rivayet edilmektedir (Bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 64.

583 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 99.

sırada gerçeği anlayınca sakinleştiler. Moğol askerleri ise ellerine geçirdikleri bütün ganimetleri alıp Hânikîn'den ayrılırlarken halifeye bir elçi gönderdiler. Moğol komutanı Curmağun Noyan tarafından gönderilen bu elçi Rebîülâhir ayında Terikât nâzırı Cafer b. Muhammed el-Batâhî ile Kazvin civarında bir araya geldiler. Bu görüşmelerden sonra halife, İkbal eş-Şerâbî, emirler ve askerlere şehre girmelerine izin verdi.[584] Rivayette, gelen elçilerin 637/1239 senesi geri döndüğü belirtilmekle birlikte[585] hangi meselelerin görüşüldüğü konusunda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bundan sonraki süreçte Moğollar'ın Bağdat'a yönelik harekette bulunmamalarından hareketle yapılan görüşmelerin bu yönde olduğu söylenebilir.

Bununla ilgili olarak Zehebî'nin eserinde geçen bir bilgiye göre Moğollar'ın, Irak ve Erbil sınırlarına kadar dayanmaları ve doğu beldelerini tahrip etmeleri sebebiyle Halife Müstansır, Bağdat önlerine kadar sokulan Moğol birliklerini durdurmak üzere çevre hükümdarlardan yardım istemiş ve o sırada devlet başkanı olan Mısır Hâkimi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb, Dımaşk Hâkimi el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin, Hıms Hâkimi el-Melikü'l-Mansûr İbrahim, Hamâ Hâkimi el-Melikü'l-Muzaffer, Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü' ve Yemen Hâkimi el-Melikü'l-Mansûr Nureddin Ömer b. Resûl destek için hazır bulunmuşlar, bu süre içinde ise Halife Müstansır, üç defa Moğollarla görüşmüştür.[586] Bu bilgi yukarıdaki bilgiyi destekler mahiyettedir.

Moğollar'ın geri çekilmesinden sonra da Müstansır-Billâh'ın Moğol tehdidi karşısında asker desteği için çevre devletlere gönderdiği mektuplara olumlu destek hala gelmeye devam etmiştir. Bu sebeple 16 Zilkâde (8 Haziran 1240)'da Şehrizor sahibi Nureddin Arslan b. Zengî'nin Bağdat'a geldiği görülmektedir. Kendisini karşılamak üzere Tâceddîn Ali İbnü'd-Devâmî, dîvân alayı ile birlikte çıkmıştır.[587] Yine 14 Zilhicce (6 Temmuz 1240)'de Dımaşk'tan sayıları sekiz yüz olan bir askeri birliğin daha Bağdat'a geldiği rivayetlerden anlaşılmaktadır.[588]

---

584 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 99; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 481; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 64.

585 İbnü'l-Füvatî, *Havadisü'l-câmia*, s. 99; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 481.

586 Zehebî, *el-Muhtâr*, s. 175-176.

587 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 481. Ayrıca bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 64.

588 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 481.

Moğollar'ın vahşice saldırıları bu coğrafyada yaşayan insanlar arasında ne yazık ki zamanla Moğol fobisinin oluşmasına dahi sebep olmuştur. Moğol istilalarına şahit olan ve Moğolların dehşet saçan tutumlarını her defasında yazmaya yeltenip her defasında vazgeçen, ancak gelecek nesillerin bu olayları öğrenmesini önemsediğini ifade eden İbnü'l-Esîr tanık olduğu bazı olayları şöyle aktarmaktadır: "Moğollardan birisi bir adamı yakalar, ancak Moğol askerin yanında adamı öldürecek bir şey olmadığı halde adama: "Kafanı şuraya koy ve sakın hareket etme" der. Adam yerinden hareket etmeksizin öylece Moğol askerini bekler, Moğol askeri kılıç bulup adamı oracıkta öldürür.[589]

Yaşanılan hadiseye şahit olan bir adamın İbnü'l-Esîr'e anlattığına göre on yedi kişi yolda giderlerken bir Moğol atlısı gelip de onlara bazı emirler vermeye başlar. Orada bulunanların hepsi Moğol atlısının söylediklerini yapmaya başlar. İçlerinden birisi: "Bu adam tek başınadır biz ise kalabalığız onu öldürebiliriz" deyince arkadaşları "Ondan korkuyoruz" derler. Bunun üzerine akl-ı selim sahibi olan "Bu adam şu an bizi öldürecek iyisi mi biz onu öldürelim" dese de arkadaşları buna cesaret edemezler. Bunun üzerine o kişi eline bir bıçak alıp bir cesaretle Moğol atlısının üzerine atılır, onu oracıkta öldürüverir.[590] Bu ve buna benzer hadiseler o dönemde sıklıkla yaşanmıştır. Yaşananlar Moğol korkusunun had safhaya vardığının bir ifadesidir.

Bazı tarihçiler, Moğollar karşısındaki bu hızlı yıkılışın sebeplerini Moğol ordusunun kuvvetine ve mukavemet etmekten aciz kalan ve bütün azaları parçalanmış hilafetin zayıflığı karşısında çok ustaca kullanmasına bağlar. Hatta bazıları bu yıkılışın müsebbibi olarak Nâsır-Lidînillah, Zâhir-Biemrillâh, Müstansır-Billâh ve Musta'sım-Billâh olmak üzere son dört halifeyi zikreder.[591] Fevzi ise Moğollar'ın 616/1219 yılından beri devamlı surette Müslüman memleketlere hücum ederken son dönem halifelerinin Moğol tehlikesinin önüne geçecek ciddi önlemler almadıklarını, üstelik karşılıklı güven ve işbirliği yaparak Müslüman liderlerle güçlerini birleştirmek

589 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 501.
590 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 501.
591 Fevzi, II, 252.

noktasında başarılı olmadıklarını aksine olarak Müslüman liderlerin birbirlerine karşı propaganda yaparak İslam gücünü zayıflattıklarını ileri sürmektedir.[592]

[592] A.g.e.

B. HÂRİZMŞAHLARLA MÜNASEBETLER

1. Celâleddin Hârizmşah'ın Ahlat'ı Ele Geçirmesi ve Müstansır-Billâh'ın Arabuluculuğu

Ahlat, 604/1207 yılında Ahlatşahlar[593] devletinin yıkılması ile Eyyûbiler'den Meyyâfârikîn (Silvan), Cebel ve Sincar Hâkimi el-Melikü'l-Evhad b. Âdil'in eline geçmişti.[594] el-Melikü'l-Evhad'ın 607/1210 yılında vefat etmesi üzerine kardeşi el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin,[595] babasının da rızasını alarak şehri hakimiyeti altına almış ve şehre Hüsameddin Ali'yi vali tayin etmişti.[596]

Ahlat, uzun bir süre el-Melikü'l-Eşref'in hakimiyeti altında kaldı. Bulunduğu konum ve gelişmiş bir şehir olması sebebiyle Ahlat'ı ele geçirmek isteyen Celâleddin Hârizmşah, Tiflis'in fethinin ardından Ahlat'a yürüdü. Ancak bu sırada Kirman'daki nâibi Barak Hâcib'in itaatten ayrıldığını öğrendi (Recep 623/Haziran 1226). Bunun üzerine Ahlat'ı kuşatmaktan vazgeçen Celâleddin Hârizmşah, Kirman'a gidip Barak Hâcib'in itaatini sağladı.[597] Bir süre sonra 15 Zilkâde 623 (7 Kasım 1226)'de ani bir kararla Ahlat şehrini kuşatma altına aldı.[598] Celâleddin'in askerleri şehrin zaptını sağlamak için çevre beldelerde yağma ve talan yaparak halka kötü muamelelerde bulundu. Ancak Ahlat valisi Hüsameddin Ali şehri başarı ile savundu. Şehri kolayca alabileceğini düşünen Celâleddin Hârizmşah, kış mevsiminin gelmesiyle birlikte karın

---

593 "Van Gölü çevresinde 1100-1208 yılları arasında hüküm süren bir Türk hanedanı" (Bk. Faruk Sümer, "Ahlatşahlar", *DİA*, II, 24-28).

594 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 272; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 755. el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyûb, Eyyûbîlerin Meyyâfârikîn, Cebel ve Sincar kolu meliklerinden I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin'in oğludur. 596-607/1200-1210 yılları arasında melik olmuştur (Bk. Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 29).

595 I. el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin, Eyyûbîler'in Meyyâfârikîn, Cebel ve Sincar kolu meliklerinden el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyûb'un oğludur. 607-617/1210-1220 tarihleri arasında melik olmuştur (Bk. Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 29).

596 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 188. Ayrıca bk. Önder Kaya, "el-Melikü'l-Eşref", *DİA*, XXIX, 64.

597 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 453; Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 115-116. Ayrıca bk. Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, IV, 919; Abdülkerim Özaydın, "Harzemşahlar Devleti", *DGBİT*, IX, 51-52.

598 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 461; Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 78; Ebû Şâme el-Makdisî, s. 147; Afâf Seyyid Sabri, *et-Târîhü's-siyâsî li-devleti'l-Havârizmî*, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Câmia, 1987, s. 252. Ayr. Bk. *Muammer Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV Yüzyıl Moğol Hakimiyeti)*, İstanbul 2010, s. 90; Faruk Sümer, "Ahlat", *DİA*, II, 21; "Ahlatşahlar", *DİA*, II, 28; Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, IV, 920.

yağması ve soğukların artması, ayrıca Rumiye ve Hoy tarafındaki Yıva[599] Türkmenlerinin yağmacılık yapıp yol keserek karışıklık çıkardıklarının duyulması üzerine bu isyanla uğraşmak üzere 23 Zilkâde 623'de (15 Kasım 1226) Ahlat muhasarasını kaldırmak zorunda kaldı.[600] 625/1228 yılı olduğunda Celâleddin Hârizmşah Ahlat'ı yeniden muhasara etti, ancak şiddetli kış sebebiyle muhasarayı tekrar kaldırıp geri dönmek zorunda kaldı.[601]

Diğer taraftan Dımaşk Hâkimi el-Melikü'l-Eşref[602] 626/1229 yılında Ahlat valisi Hüsameddin Ali'yi görevden azledip yerine İzzeddin Aybek'i tayin etti.[603] Oysa ki Hüsameddin Ali'nin valiliği Ahlat için her açıdan daha başarılıydı. Nitekim Celâleddin Hârizmşah'ın Ahlat'ı tehdidi karşısında şehri başarıyla savunarak önemli bir rol oynamıştı. Yerine getirilen İzzeddin Aybek ise izlediği başarısız siyaseti sebebiyle Celâleddin Hârizmşah'ı Ahlat'ı yeniden muhasara etmesi konusunda cesaretlendirmiştir.

Celâleddin Hârizmşah, bölgede önemli bir merkez olan Ahlat şehrini Şevval 626 (Eylül 1229) yılında bir kez daha kuşatma altına aldı.[604] Cüveynî, Ahlat'ın

---

599 Irak'ın kuzeyine yerleşmiş iki Oğuz boyundan biridir (Bk. Fazıl Bayat, "Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri", *Türkler*, IV, 800).

600 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 461; Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 78; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 191. Ayrıca Bk. Faruk Sümer, "Ahlat", *DİA*, II, 21; "Ahlatşahlar", *DİA*, II, 28; Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, IV, 920; Abdülkerim Özaydın, "Harzemşahlar Devleti", *DGBİT*, IX, 52; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 361. İbn Kesîr, Hârizmşah Celâleddin'in Kirman'da bulunan naibi Barak Hâcib'in isyan etmesi nedeniyle Ahlat'taki muhasarayı kaldırıp Kirman'a gittiğini nakleder (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 147).

601 Aynî, *'İkdü'l-cüm'ân*, IV, 198. Ahlat muhasarasını kaldıran Celâleddin Hârizmşah ile kardeşi Gıyâseddin Tatarşah arasında ayrılık meydana gelmiş, Gıyâseddin, Celâleddin'in İsfehan şıhnesini öldürünce duruma üzülen Celâleddin, kardeşini hakkında hükmetmesi için kadıya götürmüştü. Abisinin Moğollarla olan karşılaşmasından korktuğundan durumu fırsat bilen Gıyâseddin, Hûzistan'a kaçarak Halife Müstansır-Billâh'a bir elçi göndermiş, abisi ile arasında bir anlaşmazlık çıktığını ve dîvânın memlüklerine sığındığını bildirmiştir. Bunun üzerine elçi ile güzel bir anlaşma yapılarak ve otuz bin dinar hediye verilmek suretiyle geri gönderilmiştir (Bk. Aynî, IV, 199).

602 "I. el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin Mûsâ, Eyyûbîler'in Dımaşk kolu meliklerindendir. 626-634 (1229-1237) yılları arasında hüküm sürmüştür" (Bk. Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 29).

603 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 485; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 527; İbnü'l-Verdî, II, 223; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 437; İbn Sebât el-Garbî, *Târîhu İbn Sebât*, I, 298. Ayrıca bk. Erzurumlu Abdürrahim Şerif, *Ahlat Kitâbeleri*, İstanbul 1932, s. 47; Sabri, s. 253; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 365; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 55; "Ahlat", *DİA*, II, 21.

604 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 437. Ayrıca bk. Sercânî, s. 82; Sabri, s. 254; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1993, s. 366. İbn Vâsıl, Ahlat'ın Celâleddin Hârizmşah tarafından kuşatılması ile ilgili dönemin canlı tanığı olarak şu önemli bilgiyi sunmaktadır: Babası el-Melikü'l-Muazzam'ın

muhasarası ile ilgili olarak Celâleddin Hârizmşah'ın şehri kuşatma altına aldığı zaman şehirde büyük bir kıtlık ve yokluğun hüküm sürdüğünü, buna bağlı olarak da insanların açlıktan çok zor duruma düştüklerini aktarmaktadır.[605] Nitekim Ahlat halkının açlıktan dolayı köpek ve eşek cesetlerini yediklerinden bahsedilmektedir.[606]

Şehir halkının kıtlık ve yokluğa rağmen şehri teslim etmemesi üzerine şehrin ileri gelenleri, Bağdat'a Halife Müstansır'a, Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad'a ve Dımaşk Hâkimi el-Melikü'l-Eşref'e elçiler göndererek Celâleddin Hârizmşah'dan şehrin muhasarasını durdurması için ricada bulundular. Başta Halife Müstansır-Billâh olmak üzere diğer meliklerin de araya girip her iki tarafı uzlaşmaya davet etmelerine rağmen Ahlat'ın ileri gelenleri Celâleddin Hârizmşah'a boyun eğmeyi kabul etmediler. Muhasaradan vazgeçmeyi düşünmeyen Celâleddin Hârizmşah da uzlaşma çağrılarına kulak asmadı.[607]

Ahlat'ın muhasarası devam ederken Halife Müstansır elçisi Sadeddin'i Celâleddin Hârizmşah'a göndererek bir takım taleplerde bulundu. Bu taleplerin ilki: Celâleddin Hârizmşah'dan Musul Hâkimi Bedrettin Lü'lü', Erbil Hâkimi Muzafferüddin Kökböri, Eyyûbîlerin Meyyâfârikîn, Cebel ve Sincar kolu meliklerinden el-Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddin ve Cibal Hâkimi İmâmeddin Pehlivan b. Hazaresf gibi kendisine tabi olan vali ve hükümdarları, Hâkimiyeti altına almaya çalışmamasıydı.[608] Celâleddin Hârizmşah halifenin bu isteği karşısında adları sayılan vali ve hükümdarları divân-ı hilâfete tabi sayacağını ve üzerlerinde hak talep etmeyip onlardan yardım istemeyeceğine dair yemin etti.[609]

---

vefatından sonra Dımaşk hakimi olan el-Melikü'n-Nâsır Davud, o sırada amcası el-Melikü'l-Eşref'in Dımaşk'ı muhasara etmesine karşılık olarak ittifak kurduğu Celâleddin Hârizmşah'a Şeyh Şemseddin Hüsrevşahî'yi göndererek: "Ben seninle beraber olduğum için amcalarım tarafından kuşatıldım" diyerek Celâleddin Hârizmşah'dan Ahlat'ı kuşatmasını ve Dımaşk'ı muhasara altında tutan amcası el-Melikü'l-Eşref'i baskı altında tutmasını istemiştir (*Müferricü'l-kürûb*, IV, 240. Ayr. Bk. Sümer, s. 55-56).

605 Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, II, 143; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 438.

606 İbn Nazîf el-Hamevî, *et-Târîhü'l-mansûrî*, s. 184; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 527; *Târîhu'z-zamân*, s. 275; Nesevî, s. 126; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 438. Ayrıca bk. Râgıb Sercânî, s. 82; Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, IV, 921.

607 Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, II, 143. Ayrıca bk. Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, IV, 921.

608 Nesevî, s. 118; Aynî, IV, 240-241.

609 Nesevî, s. 134; Aynî, IV, 241.

İkinci olarak Celâleddin Hârizmşah'ın hâkimiyeti alanındaki bütün şehirlerde halife adına hutbe okutması, dolayısıyla hilafetin manevî nüfuzunun idamesinin sağlanması isteniyordu.[610] Çünkü Celâleddin Hârizmşah'ın babası Alâeddin Muhammed, Abbâsî halifesi ve Müstansır-Billâh'ın dedesi Nâsır-Lidinillah ile olan ilişkilerinin bozulması sebebiyle hâkimiyet bölgesindeki bütün şehirlerde halife adına hutbe okutulmasını men etmiş ve bu durum kendisinden sonra da devam etmişti. Yeni fetholunan Arrân ve Azerbaycan hariç Hârizmşahlar ülkesinde hutbede halifenin adı zikredilmiyordu. Celâleddin Hârizmşah başka işlerle meşgul olduğundan bununla ilgilenememişti.[611] Halifenin bu isteğine karşılık olarak veziri Bedreddin Tutak b. İnanç'ı Bağdat'a gönderdi. Kendisine bağlı Türk emirlere mektuplar yazarak halifenin adının hutbelerde okutulmasını emretti.[612]

Son olarak ise Celâleddin Hârizmşah'ın Ahlat muhasarasını kaldırması isteniyordu. Ancak Celâleddin Hârizmşah halifenin bu isteğini kabul etmedi. İbn Nazîf el-Hamevî'nin verdiği bilgiye göre Celâleddin Hârizmşah, mevkiinin yükselmesi, nüfuz ve iktidarının kuvvetlenmesine basamak olarak gördüğü Ahlat'ın muhasarasını son derece önemsediği için kuşatmaya son vermediği gibi halifenin gönderdiği elçiye şehri almaktan geri durmayacağını ifade etmişti.[613]

Celâleddin Hârizmşah, son talebini kabul etmemekle birlikte Müstansır'ın elçisini çok güzel bir şekilde ağırlayıp izzet-i ikramda bulunmuş, gelen elçilerle birlikte elçisi Bedreddin Tutak b. İnanç'ı da Bağdat'a göndermiş, bu esnada kâtibi Nesevî'ye dîvân için bir yazı kaleme almasını emretmiş ve pek çok hususları dile getirdiği yazının sonunda, hilafet dîvânına giden elçisi Bedreddin Tutak b. İnanç'ın halife tarafından hususi merasimle kabul edilmesini ve diğer meliklerden gelen elçilere edilenden ziyade ikram edilmesini istiyordu. Ayrıca elçisi Bedreddin'i gönderirken halifenin veziri Müeyyedüddin el-Kummî'nin elini öpmesini ve ona hürmette kusur etmemesini öğütlemeyi ihmal etmiyordu.[614]

---

610 Nesevî, s. 118-119. Ayr. Bk. Şerif, s. 48-49.
611 Nesevî, s. 118-119; Aynî, IV, 241. Ayrıca bk. Aydın Tanerî, *Harzemşahlar*, Ankara 1993, s. 70.
612 Nesevî, s. 119; Aynî, IV, 241. Ayrıca bk. Şerif, s. 48-49.
613 İbn Nazîf el-Hamevî, *et-Târîhü'l-mansûrî*, s. 184-185. Ayrıca bk. Turan, s. 369.
614 Nesevî, s. 119; Aynî, IV, 241.

Celâleddin Hârizmşah'ın elçisi Bedreddin Tutak, Bağdat'a gelişinden birkaç gün sonra halifenin huzuruna götürülüşünü Kâtip Nesevî aracılığı ile şöyle aktarmaktadır: Halifenin elçisi Sadeddin, Bedreddin'e gelerek halifenin huzuruna çıkacağını, hazırlık yapmasını söyler. Böylece halifenin huzuruna çıkmak üzere Dicle nehri üzerinde hususi bir sandal ile yolculuk yaptıktan sonra halifenin ikamet ettiği yere gelirler. Büyük bir kapının önüne geldiklerinde halifenin elçisi, bu kapıdan içeriye giremeyeceğini, kapının arkasında bulunan bir hizmetçi tarafından yoluna devam edeceğini bildirir ve orada ayrılırlar. Kapı açılır ve bir hizmetçi eşliğinde başka bir kapıya kadar yürürler. Burada görevi sona eren uşak çekilir, kapı açılır. İçeride küçük bir kanepe üzerinde oturan, önünde Kur'an ve bir mum bulunan uşak onu güzel bir şekilde karşılar, çok geçmeden içeriye beyaz renkli ve güzel kıyafetli bir başka uşak girer. Elinden tutarak yüksek bir mevkiye sahip halifenin huzuruna çıkacağını, ona hürmette kusur etmemesini ve yere kapanarak tazimde bulunmasını söyler. Bedreddin Tutak dîvân teşrifatını bilmediği düşünüldüğü için öfkelenir, nerde nasıl davranması gerektiğini çok iyi bildiğini söyler. Ardından merdivenleri çıktıktan sonra siyah perdeyi görünce hemen uşağın işaretini beklemeden secdeye kapanır, alnı secdede olduğu halde yavaş yavaş ilerleyerek vezirin hizasına kadar gelir, başını kaldırdığında bir tahtın üzerinde oturmakta olan halifeyi karşısında bulur. Ona yönelip yere kapanır. Halife Müstansır, öncelikle Celâleddin Hârizmşah'ın halini hatırını sorar, güzel vaatlerde bulunur, ardından da ittifaknameyi imzalar, Bedreddin'e teslim eder. Bedreddin yeri öperek huzurdan ayrılır.[615]

Müstansır-Billâh, Celâleddin Hârizmşah'ın cevabını Bağdat'a ulaştıran heyetini çok güzel bir şekilde ağırlamış, çok kıymetli ve değerli hediyelerle geri göndermiştir. Heyet, Ahlat'a geri döndüğünde kuşatma devam ediyordu. Halifenin elçileri de Celâleddin'in bulunduğu Ahlat'a gelmişler, Ahlat'ın muhasarasının kaldırılıp kaldırılmayacağı merak ediliyordu. Ancak Celâleddin, gelen elçilere sadra şifa cevap vermemiştir.[616]

615 Nesevî, s. 119-120; Aynî, IV, 241-242.
616 Nesevî, s. 121; Cüveynî, III, 166; Aynî, IV, 243.

Bundan sonra Celâleddin'in sekiz ay süren kuşatmanın ardından 28 Cemâziyelevvel 627 (14 Nisan 1230)'de şehri ele geçirdiği[617] ve askerlerin şehri üç gün boyunca yağma ettiği söylenir.[618]

Şehrin düştüğünü haber alan Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, elçisi Kadı Eşref b. Fâdıl'ı durumdan haberdar etmesi için Halife Müstansır-Billâh'a gönderdi (627/1229).[619] Kendisi de Harran'dan, ikamet ettiği Rakka'ya geri döndü. Bu sırada Dımaşk'ta bulunan el-Melikü'l-Eşref durumu müzakere etmek amacıyla el-Melikü'l-Kâmil'in ikamet etmekte olduğu Rakka'ya gelmişti. Halifenin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî de Rakka'da idi. Bu sırada Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad, Celâleddin Hârizmşah'a göndermiş olduğu mektubun bir nüshasını, güvenlerini kazanıp kendi tarafına çekmek için Eyyûbî meliklerinden el-Melikü''l-Kâmil, el-Melikü'l-Eşref, el-Melikü'l-Hâfız ve halifenin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'nin hazır bulunduğu mecliste okumak üzere elçisi Kemaleddin Kâmyâr ile Rakka'ya göndermişti. Alâeddin, Celâleddin Hârizmşah'a yazdığı mektupta Eyyûbî ailesine övgülerde bulunuyor, Celâleddin'in son zamanlarda yanlış işler yaptığını bu yüzden de Eyyûbî ailesine yönelik beslediği muhabbeti dile getiriyor, sahip oldukları memleketleri, serveti, gücü hatırlatıyor, onlarla iyi geçinmeleri, düşmanlarını iyi tanımaları yönünde nasihatlerde bulunuyordu.[620]

Celâleddin Hârizmşah, Ahlat'ı ele geçirdikten sonra el-Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddin Süleyman Şah ile İmâmeddin Pehlivan b. Hazaresf hakkında halifeye vermiş olduğu sözden pişman olup bu iki meliki de kendisine bağlamayı düşündü. Ancak halifeye mi yoksa kendisine mi tabi olmak istediklerini öğrenip ona göre hareket

---

617 İbnü'l-Esîr, XII, 488; Ebû Şâme el-Makdisî, s. 159; Cüveynî, II, 146; İbn Vâsıl, *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 298; Yâfiî, IV, 64; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 437; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 277. Ayrıca bk. Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, IV, 921; Mehmet Ali Çakmak, "Moğol İstilası ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, IV, 914. Cüveynî, kuşatmanın on ay sürdüğünü kaydetmektedir (Bk. Cüveynî, II, 143).

618 Abdülkerim Özaydın, "Ahlatşahlar", *DGBİT*, VIII, 205.

619 İbn Nazîf el-Hamevî, *et-Târihü'l-mansûrî*, s. 195. Bu bilgi İbn Kesîr'in eserinde 628 yılı olayları arasında zikredilmektedir. Detaylı malumat verilmediği için yıl mı karıştırılmış yoksa farklı bir görevlendirme mi yapılmış tespit edilemedi (Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 186).

620 İbn Nazîf el-Hamevî, s. 195-199. Ayrıca bk. Hans L. Gottschalk, "İbn Nazîf el-Hamevî'nin Yassıçemen Savaşı (25-28 Ramazan 627/7-10 Ağustos 1230) Hakkında Raporu", *Eyyûbîler: Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat* (ed. Önder Kaya), İstanbul 2012, s. 293. Bu mektup Eyyûbî meliklerinin, Celâleddin Hârizmşah'a karşı Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın yanında yer almalarını ve Yassıçemen savaşında Celâleddin'i mağlup etmelerini sağlamıştır.

etmeye karar verdi. Durumu öğrenmek üzere saray kâtibi Nesevî'yi İsfehan'a gönderdi. 28 Ramazan 627'de (21 Ağustos 1230) İsfehan'a ulaşan Nesevî, her iki melikin de Celâleddin Hârizmşah'a bağlı olmayı tercih ettiklerini öğrendi.[621]

Diğer taraftan Celâleddin Hârizmşah, Ahlat'ı ele geçirdikten sonra pek çok kişiyi esir almış olup bu esirler arasında el-Melikü'l-Eşref'in kardeşleri Takiyyüddin Abbas ve Müciredddin Yakup da bulunuyordu. el-Melikü'l-Eşref, Celâleddin Hârizmşah ile esirlerin serbest bırakılmasına dair sulh yaptıktan sonra Celâleddin, kardeşlerden Takiyyüddin Abbas'ı zincirleyerek Halife Müstansır'a zafer nişanesi olmak üzere gönderdi. Ancak Müstansır-Billâh, Takiyyüddin Abbas'ı zincirlerinden kurtarıp izzet-i ikramda bulundu ve kardeşi el-Melikü'l-Eşref'in Bağdat'a onu almak üzere gönderdiği elçisi Kemâl İbnü'l-Muhâcir ile birlikte el-Melikü'l-Eşref'in yanına gönderdi.[622] Celâleddin Hârizmşah, Müciredddin Yakub'u ise Yassıçemen savaşının sonuna kadar yanında tutmuş, daha sonra Moğollar'ın saldırıları karşısında yardım istemesi için kardeşi el-Melikü'l-Eşref'e göndermişti.[623]

2. Yassıçemen Savaşı Öncesi Anadolu Selçukluları Eyyûbîler ve Halife Müstansır-Billâh'ın Celâleddin Hârizmşah'a Karşı Cephe Alması

Celâleddin Hârizmşah, Ahlat muhasarasının kaldırılmasına dair hilafet merkezinden gelen yoğun çaba ve istekleri reddetmesi ve ısrarla bu şehri ele geçirme gayreti içerisinde olması sebebiyle başta halife olmak üzere Eyyûbî melikleri ve Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın kendisine karşı cephe almasına ve aralarındaki ilişkilerin bozulmasına neden oldu.

Ahlat'ın Celâleddin Hârizmşah tarafından ele geçirilmesi, Celâleddin'i ikna etmek ve gerilen ilişkileri düzeltmek için hilafet makamından gönderilen elçiyi yakından ilgilendiriyordu. Ayrıca burasının onun toprağı olması sebebiyle doğrudan el-Melikü'l-Eşref'i, dolaylı olarak ise diğer Eyyûbî meliklerini ilgilendiriyordu. Anadolu Selçuklu Sultanı Alâleddin Keykubad'ı Celâleddin Hârizmşah'a karşı Eyyûbîlerle

621 Cüveynî, III, 166.

622 İbn Nazîf el-Hamevî, s. 200; Nesevî, s. 142; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 529; *Târîhu'z-zamân*, s. 275; İbnü'd-Devâdârî, VII, 301. Ayrıca bk. Burgu, s. 164.

623 İbn Nazîf el-Hamevî, s. 228; İbn Vâsıl, *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 299. Şehrin ele geçrilmesi ile ilgili ayrıca bk. Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, İstanbul 2000, s. 81-88.

birlikte hareket etmeye sevk eden sebep ise haksız bir endişe değildi. Zira Celâleddin Hârizmşah'ın muhasara edip müstahkem surlarını aylarca tahrip ettiği ve yağmaladığı bu şehir Anadolu Selçukluları'nın doğudaki en uç sınırıydı. Öyle ki Alâeddin Keykubad Moğol tehlikesine karşı doğu sınırında yer alan şehirlerinin kalelerini Moğollara karşı tahkim etmiş, ancak Ahlat'ın kalelerinin tahrip edilmesi Alâeddin'in işine gelmemişti. Bu sebeple de Celâleddin'e karşı birlik olma düşüncesi ilk olarak Alâeddin Keykubad'dan çıkmıştır.[624]

Bunun neticesinde Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın, elçisi Kemaleddin Kâmyar'ı Eyyûbîler'in Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil ile Cezîre Hâkimi el-Melikü'l-Eşref'e göndermek suretiyle Hârizmşah Celâleddin'e karşı birlikte hareket etmeyi teklif ettiği bilinmektedir.[625]

Alâeddin'in elçisi Kemaleddin Kâmyar Rakka'ya gelerek Eyyûbî meliklerinden Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, Cezîre Hâkimi el-Melikü'l-Eşref ve diğer Eyyûbî melikleri ile Halife Müstansır-Billâh'ın elçilerinden Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'nin de hazır bulunduğu bir mecliste onlara karşı dürüst davrandığını göstermek ve güvenlerini kazanmak adına Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin Hârizmşah'a gönderdiği mektubunu okumuştur. Alâeddin bu mektubunda Celâleddin'in son zamanlarda kötü işler yaptığını ve gücünün zayıfladığını, kendisinin de Eyyûbîlerle iş birliği içerisinde olduğunu, hatta Celâleddin'e onlarla dost olmasını tavsiye eden ve arkasındaki Moğol tehlikesine karşı uyaran bir mektup yazmıştır.[626] Hatta bundan sonraki süreçte halifenin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî, Eyyûbî melikleri ile el-Melikü'l-Kâmil arasında defalarca gidip gelmiş, onları Alâeddin Keykubad ile anlaşmaya razı etmeye çalışmıştır. Eyyûbîlerin büyüğü el-Melikü'l-Kâmil, bu anlaşma hususunda halifeye söz vermiş ve Müstansır'ın elçilerine hil'atler giydirerek Bağdat'a uğurlamıştır.[627]

Bundan sonra halifenin arabulucuğu sayesinde Selçluklu Sultanı Alâeddin Keykubad ile Eyyûbîler arasında gerçekleşen ittifak sonrası Celâleddin Hârizmşah'a

624 Bk. Kaya, s. 204.
625 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 660; İbn Bîbî, I, 388, Nesevî, s. 131.
626 İbnü'n-Nazîf el-Hamevî, s. 197-198.
627 İbnü'n-Nazîf el-Hamevî, s. 199.

karşı savaş hazırlıklarına girişildi. Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen'de tarafların karşılıklı mücadeleleri 28 Ramazan 630 (10 Ağustos 1230)'da Alâeddin Keykubad ve Eyyûbîler lehine sonuçlandı. Celâleddin Hârizmşah ise savaş sonrasında ordusunu kaybetti ve Ahlat'a gitti.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bilgiye göre Halife Müstansır, Yassıçemen'de yenik düşen ve Ahlat'a giden Celâleddin Hârizmşah'a Hâlî Ebû Muhammed Yûsuf Muhyiddin'i elçi olarak yanında bir mektupla gönderdi (629/1232). Elçi Celâleddin'in huzuruna girdiği zaman önünde Kur'an-ı Kerim açık olduğu halde bir taraftan Kur'an'ı okuduğunu bir taraftan da ağladığını gördü. Bunun üzerine elçi, Hârizmşah'a: "Sen Müslümanlara yapacağını yaptın, Dakûka'da yirmi bin Müslüman'ı öldürüp kadınları esir aldığın halde Kur'an okuyor ve ağlıyorsun" diyerek adeta sitemde bulundu. Bunun üzerine Hârizmşah bu büyük ordunun büyük işler başardığını, Müslümanlar ile Moğollar arasında bir set olduğunu, artık gücünü yitirmesiyle de o setin yıkıldığını söyledi.[628] Aslında Celâleddin Hârizmşah yaptığı hatayla birlikte isabetli bir söz söylüyordu. Nitekim dediği gibi de çıkmıştır. Görünürde kazanan bir taraf, kaybeden diğer taraftı belki, ama gerçekte kaybeden her iki taraf oldu.

[628] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, II, 670.

C. EYYÛBÎLERLE MÜNASEBETLER

1. Kudüs'ü Haçlılar'a Teslim Etmeyi Planlayan Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'in Kardeşlerine Karşı Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi

Celâleddin Hârizmşah'ın Ahlat'ı kuşatmak üzere harekete geçtiğini öğrenen Eyyûbîler'in Cezîre Hâkimi el-Melikü'l-Eşref, Dımaşk Hâkimi el-Melikü'l-Muazzam ile sulh yaparak Celâleddin'e karşı birlikte hareket etmek üzere anlaşmışlardı. Bu durumu Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'e bildirdikleri zaman Kâmil, bu hareketi kendi aleyhine olarak yorumlayıp Haçlılar'ı, kardeşi el-Melikü'l-Muazzam aleyhine kışkırtmaya başladı. Bu durum karşısında el-Melikü'l-Muazzam'ın Celâleddin ile ittifak kurmasından endişelenen el-Melikü'l-Kâmil, Haçlılar'ı bölgeye davet etmiş, bunun karşılığında Kudüs ve bazı kaleleri vaad etmişti. Bunu duyan el-Melikü'l-Muazzam onun adına hutbe okutmaktan vazgeçip Celâleddin'den yardım istemiş ve hutbeyi onun adına okutacağını vaat etmişti. Bunun üzerine el-Melikü'l-Kâmil ordusuyla Ramazan 624 (Eylül 1227)'te Bilbis'e gelmişti. Bu sırada el-Melikü'l-Muazzam'ın kendisine gönderdiği bir açık bir de gizli iki mektup ulaştı. Açık mektupta el-Melikü'l-Kâmil'e olan itaat ve bağlılığından bahseden el-Melikü'l-Muazzam, gizli mektubunda ordusunun gücünden bahsederek onu tehdit etmiş ve korkutmuştu.[629]

el-Melikü'l-Kâmil'in Haçlılar'ı davetinin ardından bir birlerine karşılıklı değerli hediyeler gönderdiler. 624/1227'de Haçlılar'ın elçisinin gelmesinden haberdar olan el-Melikü'l-Muazzam, Kudüs kalelerini tahrip etti. Bunun üzerine el-Melikü'l-Kâmil, Emir Şeyhü'ş-Şuyûh b. Hamaveyh'in oğulları Kemaleddin ve Muinüddin'i, Kadı Asker el-Mısrî'yi da yanlarına katarak Dımaşk Hâkimi el-Melikü'l-Muazzam'a gönderdi. Kemaleddin mektubu el-Melikü'l-Muazzam'a verdikten sonra Kadı Asker el-Mısrî geri dönecek, Kemaleddin ile kardeşi Muinüddin onun yazdığı mektubu Hıms Hâkimi Melik Mücahid'e verecek, ardından da Bağdat'a Halife Müstansır-Billâh

629 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 464; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 206-207; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 258-259.

gidecekler ve onu bu durumdan haberdar ederek kendisinden yardım isteyeceklerdi.[630] Rivayetin bu bilgi ile sınırlı olması yardımın gerçekleşip gerçekleşmediğine dair bilgi edinmemizi engellemektedir. Ancak rivayetten anlaşıldığı kadarıyla böyle bir durumda halifenin desteğinin arandığı ve son sözü söylemesinin beklendiği bilgisine ulaşmak mümkündür.

2. Melikü'l-Kâmil'in Kudüs'ü Haçlılar'a Teslim Etmesi ve Müstansır-Billâh'tan Destek Arayışları

Haçlı İmparatoru Friedrich[631] Kudüs'ü ele geçirmek üzere Akkâ'ya gelmiş, ancak bu sırada bir takım iç problemler sebebiyle Haçlı ordusunun desteğini alamamış, bu yüzden Müslümanların karşısına güçlü bir ordu çıkaramadığı için de diplomasi yoluna başvurarak Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil ile Kudüs'ün Haçlılara teslimi konusunda görüşmeler yapmıştı. Başta Kudüs'ü teslim etmeyi kabul eden el-Melikü'l-Kâmil, sonradan Kudüs'ü verip vermemede tereddüte düştü. İmparator Friedrich'e: "Çevremdekilerin düşüncelerini hesaba katmalıyım. Eğer Kudüs'ü sana verirsem Halife benim davranışımı kınar. Ayrıca tahtımı tehlikeye atacak bir dinî ayaklanma olabilir" dediği rivayet olunur.[632] Diğer taraftan diğer Eyyûbî hükümdarlarının Celâleddin Hârizmşâh ve Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad ile el-Melikü'l-Kâmil'e karşı anlaşmaları sebebiyle onlara gözdağı vermek maksadıyla bu duruma olumlu bakmıştır.[633]

---

630 İbn Nazîf el-Hamevî, *et-Târîhü'l-Mansûrî*, s. 147; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 260-261. Ayrıca bk. Kaya, s. 177-178; Mustafa Kılıç, "Alim ve Devlet Adamı Olarak Eyyûbi Meliki: el-Melikü'l-Muazzam", *CÜİFD*, c. X, sy. II, 353-354.

631 Friedrich II: Sicilya'nın Palermo kentindeki Norman sarayında eğitilmiştir. Olağanüstü bir kişiliğe sahip olan Friedrich, Arap kültürünü sever, İslamiyet'e karşı büyük bir sempati beslerdi (Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, V, 142). V. Haçlı Seferi'ne katılmayarak seferin başarısız olmasına neden olduğu için 624/1227 yılında Papa tarafından aforoz edildi. Ertesi yıl VI. Haçlı Seferi öncesinde Filistin'e giderek kardeşlerinin kendisine karşı birleşmeleri sebebiyle zor durumda olan el-Melikü'l-Kâmil'i Avrupalılarla barış yapmak için ağır bir bedel ödemeye mecbur etmiş, diplomatik manevralarla Kudüs, Nasıra ve Beytülahm ile Kudüs ve Akka arasında kalan toprakları kan dökmeden ele geçirmiştir (Bk. Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç: Moğollar*, (trc. Füsun Doruker), İstanbul 1996, s. 71; Bernard Lewis, "Mısır ve Suriye", *İTKM*, I, 216).

632 Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 200.

633 Ahmed eş-Şâmî, *Salâhüddîn ve's-Salîbiyyûn: Târîhu devleti'l-Eyyûbiyye*, Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1991, s. 223; Hamdi Abdülmün'im Muhammed Hüseyin, *Dirâsâtü fî târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-memâlîk*, İskenderiye: Dârü'l-Mârifeti'l-Câmiiyye, 1996, s. 119; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 370.

İmparator Friedrich'in ısrarlı gayretleri sonunda 22 Rebîülevvel 626 (18 Şubat 1229)'da taraflar arasında yapılan anlaşma gereğince Beytü'l-Makdis, tahrip olan yerleri bakım yapılmak ve surları yenilenmek şartıyla İmparator Friedrich'e teslim edilecek, Akkâ, Yafa, Kudüs, Beytülahm, Nâsıra şehirleri, Celîle bölgesi ve Sayda etrafında Müslümanların elindeki topraklar Haçlılara verilecek, Kudüs'te Kubbetü's-sahrâ ve Mescid-i Aksâ ile Harem-i Şerif Müslümanların elinde kalacak, Haçlılar ziyaret için bu şehirlere girebileceklerdi. el-Melikü'l-Kâmil yanındaki esirlerden Serah'ı serbest bırakacak, Friedrich, Haçlılar dahi olsa el-Melikü'l-Kâmil'in düşmanlarına karşı yapmış oldukları anlaşmaya sadık kalacak ve anlaşma on yıl geçerli olacaktı. Böylece Kudüs, Haçlılar'ın eline geçmiş oldu.[634]

Haçlı İmparatoru ve el-Melikü'l-Kâmil arasında gerçekleşen bu garip anlaşmadan sonra Kudüs'te Müslümanların çıkarılıp şehrin Haçlılara teslim edilmesi yönünde duyurular yapılmaya başlanınca halk, bu durum karşısında hüzne boğuldu.[635]

İmparator Friedrich Kudüs'ü teslim aldıktan kısa bir süre sonra şehri terk edip Akkâ'ya gitmiş (25 Rebîülâhir 626/23 Mart 1229), oradan da deniz yoluyla Avrupa'ya geri dönmüştü (1 Mayıs 1229/5 Cemâziyelâhir 626).[636] el-Melikü'l-Kâmil, Haçlıların Kudüs'ü ele geçirmesinden dolayı huzursuz olan halkı teskin etmek ve zihinlerini rahatlatmak maksadıyla kâtibi Cemâleddin İbnü'l-Cevzî'yi doğudaki köylere, kasabalara ve Bağdat'a Halife Müstansır-Billâh'a yollayarak Haçlı İmparatoru'nun şehirden ayrılışını haber verdi.[637]

Bu sırada Erbil Hâkimi Kökböri, el-Melikü'l-Kâmil'e elçi göndererek Beyt-i Makdis'in Haçlılar'a teslim edilmesinden kaynaklanan hüznü ve bundan dolayı özrünü ifade etmek üzere halifeye elçi göndermesi konusunda istişarede bulundu. el-Melikü'l-Kâmil ise: "Biz ve babalarımız Beyt-i Makdis'in köleleriyiz. Riyakârlık ve gösteriş

---

634 İbnü'd-Devâdârî, VII, 292; İbn Sebât el-Garbî, *Târîhu İbn Sebât*, I, 295; Aynî, IV, 205. Ayr. Bk. Ahmed eş-Şâmî, *Salâhüddîn ve Salîbiyyûn*, s. 223; Hüseyin, s. 119; Seyyid Emîr Ali, s. 332; Sercânî, s. 81-82; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi: Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri* (trc. Fikret Işıltan), I-III, Ankara 1987, III, 163-164.

635 İbnü'd-Devâdârî, VII, 292; Aynî, IV, 205. Ayrıca bk. Hüseyin, s. 119-120; Fâyed Hammâd Muhammed Âşûr, *el-Cihâdü'l-İslâmî zidde's-salîbiyyîn fî asri'l-Eyyûbî*, Kahire: Dârü'l-İ'tisâm, 1983, s. 333-334.

636 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 27. Ayr. Bk. Hüseyin, s. 120; Runciman, III, 167; Muammer Gül, "Ön Asya'da Bir Türk Devleti: Eyyûbîler (1175-1250)", *Türkler*, V, 81.

637 İbn Nazîf el-Hamevî, s. 179; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 271.

yapmamakla tanınmış hâdimleriyiz." diyerek cevap vermiş, ancak bir süre sonra elçisi Fahruddin b. Şeyhuşşuyûh'u hazırlayıp halifeye göndermişti.[638]

3. Âmid'in Eyyûbîler Tarafından Ele Geçirilmesi ve Müstansır-Billâh'ın Arabuluculuğu

Moğollar, Hârizmşahlar'ın yıkılmasından sonra bölgede kendilerine mani olacak bir engel kalmadığı için Doğu Anadolu ve Cezire bölgelerine zaman zaman akınlar düzenliyor, bu durum Eyyûbî hükümdarlarından Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'i rahatsız ediyordu. Zira Moğollar'ın zaman zaman akınlarda bulunup tahrip ettiği Cezire bölgesi el-Melikü'l-Kâmil'e aitti. Bunun üzerine el-Melikü'l-Kâmil 629/1231 yılında Moğollar'a gözdağı vermek üzere Mısır ordusu ile Cezîre'ye yöneldi.[639] Harran'a geldiği zaman Franklar, Gürcüler, Hindistan hükümdarı, Fars Hâkimi Sa'd, Abbâsî halifesi ve Gırnata hükümdarlarının elçileri gelerek Moğollar'a karşı bir şeyler yapılması gerektiği üzerinde duruyorlardı.[640]

Diğer taraftan el-Melikü'l-Kâmil Âmid'i ele geçirmeyi planlıyor, böylece Moğollar'ı bahane ederek hareketini meşru göstermek istiyordu. Bu sebeple el-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'l-Eşref ile birlik olup diğer kardeşleri el-Melikü'l-Muzaffer Şihâbeddin Gazi'nin de katılımıyla Zilhicce 629 (Ekim 1232)'da onun bu hareketinden habersiz olan hükümdar el-Melikü'l-Mevdûd'un şehri Âmid önlerine sokuldu.[641]

Âmid'in, Mısır-Cezîre ve Dımaşk Hâkimleri el-Melikü'l-Kâmil ve el-Melikü'l-Eşref tarafından muhasara edildiğini haber alan Halife Müstansır-Billâh, elçisi İbnü'l-Cevzî'yi el-Melikü'l-Kâmil'e yollayarak muhasaradan vazgeçmesini istemiş, ancak bu teşebbüsünde başarılı olamamıştır.[642] el-Melikü'l-Eşref bununla yetinmeyip bir müddet

---

638 İbn Nazîf el-Hamevî, s. 183.

639 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 673; İbn Vâsıl, *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 300-301; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 50. Ayrıca bk. Kaya, s. 226-228; Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Devleti Eyyûbî Münasebetleri", *Türkler*, V, 91.

640 Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 366.

641 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 673; İbn Vâsıl, *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 300-301; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 50; Yâfiî, IV, 69. Ayr. Bk. Kaya, s. 226-228; Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Devleti Eyyûbî Münasebetleri", *Türkler*, V, 91; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 366.

642 İbn Nazîf el-Hamevî, *et-Târîhü'l-Mansûrî*, s. 236-237.

sonra Hısn-ı Keyfâ kalesini de teslim almıştır.[643] Böylece Âmid ve Hısn-ı Keyfâ kalelerinin Eyyûbîler tarafından ele geçirilmesinden sonra Anadolu topraklarından ziyade Suriye topraklarına önem veren el-Melikü'l-Eşref'in Dımaşk'a dönmesiyle bu topraklar savunmasız kalmış, bu durum Moğollar'ın, Anadolu içlerine rahatça sokulmasına zemin hazırlamıştır.[644]

4. Müstansır-Billâh'ın el-Melikü'l-Kâmil'e Taklid Göndermesi

Zehebî'de geçen bir rivayete göre el-Melikü'l-Kâmil'in saltanatının Halife Müstansır tarafından tanındığı anlamına gelen bir taklid gönderilmiştir. Zilkâde 630 (Eylül 1233)'da gönderildiği anlaşılan taklidin hangi sebebe binaen gönderildiği belirtilmemektedir. O sırada el-Melikü'l-Kâmil'in, Âmid ve Hısnıkeyfâ'yı Artuklular'ın elinden almakla meşgul olduğu bilinmektedir. Bir önceki başlıkta da bahsi geçtiği üzere halifenin elçisi İbnü'l-Cevzî'yi el-Melikü'l-Kâmil'e Âmid'in muhasarasından vazgeçmesini istemek üzere gönderdiği söylenmişti. Buradan hareketle halifenin bu taklidi göndermedeki maksadının Kâmil'in Âmid'in muhsarasını kaldırmasını sağlama maksadıyla olduğu söylenebilir.

Zehebî'nin rivayetinde anlatıldığına göre el-Melikü'l-Kâmil, elçisi Kadı Eşref Bahâeddin Ahmed'i Bağdat'a göndermiş, Halife Bahâeddin Ahmed ile elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yi yanlarında halifenin Kâmil'in saltanatını tanıdığını ifade eden saltanat taklidi ile birlikte Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'e geri göndermişti.[645] Taklid, Nâibü'l-vezir Ebü'l-Ezher İbnü'n-Nâkıd'ın inşası ve Nâsır Reşîd'in hattıyla yazılmıştır. Üstünde de nâibü'l-vezirin hattıyla: "Mukaddes görüşleri için Allah onu taçlandırmada saygınlığını, büyüklüğünü ve şerefini artırsın." İfadeleri yer alır.[646]

Besmelenin altında Müstansır-Billâh'ın hattıyla "kultü" ifadesinin üstünde: "Allahü'l-kâdir" ibaresi vardır. Yazının baş tarafında halifeyi tazimde aşırılık ifade eden bir hutbe olup iki yüz satırdan oluşmaktadır. Bu bölümde "ona şunu emrediyor", "şunu emretti" gibi ifadeler yer almakla birlikte Kâmil'e takvalı olmayı, kitaba ve sünnete

643 İbnü'l-Amîd, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 18; İbn Nazîf el-Hamevî, s. 247-248.
644 İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-alâiyye*, I, 420. Ayr. Bk. Turan, s. 375.
645 Makrizî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 287.
646 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 40; *el-Muhtâr*, 146.

sarılmayı öğütlüyor; ilim ve cihadın faziletini anlatıyor; vali ve kadıların işlerini iyi yapmaları noktasında dikkatli olmaya çağırıyordu. Taklidin baş tarafında: "Allah Teâlâ Nasîrüddîn Muhammed b. Seyfeddin Ebî Bekr b. Eyyûb'u (el-Melikü'l-Kâmil) itaate ve layık bir hizmete üstün kıldığı zaman" ifadeleri yer alıyor, ardından şöyle devam ediyordu: "Halife onu yüksek, saygın bir mülkle şereflendirince el-Melikü'l-Kâmil mücâhid, murabıt, İslam'ın rüknü, insanların cemali, devletin celali, milletin fazlı, ümmetin izzeti, hilafetin senedi, sultan ve meliklerin tacı, kâfir ve müşrikleri ezen, emirül müminininin yardımcısı Alpgâzî b. Muhammed b. Ebî Bekr'i kendisinin ve seleflerinin geçen hizmetlerine mukabil olarak onu bu görevle taçlandırdı."[647]

5. el-Melikü'n-Nâsır'ın Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi

Eyyûbîler'in Dımaşk Hâkimi el-Melikü'l-Muazzam b. Âdil'in[648] Zilkade ayının sonu 624 (Kasım 1227)^de Cuma günü vefat etmesi[649] üzerine yerine oğlu el-Melikü'n-Nâsır Dâvud geçti.[650] el-Melikü'l-Muazzam'ın vefatıyla Dımaşk'ta otorite boşluğunun oluşması Eyyûbî atabeyleri arasındaki güç dengesinin bozulmasına neden oldu.

Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil ve Cezîre Hâkimi el-Melikü'l-Eşref, Dımaşk gibi önemli bir şehri genç ve tecrübesiz yeğenlerinin elinden almak üzere anlaşarak harekete geçtiler. el-Melikü'l-Kâmil öteden beri Eyyûbîleri tek çatı altında toplamayı planlıyor, diğer taraftan el-Melikü'n-Nâsır Dâvud'un Dımaşk halkına zulmetmesi, mallarını gaspetmesi, eğlence ve şaraba düşkünlüğü, devlet işleriyle ilgilenmemesi el-Melikü'l-Kâmil'in Dımaşk'ı ele geçirmek üzere harekete geçmesine neden olmuştu.[651]

---

647 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 40; *el-Muhtâr*, 146-147.

648 "el-Melikü'l-Muazzam b. Âdil, Salâhaddin Eyyûbî'nin kardeşi I. el-Melikü'l-Âdil'in oğlu olup 1218-1227 yılları arasında Dımaşk'ta hüküm sürmüştür" (Bk. Cengiz Tomar, "el-Melikü'l-Muazzam", *DİA*, XXIX, 71-73.

649 İbnü'l-Esîr, XII, 471; İbn Nazîf el-Hamevî, s. 119; İbnü'l-Adîm, III, 201; İbnü'l-Amîd, s. 14; İbn Vâsıl, *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 292; Rükneddin Baybars el-Mansûrî el-Hatâî ed-Devâdâr (ö. 725/1311), *Muhtârü'l-ahbâr: târîhü'd-devleti'l-Eyyûbî ve devletü'l-memâlîki'l-bahrî* (thk. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1993, s. 7; İbnü'l-Verdî, II, 220; Yâfiî, IV, 57..

650 İbnü'l-Esîr, XII, 472; İbnü'l-Amîd, s. 15; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 224; *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 293. Ayrıca bk. Ahmed Muhammed Evtânî, *Dımaşk fi'l-asri'l-Eyyûbî: dirâse siyâsiye iktisâdiye ictimâiyye sekâfiyye (570-658/1174-1260)*, Dımaşk: et-Tekvin, 2007, s. 125.

651 İbnü'l-Amîd, s. 15; Aynî, IV, 194.

el-Melikü'l-Kâmil, Dımaşk'a hareket etme konusunda acele etmeyip Kudüs'e oradan da Nablus'a geçti. Ardından Dımaşk üzerine harekete geçmek için hazırlıklara girişti.[652]

el-Melikü'n-Nâsır, amcası Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'in Dımaşk'a gelmek istemesinden endişe ediyordu. Bu yüzden diğer amcası Cezîre Hâkimi el-Melikü'l-Eşref'e haber göndererek ondan yardım talep etti ve Dımaşk'a gelmesini istedi.[653] Bunun üzerine el-Melikü'l-Eşref abisinden önce davranarak 3 Ramazan 625 (6 Ağustos 1228)'de Dımaşk'a geldi, el-Melikü'n-Nâsır tarafından karşılandı ve en güzel şekilde ağırlandı.[654] el-Melikü'l-Eşref, yeğenine Dımaşk ve Dımaşk'a bağlı yerleri el-Melikü'l-Kâmil'e karşı korumada yardımcı olacağına dair söz vermişti.[655] Ancak onun asıl niyeti, abisi el-Melikü'l-Kâmil gibi Dımaşk'ta öteden beri söz sahibi olmaktı.[656]

Emellerine tek başlarına ulaşamayacaklarını anlayan el-Melikü'l-Kâmil ile el-Melikü'l-Eşref, yeğenleri el-Melikü'n-Nâsır'a karşı anlaşma yaptılar. el-Melikü'l-Eşref Dımaşk'a karşılık olarak Cezîre'deki Harran, Urfa, Rakka, Suruç, Re'su'l-Ayn, Cebeleyn ve Müvezzer'den anlaşma gereği el-Melikü'l-Kâmil adına vazgeçti.[657] Böylece el-Melikü'n-Nâsır aleyhine olarak gizlice kendi aralarında anlaşan kardeşler harekete geçtiler.

Öncelikli olarak şehir halkının hemen teslim olmasını hedefleyerek su kanallarını ele geçirmeyi planladılar. Su kanallarının el-Melikü'l-Kâmil ve el-Melikü'l-Eşref tarafından ele geçirilmesinden sonra şehir halkı kuraklık ve bir müddet sonra da açlık sebebiyle zor duruma düştü. Şehrin kuşatılmasının uzaması ve buna bağlı olarak halkın zor duruma düşmesi, askerin baskı ve şehri tahribinin artmasından dolayı el-

652 İbnü'l-Esîr, XII, 479; İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-zemân*, s. 273; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb,* IV, 228; İbn Kesîr, XVII, 171; Aynî, IV, 209. Ayrıca bk. Kaya, s. 179-180.

653 İbnü'l-Esîr, XII, 480; İbn Nazîf, s. 161; İbnü'l-Amîd, s. 15; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb,* IV, 228; *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 293; Aynî, IV, 194.

654 İbnü'l-Esîr, XII, 480; İbn Nazîf el-Hamevî, s. 162; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb,* IV, 228.

655 İbnü'l-Esîr, XII, 480; İbn Kesîr, XVII, 172.

656 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb,* IV, 229.

657 İbnü'l-Esîr, XII, 484; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Târihi,* II, 525; *Târîhu'z-zamân*, s. 274; Ebû Şâme el-Makdisî, s. 156; İbnü'l-Amîd, s. 16; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb,* IV, 231, 257-258; *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, I, 294; İbnü'l-Verdî, II, 223; Yâfiî, IV, 59; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 436; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 274; Aynî, IV, 193. Ayrıca bk. Hamdi, s. 117; Âşûr, s. 327; Ahmet Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyûbîler Tarihi*, İstanbul 2008, s. 99-100; Evtânî, s. 128; M. Serdar Bekâr, "el-Melikü'l-Kâmil", XXIX, *DİA*, 69.

Melikü'n-Nâsır amcalarına boyun eğmek zorunda kaldı (Recep 626/Mayıs-Haziran 1229).[658]

el-Melikü'l-Kâmil şehri bizzat teslim alınca yeğeni el-Melikü'n-Nâsır'ı Kerek, Aclun, Salt, Nablus, Kudüs ve Halil şehirleriyle avutmuş, daha sonra da Dımaşk'ı anlaşma gereği el-Melikü'l-Eşref'e teslim etmiştir.[659] Şaban 626'da (Haziran-Temmuz 1228) Dımaşk'tan ayrılan el-Melikü'n-Nâsır, askerlerinden bir grupla birlikte Kerek'e gitmiş ve hâkimiyetini orada sürdürmüştür.[660]

Aradan uzun zaman geçmesinin ardından Kerek'teki hâkimiyetini kuvvetlendiren el-Melikü'n-Nâsır, Dımaşk'ı elinden almaları sebebiyle amcaları el-Melikü'l-Kâmil ve el-Melikü'l-Eşref'i halifeye şikayet etmek ve durumu anlatmak üzere Bağdat'a doğru hareket etti (Muharrem 633/Eylül-Ekim 1235).[661] el-Melikü'n-Nâsır'ın Bağdat'a gelişi ile ilgili olarak Eyyûbîler açısından birinci elden kaynak niteliğinde olan İbn Vâsıl şöyle söylemektedir: el-Melikü'n-Nâsır, amcası el-Melikü'l-Kâmil'in kendisine karşı davranışının değişmesi, ondan uzak durması ve kızıyla boşanmaya zorlamasından amcasının Kerek ve elindeki diğer beldeleri kendisinden alma arzusu içinde olduğunu anlamış ve halifeden bu gerekçeyle kendisine yardım etmesini istemek üzere Bağdat'a gelmiştir.[662]

Yanında Fahrü'l-kudât Nasruddin b. Bezâka, Şeyh Şemseddin ve memlüklerinden özel bir birlik de vardı.[663] Hilletü's-Seyfiyye'den geçerken Emir

---

658 İbnü'l-Esîr, XII, 484; Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 657; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 256; *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 296. Ayrıca bk. Hüseyin, s. 121.

659 Sıbt b. el-Cevzî, II, 657; İbn Ebî 'Uzeybe, s. 331. Bu şehirler Kerek, Salt, Nablus, Belkâ, Bilâd-ı Kudüs ve Ağvar olarak da zikredilir (Bk. İbnü'l-Âdîm, s. 138; İbnü'l-Amîd, s. 16; İbnü'l-Verdî, II, 223; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 436; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 274; Aynî, IV, 209). el-Melikü'l-Kâmil, yeğeni el-Melikü'n-Nâsır'a önce Kerek, Şevbek ve civar nahiyeler ile Salt, Belkâ, Ağvar, Nablus, Kudüs nahiyelerini vermiş, daha sonra Şevbek, Halîl, Gazze, Taberiyye, Askalan, Remle şehirlerini kendisine bırakmıştır (İbnVâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 256-257).

660 Ebû Şâme el-Makdisî, s. 155; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 75; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 274. Ayrıca bk. Evtânî, s. 128.

661 İbnü'l-'İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 535; *Târîhu'z-zamân*, s. 282; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 100; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 75; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 258-259; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 11; İbnü'l-Verdî, II, 239; Kalkaşandî, II, 79; İbn Ebî 'Uzeybe, s. 331. Ayrıca bk. Sâmî es-Sakkâr, *İmâretü Erbil fi'l-asri'l-Abbâsî ve Müerrihuhâ İbnü'l-Müstevfî*, Riyad: Dârü'ş-Şevvâf, 1992, s. 63; Cengiz Tomar, "el-Melikü'n-Nâsır", XXIX, *DİA*, 76-77.

662 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 87; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 291. Ayrıca bk. Garîbî, s. 160; Bedir, s. 70.

663 İbn Vâsıl, *Müferrecü'l-kürûb*, V, 100.

Şerâfeddin Ali b. Cemaleddin Kaştemür tarafından konukseverlikle karşılandı. Burada kendisine ve yanındakilere kalacak yer temin edilip şerefine büyük bir davet verildi.[664] el-Melikü'n-Nâsır'ın bir süre sonra oradan ayrılarak Bağdat'a doğru yola çıktığını haber alan devletin ileri gelenlerinden nakip Kutbeddin İbnü'l-Aksâsî, halifenin iki hâdimi, tüm hacip ve dâîler tarafından şehir dışında karşılandı. Dârü'l-vizarette nâibü'l-vezir Nasîruddîn en-Nâkıd tarafından karşılanan Nâsır'a büyük hürmet ve tazimde bulunulduktan sonra çeşitli hediyeler takdim edildi.[665]

el-Melikü'n-Nâsır, karşılama merasimi ve hediye takdiminden sonra amcaları el-Melikü'l-Kâmil ve el-Melikü'l-Eşref'in Dımaşk'ı elinden almalarından dolayı maruz kaldığı durumu halifeye arz etti. Halife Müstansır-Billâh, el-Melikü'n-Nâsır'a durumun düzeleceğini vaat ederek elçisi Sadeddin Hasan b. Ali'yi el-Melikü'l-Kâmil ile el-Melikü'l-Eşref'e aralarının düzeltilmesini isteyen bir mektupla gönderdi. 3 Ramazan (11 Mayıs 1236)'da yola çıkan Sadeddin'in sekiz ay sonra Bağdat'a döndüğü söylenir.[666]

el-Melikü'n-Nâsır, Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında halifenin, tıpkı Erbil sahibi Kökböri'ye yaptığı gibi kendisini huzuruna davet etmesi,[667] elini öptürmesi ve yüzünü göstermesini, hatta Kökböri'ye yapılan ihtiramların Benî Eyyûb ailesinden birine de yapılmasını arzu ediyordu. Zira halifenin bu ilgi ve ihtiramı büyük bir şeref ve onur sayılıyordu.[668] Ancak Halife Müstansır, Nâsır'ın bu isteğine icabet etmedi. Bunun sebebi, halifenin el-Melikü'n-Nâsır sebebiyle el-Melikü'l-Kâmil'in öfkesini celbetmek

---

664 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 74; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 12; *el-Muhtâr*, s. 161.

665 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 75. Ayrıca bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 62.

666 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 75; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 12. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb* adlı eserinde bu durumu şöyle ifade etmiştir: Halife, el-Melikü'n-Nâsır'ın Bağdat'a gelmesi sebebiyle kendisine kıymetli hediyeler takdim etmiş, ardından ileri gelenlerinden birini elçi olarak yanına vermiş, el-Melikü'n-Nâsır için şefaat ve devletinin bekasını dileyerek el-Melikü'l-Kâmil'e göndermişti. Şevval 633'te el-Melikü'n-Nâsır, halifenin elçisiyle birlikte Dımaşk'taki kardeşi el-Melikü'l-Eşref'in yanında bulunan el-Melikü'l-Kâmil'e geldiği zaman el-Melikü'l-Kâmil ve el-Melikü'l-Eşref ikisini karşılamaya çıkmışlardı. el-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'n-Nâsır'a büyük ilgi göstermiş ve halifenin kendisi hakkındaki şefaatini kabul etmişti. Daha sonra el-Melikü'n-Nâsır, Kerek'e dönmüş, onunla birlikte halifenin elçisi de ona hil'at giydirmek için Kerek'e gitmişti. Halifenin hil'atini giyen el-Melikü'n-Nâsır, halifenin elçisine kıymetli hediyeler takdim ederek Bağdat'a göndermiş, kendisi de halifeye intisab ederek beldesinde güven içinde yaşamıştır (bk. V, 111-113).

667 İbnü'l-Verdî, II, 239; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 298; İbn Ebî 'Uzeybe, s. 331.

668 Sâmî es-Sakkâr, *İmâretü Erbil*, s. 62-63.

istemeyişiydi.[669] Bu duruma hayli üzülen el-Melikü'n-Nâsır bir kaside yazarak halifeye takdim etti. Son derece dokunaklı bir şekilde yazdığı bu kasidesinde, geliş sebebini, amcaları el-Melikü'l-Kâmil ile el-Melikü'l-Eşref'in kendisine kurdukları tuzağı ve çaresizliğini anlatıyor, Kökböri'ye yapılan ihtirama kendisinin daha layık olduğu halde yapılmadığını imalı bir ifade ile dile getiriyor, ayrıca halifeyi övmeyi de ihmal etmiyordu.[670]

Halife bu kasideyi duyunca çok memnun kaldı. Bundan sonra olanları el-Melikü'n-Nâsır şöyle aktarmaktadır: "Gece yarısı halife beni çağırttı. Bâbü's-Sır'dan perdeyle çevrili eyvana girdim. Huzuruna varınca yeri öptüm. Bana oturmamı emretti, ben de oturdum. Perdenin arkasından konuşmaya başladı. Sonra hizmetçilerine emretti de perdeyi kaldırdılar. Ayağa kalktım, ikinci kez yeri öptüm. Yanına yaklaştım ve elini öptüm. Bana oturmamı emretti, ben de huzurunda oturdum. Gecenin sonuna doğru çeşitli ilimlerden bahsettik ve şiirler okuduk. Gecenin sonunda yanından ayrıldım ve kaldığım yere döndüm."[671]

Kerek Hâkimi el-Melikü'n-Nâsır, Bağdat'ta bulunduğu süre içinde Dicle kenarına inşa edilen Mustansıriyye Medresesi'ni görmeyi arzu etmiş, bunun üzerine halife bir davet verilmesini ve medresenin fakihlerinin de çağrılmasını emretmişti. Devletin ileri gelenlerinin de katıldığı bu toplantı, kurrâların Kur'an tilavetiyle başlayıp hatimlerle devam etmiş, bir taraftan kasideler okunmuş, diğer taraftan envai çeşit yemek ve içeceklerle yenilmiş ve içilmişti.[672]

Halife, el-Melikü'n-Nâsır'ı uğurlarken çok değerli eşyalar hediye etti. Hatta yanında bulunan arkadaşları ve memlüklerine de hediyeler vermeyi ihmal etmedi.[673] İbn Vâsıl eserinde el-Melikü'n-Nâsır'ın Dımaşk'a gitmesi, oradan da Kerek'e dönmesi ile ilgili detaylı bilgi sunmaktadır. Şöyle ki halife, el-Melikü'n-Nâsır'a hediyeler takdim

669 Müstansır'ın el-Melikü'l-Kâmil'in hatırı için bunu yapmadığı da söylenir (İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 300).

670 Müelliflerin bir kısmı şiirin sadece ilgili kısmına yer vermiştir. Şiir için bk. Ek 2: Şiir I, s. 243 (Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 259; İbnü'l-Verdî, II, 239-240; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 299; Kalkaşandî, II, 79). İbn Vâsıl ise şiirin tamamına yer vermiştir bakınız Ek 2: Şiir II, s. 244-247 (*Müferricü'l-kürûb*, V, 102-106. Ayrıca bk. İbn Ebî 'Uzeybe, s. 331-334).

671 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 107; İbn Ebî 'Uzeybe, s. 334.

672 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 107-108; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 75-76.

673 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 110; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 76; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 12; İbn Ebî 'Uzeybe, s. 334.

ettikten sonra yanına aralarında aracılık edecek bir elçisini de gönderdi. Şevval 633 (Haziran-Temmuz 1236)'de Dımaşk'a halifenin elçisi ile birlikte gelen el-Melikü'n-Nâsır, el-Melikü'l-Kâmil ve el-Melikü'l-Eşref tarafından karşılandı. el-Melikü'l-Kâmil, halifenin arabuluculuğunu kabul etti ve onu güzel bir şekilde ağırladı. Nâsır'ın yanında halifenin rengi olan siyah alametler vardı. Hepsinin siyah olması halifeye bağlılığın işaretiydi. Halife, Nâsır'a "Muhacir dost" lakabını vermişti. Hatta bu sebeple el-Melikü'n-Nâsır beldesindeki hatiplere dua ettiklerinde halifenin verdiği lakabı da zikretmelerini emrettiği söylenir. el-Melikü'n-Nâsır Dımaşk'tan ayrılıp da Kerek'e doğru yola çıktığı zaman halifenin elçisi de onunla birlikte ona hil'at giydirmek üzere bulunuyordu. Kerek'e ulaştıkları zaman Kerek'in batısında bir vadide çadır kurulmuş, kendisine hil'at giydirilmişti. Üzerinde halifenin hil'ati olduğu halde halkın yanına çıkmış, halk buna çok sevinmişti. Nâsır kendisine hil'at giydiren elçiye çok değerli hediyeler takdim ederek Bağdat'a uğurladı. Bundan sonra el-Melikü'n-Nâsır Kerek'te halifeye intisap etmiş olarak güven içerisinde ve amcaları el-Melikü'l-Kâmil ve el-Melikü'l-Eşref ile araları düzelmiş bir şekilde yaşamıştır.[674]

6. el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'in Dımaşk'ı Ele Geçirmesi ve Müstansır-Billâh'ın Arabuluculuğu

el-Melikü'l-Eşref'in 4 Muharrem 635 (27 Ağustos 1237)'de vefat etmesi[675] üzerine Dımaşk yönetimi vasiyeti gereği kardeşi el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'e verilmişti. Fakat Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, Dımaşk'ın yönetimini el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'e bırakmak istememiş, bu sebeple Dımaşk yönetimini ele geçirmek üzere askeriyle Mısır'dan hareket etmiş, şehri kuşatma altına almıştı. el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin, kuşatmanın uzaması üzerine Dımaşk'ı Busrâ ve Sevad'a ilaveten Ba'lebek ve Bekâ' karşılığında vermeyi kabul etmişti. Böylece el-Melikü'l-Kâmil şehri ele geçirmiş oldu (9 Cemâziyelevvel 635/28 Aralık 1237).[676]

---

674 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 111-113; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 76; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 260; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 12; İbn Ebî 'Uzeybe, s. 334-335.

675 İbnü'l-Amîd, s. 21; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 138; *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 306; İbnü'd-Devâdârî, VII, 323; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 91.

676 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 151-152; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 263; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 305; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 95-96. İbn Fazlullah el-Ömerî ve Ebü'l-Fidâ, 11 Cemâziyelevvel 635 (30 Aralık 1237) tarihini vermektedirler (Bk. a.g.e).

Müstansır-Billâh aralarındaki bu anlaşmayı karara bağlamak üzere elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yi gönderdi. İbnü'l-Cevzî Dımaşk'a ulaştığında anlaşmayı karara bağladı ve taraflar arasında her hangi bir ihtilaf kalmadı.[677]

7. Müstansır-Billâh'ın Eyyûbî Meliklerinin Arasını Bulması

el-Melikü'l-Kâmil 20 Recep 635 (8 Mart 1238) yılında vefat edince[678] Dımaşk'ta toplanan emirler, II. el-Melikü'l-Âdil'i sultan seçmişler (22 Recep Perşembe 635/10 Mart 1238), amcasının oğlu el-Melikü'l-Cevâd'ı da onun Dımaşk naibi olarak görevlendirmişlerdi.[679]

Halife Müstansır-Billâh 27 Şevval 635 (12 Haziran 1238)'de elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yi Mısır'a göndererek II. el-Melikü'l-Âdil'e babası el-Melikü'l-Kâmil'i kaybetmesi sebebiyle taziyede bulunmuş, ayrıca Mısır'ın yeni Sultanı olması hasebiyle kendisini tebrik etmişti. Bir süre daha orada kalan Muhyiddin İbnü'l-Cevzî 2 Zilkâde (16 Haziran 1238)'de Mısır'ın yeni Hâkimi II. el-Melikü'l-Âdil'den Halife Müstansır'a bağlılık konusunda söz aldı.[680]

Diğer taraftan Kerek Hâkimi el-Melikü'n-Nâsır, babasına ait olan bu toprakları amcası el-Melikü'l-Kâmil ile yaptığı anlaşma gereği el-Melikü'l-Eşref'e teslim etmiş, kendisi Kerek'e çekilmişti. Amcası el-Melikü'l-Kâmil vefat edince Dımaşk'ın el-Melikü'l-Cevâd'a verildiğini öğrenince Dımaşk'ı ele geçirme isteğiyle Filistin sahillerini işgal etmiş ve Gazze'ye yerleşmişti. Bu durumu haber alan el-Melikü'l-Cevâd, İmâdüddin b. Şeyh'in kumandasında Mısır ordusu ile harekete geçti. el-Melikü'l-Nâsır da buna mukabil bir ordu ile hareket etti, ancak yapılan savaşta el-Melikü'l-Cevâd'a yenik düştü.[681]

---

677 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 152; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 259; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 305.

678 İbnü'l-Adîm, s. 236; İbnü'l-Amîd, s. 22; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 154; *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî*, II, 314; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 482; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 268; İbn İyas, I, 268. İbnü'l-Amîd, 21 Recep'de vefat ettiğini kaydederken (*Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 22). İbnü'd-Devâdârî ise 636 yılında vefat ettiğini bildirir (*Kenzü'd-dürer*, VII, 326).

679 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 172; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 100; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 267.

680 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 268.

681 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 191-193; İbnü'd-Devâdârî, VII, 329; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 269.

Dımaşk'ı el-Melikü'n-Nâsır'dan alıp kendi topraklarına katan, üstelik hutbede kendi ismini okutarak bağımsızlığını ilan eden el-Melikü'l-Cevâd,[682] II. el-Melikü'l-Âdil'in öfkesini üzerine çekti. II. el-Melikü'l-Âdil, Şeyhüş-Şuyûh'un oğulları Fahruddin, İmâdüddin, Muîneddin ve Kemâleddin'i çağırıp Dımaşk'ın el-Melikü'l-Cevâd'a verilmesine sebep olduklarını, şimdi de onun elinden Dımaşk'ı almalarını söyleyerek onları sert bir şekilde uyardı. Mısır Hâkiminin bu emri üzerine harekete geçen emirler, Dımaşk'ı el-Melikü'l-Cevâd'ın elinden alma girişimlerinde bulundularsa da başarılı olamadılar.[683]

Diğer yandan el-Melikü'l-Cevâd, II. el-Melikü'l-Âdil'in Dımaşk'ı ısrarla istemesine rağmen ona değil de kendine yakın hissettiği II. el-Melikü'l-Âdil'in abisi Sincar Hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a Sincar, Rakka ve Âne karşılığında verdi. el-Melikü'l-Cevâd Sincar'a çekilirken el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Cemâzıyelâhir 636 (Ocak 1239)'da Dımaşk'ın Hâkimi oldu.[684] Dımaşk ve civarını el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a kaptırmak istemeyen II. el-Melikü'l-Âdil, Kerek Hâkimi el-Melikü'n-Nâsır ile ittifak yaptı. Ancak bu ittifak sonuç vermedi. Aksine bu durum, emirler tarafından tecrübesiz ve başarısız bulunmasına, hatta görevinden azlinin istenmesine sebep oldu.[685]

Sadece Dımaşk ile yetinmeyen el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb, şehre yerleştikten bir süre sonra Mısır'ı da kardeşi II. el-Melikü'l-Âdil'in elinden almaya karar verdi. Bunu haber alan II. el-Melikü'l-Âdil, durumu halifeye haber vererek ağabeyi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a bir elçi göndererek yapmak istediği şeyden vazgeçmesini istedi. Halife, elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yi Dımaşk'taki el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a göndererek ondan Dımaşk ile yetinmesini, Mısır'ı

682 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 195.

683 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 198-199. Ayr. Bk. Cengiz Tomar, "el-Melikü'l-Âdil II", *DİA*, XXIX, 60; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 376-377.

684 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 200; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 99-100; Ebü'l-Fidâ, *Târihü Ebi'l-Fidâ*, II, 266; İbn Sibât el-Garbî, *Târîhu İbn Sebât*, I, 317. Ayrıca bk. Bahattin Kök, "el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb", *DİA*, XXIX, 81.

685 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 214-216.

kardeşi II. el-Melikü'l-Âdil'e bırakmasını istedi. Bu konuda aralarında anlaşma sağlanınca el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Dımaşk'a geri döndü.[686]

Bu sırada Muhyiddin İbnü'l-Cevzî, halifenin elçisi olarak gelip Kerek Hâkimi el-Melikü'n-Nâsır, Mısır Hâkimi II. el-Melikü'l-Âdil ile Ba'lebek Hâkimi ve el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'in arasını bulmaya çalışmıştır.[687]

Kolay olmasa da meliklerin arasını düzeltmeyi başarmış öyle ki Melikü'n-Nâsır kendisine ihanet ettiği düşüncesiyle yakalayıp hapsettiği el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'u serbest bırakmış, üstelik Mısır sultanı olarak tanıyıp adına hutbe okutmuştur (637/1240).[688]

el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb bundan sonra ordusuyla Mısır'a doğru hareket etti. İbnü'l-Füvatî'ye göre bu sırada II. el-Melikü'l-Âdil, el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Mısır'ı ele geçirmek üzere harekete geçtiğini öğrenince elçisini Halife Müstansır-Billâh'a göndererek kardeşi el-Melikü's-Sâlih'in yapmak istediği bu şeyden vazgeçmesini istemesini rica etti.[689] Bunun üzerine Müstansır bir karışıklık çıkmasını önlemek adına araya girerek elçisi Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'yi el-Melikü's-

---

686 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 216; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 100; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 266-267; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 311; İbn Sibât el-Garbî, *Târîhu İbn Sibât*, I, 317-318.

687 Ebü'l-Fidâ, *Târihü Ebi'l-Fidâ*, II, 266-267; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 311; İbnü'l-Verdî, II, 24. Ayrıca bk. Âşûr, s. 337; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhü'l-Eyyûbiyyîn fî Mısır ve bilâdi'ş-Şâm ve iklîmi'l-Cezîre: 596-661/1174-1263*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1999, s. 355. Dımaşklı bir şair, Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'nin daha önce huzurunda Mısır hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil, Dımaşk hükümdarı el-Melikü'l-Eşref, Halep hükümdarı el-Melikü'l-Azîz ve Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd olmak üzere dört büyük sultanı bir araya getirdiğine atıfta bulunmakta ve şu anki durumdan hayıflanmaktadır:

Ey hidayetin imamı Ebû Ca'fer Mansûr,
Ey köklü vasıfları olan
Şuan ki elçin Muhyiddin (İbnü'l-Cevzî),
Bu memleketlerde az şey yapmadı,
Geldiğinde memleket sultanlarla doluydu,
Ama şu anda memleket harabe halde,
Anadolu'yu, Şam'ı, Mısır'ı kuruttu
O, yıkayıcı (ölü yıkayıcısı) mı yoksa elçi midir?

(Bk. İbnü'l-Verdî, II, 245; Kalkaşandî, II, 80).

688 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 245-246; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 292. Ayrıca Bk. Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, V, 142; Bahattin Kök, "el-Melikü's-Sâlih Eyyûb", *DİA*, XXIX, 81.

689 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 100-101.

Sâlih Necmeddin Eyyûb ile II. el-Melikü'l-Âdil'in arasını bulmak ve mevcut statünün korunması yönünde taraflarla anlaşma yapmak üzere gönderdi.[690]

Halifenin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî Mısır'a oğlu Şerefüddin ile birlikte gitti. Şerefüddin zeki bir gençti. Kardeşlerin arasını düzeltmek için bir II. el-Melikü'l-Âdil'e gidiyor, bir el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a gidiyordu. Muhyiddin İbnü'l-Cevzî o sırada el-Melikü'l-Sâlih Eyyûb'un yanında ikamet ediyordu. Daha sonra anlaşma maddelerini karara bağlamak üzere el-Melikü'l-Sâlih Eyyûb'un elçisi ve ordu nâzırı Cemaleddin Yahya b. Matrûh ile Mısır'a gitti. Yapılan anlaşmaya göre; Mısır ve Güney Filistin II. el-Melikü'l-Âdil'e, Kuzey Filistin ve Ürdün el-Melikü'n-Nâsır'a, Dımaşk ve Güney Suriye el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un olacaktı (637/1240). Taraflar hilafet makamından gelen bu paylaşım kararına saygı gösterip razı oldular.[691]

Ancak bir süre sonra II. el-Melikü'l-Âdil'in yönetiminden memnun olmayan Mısırlı emirler, özellikle de Melikü'l-Kâmil'in de üstâdüddârı ve onun nazarında itibarı olan Emir Nureddin Osman'ın isteği ile el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a mektup yazıp kendisini Mısır Sultanı olarak görmek istediklerini söylediler. Dımaşk'ta oğlu el-Melikü'l-Mugis'i naib olarak bırakan el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb, Mısır'a doğru yola çıktığı esnada amcası el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin 26 Safer 637 (27 Eylül 1239)'da Dımaşk'ı ele geçirdi.[692]

Kudüs ile Dımaşk arasında bulunan el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb ise çaresizlik içinde Nablus'a gitti. Kerek Hâkimi el-Melikü'n-Nâsır o sırada bulunduğu Mısır'dan gelip Nablus'ta bulunan el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'u yakalayarak

690 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 214-216; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 266-267; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 26; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 311.

691 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 218-219; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 284.

692 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 228; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 101, 117-118; İbn Kesîr, XVII, 246. Ayr. Bk. Bahattin Kök, "el-Melikü's-Sâlih Eyyûb", *DİA*, XXIX, 81. İbn Tağriberdî, 638 yılında Mısır Hâkimi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un, Hârizmlilerin de desteğini alarak veziri Muînüddin'i ordusunun başında Dımaşk'ı el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'in elinden almak üzere gönderdiğini, bundan haberdar olan el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'in ise veziri Eminü'd-Devle'yi kendisi ile kardeşinin oğlu el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'un arasını bulmak üzere halifeye yolladığını bildirir (*en-Nücûmu'z-zâhire*, VI, 324). Ancak Eyyûbî tarihinin ana kaynağı niteliğinde olan İbn Vâsıl'ın *Müferricü'l-kürûb* isimli eserinde o yıl içerisinde el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'un Dımaşk'ı almak üzere bir ordu ile hareket ettiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte o, 643 yılında el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'un Dımaşk'ı ikinci bir kez ele geçirme girişiminden ve zorlu bir mücadelenin ardından Dımaşk'ı ele geçirmesinden bahsetmektedir (V, 348).

Kerek'e götürdü ve hapse attı. Hapiste bulunduğu süre zarfında halifeye haber gönderip serbest bırakılması yönünde ricada bulundu. Halifenin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'nin araya girmesiyle altı ay gibi bir zaman sonra Kerek Hâkimi el-Melikü'n-Nâsır, el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'u serbest bıraktı.[693] İbn Vâsıl'a göre bundan sonra el-Melikü'n-Nâsır, el-Melikü'l-Kâmil'in vefatından sonra Eyyûbî Melikleri arasında çıkan taht mücadelelerini fırsat bilip Kudüs'ü ele geçiren Haçlılar'a karşı savaşmış ve Kudüs'ü almıştır. Halifenin elçisi de durumdan haberdar olmuştur.[694]

Bu arada Mısır'da hüküm süren II. el-Melikü'l-Âdil oyun ve eğlenceye düşkün olması, devletin ileri gelen emirlerinin nefretine neden oluyordu. Bu sebeple ileri gelen emirlerden İzzeddin Aybeg, II. el-Melikü'l-Âdil'i Bilbis'te karargâh kurduğu çadırında yakalayıp tutukladı. Ardından el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'u Mısır sultanı olarak tanıdılar (637/1240).[695] Halife Müstansır-Billâh, elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî aracılığıyla kendisine hil'at ve taklid göndermiş ve bu taklidi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un huzurunda okutmuştur.[696] Böylece el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Mısır'daki hâkimiyeti halife tarafından da tanınmış oluyordu.

Diğer taraftan II. el-Melikü'l-Âdil, Mısır yönetimine kendisi yerine ağabeyi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'u layık gören emirlerden Nureddin Osman'ın mallarını ve mülklerini ele geçirmişti. Bu durumu haber alan Nureddin Osman Halife Müstansır-Billâh'a gidip halini halifeye arz etmiş, ondan kendisine yardım etmesini rica etmişti. Halife, Nureddin Osman'a II. el-Melikü'l-Âdil'e mallarını ve mülklerini kendisine iade etmesini isteyen bir mektup yazacağına dair söz verdi.[697]

8. el-Melikü'l-Cevâd'ın Âne Şehrini Müstansır-Billâh'a Satması

Kötü idare tarzı sebebiyle Sincar'ı Musul sahibi Bedreddin Lü'lü'e kaptırdıktan sonra elinde Âne şehrinden başka toprağı kalmayan el-Melikü'l-Cevâd

693 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 240-243, 245; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 118; İbn Kesîr, XVII, 247; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 290. Ayrıca bk. Bahattin Kök, "el-Melikü's-Sâlih Eyyûb", *DİA*, XXIX, 81.
694 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 246-247.
695 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 262-264.
696 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 298; Âşûr, s. 345.
697 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 118.

Âne'ye gitti. Ancak bu şehri de para karşılığında Müstansır-Billâh'a sattı (637/1240).[698] Kaynakların ifadesine göre: "Ben hükümdarlığı ne yapayım. Köpekler, tazılar ve atlarla uğraşmak daha çok hoşuma gidiyor."[699] Bir başka rivayette de "Ben hükümdarlığı ne yapayım. Yanımdaki tazı ve köpekler, yeryüzünün hükümdarlığından daha hayırlıdır."[700] dediği rivayet edilir.

Âne'nin tesliminin gerçekleşmesi için Halife Müstansır, Nâzırü'z-zinâb Hüseyin b. el-Müsennâ ile emir Tağrâî'yi Âne'ye gönderdi. Bu ikisi belirlenen para karşılığında şehri Melikü'l-Cevâd'dan satın aldılar (637/1240).[701]

9. el-Melikü'l-Cevâd'ın Yakalanıp Müstansır-Billâh'a Gönderilmesi

Halife Müstansır elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yi Mısır'a gönderip Eyyûbî meliklerinin arasını düzeltmekle görevlendirdiği zaman bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmaya göre Mısır II. el-Melikü'l-Âdil'in elinde kalacaktı. Ancak Zilkade 637 (Haziran 1240)'da II. el-Melikü'l-Âdil'in tutuklanması üzerine el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Mısır'a davet edilip tahta geçirilmiş ve büyük sultan olmuştu (25 Zilkade 637/17 Haziran 1240).[702]

el-Melikü'l-Cevâd ise en son elinde kalan Âne şehrini halifeye sattıktan sonra bir ara Hârizmlilerle daha sonra Akka'da Haçlılarla beraber bulundu. 639/1241 yılı girdiğinde Mısır Hâkimi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un hizmetinde bulunmak üzere Mısır'a gitmek için yola koyuldu. Remle'ye ulaştığında el-Melikü'l-Sâlih Eyyûb ondan şüphelenip onu yakalaması için Kemâleddin b. Şeyh'i gönderdi. Sâlih Eyyûb'un kendisini yakalatmak üzere adam gönderdiğini haber alan el-Melikü'l-Cevâd, geri

---

698 İbnü'l-Amîd, s. 30; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 253; İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/3, s. 121; İbnü'l-Verdî, II, 250; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 151; *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 27; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 319; İbn Kesîr, XVII, 248; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 117. Ayrıca bk. Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 380, K. V. Zetterstéen, "Müstansır", *İA*, VIII, 327. İbn Fazlullah el-Ömerî, Bedreddin Lü'lü'ün Sincar'ı ele geçirmesini 637 yılı olayları arasında zikrederken (Bk. *Mesâlikü'l-ebsâr*, XXVII, 314), Âne'yi Müstansır-Billâh'a satmasını 638 yılı olayları arasında zikreder (Bk. *Mesâlikü'l-ebsâr*, XXVII, 319). Rakka şehrini de Hârizmşahlar ele geçirmiştir (İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 282).

699 İbn Kesîr, XVII, 242.

700 İbnü'd-Devâdârî, VII, 332.

701 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 111.

702 İbnü'l-Füvatî bu durumu 638 yılı olayları arasında zikreder (Bk. İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 117). Cengiz Tomar, "el-Melikü'l-Âdil II", *DİA*, XXIX, 60; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 376-377; Bahattin Kök, "el-Melikü's-Sâlih Eyyûb", *DİA*, XXIX, 81.

dönüp o sırada Kerek Hâkimi el-Melikü'l-Nâsır'a sığındı. el-Melikü'l-Cevâd ile el-Melikü'n-Nâsır askeri bir birliği harekete geçirip Kemâleddin b. Şeyh'i esir aldılar sonra da serbest bıraktılar. el-Melikü'l-Cevâd, el-Melikü'l-Nâsır'ın hizmetinde çalışırken el-Melikü'l-Nâsır ondan şüphelenmeye başladı. Zincire vurarak koruma altında Bağdat'a Halife Müstansır'a gönderdi. Bir Arap kabilesi zor kullanarak onu muhafızların elinden alıp serbest bıraktı. O da gidip Dımaşk Hâkimi el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'e sığındı. O da onu Azzeta'da hapsetti, 641/1243'de vefatına kadar burada kaldı.[703]

10. Müstansır-Billâh'ın Kudüs'ü Ele Geçirmesi Sebebiyle el-Melikü'n-Nâsır'ı Kutlaması

Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, daha önce de bahsi geçtiği üzere 626/1229 yılında Kudüs'ü Haçlılar'a teslim etmiş, ancak şehirde her hangi bir yenileme ya da imar girişimlerinde bulunmamalarını şart koşmuştu.[704]

635/1237 yılında el-Melikü'l-Kâmil vefat edince[705] diğer melikler arasında hâkimiyet mücadeleleri sebebiyle ihtilaflar meydana gelmiş ve bu süre zarfında Kudüs ile ilgilenme imkânı bulamamışlardı. Bütün bunlar olurken el-Melikü'n-Nâsır, Haçlılar'ın anlaşmaya aykırı olarak Kudüs'te kale inşa ettiklerini ve surları tamir ettiklerini öğrendi.[706] Bu sebeple el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un askerlerinin de bulunduğu orduyla Kudüs'e doğru hareket etti (637/1239). Haçlılar'ın inşa ettiği kale yakınında konaklayarak mancınıklar kurdu. Nihayet şehir halkı teslim olunca hem kaleyi hem de Davud (a.s) burcunu yıktı. Böylece Kudüs'ü ele geçirdi ve Haçlılar'ı oradan çıkardı. Ardından hepsi memleketlerine geri döndüler.[707] Kudüs'ün alınmasının gerçekleştiği sırada halifenin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî ve Cemaleddin b. Matrûh da Kudüs'e gelmiş bulunuyorlardı. Cemaleddin, Kudüs'ü Haçlılar'dan geri alan el-

---

703 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 736-737; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 31-32; *Düvelü'l-İslâm*, II, 153; İbn Kesîr, XVII, 255.

704 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, IV, 241; Ebü'l-Fidâ, *Târihü Ebi'l-Fidâ*, II, 268.

705 Ebü'l-Fidâ, *Târihü Ebi'l-Fidâ*, II, 268.

706 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 246; İbnü'l-Verdî, II, 247.

707 İbnü'l-Verdî, II, 247; Ayrıca bk. Âşûr, s. 346; Süheyl Zekkâr-Emîne Baytâr, *Târîhü'd-devleti'l-Arabiyye fi'l-meşrik mine's-selâçika hattâ sukûti Bağdâd,* Dımaşk: Câmiatü Dımaşk, 1989-1990, s. 262.

Melikü'n-Nâsır'a övgülerde bulunuyor, hatta Kudüs'ü fetheden amcası Selahaddin Eyyûbî ile olan isim ve fetheden olma benzerliğini bir şiirle dile getiriyordu.[708]

"Mescid-i Aksâ'nın bir âdeti var,
O adet devam ettiği için dillerde mesel haline geldi,
Eğer yarın orası küfre vatan olursa,
Allah ona yardım edecek birini gönderir,
Onun temizlenmesine başta yardım ettiği gibi,
Sonunda da yardım eder."

Muhyiddin İbnü'l-Cevzî ile Cemaleddin b. Matrûh daha sonra Dımaşk'a giderek el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'in konuğu olmuşlar, II. el-Melikü'l-Âdil, el-Melikü'n-Nâsır ve onun arasını düzeltmeye çalışmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Zira el-Melikü'n-Nâsır, Dımaşk'ın kendisine verilmediği sürece anlaşmaya yanaşmayacağını söylemiştir.[709]

Muhyiddin İbnü'l-Cevzî bundan sonra Dımaşk'tan ayrılıp Mısır civarında el-Melikü'n-Nâsır ile II. el-Melikü'l-Âdil ve amcaları el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin'in arasında bir ittifak kurmaya çalışmış, ancak yine el-Melikü'n-Nâsır Dımaşk kendisine verilmediği süre bu anlaşmaya yanaşmamıştır. Bunun üzerine Muhyiddin İbnü'l-Cevzî Mısır'a gidip II. el-Melikü'l-Âdil'in yanında kalmıştır.[710]

---

708 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 247; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 292. Şiirin son beytinde yer alan "Nâsır" kelimesi ile isimlerinin Nâsır olması dolayısıyla hem Selâhaddin Eyyûbî hem de el-Melikü'n-Nâsır'a atıf vardır.

709 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 248.

710 A.g.e

D. SELÇUKLULARLA MÜNASEBETLER

1. Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın Âmid'i Kuşatması ve Müstansır-Billâh'ın Barışı Sağlaması

Eyyûbî Meliklerinden el-Melikü'l-Eşref'in yönetim merkezini Dımaşk'a çekmesiyle idaresi altında bulunan Ahlat şehri, vali idaresine terk edilmiş duruma düştü. 631/1233 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad, hem Anadolu'nun birliğini tesis etmek hem de yaklaşan Moğol tehlikesinin Anadolu'ya geçişine set oluşturmak için şehir sakinlerinin de rızasıyla Ahlat şehrini ele geçirdi.[711] Selçuklu tarihçileri, Alâeddin Keykubad'ın Ahlat şehrini ele geçirerek Doğu'da Moğollar'a karşı bir savunma ve tampon bölge oluşturma gayreti içinde olup iyi niyetle hareket ettiğini düşünseler de melikler arasında sınırları genişletme gayretinin olduğu da bir gerçektir. Alâeddin'in Ahlat'ı ele geçirmesi Eyyûbîler'in hoşuna gitmedi. Eyyûbîler'in büyük sultanı el-Melikü'l-Kâmil, Eyyûbî meliklerinden on altısını Anadolu topraklarını vaat ederek etrafında topladı.[712] Ahlat'ı geri almak için savaş hazırlığı yapan el-Melikü'l-Kâmil ve diğer Eyyûbî melikleri, Alâeddin'in ordusu karşısında tutunamayınca geri çekilmek zorunda kaldı.[713]

Alâeddin Keykubad 632/1234 yılında Eyyûbiler'in elindeki diğer şehirleri almak üzere ikinci kez harekete geçti. Sultan Alâeddin kendisi Malatya'da kalarak ordu kumandanı Kemaleddin Kâmyâr'ı Urfa, Harran, Suruç, Rakka, Siverek ve Âmid'i almak üzere görevlendirdi. Bunun sonucunda Âmid dışında bütün şehirler Selçuklular'ın eline geçti.[714]

---

711 Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Manisa 2007, 163-164; Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Devleti Eyyûbî Münasebetleri", *Türkler*, V, 91.

712 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 74-76; İbn Bîbî, I, 434-443; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 533; İbnü'l-Adîm, III, 216-217; İbnü'l-Amîd, s. 19; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 74-76; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 256; İbnü'l-Verdî, II, 234; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 57-58; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 287-288. Ayrıca bk. Öngül, II, 163; Faruk Sümer, "Keykubad I" *DİA*, XXV, 359; Alptekin Coşkun, "I. Alaeddin Keykubat (1220-1237)", *DGBİT*, VIII, 294. İbnü'l-Amîd, Melikü'l-Kâmil'in topladığı meliklerin sayısını on üç (*Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 19) olarak zikrederken İbn Dokmak on sekiz (*Nüzhetü'l-enâm*, s. 57) olarak zikretmektedir.

713 İbnü'l-Adîm, III, 218; İbnü'l-Amîd, s. 19; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 533; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 75-79; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 256; İbnü'l-Verdî, II, 234.

714 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 694; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 220; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-alâiyye*, I, 443-444; İbnü'l-Amîd, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 19; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 534-535;

Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, Alâeddin Keykubad'ın ele geçirdiği bu yerleri geri almak üzere 632/1234 yılı sonlarında harekete geçti. Dört ay süren mücadelenin ardından zikri geçen şehirleri Alâeddin'in elinden geri aldı. Esir aldığı komutanları ve ileri gelen devlet adamlarını Mısır'a gönderirken bir kısmını da çuvallara koyarak sürükletmişti.[715] Kendisi el-Melikü'l-Eşref'in bulunduğu Dımaşk'a giderek 633/1235 yılı sonuna kadar burada kaldı.[716]

el-Melikü'l-Kâmil'in üst düzey devlet görevlilerine yönelik bu davranışından dolayı harekete geçen Alâeddin Keykubad, Eyyûbî toprağı olan Âmid üzerine bir sefer düzenledi. Sefer, her iki tarafın da şiddetli mücadelesine dönüştü. Çok sayıda kişinin ölmesine neden oldu. Âmid'in savunması zayıflayıp şehir halkı zor duruma düşünce Âmid Hâkimi, Halife Müstansır'a şehir halkının sıkıntısını bildiren ve Selçuklu Sultanı Alâeddin'in kuşatmayı durdurmasını isteyen bir mektup gönderdi. Halife Müstansır-Billâh elçisi İbnü'l-Cevzî'yi arabulucu olarak Âmid'e gönderdi (Muharrem 634/Eylül-Ekim 1236).[717] İbnü'l-Cevzî şehre ulaştığı zaman şehrin kuşatma altına alındığını ve halkın büyük sıkıntı içinde olduğunu gördü. Dîvân mektubunu Sultan Alâeddin'e arz etti. Ancak Alâeddin savaşı asıl başlatanların onlar olduğunu ve askerlerini de onların öldürdüğünü söyleyince elçi İbnü'l-Cevzî, Halife Müstansır'ın kendi kalemiyle yazdığı kâğıdı çıkararak şu ayeti okudu: "Ey Muhammed! Sana indirdiğimiz bu kitap mübarektir; ayetlerini düşünsünler, aklı olanlar da öğüt alsınlar."[718] İbnü'l-Cevzî yazıyı öpüp Alâeddin'e teslim etti. Ayağa kalkıp kâğıdı alan Alâeddin, yazıyı başının gözünün üstüne koyup okudu.[719] Diğer taraftan ağır kış şartları sebebiyle şehri ele

---

İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb,* V, 98-99; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 258; Zehebi, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 13; İbnü'l-Verdî, II, 237; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 59-60. Ayrıca bk. Öngül, II, 165; Turan, s. 382.

715 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 695; İbn Bîbî, I, 445; İbnü'l-Amîd, s. 19; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 535; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 109; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 290-291. Ayrıca bk. Öngül, s. 166; Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, IX, 466.

716 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 110.

717 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 84; İbnü'd-Devâdârî, VII, 317; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 14. Ayrıca bk. Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsüddîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009, s. 36.

718 Sa'd, 38/29.

719 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 84; Zehebi, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 14. Ayrıca bk. Muhammed Mekkî, *Bağdâd* (haz. Mustafa Cevâd, Ahmed Sûse, Nâci Ma'rûf), Beyrut: Dârü'l-Verâk, 2005. s. 165; Turan, s. 384.

geçiremeyeceğini anlayan Sultan Alâeddin, halifenin isteğini de dikkate alarak kuşatmayı kaldırdı.[720]

Kendisine ait yerlerin el-Melikü'l-Kâmil tarafından ele geçirildiğini ve ümerasına vahşet yapıldığını öğrenen Alâeddin Keykubad, Âmid'i almak üzere ordusunu hazırlayıp Kayseri'de Meşhed ovasında topladı.[721] Ramazan Bayramı'nın kutlandığı bu günlerde Selçuklu ordusunu oluşturan bu askerler Sultan'ın en büyük ordusuydu. Bu orduda ikta sahipleri ile Uç Türkmenleri başı teşkil etmekle birlikte, Hârizmliler, Ermeniler ve Rumlar da devlete tabi olarak Gürcü, Frank, Rus ve Kıpçaklar ücretli asker olarak katılıyorlardı.[722] Bu sırada diğer Eyyûbî melikleri, el-Melikü'l-Kâmil'i fazla güçlenip kendilerine karşı bir tehdit olarak görmeleri sebebiyle Cezîre Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'in etrafında toplanmaya karar verdiler. Güçlerini artırmak için kurdukları bu ittifaka son zamanlarda aralarının bozulması sebebiyle Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ı da dâhil etmek istediler ve Sultanın bulunduğu Kayseri'ye elçilerini gönderdiler.[723]

Bu sırada Halife Müstansır-Billâh, Selçuklu Sultanı'nın Âmid'i ele geçirmek üzere hazırladığı büyük ordudan haberdar olmuş, Moğol istilalarının Musul taraflarında ortaya çıkması üzerine el-Melikü'l-Kâmil ile Sultan Alâeddin Keykubad arasındaki husumete son vermek üzere elçisi İbnü'l-Cevzî'yi Mısır'a göndererek Mısır hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil ile diğer Eyyûbî hükümdarları ve Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubad'ın aralarını bulmasını istemişti.[724]

Sultan, Bayram'ın üçüncü günü Kayseri'ye ulaşan civar devletlerin elçileri için bir merasim düzenledi. Küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliahd tayin ettiğini bildirdi. Verdiği akşam yemeği daveti sırasında yediği yemekten zehirlenerek ertesi

---

720 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 696; İbn Bîbî, I, 446-448; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 535. Ayr. Bk. Turan, s. 383-384; Öngül, s. 163-167; Burgu, s. 173-180; Emine Uyumaz, s. 70-79; "Sultan I. Alâeddin Keykûbad Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)," *Türkler*, VI, 593; Faruk Sümer, "Keykubad I", *DİA*, XXV, 359.

721 Turan, s. 387: Öngül, s. 167.

722 İbn Bîbî, I, 447; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 536. Ayrıca bk. Öngül, s. 170; Turan, s. 388.

723 Turan, s. 388; Öngül, s. 167; M. Serdar Bekâr, "el-Melikü'l-Kâmil, Muhammed", *DİA*, XXIX, 69.

724 Turan, s. 388; Kaymaz, s. 36.

günü 4 Şevval 634 (31 Mayıs 1237) Pazartesi günü vefat etti.[725] Cülûs merasimini yapabilmek için yeterince taraftar toplayan Gıyâseddin Keyhüsrev, babasının veliahdı İzzeddin Kılıç Arslan'ı bertaraf ederek tahta geçmiş oldu.[726] Halifenin gönderdiği elçi İbnü'l-Cevzî, durumdan haberdar olan el-Melikü'l-Kâmil'in yanına kattığı elçisi Zekiyyüddin Abdülazim el-Münzerî ile Kayseri'ye ulaştığında Sultan çoktan vefat etmişti.[727] Tahta geçen yeni Sultan Keyhüsrev, el-Melikü'l-Kâmil'in elçisi, Kayseri zindanlarındaki Mısır esirleriyle Urfa'da tutulan Türk esirleri arasında mübadele yapılması şartı ile anlaşma yaparak göndermiştir.[728] Eyyûbî beyleri Alâeddin'in vefatından sonra oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev ile ittifak kurdular. Böylece Alâeddin'in hazırladığı orduya gerek kalmadan Âmid, Selçuklular'ın elinde kalmış oldu.[729]

725 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 232; İbn Bîbî, I, 151; İbnü'l-Amîd, s. 21; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 478; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 86. Ayrıca bk. Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi: Târîh-i âl-i Selcûk (Histoire des Seldjoukides d'asie mineure, par un anonyme)* (haz. ve trc. Feridun Nâfiz Uzluk), III, Ankara 1952, III, 31; Öngül, s. 170. Alâeddin'in ölümünde, kendisini veliahdı yapmadığı için hile ile saltanata geçen oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in tesirinin olduğu söylenir (Bk. Anonim, III, 31).

726 İbnü'l-Amîd, s. 21. Ayrıca bk. Kaymaz, s. 32.

727 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I, 293-295. Ayr. Bk. Kaymaz, s. 37.

728 Turan, s. 405.

729 Turan, s. 406.

E. BEGTEGİNLİLERLE MÜNASEBETLER

1. Erbil'in Abbâsî Topraklarına Katılması

Kökböri, 586/1190 yılında kardeşi Zeyneddin Yusuf'un ölümünden, kendisinin vefat ettiği 630/1233 yılına kadar kırk dört sene boyunca Erbil'in[730] idaresini elinde bulundurmuştur. Erkek çocuğu bulunmayan Kökböri, kendisinden sonra Erbil ve civarının idaresinin Abbâsî halifesine bağlanmasını vasiyet etmişti.[731] Hatta Bağdat'a 628/1231 yılında yapmış olduğu ziyaretin, kendisinin vefatından sonra Erbil'in Abbâsî halifesi Müstansır-Billâh'a teslim edilmesi anlamını taşıyan bir ittifak ziyareti olduğu ifade edilir.[732] Böylece Abbâsî hilafetine tabiiyetini bilfiil bildirmiştir.

---

730 "Erbil: Kuzey Mezopotamya'nın en eski ve en önemli kültür merkezlerinden biri olup Zağros dağlarının batı eteklerinde Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin arasında, Musul-Bağdat yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği önemli bir noktada yer alır" (Bk. Sâmî es-Sakkâr, "Erbil", *DİA*, XI, 272).

731 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 50; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 254; İbnü'l-Verdî, II, 234; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 294; İbn Kesîr, XVII, 201; İbn Ebî Uzeybe, s. 250. Ayrıca bk. Alptekin Coşkun, "Erbil Atabegliği (Begtekinliler)", *DGBİT*, VIII, 79; Bezer, *Begteginliler*, s. 120; "Begteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (1132-1233)", *Türkler*, IV, 869; "Kökböri", *DİA*, XXVI, 234; Abdullah Ekinci, "Muzafferüddin Gökböri'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri", *Türkler*, IV, 859.
Kökböri ile ilgili olarak Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü'e bir tuzak kurduğu, yanına çağırıp onu aldattığı söylenir. Şöyle ki: "Ben yaşlı ve hasta bir ihtiyarım, öleceğimden korkuyorum. Ölürsem el-Melikü'l-Âdil'in evlatları (el-Melikü'l Kâmil, el-Melikü'l-Eşref, el-Melikü'n-Nâsır) Erbil'i alır ve sana komşu olurlar. Ben de senin için onlardan emin olamıyorum. Gel, Erbil'i sana teslim edeyim." dediği rivayet olunur. Bunun üzerine Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü' gelip huzuruna girince vezir onu selamlamak üzere kalkarak eliyle Bedreddin'e dokunur. Bunun üzerine bir şeylerden şüphelenen Bedreddin Lü'lü', orada fazla durmak istemeyip Kökböri'nin hanımı olan ve aynı zamanda Eyyûb'un kızı Râbia Hatun'u görüp selam vermek istediğini bahane ederek oradan ayrılmak ister. Evi kalenin altında olan bu hanımı selamlamak üzere Kökböri'nin huzurundan ayrılınca direkt atına biner, Erbil kapısından çıkar ve Musul'a doğru yol alır. Kökböri onun bu ayrılışına bir mana veremez. Sonra kendisine vezirin durumu ona hissettirdiği söylenir. Bunun üzerine veziri tutuklatıp durumu öğrenmek ister. Bunun için aklı başında olan bir koca karı getirtir. Onu Musul'a gönderip Erbil sahibinin eşi olduğunu, kendisi sebebiyle suçlandığını ve kendisinden aracılık beklediğini söylemesini ister. Bu koca karı Bedreddin Lü'lü'ün yanına vardığı zaman kendisine söylenenlerin aynısı yapar. Bedreddin Lü'lü' hanıma: "Vallahi ben bu adamın canını kurtardığı kişiyim, onun hakkında aracılık yaparsam Erbil hakimi Kökböri onu öldürür." dedikten sonra biraz mal verir ve ölünceye kadar onlara yardım edeceğini söyler. Hanım, Erbil'e varıp da durumu Kökböri'ye anlatınca vezirini öldürtür (Bk. İbnü'l-Amîd, s. 18-19).

732 Sâmî es-Sakkâr, *İmâretü Erbil*, s. 64. Erbil hükümdarı Kökböri, 628/1231 yılı Muharrem ayında, yanında Muhyiddin Yusuf İbnü'l-Cevzî ve Sadeddin Hasan b. Hacib Ali olduğu halde Bağdat'a gelmişlerdi. Nâibü'l-vezir İbnü'l-Kummî ile devletin ileri gelenleri o ve yanındakileri Bağdat'ın bir fersah dışında karşılamaya çıkmışlar, devlet ricaline uygun bir karşılama merasiminin ardından onu halifenin bulunduğu dârü'l-hilafeye getirmişlerdi (İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 33; İbn Kesîr, XVII, 186). Bu sırada İbnü'l-Kummî Kökböri'ye hitaben: "Bütün bu yüce kapılar gelenlerin sığınağıdır. Bu yüce eşikler su almaya gelenlerin pınarıdır. Ey Muzafferüddin Kökböri! Senin buraya gelişin resmi amacı olan bir şey sebebiyledir. Allah bu yüce merasimleri yüceltsin,

Kökböri hastalanıp da durumu ağırlaşınca Erbil ümerasından (hâdim) Bernekuş ve Hâlis, Kökböri'nin vasiyetini yerine getirmek üzere halifeye ve aynı zamanda Kökböri'nin damadı olan Eyyûbîler'in Musul valisi İmâdeddin Zengî'ye Kökböri'nin hastalığının ağırlaştığını ve önce gelene minnettar kalacaklarını bildiren bir mektup yazarak her ikisini de Erbil'e davet etti. Erbil emiri Kökböri'nin hastalandığını haber alan Halife Müstansır'ın öncelikle durumu yerinde değerlendirmek üzere Emir Ergaş en-Nâsırî ile Emir Alaaddin Eldeküz en-Nâsırî'yi bir grup emirin başında Erbil'e gönderdiği kaydedilmektedir.[733] Ancak Bernekuş ve Hâlis, vasiyet gereği halifeye ve aynı zamanda Musul valisi İmâdeddin Zengî'ye haber göndermekle yetinmeyip şehri teslim etmeyi istedikleri Âmid Hâkimi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a da haber göndermişler ve onun acilen gelmesini sağlamak için de Kökböri'nin öldüğünü bildirmişlerdir.[734]

Kökböri'nin vefat ettiğini zannederek şehri teslim almak üzere Erbil'e gitmek için yola çıkan Âmid Hâkimi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb ile ona katılan Sincar Hâkimi el-Melikü'l-İsmail b. Âdil'in aralarında bir ihtilaf meydana geldi. Bu durum onların Erbil'e varmalarını bir hayli geciktirdi.[735] Bu arada hastalığı iyiden iyiye kötüleşen Kökböri, 14 Ramazan 630 (24 Haziran 1233) Cuma günü öğle vakti Erbil'de vefat etti.[736] Kökböri'nin ölüm haberi, 17 Ramazan 630 (27 Haziran 1233)'de Bağdat'a

---

yeryüzünün tamamında emirlerini geçerli kılsın. Buraya gelmen dolayısıyla seni görmek ve çabalarını övmek sana bir ikram ve konumuna saygıdır. Seni kuşatan nimetlere ancak yerleri öpmekle ve bütün insanlara farz olan bol salih dua ile mukabele edilir. Allah emirü'l-mü'minin velisidir." dedikten sonra yeri öpüp şehre girerler. Bâbü'n-Nûbe'ye geldiklerinde Kökböri atından inip yeri öper (İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 33). Halife, Kökböri'yi huzuruna kabul ettiği zaman devlet ricalinin de bulunduğu kabulde halifenin önündeki örtü kaldırılınca huzurda bulunanların hepsi hürmet ve saygı ile tazimde bulunur. Kökböri halifenin yanına yaklaşıp selam ederek "Bugün dininizi sizin için tamamladım" ayetini okur. Halife de ona selam ile karşılık vererek "Şüphesiz ki sen bugün huzurumuzdasın. Kulluk noktasında ihlas sahibisin, güvenilir ve sağlam kişisin" der (Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 36). Kökböri halifeye biatini sunduktan sonra öpmek için elini uzatmasını ister. Halife, bu isteği yerine getirince Kökböri halifenin elini öperken bir taraftan ağlayarak: "Bu makama benden başka kimse gelmediği için Allah'a hamdolsun." der (Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 681). Halife ile yalnız kalmak isteyince kendisine izin verilir. Daha sonra halife huzurundan ayrılan Kökböri'ye çeşitli hediyeler takdim eder (İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 34-35; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 37).

733 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 52; Zehebî, *el-Muhtâr*, s. 147-148.

734 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 52.

735 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 683; Zehebî, *el-Muhtâr*, s. 148..

736 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 683; İbnü'l-Amîd, s. 18; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 120; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 533; *Târîhu'z-zamân*, s. 280; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 294; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 452; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 52-53; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 60. Ayr. Bk. Bezer, *Begteginliler*, s. 119; "Kökböri",

ulaştı. Bunun üzerine Halife Müstansır, Zahîrüddîn Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah komutasında bir ordu hazırladı. Ordu, 25 Ramazan 630 (5 Temmuz 1233)'de Erbil'e gitmek üzere yola çıkarıldı.[737] İbnü'l-İbrî'ye göre Halife Erbil'e, Tâhireddin Ebû Ali Ârid ile kumandan Bahâüddin Bunguş'un kumandası altında bir ordu göndermişti.[738]

Erbil ümerasından Bernakuş ve Hâlis, Erbil'e ulaşan halifenin askerlerini karşılarında gördüklerinde Halife Müstansır'ın, yapmış oldukları planın farkına vardığını anlayıp telaşa kapıldılar ve beklenenin aksine şehrin kapılarını açmadılar. Hatta Erbil halkı şehre girmek isteyen halifenin askerlerine mukavemette bulundu. Bu durumdan haberdar edilen Halife Müstansır-Billâh, 3 Şevval 630 (13 Temmuz 1233) tarihinde Kumandan Şerefüddin İkbal eş-Şerâbî'yi bu meselenin çözümü için görevlendirdi. O da ordu komutanı olarak tayin ettiği Cemâleddin Kaştemür ile birlikte Erbil'e hareket etti.[739]

İkbal eş-Şerâbî Erbil'e vardığında şehir halkının kapıları açmadıklarını görünce ordu komutanı Cemaleddin Kaştemür'e şehri kuşatmasını emretti. Bunun üzerine daha önceden gelen öncü birlik ile birleşen halife ordusu 13 Şevval 630 (23 Temmuz 1233) tarihinde kaleyi kuşatma altına aldı.[740] Bu arada daha önce aralarında ihtilaf çıkması sebebiyle geciken Âmid Hâkimi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb ile Sincar Hâkimi el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin, Erbil'e geldiklerinde halifenin askerlerinin kendilerinden evvel geldiklerini görünce çok geç kaldıklarını anlayıp geri döndüler.[741]

Ordu komutanı Cemaleddin Kaştemür emirleri arasında şehrin kapılarını bölüştürdü. Kendisi de en büyük kapı olan Amkâ kapısının karşısına çadırını kurdu. Ayrıca bu büyük kapının karşısına kaledekilerin seslerini duyabileceği ve okların ulaşabileceği kadar yakın bir mesafede ahşap bir yapı inşa etti. Böylece gündüzleri

---

DİA, XXVI, 234; Abdullah Ekinci, "Muzafferüddin Gökböri'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri", *Türkler*, IV, 859; Fazıl Bayat, "Erbil Atabeyliği", *Türkler*, IV, 843. Kökböri'nin 29 Şaban 630'da vefat ettiği rivayet edildiği gibi (Bk. İbnü'd-Devâdârî, VII, 309), 18 Ramazan'da vefat ettiği de rivayet edilmektedir (Bk. Sâmî es-Sakkâr, *İmâretü Erbil*, s. 54).

737 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 52; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*: *621-630*, s. 41; İbn Kesîr, XVII, 201; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 453; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 60.

738 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 533; *Târîhü'z-zemân*, s. 280.

739 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 32, 330; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm: 621-630*, s. 41; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 453; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 60.

740 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 52.

741 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 683.

kaledekilerin yaptıklarını izleyebiliyor, geceleri ise askerleri arasında dolaşarak şehri ele geçirmeleri için onları teşvik ediyordu.[742]

İkbal eş-Şerâbî ise kalede bulunan iki emire elçi gönderip isyanları sebebiyle karşılaşacakları durumu anlatarak onları korkuttu. Bunun üzerine iki gün mühlet istediler. İstedikleri süre kendilerine tanındı. Ancak onların amaçları Âmid Hâkimi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a ulaşmak için zaman kazanmaktı. Oysaki el-Melikü'l-Sâlih Necmeddin Eyyûb, halifenin askerlerinin kendilerinden evvel geldiklerini görünce geri dönmüştü. Verilen süre dolduğunda ordu komutanı Cemaleddin Kaştemür, emirlerden birine elçi gönderdi ve sözlerinde durmadıklarını hatırlatarak onları tehdit etti. Emir, Cemaleddin Kaştemür'e hiç de memnun kalmayacağı bir cevap gönderdi, üstelik gelen elçinin ardından korkutmak maksadıyla ok attı. Atılan ok, elçiye isabet etmeyip çadırın yakınına düştü. Bunun üzerine Cemaleddin Kaştemür, kölelerinden (memâlîk) bir gruba kalede bulunanlara yaklaşarak onları savaşmak için kışkırtmalarını istedi. Köleler, aldıkları emir üzerine kalede bulunanlara hakaret ederek ok atmaya başladılar. Diğer taraftan kalede bulunanların, surların üzerinden ateş ve ok atışlarını sürdürmeleri savaşın daha da şiddetlenmesine sebep oldu. İki taraftan da ölü ve yaralıların sayısı artmaya başladı. Ordu komutanı Cemaleddin Kaştemür, savaşa son vermek için askerleriyle birlikte hendeğin önüne kadar sokulunca kaleyi savunanların korkusu bir hayli arttı. Nihayet aradan fazla zaman geçmeden kale teslim alındı. Bu arada yağma ve talan yapanlar olmuş bazı evler soyulmuştu.[743] İbnü'l-İbrî eserinde kale kapılarının yakılmak suretiyle şehre girildiğini ve ele geçirilmesinin ardından şehrin yağma edildiğini bildirir.[744] Böylece Erbil şehri, 17 Şevval 630 (27 Temmuz 1233)'da[745] zorla ele geçirilmiş oldu. Erbil'in tüm hisar ve kaleleri halifenin naipleri tarafından teslim alındı.[746]

---

742 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 52-53.

743 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 41.

744 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Târihi*, II, 533; *Târîhü'z-zemân*, s. 280.

745 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 151; İbn Kesîr, XVII, 201; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 454; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 60.

746 İbnü'l-Amîd, s. 18; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 53; İbnü'd-Devâdârî, VII, 309; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 53; İbn Ebî Uzeybe, s. 296. Erbil, 27 Şevval 634 yılında Moğollar şehri ele geçirinceye kadar Abbâsîler'in Hâkimiyetinde kalmıştır (Bk. *İnsânü'l-uyûn*, s. 297). İbnü't-Tıktakâ, Erbil ele geçirildiği zaman müjdeli haberin derhal hilafet merkezine ulaştırılmasının ardından Erbil gibi küçük bir şehrin ele geçirilmesini, hatta ileri gidilerek

İkbal eş-Şerâbî, Erbil'in fethinin gerçekleştiğini bir mektup ile halifeye bildirdi.[747] Müjdeli haber Bağdat'a ulaşınca Nûbe[748] kapısının önünde davullar çalındı, hapislerde tutuklu bulunanların hepsi serbest bırakıldı. Vezir, kutlama töreni için dîvânda oturdu. Şairler bu fetih ve zafer sevincini anlatan şiirler söylediler. Bu şairlerden biri de Kadı Ebü'l-Meâlî Kâsım b. Ebi'l-Hadîd Medâinî'dir. Şöyle ki:[749]

"Hiçbir saltanat korku ve tehlike arasında ayakta duramaz,
Ancak insan kanıyla sulanıncaya kadar,
Her şeyin elde edileceği bir yolu vardır,
Fakat izzetin keskin kılıçtan başka bir yolu yoktur…
Erbil şans eseri fethedilmemiştir, bazı zaferler gibi,
Fakat o kudretli olanların kazancı,
İtaat edenlerin bilinç ve azminin sonucudur,
Bugün Eş'arî olan beni hoşgörsün,
Ben Erbil fethinde kadere aldırmayacağım."

Erbil'in hâkimiyet altına alınmasının ardından Basra emiri Şemsüddin Bâtekin halife tarafından Basra'dan çağrılarak Erbil emirliğine getirildi.[750] Bu göreve özellikle Bâtekin'in getirilmesi ile ilgili olarak imar işlerine önem vermesi, ilmi sevmesi ve çok sayıda mescid, medrese, tekke ve hastane yaptırması gösterilir.[751]

Erbil'in önemli bir konuma sahip olması böyle bir değişikliği gerekli kılmıştır. Böylece verilen emir doğrultusunda Bâtekin, 4 Zilkâde 630 (12 Ağustos 1233)'de Basra'dan Bağdat'a geldi. Nâibü'l-vezir Nasîreddin İbnü'n-Nâkıd ile Erbil'in yönetimi hakkında müzakerede bulundular. Nasîreddin, Bâtekin'in hemen Erbil'e gitmesini istedi. Bunun üzerine yola çıkan Bâtekin, 19 Zilkâde (27 Ağustos)'da Erbil'e ulaştı.

süslenmesini ve kutlamalar yapılmasını abartılı bulmakta ve durumu şaşkınlıkla karşılamaktadır. Son dönem Abbâsî halifelerinin çevre beylikleri kendilerine bağlama uğraşı içinde oluşunu, Şam, Mısır, Musul gibi yerlerden sırf her yıl hediyeler almak, kendileri adına sikke bastırıp hutbe okutmak için yaptıklarını söyler ve Abbâsî devletinin son dönemlerinde içinde bulunduğu hali özetler (*el-Fahrî*, s. 32).

747 Haberin posta güverciniyle gönderildiği belirtilmektedir (Bk. İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 53).

748 Dârü'l-hilâfetin kapılarındandır.

749 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 53; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 454; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 60.

750 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 454.

751 Sâmî es-Sakkâr, *İmâretü Erbil*, s. 36.

Erbil'in dışında kamp kurmuş olan İkbal eş-Şerâbî'nin huzuruna geldi. İkbal eş-Şerâbî ona çeşitli hediyeler takdim etti, hil'at giydirdi ve bir at verdi. Emir ve askerlerden oluşan büyük bir grupla birlikte camiye kadar geldi. Orada kendisine Kökböri'nin veziri Zahîreddin Hasan b. Abdullah tarafından ahit okundu. Bu merasimin ardından Erbil valiliği ile ilgili görevi teslim almış olan Bâtekin, kaleye girip Kökböri'nin oturduğu Dâru'l-imareye yerleşti.[752] Böylece Bâtekin, Erbil emiri olarak görevlendirilmiş oldu. Nitekim Zehebî de bu görevin kendisine tevdi edildiğini bildirir.[753] İbnü'l-İbrî ise eserinde, şehrin yönetimini Bâtekin, Ârid Algaş, Ebü'l-Meali Muhammed b. Nâsır Salâyâ ve Müşerref b. Sadak'ın ele aldığını bildirir.[754]

İkbal eş-Şerâbî, Vezir Zahîreddin Hasan b. Abdullah'a, Bâtekin için müşrif olarak tayin ettiği Zahîreddin Hasan b. Mustana' ile İzzeddin Muhammed b. Sadaka'ya hediyeler takdim etti. Daha sonra Ecel b. Abdân Nasrânî'yi kâtip, Cemâlüddîn b. Asker Enbârî'yi ordu komutanı olarak görevlendirdi.[755]

İkbal eş-Şerâbî, birlikleri (kavâid) yerleştirip yapacağı işleri bitirince hizmetindeki askerlerle Bağdat'a dönmek üzere yola çıktı. 10 Zilhicce (17 Eylül)'de Hâlis'e geldi.[756] Ebü'n-Necm köyüne uğradı. Köy halkı onu yolda karşılayıp hürmette bulundular. Burada bir gün kaldıktan sonra tekrar 11 Zilhicce (18 Eylül)'de Bağdat'a doğru yola çıktı. Bağdat'a ulaştığında şehrin Sultan çarşısında hizmetinde bulunan herkese hediyeler dağıttı. Başarısını kutlamak ve tebrik etmek üzere bütün makam sahibi ve ileri gelen kişiler yollara çıkıp surların dışında onu karşıladılar. Darü'l-hilafet'e geçmeden Halife Müstansır'ın yanına gidip ona tazimde ve duada bulundu. Ardından dârü'l-hilafet'e geçti ve burada kendisine hediyeler takdim edildi. Alâeddin

752 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 54; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 60.

753 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 41.

754 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 533; *Târîhu'z-zemân*, s. 280. Bâtekin, 634 veya 635 senesinde Erbil'i terk edip Bağdat'a döndükten sonra yerine Tâceddin b. es-Salâyâ olarak bilinen Muhammed b. Nasr el-Hâşimî tayin edildi. Moğol saldırıları sonucu tahrip olan surları yenilemekle işe başladı (Bk. Sâmî es-Sakkâr, s. 37).

755 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 54.

756 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 54.

Ebû Tâlib Hâşim'i ordu komutanı olarak tayin etti.[757] Emir Ergaş Nâsırî'yi ise, Erbil'e tayin edilen Bâtekin'in yerine Basra'ya emir tayin etti.[758]

Ancak İbn Kesîr'de Erbil valiliğinin İkbal eş-Şerâbî'ye verildiği, İkbal'in Erbil'deki resmî makamlara yeni görevliler tayin ettiği, ahaliye güzel muamelede bulunduğu, bu sebeple de şairlerin övgüsüne mazhar olduğunu bildirilir. Nitekim şairlerden biri şöyle bir şiir söylemiştir:

"Ey Şevval ayının on yedinci günü,
Evvelen ve ahiren sende saadet nasip oldu
Erbil'in fethi kutlu olsun bugünde
Yine kutlu olsun bu günde ki İkbal, vezir olarak makamına oturdu"[759]

Müstansır-Billâh, Erbil'i topraklarına katmak suretiyle kuzeyden gelebilecek olan Moğol tehlikesine karşı Abbâsî topraklarını geçici bir süre de olsa koruma imkânı bulabilmiştir. Ayrıca onun bu başarısı halkın nazarındaki itibarını tazelemiş oldu. Dolayısıyla Moğol tehlikesine karşı elde etmiş olduğu bu dolaylı başarının siyasî gücünü artırdığını da düşünmek mümkündür.

Kökböri ise vefatından önce Mekke'ye götürülerek Harem'de defnedilmeyi vasiyet etmişti.[760] Erbil'in alınmasından sonra cenazesi Irak'tan hareket eden bir hac kafilesiyle Mekke'ye götürülmek üzere yola çıkarıldı. Ancak hac kafilesinin başında bulunan Kayrân ez-Zâhirî'ye, Mekke yolu üzerinde bir takım kimselerin sele maruz kaldıkları haberi ulaştı. Bunun üzerine Kayrân ez-Zâhirî yola devam etmeyip kafileyi Bağdat'a dönmek üzere geri çevirdi.[761] Bu sebeple Kökböri'nin cenazesi Mekke'ye götürülmeyip dönüş yolu üzerinde Kûfe'de bulunan Hz. Ali meşhedine defnedildi.[762]

---

757 Zehebî, eserinde ordu komutanı olarak Tâceddîn Muhammed b. Salâyâ el-Alevî'yi görevlendirdiğini belirtmektedir (Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 41).

758 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 55.

759 İbn Kesîr, *el-Bidâye* XVII, 201.

760 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 683.

761 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 9. Ayrıca bk. Bezer, *Begteginliler*, s. 119.

762 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 683; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 9. Ayr. Bk. Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 93-97; Bezer, *Begteginliler*, s. 119. İbn Hallikân eserinde, Kökböri'nin cesedinin önce Erbil kalesine defnedildiğini, daha sonra vasiyeti gereği 631/1234 senesinde Hicaz'a giden bir kervanla defnedilmek üzere Mekke'ye daha önce yaptırmış olduğu türbeye

F. ZENGÎLERLE MÜNASEBETLER

1. Bedreddin Lü'lü'ün Müstansır-Billâh'a Bağlılığını Bildirmesi

Erbil Hâkimi Kökböri'nin 14 Ramazan 630'da (24 Haziran 1233)[763] vefat etmesi üzerine Erbil'in, Abbâsî halifesi Müstansır-Billâh'a teslim edilmesine dair vasiyetini gerçekleştirmek üzere Erbil'e giden halife ordusu, halkın tepkisi ile karşılaşmış, bunun üzerine şehri zorla ele geçirmişti.

630/1233 yılında Erbil Hâkimi Kökböri ve II. Nâsırüddin Mâhmûd'un vefatından sonra bağımsız bir hükümdar olarak tanınmak isteyen Bedreddin Lü'lü' Bağdat'a gelerek halifeye bu isteğini dile getirdi. Bunun üzerine Rebîülevvel 631 (Aralık 1233)'da Âhûr Emiri Bedreddin Sungurşah ez-Zâhîrî'yi saltanat hil'ati ile birlikte Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü'e gönderdi. Kendisine saltanat ve taklid merasimi yapılarak görevi teslim edildi ve el-Melikü'r-Rahîm[764] lakabı verildi.[765] Memleketinde mimberlerde isminin zikredilmesi, dinar ve dirhemlerde isminin yazılmasına izni verildi. Bedreddin Lü'lü'ün halifeye itaatteki samimiyeti ve dürüstlüğünden dolayı bu şekilde taltif edildiği söylenmektedir.[766]

Bedreddin Lü'lü'ün bağımsızlığını kazanmak için halifeden destek arayışları içinde bulunduğu bu durum, tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından farklı bir şekilde aktarılmıştır. Şöyle ki 630/1233 yılında Kökböri'nin vefatından sonra Eyyûbîler'in Cezîre Hâkimi el-Melikü'l-Eşref, Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü'ü,[767] yanına çekmeye

---

götürüldüğünü, ancak susuzluk ve yolda karşılaştıkları diğer sıkıntılar sebebiyle Kûfe'deki Hz. Ali meşhedine defnedildiğini ifade etmektedir (*Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 120).

763 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 683; İbnü'l-Amîd, s. 18; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 120; İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 533; *Târîhu'z-zamân*, s. 280; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 294; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 452; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 52-53.

764 el-Melikü'l-Mes'ûd lakabı verildiği de zikredilmektedir (Bk. İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, 57).

765 İbnü'd-Devâdârî, Lü'lü'ün eskiden Musul valisi Takiyyüddin Zengî'ye ait olan Sûs kalesini 629/1232 yılında ele geçirdikten sonra kendisini el-Melikü'r-Rahîm olarak nitelediğini, bunun üzerine Müstansır-Billâh'ın Bedreddin Lü'lü'ün oradaki Hâkimiyetini tanıdığını gösteren taklidi gönderdiğini belirtmektedir (*Kenzü'd-dürer*, VII, 306).

766 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 533; *Târîhu'z-zamân*, s. 280; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 57; Zehebî, *el-Muhtâr*, s 149-150. Ayrıca bk. İlkas Süleyman Sâiğ, *Târîhü'l-Musul*, Mısır: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1923, s. 216; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 60-61; Dîveci, I, 314; Bahattin Kök, "Lü'lü', Bedreddin", *DİA*, XXVII, 257.

767 Musul, Diyarbakır ve civarı Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed b. Melikşah döneminde atabek İmâdüddin Zengî tarafından müstakil bir devlet olarak idare olunmaya başlanmıştı

çalışarak Erbil'i onun elinden almak istedi. Bunun üzerine Lü'lü' Bağdat'a bir elçi gönderip Halife Müstansır-Billâh'tan Melikü'l-Eşref'e karşı kendisine yardım etmesini istedi. Halife, el-Melikü'l-Eşref'in Erbil'i Bedreddin'den almasına mani oldu.[768] Bunun üzerine halifenin de onayladığı meşru bir hükümdar olmayı isteyen Bedreddin Lü'lü', Eyyûbî beylerine olan bağlılığını devam ettirmeyip yanında Erbil'in anahtarları olduğu halde Bağdat'a bizzat gelip halife ile görüştü. Bedreddin Lü'lü' devletin ileri gelenleri tarafından karşılandıktan sonra Sahnü's-Selâm'da onun adına bir oturum düzenlendi. Halife'nin huzuruna varınca elini öpmek istedi. Lü'lü' halifenin elini öperken bir taraftan da ağlıyor "beni bu makama getiren Allah'a hamdolsun" diyerek halifeye biatini sunuyordu. Gelirken Halife Müstansır'a getirdiği hediyelere karşılık daha fazla

(571/1127). İmadüddin Zengî'nin vefatından sonra yerine geçen sultanlar döneminde idarenin zayıflaması üzerine Musul'daki saltanat Bedreddin Lü'lü'e geçmiştir (631/1233) (Bk. İlkas Süleyman Sâiğ, *Târîhü'l-Musul*, Mısır: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1923, s. 166). Bu tarihten itibaren Abbâsî halifesi ile Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü'l-Kâmil ve el-Melikü'l-Eşref adına hutbe okutup sikke bastırmaya başlamıştır (Sâiğ, s. 216). 635/1237 senesinde el-Melikü'l-Kâmil ile el-Melikü'l-Eşref'in vefat etmesi üzerine onlar adına hutbeyi ve sikke bastırmayı bırakmış, Abbâsî halifesi adına hutbe okutup sikke bastırmaya devam etmiştir (Bk. Sâiğ, s. 223).

Bedreddin Lü'lü' çok zeki ve aynı zamanda çok cesur bir devlet adamıydı. Onun ileri görüşlülüğü ve cesareti, ileriki yıllarda Moğollar'ın baskı ve zorbalığından kurtulmasını sağlamıştır. Bedreddin'in Moğol İmparatoru Hülagu ile arasında geçen bir hadise onun cesareti ve ileri görüşlülüğünü yansıtması bakımından güzel bir örnektir. Şöyle ki: Olayı anlatan İbnü'd-Devâdâr, babasının kendisine, kardeşi emir Seyfeddin Bilbân er-Rûmî'den şöyle dediğini nakleder: "Moğollar'ın şehirlerini ele geçirdiği zaman Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü', Hülagu'nun itaatine girer. Eyân isminde Ermeni asıllı bir kölesi olur. Bu köle, Bedreddin Lü'lü'ün nazarında değerli birisidir. Bir gün Eyân ona Hülagu'nun veziri olan Hoca Reşid'in Hülagu'nun Bedreddin'e olan sempatisini bozmaya çalıştığını söyleyince Bedreddin Lü'lü': "Onu mutlaka öldüreceğim, Hülagu'nun da kulağını çekeceğim" der. Bunun üzerine Eyân: "Büyük konuşma" der. Bedreddin Lü'lü' bunu duyunca: "Bunu gözünle göreceksin pis Ermeni" der. Bedreddin Lü'lü'ün yanında insan sarrafı sufî meşrep bir adam vardır. Bedreddin ona Urduva'ya gitmesini, Hoca Reşid'in arkadaşlığını kazanıp yakınına girmesini, güzel sohbeti sayesinde ona olan temayülünü anlayınca taze meyveleri çok seven Hoca Reşid'e taze meyve götürmesini ve yanına da Bedreddin'in vereceği üç iğneyi almasını, ona meyve ikram ettiği sırada bu iğneleri meyvelere batırmasını söyler ve kendisinin de sağ salim döneceğini taahhüt eder. Sufî, kendisine verilen vazifeyi Bedreddin'in söylediği gibi yerine getirince döner ve kısa süre sonra Hoca Reşid'in öldüğü haberi ulaşır. Bedreddin, kölesi Eyân'a "nasılmış?" der. Eyân: "Hoca Reşid'i öldürttün, bakalım Hülagu'nun kulağını nasıl çekeceksin" der. Bedreddin "göreceksin" der. Bunun üzerine hazırlıklara girişir, Hülagu'ya gitmek üzere yola çıkar. Hatunlar için hediye olarak elbiseler, zînet eşyaları götürür. Yanına kadın süslemelerinden iyi anlayan kadınlar alır. Hülagu'nun yanına vardığı zaman, kuaförler, Hülagu'nun hanımları ile emirlerin hanımlarına bakım yapıp elbiseleri giydirirler. Emirler hanımların bu şık hallerinden hoşlanıp Hülagu'nun huzurunda Bedreddin'e teşekkür ederler. Bedreddin, kendisine meşrubat ikram eden Hülagu'nun oğlu Ketmir'e içinde cevher olan küpe takdim eder, diğer oğlu Buğa'ya da küpe takar. Hülagu, kendisi için de küpe ister. Bunun üzerine Bedreddin çok değerli iki küpeyi takdim etmek üzere Hülagu'nun huzuruna gelir, başını kucağına alır ve kulağını ovuşturmaya başlar. Bedreddin bunu kulağı uyuşsun da küpeyi ağrısız bir şekilde geçirsin diye yaptığını söyler. Bedreddin bu şekilde Hülagu'nun huzurundan ikram görerek ayrılır. Kölesi Eyân'a: "Nasıl buldun Ey Ermeni?" der. Bunun üzerine Eyân, "çok uyanıksın" der (İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VII, 306-308).

768 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 680.

hediyelerle dönen Bedreddin Lü'lü' Erbil'e vardığında, II. el-Melikü'l-Âdil adına okuttuğu hutbeyi Müstansır adına okutmaya başlamıştır.[769]

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin buraya kadar aktardığı bilgi, bilinenden farklı istikamettedir. Zira daha önce de geçtiği gibi Kökböri vefat ettiği zaman Erbil, vasiyeti gereği Müstansır-Billâh'a iade edilmesi gerekirken Erbil'in bazı emirleri şehri Abbâsî hilafetine değil de Eyyûbî hanedanına teslim etmek istediğinden mukavemet göstermiş ve şehri teslim etmemişlerdi. Bunun üzerine halife zor kullanarak şehri ele geçirmek durumunda kalmış, Bâtekin'i de şehrin idarecisi tayin etmişti. Yukarıdaki bilgi, Kökböri'nin vefatından sonra şehrin Bedreddin Lü'lü'ün eline geçtiği, Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü'l-Eşref'in Erbil'i ondan almak istediği, Lü'lü'ün de şehri ona değil de bağımsız bir hükümdar olarak hareket etmek karşılığında halifeye teslim ettiği düşüncesini oluşturmaktadır. Tarih kitaplarının genelindeki bilgi ise yukarıda verdiğimiz şekildedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bu bilgiyi burada zikretmeye değer bulmakla birlikte genel kanaatimizin yukarıdaki gibi olduğunu belirtmek isteriz.

2. el-Melikü'l-Cevâd'ın Sincar'ı Bedreddin Lü'lü'e Vermeden Önce Müstansır-Billâh'a Danışması

630/1233 yılında babası Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil tarafından veliaht olarak tayin edilen II. el-Melikü'l-Âdil, babasının 635/1238 yılındaki vefatından sonra sahip olduğu Mısır ve Dımaşk toprakları üzerinde kanaat bildirmek üzere Dımaşk'ta toplanan emirler tarafından Mısır hükümdarı olarak seçilmiş, amcasının oğlu el-Melikü'l-Cevâd da onun Dımaşk nâibi olarak tayin edilmişti.[770] Kerek Hâkimi el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd, amcası el-Melikü'l-Kâmil vefat etmeden önce anlaşma gereği kendisine vaat edilen Dımaşk nâipliğini istemiş, ancak kendisi yerine el-Melikü'l-Cevâd'a verilmesine bozularak şehri ele geçirmek üzere Filistin'in sahil bölgelerine yürümüş, el-Melikü'l-Cevâd'ın mukavemeti ile karşılaşınca geri dönmüştü. II. el-Melikü'l-Âdil, el-Melikü'l-Cevâd'ın Dımaşk'ta hutbeyi kendi adına okutarak bağımsız hareket etmesi üzerine onun Dımaşk naibi yapılmasında etkili olan emirlerden İmâdeddin Şeyhüşşüyûh'u ona gönderip Dımaşk karşılığında bazı yerleri de ikta olarak

769 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, II, 681.
770 Cengiz Tomar, "el-Melikü'l-Âdil II", *DİA*, XXIX, 60.

vereceğini vaat etmişti. Ancak el-Melikü'l-Cevâd teklifi reddetmekle kalmayıp gönderilen emiri de öldürtmüştü.[771]

Bir süre sonra el-Melikü'l-Cevâd Dımaşk'ı, el-Melikü'l-Kâmil'in büyük oğlu olup Sincar ve Doğu bölgeleri Hâkimi olan, arasının iyi olduğu ve II. el-Melikü'l-Âdil'in de abisi olan el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a Sincar, Rakka ve Âne karşılığında teslim etti (Cemâziyelâhir 636/Ocak 1239).[772] Bu durum el-Melikü'l-Cevâd'ın Dımaşk'ı artık yönetemez hale geldiğinin de bir göstergesidir.

el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Dımaşk'a hakim olunca Mısır'daki emirlerin kendisini Mısır'a davet edip Mısır hâkimi olmasını teklif edince bir ordu hazırlayıp yola çıkmıştı. Durumdan haberdar olan Halife Müstansır elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yi, o sırada Mısır Hâkimi II. el-Melikü'l-Âdil, Dımaşk Hâkimi olup Mısır'a davet edilen el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb ve Kerek Hâkimi olup kendisine düşen paydan nasiplenmek isteyen el-Melikü'n-Nâsır arasındaki ihtilafı gidermek üzere göndermişti (Zilhicce 636/Temmuz-Ağustos 1239).[773]

Hilafet elçisi İbnü'l-Cevzî, amca çocukları arasındaki bu sıkıntıyı gidermek üzere çalışmalarını yürütürken bu karışıklıktan istifade ederek bağımsız hareket etmeye başlayan Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü', Sincar'a girdi ve şehri ele geçirdi. el-Melikü'l-Cevâd'ın bu sırada Sincar'da bulunmadığı rivayet edilmektedir.[774]

Zehebî ve İbn Kesîr, Bedreddin Lü'lü'ün Sincar'ı ele geçirmesinin sebebi olarak el-Melikü'l-Cevâd'ın kötü bir idareci olduğu, hatta halkın malına mülküne el koyduğu, bunun üzerine Sincar halkının Bedreddin Lü'lü'e haber göndererek onun

---

771 Cengiz Tomar, "el-Melikü'l-Âdil II", *DİA*, XXIX, 60.

772 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 718; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 253; İbnü'd-Devâdârî, VII, 331. Ayrıca bk. Hasan Şemîsânî, *Medînetü Sincâr min fethi'l-İslâmî hatta'l-fethi'l-Osmânî*, Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1983, s. 172-174.

773 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 253; İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb*, 4/3, s. 121; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 151; *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 27; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 319; İbn Kesîr, XVII, 248; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 490-491; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 283.

774 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 253; İbnü'l-Füvatî, *Mecmaü'l-âdâb* 4/3, s. 121; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 151; *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 27; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 319; İbn Kesîr, XVII, 248; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 302; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 490-491.

idaresine girmek istediklerini, el-Melikü'l-Cevâd'ın da ava çıktığı bir zamanda hiç zorlukla karşılaşmadan şehri ele geçirdiğini zikrederler.[775]

İbnü'l-Füvatî'ye göre ise Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü' Sincar'a girdiği zaman el-Melikü'l-Cevâd Bağdat'ta bulunuyordu (17 Cemâziyelâhir 637/14 Ocak 1240). el-Melikü'l-Cevâd Bağdat'taki temaslarını sürdürürken Bedreddin Lü'lü'ün Sincar'a girip şehri teslim aldığı haberi geldi. Ne var ki Bedreddin Lü'lü' daha önce el-Melikü'l-Cevâd'dan sulh yolu ile belli bir meblağ karşılığında Sincar'ı istemiş, el-Melikü'l-Cevâd bu fikre sıcak bakması üzerine Bedreddin Lü'lü' oğlu Rükneddin İsmail'i ona göndermiş, parayı teslim edip Sincar'ı almıştı (Rebîülâhir 637/Ekim-Kasım 1239). Ancak el-Melikü'l-Cevâd daha sonra Sincar'ı teslim etmekten vazgeçip: "Bu konuda Dîvân'ın izni gerekir." diyerek Sincar'a emirlerinden birini vekil bırakarak Bağdat'a gidip bu konuda halifenin fikrini almak istemiş, Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü'ün oğlu Rükneddin İsmail'i de şehirde bırakmıştı. Şehrin emirleri ile halk el-Melikü'l-Cevâd'a ve orada bıraktığı Rükneddin İsmail'e isyan etmeleri sonucunda çıkan harbi kazanan Rükneddin İsmail, Sincar'ı ele geçirerek şehre hâkim oldu. el-Melikü'l-Cevâd şehrin ele geçirildiğini haber alınca elinde kalan tek toprağı olan Âne'ye gitti (637/1240).[776] Burayı da belirli bir miktar karşılığında Müstansır-Billâh'a sattı.[777] Elinde bir tek Rakka kalan el-Melikü'l-Cevâd'ın bu toprağını da Hârizmliler ele geçirdi ve gidecek bir yeri kalmadı. Bu sebeple o da Hârizmlilere sığındı ve onlara katıldı (638/1240).

3. Sincar'ın Alınması Üzerine Bedreddin Lü'lü'ün Müstansır-Billâh'tan Yardım Talebi

Cemâziyelevvel 639'da (Kasım-Aralık 1240) Meyyâfârikîn Hâkimi Muzaffer Şihabeddin Gâzî b. Âdil ile Musul ve Sincar'ı Bedreddin Lü'lü'den almak üzere anlaşan Hârizmşahlar, Musul'a yürüdüler.[778] Bunu haber alan Bedreddin Lü'lü' durumu

---

775 İbnü'd-Devâdârî, VII, 331; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 151; *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 27; İbn Kesîr, XVII, 248.

776 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 729; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 104-105; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 491. Ayr. Bk. Bahattin Kök, "Lü'lü', Bedreddin", *DİA*, XXVII, 257. Bu olay, Makrîzî'nin eserinde 638 yılı olayları içerisinde zikredilir (*Kitâbü's-sülûk*, II, 302-303).

777 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 281, 296.

778 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 304; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, II, 309.

halifeye bildirerek onları bu işten vazgeçirmesini istedi. Bu sırada Musul'a saldıran Hârizmşahlar şehri yağmaya başlamışlardı. Halife'nin durumu düzeltmek için gönderdiği Özbek b. Bertakuş Musul'a ulaştığı zaman Hârizmşah kuvvetleri geri çekildi. Durumun düzeldiğini düşünen Özbek b. Bertakuş Bağdat'a geri döndü. Ancak bunu fırsat bilen Hârizmşahlar şehre geri gelip yağmaya devam ettiler. Bunun üzerine Bedreddin Lü'lü' halifeye, Hârizmşahlar'ın Musul'daki yağmasının devam ettiğini ve yardım isteğini dile getirdiği bir mektup gönderdi. Durumu haber alan halife bu sefer Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yi gönderdi.[779] Muhyiddin İbnü'l-Cevzî Musul'a ulaştığı zaman Hârizmşahlar'a bu işten vazgeçmelerini söyleyince hilafet merkezinden gelen bu emri yerine getirdiler ve şehirden çekildiler.[780]

[779] Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 501.
[780] Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 502.

G. RESÛLÎLERLE MÜNASEBETLER

1. el-Melikü'l-Mes'ûd Nureddin Ömer b. Resûl'ün Müstansır-Billâh'tan Taklid Alarak Eyyûbîler'den Bağımsızlığını İlan Etmesi

Yemen'in 570/1174 senesinde Eyyûbîler'in hâkimiyetine girmesinden yaklaşık kırk yıl kadar sonra Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, Yemen'deki kumandanların Süleyman Şah'ın idaresinden memnun olmadıklarını öğrenmesi üzerine duruma el koyarak oğlu Atsız'ı el-Melikü'l-Mes'ûd lakabıyla Yemen'e tayin etti. Atsız, Bu tarihten itibaren Yemen'de ikamet etmeye başladı.[781] Yemen'deki idareciliği sırasında Mekke'de iki kardeş arasında çıkan anlaşmazlık sorununu çözmek üzere askerini gönderen el-Melikü'l-Mes'ûd, Mekke'de hâkimiyeti eline aldı (619/1223). Şehrin idaresine Emir Nureddin Ömer b. Resûl'ü tayin ederek Yemen'e geri döndü.[782]

Aradan beş altı yıl geçtikten sonra el-Melikü'l-Mes'ûd, Dımaşk'ı ele geçirmesi için babası el-Melikü'l-Kâmil'e yardım etmek üzere Hicaz yolu üzerinden Mısır'a doğru yola çıktığı sırada hastalandı. Bu hastalığından iyileşemeyerek vefat etti ve Mekke'de defnedildi (13 Cemâziyelevvel 626/9 Nisan 1229).[783]

Onun vefat etmesi üzerine Mekke Emiri Nureddin Ömer b. Resûl, Yemen'in idaresine el koydu.[784] Yakut el-Mes'ûdî'yi de Mekke naibi yaptı. Böylece Yemen ve Hicaz'da Resûlîler'in[785] hâkimiyeti fiilen başlamış oldu.[786]

---

781 Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 96-97; *Salahaddin'den Baybar'a Eyyûbîler-Memlükler (1193-1260)*, s. 59-60.

782 Hazrecî, I, 33; Fâsî, *el-İkdü's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-Emîn* (thk. Fuad Seyyid), I-VIII, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1962-1967; VI, 340. Ayrıca bk. Mâlikî, s. 74; Ahmed es-Sibâî, I, 267-269.

783 İbnü'l-Amîd, s. 16-17; İbn Hâtim, Bedreddin Muhammed b. Hâtim b. Ahmed b. İmrân b. el-Fazl el-Yemânî el-Hemedânî (ö. 702/1302) *Kitâbü's-simti'l-gâli's-semen fî ahbâri'l-mülûk mine'l-guzzi bi'l-Yemen* (haz. G. R. Smith), I-IV, London: E. J. W. Gibb Memorial, 1974, I, 195, 203; İbn Fehd, Necmeddin Ömer b. Fehd b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Fehd (ö. 885/1480), *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri ümmi'l-kurâ* (thk. Fehim Muhammed Şeltût), I-IV, Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1984, III, 45. Ayrıca bk. Habeşî, *Târihü'd-devleti'r-Resûliyye fi'l-Yemen* (thk. Abdullah Muhammed el-Habeşî (Eser, 9/15. asırda yaşadığı tahmin edilen, müellifi meçhul bir şahsa aittir), Dımaşk: Dârü'l-Cîl, 1984, s. 18. Ayr. Bk. Yemânî, Tâcüddîn Abdülbâkî b. Abdülmecîd el-Yemânî (ö. 743/1343), *Târîhü'l-Yemen* (*Behcetü'z-zaman fî târîhi'l-Yemen)* (thk. Mustafa Hicâzî), Dârü'l- Beyrut: Ukûd, 1985, s. 85; Hüseyin Muhammed Merbu', *Bilâdü'l-Hicâz fi'l-asri'l-Eyyûbî: 567-648/1171-1250*, by., 1980, s. 69.

784 Fâsî, *İkdü's-semîn*, VI, 342; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfî*, VIII, 310; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 438-439; Hazrecî, I, 46.

Ancak Eyyûbîler'in büyüğü el-Melikü'l-Kâmil, Yemen ve Mekke'yi elden çıkarmaya razı olmayıp gerekli askerî müdahaleyi başlattı, bunda da başarılı oldu.[787] Bir süre sonra Nureddin Ömer b. Resûl'ün de Yemen'i ve Mekke'yi bırakma niyetinin olmadığı anlaşıldı. Bunun için ordu hazırlayıp karşı taarruzda bulundu ve başarılı oldu (627/1230).[788] Ardından el-Melikü'l-Kâmil, Nureddin Ömer b. Resûl'e karşı bir hazırlığa girişti. Bu şekilde karşı ilişkiler üç yıl boyunca sürekli savaş halinde devam etti.[789]

630/1232 senesine gelindiğinde Nûreddin Ömer b. Resûl kendi adına sikke bastırıp Yemen nahiyelerinde hutbelerde adını okuttu.[790] Mekke'de hâkimiyet kurabilmek için şer'î sıfat alması gerekmekteydi. Bunun için 631/1233 senesi büyük hediyeler hazırlayıp elçisini Halife Müstansır-Billâh'a gönderdi. Halifeye Yemen beldeleri ve Hicaz'da hâkimiyeti resmen eline aldığını gösteren bir taklid almayı ve bu taklid'in yazılı olarak gönderilmesini arz edip buna karşılık olarak Abbâsîler'e bağlılığını bildireceğini ve hutbede onun adını okutacağını söyledi. Halife Müstansır, Nureddin Ömer b. Resûl'ün bu isteğini kabul etti. 631/1233 yılı hac zamanı Ona Emirü'l-hâc el-Irâkî ile Yemen ve Hicaz'ın idaresi için taklid gönderdi.[791]

Bu taklid 632/1235 senesi halifenin elçisi tarafından Cened şehrinde bulunan Nureddin Ömer b. Resûl'e getirildi. Halifenin elçisi minbere çıkıp: "Ey Nureddin kutlu dîvân sana selam söylüyor ve seni Yemen'de tasdik ettik diyor" dedikten sonra minber üzerinde ona hil'atini giydirdi.[792]

Bunun ardından Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'in tâbiiyetinde Yemen'e sahip olan Nureddin Ömer b. Resûl, Mekke'de durumunu sağlamlaştırınca el-Melikü'l-

---

785 "Resûlîler: Yemen'de 1229-1454 yılları arasında hüküm süren muhtemelen Türkmen asıllı bir hanedandır" (Bk. Cengiz Tomar, "Resûlîler", *DİA*, XXXV, 1-2).

786 Mâlikî, s. 74-75; Ahmed es-Sibâî, I, 271; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *Türkler*, V, 67.

787 Mâlikî, s. 75; Merbu', s. 69.

788 Mâlikî, s. 75; Merbu', s. 70.

789 İbn Fehd, III, 49; Hazrecî, I, 50 Ayrıca bk. Ahmed eş-Şâmî, *Târîhü'l-Yemen*, s. 174.

790 Hazrecî, I, 51.

791 İbn Hâtim, I, 207; Fâsî, *Şifâü'l-garâm*, II, 237; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfî*, VIII, 310; Hazrecî, I, 54; Suyûtî, s. 116. Ayrıca bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, 61; Muhammed Abdül'âl Ahmed, *Eyyûbiyyûn fi'l-Yemen*, s. 283; *Benû Resûl Benû Tâhir*, s. 99; Mâlikî, s. 77-78; Merbu', s. 73; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, VI, 359.

792 Hazrecî, I, 55. Ayrıca bk. Muhammed Abdül'âl Ahmed, *Eyyûbiyyûn fi'l-Yemen*, s. 284; *Benû Resûl Benû Tâhir*, s. 62.

Mansûr lakabını alarak bağımsızlığını ilan etmiş oldu (632/1235).[793] Elçisini Bağdat'a göndererek Halife Müstansır'a teşekkür mahiyetinde çok değerli hediyeler gönderdi.[794]

Halifenin, Nureddin Ömer b. Resûl'ün bağımsızlığını resmî olarak tanımasına rağmen Mısır Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil, Yemen ve Mekke'yi kaybetmeyi bir türlü kabul etmeyip 20 Recep 635 (8 Mart 1238)'de vefat edinceye kadar bu iki şehri ele geçirmek için mücadele vermiştir.

793 Yemânî, s. 86; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 10. Ayrıca bk. Mâlikî, s. 78; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, V, 260; Cengiz Tomar, "Resûlîler", *DİA*, XXXV, 1.

794 Zehebî, *el-Muhtâr*, s 157; Fâsî, *İkdü's-semîn*, VI, 342-343.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÜSTANSIR DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ

I. EĞİTİM ALANINDAKİ İMAR FAALİYETLERİ

A. MÜSTANSIRİYYE MEDRESESİ

1. Müstansıriyye Medresesi'nin Kuruluşu

a. Müstansıriyye Medresesi'nin İnşa Edilmesi

Halife Müstansır-Billâh'ın emriyle yapımına 625/1227 yılında başlanan[795] Müstansıriyye Medresesi, Dicle nehrinin doğu kıyısında hilafet sarayının hemen yanında Rusâfe'de inşa edilmiştir. Halifenin adına nispetle Müstansıriyye olarak isimlendirilen medresenin inşa işiyle meşgul olmak üzere Üstadüddâr Müeyyedüddin İbnü'l-Alkamî görevlendirilmiştir.[796]

Yapımı yıllar süren medresenin inşası için çok büyük bir bütçe ayrıldığı tarihçiler tarafından ifade edilmektedir. Bu miktarın yedi yüz bin dinar olduğu belirtilmekle birlikte medresenin daha önce bir benzerinin bulunmadığı da ifade edilmektedir.[797]

---

795 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 58; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 24; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 435; Âlûsî, s. 90; Ayrıca bk. Muhammed Hüseyin Asâf, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye fî Bağdâd", *Mecelletü'l-Faysal* (Riyad 1981), LI, s. 113; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 30; Gâzî Receb Muhammed, *el-İmâretü'l-Arabiyye fi'l-asri'l-İslâmî fi'l-Irâk*, Bağdat: Câmiatü Bağdâd, 1989, s. 261; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 30; Abdullah Kâmil Musa Abduh, *el-Abbâsiyyûn ve âsâruhumü'l-mi'mâriyye fi'l-Irâk ve Mısır ve İfrikiyye*, Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2002, s. 84.

796 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 317; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 58; Kazvînî, s. 316; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 621-630*, s. 24; Âlûsî, s. 90; Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 33; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 34; Abduh, s. 84.
Medresenin yapımı ile ilgili olarak şair İbn Ebi'l-Hadîd'in şiiri için bakınız Ek 2: Şiir IV, V, s. 249-250 (İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 60-61. Ayrıca bk. Âlûsî, s. 90-91).

797 Sıbt İbnü'l-Cevzî, II, 739; İbn Ebî Zer, s. 61-62; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 317; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 143. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 33; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 35.

Tarihçilerin genel kanaati üzere devasa ve muhteşem görünüme sahip olmasının yanısıra hizmet kalitesi oldukça yüksek tutulan bu medresenin yapılmasına neden olan amiller hakkında pek çok şey söylenebilir:

Müstansıriyye Medresesi, Abbâsî Devleti'nin Halife Nâsır-Lidînillâh ve Halife Müstansır-Billâh dönemlerinde merkezi otoritenin Bağdat başta olmak üzere Irak bölgelerinde ve bazı civar beldelerde sağlamlaştırılması ile oluşan refah ve kültürel kalkınmanın doğal bir sonucuydu[798] denilebilir. Zira medresenin inşa edilmeye başlandığı tarihe bakıldığı zaman (625/1228) Müstansır'ın hilafet makamına yeni geçtiği dönemler olduğu görülür. Müstansır'ın, dedesi Nâsır-Lidînillâh'ın kırk altı yıl gibi uzun süren hilafeti boyunca sağlamlaştırma gayreti içinde olduğu merkezi otoriteyi babasının dokuz ay gibi çok kısa süren hilafetinden hemen sonra devralması onu siyasî mücadelelerden ziyade ilmî faaliyetlere sevketmiştir.

O dönemde Nizâmülmülk tarafından yaptırılan Nizâmiye Medreseleri'nden Bağdat Nizâmiye Medresesi hala işlevini sürdürmekteydi. 626/1229 yılında Nizâmiye müderrisi Şihâbüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zencânî dârü'l-vizârete davet edilerek görevinden azledildiğinin bildirilmesi, yerine de İbnü'l-Hubeyr olarak bilinen İmadüddin Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ'nın getirilmesi,[799] 639/1241 yılında Ebû Muhammed Abdullah el-Bâdirânî'nin medreseye müderris olarak atanmasından[800] da anlaşılacağı üzere medresede eğitim devam etmekteydi. Zaman içinde Nizâmiye Medreseleri'nin oluşturduğu kültürel atmosfer Müstansıriyye gibi devasa medresenin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Nizâmiye Medreseleri'nin Şafiî mezhebine göre eğitim verdiği bilinen bir husustur. Bu bakımdan Müstansır, Hanefî, Şafiî, Hanbelî ve Mâlikî mezheplerinin her birinin de ders olarak okutulduğu geniş çaplı bir medrese inşa ettirmek istemiştir.

Müstansır yaptırdığı bu medrese ile Bağdat'ta Müstansıriyye Medresesi'nden önce inşa edilmiş olan Nizâmiye ve diğer pek çok medresenin yetiştirdiği binlerce öğrencinin ilim dünyasına sağladıkları bu gelişmeye katkıda bulunmak istemiş, bu medresenin kapılarını dört fıkıh mezhebine açarak bütün bu mezhepleri korumayı görev

798 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 30.
799 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 16-17.
800 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 122.

addetmiştir. Bununla hedeflediği ise İslam coğrafyasında tek mezhep için inşa edilen medreselerin farklı mezheplere bağlı insanlar arasında rekabet duygusu oluşturarak ayrılığa neden olması sebebiyle Müslümanlar arasındaki fikrî birliğini sağlama düşüncesidir.[801]

Müstansıriyye'yi özel kılan amillerin başında, kendisinden önce inşa edilen medreseler tek bir mezhep ya da iki mezhebe yönelik eğitim verirken Müstansıriyye Medresesi'nin dört mezhebi de içine alan geniş kapsamlı bir eğitim hizmeti sunması gelmektedir. Bu yönüyle de diğer medreselerden ayrılmakta ve İslam eğitim tarihinde önemli bir fonksiyon üstlenmektedir.[802]

İbn Sunbüt el-Erbilî, Medrese hakkında: "Binası sağlam, bahçesi geniş, yapısı muhteşem, göklere uzanmış, şerefeleri sürûrla gülerdi. Binalarında sevinç ve mutluluk zuhur ederdi. Şen şakrak bir atmosfer vardı. Etrafında izzet parlardı. Taban ve tavanına talih yıldızı dolardı. O insanların Kâbe'si, İslam'ın kubbesiydi. Diğer dinlerin ve Müslüman mezheplerinin toplandığı yerdi. Usul ve furû ilminden dağılan ve toplanan kafiye ilminin, hadislerin, helal ve haramı bilmenin, ferâizi ve terekeyi taksim etmenin, alan ölçümü, hayvanların faydalarından bahseden ilmin, sağlığın kıvamını muhafaza etme ve bedenleri düzeltme ilminin toplandığı yerdi. Bina tamamlandı, en görkemli elbise giydirildi. En güzel gelin gibi göründü ve ona kapıcılar, hizmetçiler, aşçılar tayin edildi." demektedir.[803]

Ünlü gezgin İbn Batûta eğitim-öğretimine dair çok şey duyduğu Müstansıriyye Medresesi'ni gezme fırsatı bulduğu zaman medresenin bulunduğu yer, mimarî özellikleri ve ders yapıldığı bir zamanda hoca-öğrenci arasındaki ilişkilere dair gözlemlerini şöyle aktarmaktadır: "Bağdat'ın en büyük çarşısı Sülesâ' çarşısıdır. Bu çarşısının ortasında Nizâmiye Medresesi vardır. Nizâmiye Medresesi'nin bitişiğinde de Halife Müstansır-Billâh'a nispet edilen ve dört mezhebe yönelik hizmet veren

---

801 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 30.

802 İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec tarihi*, II, 522; *Târîhü'z-zamân*, s. 271; Asâf, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye fî Bağdâd", *Mecelletü'l-Faysal*, LI, 112; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 29; Servet Ukkâşe, *el-Kıyemü'l-cemâliyye fi'l-imâreti'l-İslâmiyye*, Kahire: Dârü'ş-Şuruk, 1994, s. 251; Richard W. Bulliet, "Müstansır", *Dictionary of the Middle Ages* (ed. Joseph R. Strayer), New York: Charles Scribner's Sons, 1982-1989, VIII, 650.

803 İbn Sunbüt el-Erbilî, *Hülâsatü'z-zehebi'l-mesbûk*, s. 287.

Müstansıriyye Medresesi bulunur.[804] Her mezhebin, içinde mescid ve ders sınıfının bulunduğu bir eyvanı vardır. Müderris, ahşap bir kubbe altında üzerinde minder bulunan kürsüde sekinet ve vakarla oturur. Siyah elbisesini giymiş, sarığını sarmış olan müderrisin sağında ve solunda iki muid bulunurdu. Bu muidler, her söylediğini yazan öğrenciler için müderrisin söylediklerini tekrar ederlerdi."[805] şeklinde bahsetmektedir.

b. Müstansıriyye Medresesi'nin Açılışı

625/1227 yılında yapımına başlanan medrese Cemâziyelâhir 630 (Mart-Nisan 1233) yılında tamamlanmıştır.[806] Medresenin tamamlanmış halini görmek üzere devlet ricalinden önemli şahsiyetler medreseyi ziyaret etmişlerdir. 15 Cemâziyelâhir 630 (29 Mart 1233)'da Nâibü'l-vezir Nasîruddîn İbnü'n-Nâkıd, medresenin yapım işlerinden sorumlu Üstâdüddâr Müeyyedüddin İbnü'l-Alkamî ile[807] açılış öncesinde medresenin son halini görmek üzere ziyarette bulunmuşlardır. Âdet olduğu üzere kapısının eşiğini öperek içeriye girmişler, içeride biraz gezindikten sonra gördükleri muhteşem manzara karşısında hayranlıklarını gizleyememişlerdir.[808]

Medresenin açılışı 5 Recep 631 (6 Nisan 1234) Perşembe günü gerçekleşmiştir.[809] Halife Müstansır'ın bizzat katıldığı ve beraberinde Nâibü'l-vezir Nasîrüddin İbnü'n-Nâkıd olmak üzere, vali, hâcip, kadı, fakih, müderris, şeyh, vaiz, mutasavvıf, kurra ve şairler, devlet erkânı, şehre dışarıdan gelen tüccarlar ve yabancılar

---

804 İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-zamân*, s. 271.

805 İbn Batûta, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368), *Rihletü İbn Batûta: Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr* (thk. Abdülhâdî et-Tâzî), Ribat 1997, II, 64. Ayrıca bk. Âlûsî, s. 96; Abdülvâhid Zenûn Tâhâ, "Hadâratü Bağdâd min hilâli rihletey İbn Cübeyr ve İbn Batûta", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım* (İstanbul 2008), II, 431; S. Khuda Bakhsh, *Contributions to the History of Islamic*, I-II, Lahore, ts., II, 151.

806 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 457. Ayr. Bk. İsa Selman-Necla el-İzzî-Henâ Abdülhâlik-Necât Yunus, *el-İmâretü'l-Arabiyyeti'l-İslâmî fi'l-Irak*, I-II, Bağdat: Dârü'r-Reşîd, 1982, I, 13; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 30; Âlûsî, s. 90; Muhammed, s. 261.

807 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 58.

808 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 58; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 458; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 30-31. Medresenin muhteşem manzarazı ve güzelliği karşısında pek çok kaside yazılmıştır. Bunlardan biri meşhur şair Hüseyin b. Mecdüddin el-Kûfî'ye aittir. Şiir için bakınız Ek 2: Şiir III, s. 248 (Âlûsî, s. 90).

809 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59; İbn Kesîr, XVII, 212; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 9; Yâfiî, IV, 73; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 457-458, 461; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 31; Asâf, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye fî Bağdâd", *Mecelletü'l-Faysal*, LI, s. 112; Muhammed, s. 261; Ruth Stellhorn Mackensen, "Four great libraries of medieval Baghdad", *The Library Quarterly*, s. 297.

ile halkın iştirak ettiği açılış için görkemli bir merasim düzenlenmiştir.[810] Medresenin yapım işlerinden sorumlu olan Üstâdüddâr Muhammed İbnü'l-Alkamî ve kardeşi Ebû Ca'fer Ahmed ile hâcibi Abdullah b. Cumhûr'a, medresenin yapımını gerçekleştiren mimar ve işçilere, kütüphane görevlilerine ve mütevelli heyeti ile devletin ileri gelenlerine, bütün müderris ve muidlere hil'atler giydirilmiştir. Merasimin ilerleyen saatlerinde dönemin meşhur şairleri medreseyi öven şiirler söyleyip kasideler okuyarak insanları coşkuya getirmişlerdir.[811]

İbn Ebü'l-Ferec'in aktardığına göre gelen misafirlere ikram etmek üzere bin koyun kesilmiş, helvalar yapılıp dağıtılmıştır. Medresenin sahnına uzunca örtüler serilerek hazırlanan çeşitli yemekler gelen bütün misafirlere bu örtülerin üzerinde ikram edilmiş, hazırlanan yiyecekler açılışa gelemeyen şehrin ileri gelenleri ile avam kesimine de götürülmüştür.[812]

Halife Müstansır, saray kütüphanesinden aralarında şahsi kitaplarının da bulunduğu yüz altmış, başka bir rivayette ise iki yüz doksan[813] hamalın taşıyabildiği Mushafı şerifler, dinî ve edebî içerikli enfes kitapları medresenin kütüphanesine nakletmiştir.[814] Kitapları ilim dallarına göre tespit etmek ve tasnif etmek üzere görevlendirilen Harîm ribatının şeyhi Abdülaziz b. Ebî Dülef ile halifenin hilafet sarayındaki özel kütüphanesinin hâzini olan oğlu Ziyâeddin Ahmed ile birlikte bu kitapların sicil defterlerini tutarak kitapları konuldukları yerlerinden kolayca bulabilmek için ilim dallarına göre tertip ve dizayn etmişlerdir.[815]

Halife, kendisi için binaya dört mezhebin medreselerine bakan bir köşk inşa ettirmiştir. Medreseyi ziyarete geldiği zaman bu köşke çıkar, eyvanlardan birine açılan

---

810 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59-60; İbn Kesîr, XVII, 213; Âlûsî, s. 87, 90; Asâf, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye fî Bağdâd", *Mecelletü'l-Faysal*, LI, s. 113; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 31.

811 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 58; İbn Kesîr, XVII, 213; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*: *631-640*, s. 6; Âlûsî, s. 90. Ayr. Bk. Nâcî Ma'rûf, I, 33 (Şiir için bakınız Ek 2: Şiir IV, Şiir V, s. 249-250).

812 İbn Kesîr, XVII, 213; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 462.

813 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 288. Ayrıca bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 33; İsmail Erünsal, "İslam Medeniyetinde Kütüphaneler", *DGBİT*, XIV, 220.

814 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 58; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*: 631-640, s. 6; İbn Ebî 'Uzeybe, s. 250; Âlûsî, s. 87.

815 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*: 631-640, s. 6; Âlûsî, s. 87. Ayrıca bk. Vicenzo Strika, "Al-Mustansıriyya Madrasah", *The İslamic architecture of Baghdad*, s. 68; İsmail Erünsal, "İslam Medeniyetinde Kütüphaneler", *DGBİT*, XIV, 220.

pencereden olan biteni izler, hatta müderrislerin ders anlatışlarını ve öğrencilerin de tartışmalarını buradan seyrederdi.[816]

Medresenin eğitime başladığı günlerden bir gün halife zaman zaman yaptığı üzere medreseyi ziyarete gelmişti. Harîm ribatı şeyhi Abdülaziz b. Ebî Dülef halifeyi büyük bir saygı ve tazim duyguları içerisinde karşılamış ve Kur'an-ı Kerim'den: "Dilerse sana bundan daha güzelini, içinden ırmaklar akan cennetler verecek ve sana saraylar ihsan edecek olan Allah'ın şanı yücedir."[817] ayeti kerimesini okuyarak hayır duada bulunmuştur. Halife, bu hürmet ve samimi dua karşısında huşû ve tevazuundan gözyaşlarına boğulmuştur.[818]

c. Müstansıriyye Medresesi'nin Müderrislerinin Belirlenmesi

Müstansır-Billâh'ın yaptırdığı bu medreseyi diğer medreselerden ayıran ve özel kılan, hatta kendisinden sonra yapılacak medreselere emsal teşkil eden tarafı, ilk defa bir medresede dört mezhebe yönelik eğitimin bir arada verilmesi olmuştur. Halifenin, zamanla mezhepler arasında meydana gelen görüş ayrılıklarını bertaraf etmek ve halkın birlik ruhunu canlandırmak gayesiyle böyle bir medresenin inşaatına giriştiği ve oldukça yüksek meblağlar harcadığı bilinmektedir.

Kalitenin ve ilmî seviyenin yüksek tutulması amacıyla Hanefî, Şafiî, Hanbelî ve Mâlikî mezheplerinde çalışmaları ve araştırmalarıyla öne çıkan fukahânın bu medresede bölüm başkanı olarak görevlendirildiği bilinmektedir. Hanefî mezhebi bölüm başkanlığına Reşîdüddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Hanefî, Şafiî mezhebi bölüm başkanlığına Muhyiddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya b. Fadlân görevlendirilmiştir. Ardından her ikisine de siyah cübbe ve lacivert turha[819] giydirilmiştir.[820] 14 Zilkâde'de Şafiî mezhebi bölüm başkanı Ebû Abdullah Muhyiddin b. Yahya b. Fadlân vefat edince yerine Kâdılkudât Ebü'l-Meâlî Abdurrahman b. Mukbil

---

816 Muhammed, s. 268; Mehmed Dağ-Hıfzurrahman R. Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara 1974, s. 134.

817 Furkân, 25/10.

818 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59.

819 Turha: Başı örten uzunca bir örtüdür.

820 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59; Zehebî, *el-Muhtâr*, s 150; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 466; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 79.

atanmış, diğer taraftan kadılık görevini de devam ettirmiştir.[821] Hanbelî mezhebi bölüm başkanlığına Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî ve Mâlikî mezhebine Ebü'l-Hasan Ali el-Mağribî getirilmiştir.[822]

Halife Müstansır'ın dört fıkıh mezhebi kürsüsünde ders vermek üzere belirlediği kişilerin alanında uzman ve nitelikli şahsiyetler olmasına özen göstermesi müderris kadrosunu belirlerken gösterdiği titizlikten anlaşılmaktadır. Mâlikî mezhebi kürsüsüne lâyık birini bulamadığı, bu kadroyu boş bırakarak yerine geçici olarak bir müderris tayin ettiği, daha sonra Ebü'l-Hasan el-Mağribî'yi İskenderiyye'den getirtmek suretiyle bu kadroya yerleştirdiği bilinmektedir.[823]

Halifenin dört mezhebin kürsü başkanlığı görevlerine atamalarda bulunduğu sırada devletin mühim meseleleri için başka bir yerde bulunan, aynı zamanda devlet işleriyle de meşgul olan Hanbelî mezhebi imamı Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî adına oğlu Cemâleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Yusuf'a ve yine Mâlikî mezhebi imamı Ebü'l-Hasan Ali el-Mağribî'nin yerine geçici olarak görevlendirilen müderrise sade bir gömlek ve gümüş işlemeli sarık giydirilmiştir. Medresenin açılışı sırasında bütün mezhep imamları ile diğer fakihlere, dört mezhebin de muidlerine hil'atler giydirilmiştir.[824] Hanefî ve Şafiî mezhebi müderrislerine siyah cübbe giydirilirken Mâlikî ve Hanbelî mezhebi müderrislerine sade bir gömlek giydirilmesi, bu mezheplere daha az değer verildiği için ya da bu göreve getirilen kişilerin kürsüye layık görülmedikleri için değil, bu kürsülere uygun görülen müderrislerin medresenin açılışı sırasında orada hazır bulunmamaları sebebiyle yerlerine geçici müderrislerin vekâlet etmesindendir.

d. Müstansıriyye Medresesi'nde Ders İşleniş Biçimi

O dönemde matbaa bulunmadığı için bütün öğrenciler için yazılmış kitap temin etmek mümkün değildi. Bu yüzden de bazı öğrenciler, müderris dersini anlatırken not

---

821 Zehebî, *el-Muhtâr*, s 150; İbn Kesîr, XVII, 214. 8 Şaban 633/1236 senesinde Abdurrahman b. Mukbil kâdılkudatlık ve Müstansıriyye'deki görevinden uzaklaştırılıp Bağdat civarındaki naiplerin başına getirildi (Bk. Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 472).

822 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 62.

823 Sâmî es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 34.

824 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59; Zehebî, *el-Muhtâr*, s 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 213; Âlûsî, s. 87.

alırdı. Müderrisler öğrencileri dersi münazara etmeleri yönünde cesaretlendirirler, böylece bilgilerin zihinlerine daha sağlam bir şekilde yerleşmesini sağlarlardı. Müderris, anlattığı konuyu öğrencilere müzakere ettirirken düşüncelerini özgürce ifade etmelerine imkân verirdi. Öğrencilerin sorularını sözlü ya da yazılı olarak alır, dersin sonunda cevaplardı.[825]

e. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Eğitim Birimleri

(1) Dârü'l-Kur'an

Dârü'l-Kur'an, diğer ilim dallarından farklı olarak Müstansıriyye Medresesi'ne bitişik müstakil bir binadır.[826] Kur'an-ı Kerim eğitim programı, öğrencilerin yaşı itibariyle Kur'an okumaya ve ezberlemeye yönelik hazırlanmıştır. Öğrenci, Kur'an hıfzını tamamladıktan sonra hadis ya da fıkıh alanına devam etmekteydi. Adet olduğu üzere ders, Kur'an-ı Kerim tilavetiyle başlar, sonra müderris anlatırdı.[827]

(2) Dârü'l-Hadis

Dârü'l-Hadis öğrencileri, Daru'l-Kur'an öğrencilerinin sahip oldukları gibi müstakil bir mekâna sahip olmadıkları için derslerini Müstansıriyye Kütüphanesi'nde yapmaktaydılar.[828]

(3) Dârü-t-Tıb

Medresede Dârü't-Tıbb'ın bulunması verilen eğitimin sadece dinî ilimlerle sınırlı olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Tıp dersleri medresenin karşısında yani ana medrese kapısının karşısında özel bir binada verilmekteydi. Bu özel bina, 633/1235 yılında tamamlanan eyvanın altında şahane bir suffeden müteşekkildi.[829] Burada hem tıp eğitimi verilmekte hem de çeşitli hastalıkların tedavisi yapılmaktaydı.

---

825 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 35.

826 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 61; Sâmî es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 32.

827 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 35.

828 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 32.

829 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 61; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 460. Ayrıca bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 32.

Halife Müstansır'ın medresede özellikle Müslüman tabiplerin görev yapmasını istemesi, tıp sahasını ele geçiren ehl-i zimmenin sergilediği yanlış tutum ve davranışların artık telafi edilemez boyutlara ulaşması ve tabiplerin, tıp sahasını zengin olmak için bir araç olarak görüp suistimal etmeye başlamalarından ileri gelmekteydi. Durumun vehameti müderris İbn Fadlân'ın Halife Nâsır-Lidinillâh'a arz ettiği detaylı bir yazıda şöyle ifade edilmektedir: "Gelirleri yüksek olan tabipler, devletin ileri gelen makam sahiplerini tedavi ederler, onlar da buna karşılık olarak tabiplere değerli hediyeler verir, çeşitli meyveler ikram ederler ve tabiplere hak ettiklerinden fazla değer verirler. Buna rağmen tabipler bazen yanlış tedavi uygular, insanlara zarar verirler, hatta bazı bedenî bozukluklara yol açarlar."[830] şeklinde anlatılırken tıp öğrencilerinin ise iyi yetişmediği ve işlerini ciddiye almadıkları şöyle anlatılır: "Çocuk medreseden mezun olur, *Mesâilü Huneyn*'den[831] on mesele, *Tezkiretü'l-kehhâlîn*'den[832] beş mesele okumamıştır. Buna rağmen gömlek giymiş, büyük sarıklar takmış, insanlar onu tanısın diye cadde ve sokaklara oturmuş, önünde sürmedanlık ve tıp aletleri olduğu halde sabahtan akşama kadar yapmaktan ziyade bozar. Akşam eve gider, sürmedanlığı sürme dolu. Tanınınca ve müşterileri de olunca bu sefer dolaşmaya başlar ve evlere gitmeye başlar.'[833] şeklinde anlatılır. Bu tür olumsuz durumlarla çok karşılaşıldığı için Müstansır, tıp sahasında eğitimin kalitesini yüksek tutmak istemiştir.

(4) Arap Dili

Medresede Arap dilinin anlatıldığı özel bir bina ya da derslik olmaması sebebiyle dersler medresenin revaklarında, sahn ya da eyvanlarında yapılmaktaydı.[834]

(5) Diğer Bilim Dalları

Müstansıriyye Medresesi faaliyete geçinceye kadar Müslümanların, nazarî ve amelî ilimlerde çokça bilimsel araştırmalar yaptıkları, cebir, simetri, geometri, trigonometri ve logoritma gibi riyâzî (matematik) ilimlerde muteber eserler kaleme

---

830 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 66.

831 Tabip ve aynı zamanda tarihçi Huneyn b. İshak'ın kitabıdır. Kitabın orijinal ismi *el-Mesâilü fi'l-Ayn*'dır.

832 Tabip Ali b. İsa'nın kitabının ismidir.

833 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 66-67. Ayr. Bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 278.

834 Salih Ahmed Ali, *el-Irâk fi't-târîh*, s. 512.

aldıkları, bunun yanında tıp, eczacılık, astronomi, rasat, kimya ve fizik ilimlerinde de araştırmalar yaptıkları bilinmektedir.[835]

2. Müstansıriyye Medresesi'nin Vakıf Gelirleri ve Vakfiye Şartları

a. Vakıf Gelirleri

Vakıf kelimesinin sözlük anlamı hapsetmek ve alıkoymaktır. Dayanağını Kur'an ve hadislerden alan vakıflar, sadece Allah rızasını kazanmak için malî imkân sahibi kimseler tarafından kurulan ve menfaati tamamen ihtiyaç içinde bulunan kimselere tahsis edilen müesseselerdir.[836] Bir kişi, mülkiyetine sahip olduğu menkul veya gayrimenkul mallarından bir kısmını veya onların tamamını, Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle, halkın herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere dinî, hayrî ve içtimaî bir gayeye müebbeden tahsis ederse, malını vakfetmiş yani bir vakıf kurmuş olur.[837]

Vakıf yapan kişiye ise vâkıf denilmektedir. İslam fıkıh geleneğine göre vâkıfın vakfettiği malın mülkiyetine ve vakıf yapma yetkisine sahip hür, âkil ve bâliğ olması gerekmektedir.[838]

Kökleri çok eskiye dayanan vakıf geleneğinin İslam geleneğindeki yeri çok büyüktür. Bu sebeple her dönemde vakıf geleneği sürdürülmüş, bu sayede halkın yararına olarak pek çok imaret hizmete sunulmuştur.

Halife Müstansır-Billâh dedesinden ve babasından miras kalan ve ağzına kadar dolu olan hazineyi daha ziyade hayır işleri yaparak tüketmiştir. Zehebî, medresenin vakıfları ile ilgili olarak Müstansır-Billâh tarafından hazırlanan vakfiye maddelerinin beş defter tuttuğunu, vakfedilen ev, dükkân, küçük köy ve büyük köy sayısının tahayyül edilemeyecek kadar çok olduğunu, bunlardan elde edilen gelirin ise dokuz yüz bin dinar olduğunu ifade etmektedir.[839]

---

835 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 305.
836 Ziya Kazıcı, *İslâmi ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985, s. 28.
837 Bahaeddin Yediyıldız, "İslam'da Vakıf", *DGBİT*, XIV, 19.
838 Bahaeddin Yediyıldız, "İslam'da Vakıf", *DGBİT*, XIV, 20.
839 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 7.

Zehebî'nin verdiği bilgilere göre medresenin vakfedilen ekilebilir dikilebilir arazileri ayrıntılı bir şekilde şöyle zikredilebilir: Düceyl bölgesindeki vakıf arazileri, üç bin yedi yüz cerib[840]; el-Cemed'deki araziler, altı bin dört yüz cerib; el-Eceme'deki araziler, beş bin elli cerib; Berefta'nın tamamı beş bin beş yüz cerib; el-Bedv nahiyesi üç bin dokuz yüz doksan cerib; Kûsinîsâ üç bin cerib; Yezid köyü, dört bin yüz seksen cerib, el-Bistâmiyye nahiyesi dört bin cerib; el-Ferâşe bin cerib; Haddü'n-nehreyn köyü, bin iki yüz cerib; el-Hattâbiyye nahiyesi, dört bin sekiz yüz cerib; Bizindî nahiyesi, altı bin beş yüz cerib; eş-Şedâdiyye nahiyesi, yirmi bin iki yüz elli cerib; Hısn-u Bâkiye, dört bin sekiz yüz cerib; Ferhâtıyâ, altı bin cerib; Hısn-ı Horasan, beş bin dokuz yüz cerib; Cedîde köyü, iki bin altı yüz cerib; el-Kutniyye, altı bin dört yüz cerib; Mensil köyü, beş bin beş yüz cerib; Mîsâ köyü, iki bin beş yüz cerib; Dînâriyye köyü, dört binaltı yüz cerib; en-Nâsıriyye'nin tamamı on dokuz bin ceribdir.[841]

b. Vakfiye Şartları

Halife Müstansır-Billâh, müderris ve öğrencilerin başka işlerle meşgul olmayıp kendilerini tamamıyle ilmî çalışmalara vermeleri için medresesine çok büyük meblağlara ulaşan vakıfta bulunmuştur. Ayrıca nâzır (mütevelli heyeti başkanı), şeyh (kürsü başkanı), müderris, muid (asistan), tabip, hâzin (kütüphane müdürü), müşrif (kütüphane müdür yardımcısı), münâvil (kitapları yerilerinden alıp yerlerine koyan), imam, hatip, öğrenci, medresedeki saatçi ve memurlara kalacakları ev (lojman), yetecek kadar yiyecek, içecek ve nafakalar vermek suretiyle hem maddî hem de manevî anlamda desteklemiştir.

Yiyecek içecek türü şeyler, günlük olarak öğrencilere dağıtılır, bunun yanı sıra tatlı, meyve ve sabun da verilirdi. Her biri için ihtiyaç olan hasır, lamba, yağ, yatak, mürekkep, not almaları için kâğıt-kalem bile hazır edilirdi. Yazın soğuk su, temizlik ihtiyaçlarını karşılamak için hamam bulunmaktaydı.[842]

---

840 Cerîb: İslamiyetin ilk dönemlerinde ziraî toprakların ve emlâkin ölçülmesinde bilhassa haraç vergisinin tayininde resmî alan ve hacim ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Cerîb'in büyüklüğü 1366,0416 m² olarak tespit edilmiştir (Mustafa Fayda, "Cerîb", *DİA*, VII, 402).

841 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 8-9.

842 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 41.

İdareci ve eğitimciler için günlük olarak ekmek, et, elbise ve diğer ihtiyaçlar olmak üzere ailelerine ve misafirlerine yetecek miktarda verilir, bunun yanı sıra çeşitli hediyeler takdim edilir, maaşın dışında ücret verilirdi. Aylık olarak aldıkları maaşlar ise bulundukları makam, mevki ve unvana göre değişmekteydi. Her yıl Ramazan ayında maaşlar iki katına çıkartılır, hasta olanlar tedavi edilir, ilaç, şurup vb. ücretsiz verilirdi.[843]

Müstansır, vakıfta bulunduğu medrese için hazırladığı vakfiyesinde ders verilecek olan bütün ilim dalları, medresenin resmi işlerinden sorumlu personel ve müderrislere ne kadar maaş verileceği, öğrenciler için ne kadar burs sağlanacağı meselelerine ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Bu şartlar şöyle zikredilebilir:

- Nâzır (mütevelli heyeti başkanı) için aylık olarak on iki dinar, günlük olarak yirmi rıtl ekmek, beş rıtl et ve diğer ihtiyaçlar, [844]

- Hâzin (Müdür/Dekan) için aylık on dinar, günlük on rıtl ekmek, dört rıtl et ve diğer ihtiyaçlar,[845]

- Kâtip için aylık beş dinar, günlük beş rıtl ekmek, iki rıtl et ve diğer ihtiyaçların verilmesi,[846]

- Müşrif (Müdür Yardımcısı/Dekan Yardımcısı) için aylık üç dinar, günlük beş rıtl ekmek, iki rıtl et verilmesi,[847] bir başka rivayete göre ise aylık yedi dinar, günlük on rıtl ekmek, üç rıtl et verilmesi,[848]

- Münâvil (Kitapları raflarından alıp okuyucuya getiren ve işi biten kitapları tekrar raftaki yerine koyan) için aylık olarak iki dinar, günlük dört rırtl ekmek, bir kepçe yemek verilmesi,[849]

---

843 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 58. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 41.

844 Âlûsî, s. 89. Rıtl, 12 ûkiyye (1 ûkiyye, kırk dirhem), 480 dirhem yahut 1 kg'a denk gelir (Bk. Makrîzî, *en-Nukûdü'l-İslâmiyye (Şüzûrü'l-ukûd fî zikri'n-nukûd)* (thk. Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum), Necef: el-Mektebetü'l-Hayriyye, 1967, s. 92).

845 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 459; Âlûsî, s. 88

846 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 460. Ayr. Bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 57.

847 Âlûsî, s. 88.

848 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 460; Âlûsî, s. 89. Ayr. Bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 57.

- Müstensih (Kitapların kopyasını çıkaran) için aylık ücret verilmesi,

- Diğer çalışanlar yatakçı, kapıcı, hamamcı, müzeyyen, kayyim (bakım onarım denetleyicisi), aşçı ve aşçı yamağı, hâzinü'l-âlât, haznetü'd-dîvân, gılmânü'd-dîvân, müzemmilat, müezzin, yağcı hepsi için aylık ve ücretler verilmesi,[850]

- Kütüphanenin, fakihlerden inceleme yapmak isteyen ve kopya çıkarmak isteyenlere tahsis edilmesi, onlar için kağıt kalem temin edilmesi,[851]

- Medresenin dört mezhep üzere kurulması, her mezhep için fıkıh müderrisi ve her müderris için yardımcı olarak dört muid[852] görevlendirilmesi,

- Müderrisler için aylık on iki dinar verilmesi, bunun haricinde çeşitli hediyeler ve ekstra ücretler verilmesi, günlük yirmi rıtl ekmek, beş rıtl et ve diğer ihtiyaçların verilmesi,[853]

- Muidler (mütalaa ve müzakere başkanı: öğrencilere dersi anlatarak yardımcı olan ve gerektiğinde dersi tekrar eden asistan)[854] için aylık üç dinar, günlük dört rıtl ekmek ve iki kepçe yemek verilmesi,[855] ayrıca her mezhebin müderrisine yardım edecek dört muid olması,[856]

- Medreseye iki yüz kırk sekiz fıkıh öğrencisi alınması, böylece her mezhep için altmış iki öğrencinin olması, ayrıca bu öğrencilere aylık burs olarak iki dinar verilmesi, günlük dört rıtl ekmek ve bir kepçe yemek, helva, meyve, sabun, yağ[857] ile

---

849 Âlûsî, s. 89.

850 A.g.e.

851 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 333.

852 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 287; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 458; Âlûsî, s. 88. Ayr. Bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 84. Muid: müderrisin derslerini tekrarlayıp izah eden ve müderris yardımcısı demektir (Bk. Câhid Baltacı, "Medrese ve Elemanları", *Diyanet Dergisi* (Mayıs-Haziran 1977), c. XVI, sy., 3, s. 139.

853 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 458; Âlûsî, s. 88. Ayr. Bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 84.

854 Öğrencilerin derslerini mütalaa ve müzakere etmelerini sağlar. Ders esnasında müderrislere yardım eder (Bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, s., 1, s. 31); Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî (ö. 771/1370), *Muîdü'n-niam ve mübîdü'n-nikam*, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1986, s. 85.

855 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 287; Âlûsî, s. 88; Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 144.

856 Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*: 631-640, s. 7.

857 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 287; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59, 61; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*: 631-640, s. 7; Âlûsî, s 87-88.

her öğrenci için bir oda, bir kilim, bir bakır aydınlatma lambası ve bir bakır ibrik verilmesi, ayrıca Ramazan ayında bursların iki katına çıkarılmasını şart koşmuştur.[858]

- Dârü'l-Kur'an'da Kur'an-ı Kerim'i öğretecek bir şeyh, bu şeyhe öğrencileri dinlemede yardımcı olacak bir muid, otuz öğrenci (ve özellikle yetim olmaları),[859] şeyhe aylık olarak üç dinar, muide bir dinar yirmi kırat[860], öğrenciler için aylık on üç kırat bir habbe[861] burs verilmesi, günlük şeyhe beş rıtl ekmek, iki kepçe yemek, muide dört rıtl ekmek, bir kepçe yemek, öğrencilere ise üç rıtl ekmek, bir kepçe yemek verilmesini şart koşmuştur.[862]

- Dârü'l-hadis'te hadis ilmiyle meşgul olan âlî isnad şeyhi, iki hadis kâri'i, âlî isnad sahibi bir muid,[863] hadis ilmiyle meşgul olacak on öğrenci bulunacaktır.[864] Aylık şeyhe üç dinar, kâri'e iki dinar,[865] öğrenciye ise on üç kırat bir habbe verilmesi, günlük ise şeyhe altı rıtl ekmek ve iki rıtl et, kâri'e dört rıtl ekmek, bir kepçe yemek, öğrenciye üç rıtl ekmek ve birkaç kepçe yemek verilmesini, ayrıca haftanın Pazartesi, Perşembe ve Cumartesi günleri hadis okutulmasını şart koşmuştur.[866]

- Dârü't-tıbda eğitim verecek olan tabibin alanında uzman ve Müslüman olması, tıp ilmiyle meşgul olacak on öğrenci, tabibe ve tıp öğrencilerine aylık olarak Dârü'l-hadis müderris ve öğrencilerine verilen miktarın verilmesi, medresedeki memur, müderris ve öğrenci olmak üzere herkesi tedavi etmesi, yazacağı reçetelerdeki ilaç,

---

858 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 61; Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 164.

859 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 288; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 61; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm: 631-640*, s. 7. Ayrıca bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 31.

860 Kırat, bir ölçü birimidir. Dört habbe'ye denk gelir (Bk. Makrîzî, *en-Nukûdü'l-İslâmiyye*, s. 98).

861 Habbe, bir ölçü birimi olup bir arpa tanesi ağırlığındadır (Bk. Makrîzî, *en-Nukûdü'l-İslâmiyye*, s. 99).

862 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 459. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 218. Yedi rıtl, ekmek olarak geçiyor (Bk. Âlûsî, s. 88; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 32).

863 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 32.

864 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 288; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 61; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 31.

865 Aylık üç dinar verildiğini söyleyen de vardır (Bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 32).

866 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 61; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 459. Âlûsî'de kârî için üç dinar geçmektedir (s. 88). Arıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 229; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 32.

şurup, alkol/ispirto, şeker ve piliç gibi şeylerin vakıf tarafından karşılanmasını şart koşmuştur.[867]

- Arap dili ve edebiyatı kürsüsünde Arap dilini öğretecek bir nahiv alimi,[868] öğrencilere yardımcı olacak bir muîd,[869] aylık müderrise üç dinar, günlük altı rıtl ekmek, iki rıtl et ve diğer ihtiyaçların verilmesini şat koşmuştur.[870]

- Her mezhebe göre namaz kıldırabilecek ve Kur'an-ı Kerim'i yedi kıraat üzere okuyabilecek bir imam ve bir dâi/müezzin olması, aylık on kırat verilmesi,[871] Ramazan ayında maaşlarının iki katına çıkarılmasını şart koşmuştur.[872]

3. Müstansıriyye Medresesi'nin Kütüphane Binası

a. Kütüphane Personeli

Kütüphanenin iyi bir hizmet verebilmesi, kütüphanede çalışan nitelikli ve ehliyet sahibi personelin varlığı ile mümkündür. Nitekim Müstansıriyye gibi büyük bir medrese kütüphanesinde görevlendirilen personele dair kayıtlardan elde edilen bilgilere göre kütüphanede idarî işlerden sorumlu bir hâzin (kütüphane müdürü), bir müşrif (kütüphane müdür yardımcısı) ve kitapları raflarından alıp yerine koyan bir münavil, ayrıca telif edilen kitapları çoğaltmak için görevlendirilen müstensihler bulunmaktaydı.

(1) Hâzin

Hâzin, kütüphanenin en yetkili memuru olup bütün işlerinden sorumlu, bir nevi kütüphane müdürü idi. "Kütüphanenin ilmî ve idarî işlerini yürütürdü. Yeni çıkan kitapları kütüphaneye alır, katalogların titiz bir şekilde yapılmasını, güzel tanzim ve tertip edilmesini sağlar, mümkün olduğunca okuyucuya her türlü kolaylığı sağlardı. Kitapları yıpranmaktan korumak, tamir gerektirenleri tamir ettirmek, cilde muhtaç

---

867 İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-zamân*, s. 271; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 61; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 460. Ayr. bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâil'l-Müstansıriyye*, I, 277; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 31; Mehmed Dağ-Hıfzurrahman R. Öymen, *İslam Eğitim Tarihi,* s. 119.

868 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 288.

869 Salih Ahmed Ali, *el-Irâk fi't-târîh*, s. 512.

870 Âlûsî, s. 89; Naci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 291.

871 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 460.

872 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 460; Âlûsî, s. 89.

olanları ciltlemek, ehil olmayanlara karşı kitabı korumak, ödünç verme işinde kitabı alma imkânından yoksun olan fakir kimseleri, varlıklı kimselere öncelemek onun vazifeleri arasında idi."[873] Göreve getirilen ilk hâzin Şems Ali b. el-Kütübî idi. Medresenin açılış günü Halife Müstansır tarafından kendisine hil'at giydirilmiştir.[874]

Hâzinler yaptıkları işin ciddi bir iş olduğunun bilincinde olan kimselerdir. Bu sebeple de bu vazifeye seçkin âlimler ve ünlü edipler arasından getirilmişlerdir.[875] Müstasıriyye kütüphanesinde görev yapan hâzinler arasında *"el-Câmiü'l-muhtasar"* adlı eserin müellifi İbnü's-Sâî (ö. 674/1275) ile *"Havâdisü'l-câmia"* adlı eserin müellifi İbnü'l-Füvatî (ö. 723/1323) zikredilebilir.[876]

(2) Müşrif

Kütüphane oldukça zengin ve büyük olduğu için tek bir hâzin ile işlerin üstesinden gelmek mümkün değildir. Bu sebeple hâzinin işlerini hafifleterek iyi bir hizmet sunmak üzere yardımcı personel olarak müşrif görevlendirilmiştir. Müşrif, yukarıda bahsi geçen işleri yapma konusunda hâzine yani kütüphane müdürüne yardım eder, bu sebeple de kütüphane müdür yardımcısı görevini icra ederdi.[877] Yaptıkları iş mühim olduğundan Müşrif olacak kişiler ilim erbabı arasından seçilirdi. Göreve getirilen ilk müşrif, İmâd Ali b. ed-Dibâs idi.[878]

(3) Münâvil

Münâvil ise kütüphaneden istifade etmek isteyen okuyuculara kitap raflarının yerlerini göstermek, kitapları raflarından alıp okuma salonuna getirmek ve işi biten kitapları tekrar yerine koymakla görevli memurdur.[879] Müstansıriyye Medresesi'nde

873 Sübkî, s. 87-88; Çelebi, s. 153. Ayrıca bk. Nâciye Abdullah İbrahim, I, 414.
874 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59; Âlûsî, s. 87.
875 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 31; Çelebi, s. 154.
876 Çelebi, s. 157.
877 Çelebi, s. 153-154. Ayrıca bk. Nâciye Abdullah İbrahim, I, 414.
878 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59; Âlûsî, s. 87.
879 Çelebi, s. 171; Nâciye Abdullah İbrahim, I, 414.

hil'at giydirilmek suretiyle göreve getirilen ilk münâvil, Cemal İbrahim b. Huzeyfe idi.[880]

(4) Müstensih

Telif edilen kitapların bir suretini çıkarmak üzere kütüphaneye müstensihler tayin edilmiştir. Müstensih son derece dikkatli ve titiz davranmalı, yazarken acele edip atlamalar ve yanlışlıklar yapmamalıdır.[881]

Müstansıriyye Medresesesi Kütüphanesi müstensihlerinden Safiyyüddin Abdülmü'min b. Fâhir (ö. 693/1294) göreve tayin edilişini şöyle anlatır: "Çocukken Bağdat'a gittim. Müstansır zamanında Müstansıriyye Medresesi'nde bir Şafiî fakihden ders aldım. Edebiyat, Arapça ve hüsnü hat ile meşgul oldum. Hat sahasında iyiden iyiye ilerledim. Sonra da ud çalmakla meşgul oldum. Bu hususdaki kabiliyetim yazıya olandan üstündü. Fakat şöhretimi hat ile yapmıştım. O vakitlerde başka yönümle tanınmıyordum. Nihayet hilafet makamına Müsta'sım geçince kütüphaneyi tamir ettirdi ve tensîb ettiği eserleri yazmak üzere iki kâtip seçmelerini emretti. O devirde de Şeyh Zekiyyüddin'den daha üstünü yoktu. Benim şöhretim onunkinden aşağı idi neticede bu vazifeye ikimiz tayin edildik."[882]

b. Kütüphaneye Kitap Temini

Kütüphaneye kitap temini, kitapsever bazı şahısların kitaplarını kütüphaneye vakfetmeleri ya da istinsah yolu ile sağlanıyordu. Halifenin vakfettiği şartlar üzere kitaplarını kütüphaneye vakfettiği bilinen ve medresede muid olarak görev yapan Fahreddin et-Tabsî[883] bunlar arasında sayılabilir. Kütüphaneye ilk kitap vakfeden

---

880 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 60; Âlûsî, *Târîhu mesâcidi Bağdâd*, s. 87. Ayr. Bk. Çelebi, s. 173.

881 Sübkî, s. 101-102; Çelebi, s. 160.

882 İbn Şâkir el-Kütübî, Selâhaddin Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî el-Kütübî (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-vefeyât* (thk. İhsan Abbas), I-V, Beyrut: Dâru Sâdır, 1974, II, 412. Ayrıca bk. Çelebi, s. 162-163.

883 *Mecmaü'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb* (thk. Muhammed Kâzım), I-VI, Tahran: Vizaret-i Ferheng-u İrşad-i İslami, 1416, II, 589.

medresenin vâkıfı Halife Müstansır-Billâh idi. Vakfettiği kitapların sayısını İbnü's-Sâî seksen bin cilt olarak kaydetmektedir.[884]

Kütüphaneye yapılan vakıflar sayesinde kütüphanedeki kitap sayısı oldukça artmıştır. Bunun yanı sıra çeşitli ilimlere dair yazılan şahsi kitaplar büyük bir yekûn tutmaktaydı.[885]

Safedî, Müstansır'ın, kitapları satın alarak yahut da toplayarak biriktirmeye olan meylinin, ilme ve kitaplara olan ilgisinin bariz göstergelerinden olduğunu belirtmekte, kitap toplama, okuma, inceleme ve güzel hatta geçirmeye olan merakı sebebiyle onun döneminde kitapların yüksek fiyata satıldığını söylemektedir. Ayrıca onun kitap toplama merakını bilen diğer sahalardaki ilim erbabının yazdıkları eserleri kendisine hediye ederek onun memnuniyetini kazanmaya çalıştıklarını ifade etmektedir.[886]

c. Moğol İstilaları Sonrası Kütüphanenin Durumu

Moğol istilalarına kadar her geçen gün kütüphanedeki kitap sayısı artarken, Moğol istilaları ile birlikte kütüphane büyük zarar görmüştür. Kütüphane içindeki çok sayıda değerli ve nadir eserler Moğollar tarafından Dicle Nehri'nin sularına atılmış, bir kısmı Moğol Hanı Hülagu'nun, Halife Müstansır ile Müstansıriyye Medresesi'ni öven "Müstansıriyyât" adlı kasidesi ile meşhur veziri Nasîruddîn et-Tûsî tarafından Merâga'da inşa edilen rasathanenin kütüphanesine götürülmüştür. Tefsir, hadis, fıkıh, lügat, tıp, hayvan, bitki ve matematik alanlarına dair binlerce kitap ise zayi olmuştur. Bu kitapların bazısı müellifin kendi hattı ile yazılmış eserlerdir. *Târihu Bağdâd* ve *Kitâbü'l-edeb* Müstansır'ın kendi kütüphanesinden getirttiği Ebû Bekir Tâhâ b. İbrahim el-Buhârî el-Bağdâdî'nin hattı ile yazılmış eserler arasındadır.[887] Nasîruddin et-Tûsî

884 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 33; Mekkî, *Bağdâd*, s. 174; İsmail Erünsal, "İslam Medeniyetinde Kütüphaneler", *DGBİT*, XIV, 220.

885 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 316.

886 Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, XXVI, 379.

887 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 33; İsmail Erünsal, "İslam Medeniyetinde Kütüphaneler", *DGBİT*, XIV, 221.

kendisi Bağdat'tan ayrıldıktan sonra kütüphanede kalan az sayıda kitabın durumunu Muvaffakuddin b. Ebi'l-Hadîd ve kardeşi İzzeddin'e tevdi etmiştir.[888]

4. Müstansıriyye Medresesi'nde İlmî Seviye

Müstansıriyye Medresesi, kendisinden önce Bağdat'ta inşa edilen ve o döneme kadar ki medreseler arasında en büyüğü kabul edilen Nizâmiye Medreseler'ini de geride bırakarak yapı itibariyle görkemli ve büyük, seçkin müderris kadrosu itibariyle nitelikli bir özelliğe sahiptir. Halife Müstansır'ın büyük desteği ile hizmete açılan Müstansıriyye Medresesi'nde müderrislerin atanması belli şartlara bağlıydı. Fıkıh medresesine görevlendirilen müderrisler, araştırmacı kimliği ile bilinen, âlî isnad sahibi, fetva verme yetkisine sahip, kadılık yapmış, Bağdat, Irak ve tüm dünyada ilmî yönü ile tanınan ve bilinen kimseler arasından seçilmekteydi.[889]

Müderrislerin göreve getirilmesi işlemi, mülkî irade ya da cumhurî bir emre benzeyen tevkî başkanlığından sonra tamamlanır, ardından dârü'l-vizâret'de eğitim hil'ati giydirilir, medreseye hil'at ile getirilir, devlet ricali arasından dîvân sahipleri, valiler, hacipler, yöneticiler, ileri gelenler, makam ve mevki sahibi kişiler onu büyük bir hürmetle karşılar, tebrik ederlerdi. İmamlar, fakihler ve ileri gelen şahıslar ilk derse girerlerdi. Müderrisin sarığının üzerinde turha olur, evine gideceği zaman onu çıkarırdı.[890]

Medresede çalışacak olan şeyh, müderris ve muidler ise Irak, Şam, Mısır ve diğer İslam beldelerinde iyi yetişmiş müderris ve şeyhlerin arasından seçilmekteydiler. Bu kişiler âli isnad sahibi, ilim önderi olarak bilinen, geldikleri beldelerde ilmi hakikatleri araştıran ve sorgulayan kimselerdi.[891]

Medresede eğitim görmek üzere başvuran öğrenciler ise seçkin bir fakih kadrosu tarafından seçilmekteydi. Müstansıriye'de öğrencilerin ilmî seviyelerinin artmasına yardımcı olan iki müessese bulunmaktaydı. Bunlardan biri, tıp öğrencilerinin

888 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 333.
889 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 84.
890 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 59-60, 288. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 84.
891 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 38.

deneylerini icra ettikleri ve hastaları tedavi ettikleri hastane; diğeri ise içerisinde çeşitli kitapların yer aldığı kütüphanedir.[892]

Bir eğitim müessesesinin kalitesini gösteren unsurlardan biri de orada görev yapan müderrisler ve öğrenim gören öğrencilerin sayısıdır. Müstansıriyye Medresesi'ne bakıldığı zaman fıkıh medresesinin öğrencilerin toplam sayısı 248 olmakla birlikte müderris ve muidlerin sayısı yirmi idi. Müderrislerin öğrencilere oranı 248/20=12.4 olduğuna göre her müderrise on iki öğrenci düşmekteydi. Daru'l-Kur'an medresesinde 30 öğrenci bir müderris, bir muid vardı. Buna göre on beş öğrenciye bir müderris düşmekteydi. Daru'l-Hadis'te 10 öğrenci, bir müderris, iki kari bulunmaktaydı. Her üç öğrenciye bir müderris düşmekteydi. Daru't-Tıp'da 10 öğrenci, bir tabip var idi. Aşağıda görüldüğü üzere küçük bir matematiksel hesap yapıldığı zaman her on öğrenciye bir müderrisin düştüğü görülecektir. Bu da eğitim seviyesinin yüksek ve nitelikli oluşunu etkileyen unsurlardan biridir.

Yıllık öğrenci sayısı: **248** (Fıkıh)+ **30** (Daru'l-Kur'an)+ **10** (Daru'l-Hadis)+**10** (Tıp)= **298** öğrenci[893]

1 (nazır)+ **20** (fıkıh müderris ve muidi)+ **2** (daru'l-kur'an şeyh ve muidi) + **3** (daru'l-hadis şeyh ve kari)+ **1** (tabip)+ **1** (nahivci)+ **1** (matematik müderrisi)= **29**

5. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Çalışanlar

a. İdarî İşlerde Görev Alanlar

Müstansıriyye'de idarî işlerin başına devlet görevlilerinin büyükleri arasından seçilen nâzır[894] ya da vali (mütevelli heyeti başkanı)[895] getirilmekte, bunlara da müşrif, kâtip ve çok sayıda müstahdem yardım etmekteydi. Nazırlar arasında idarî işlerde, riyaset, kadılık ve bölge yöneticiliğinde meşhur olanlar olduğu gibi ilmî bakımdan önemli mevkilere sahip kimseler de bulunmaktaydı.[896]

---

892 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 39.
893 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 40.
894 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 459. Ayr. Bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 57.
895 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 460. Ayr. Bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 57.
896 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 57.

b. Medresenin Camisindeki Görevliler

Medresede görev yapan hatip, imam, kurra ve dâîlerin kimler olduğu ile ilgili bilgi edinilememiş, bununla birlikte sadece birkaç tanesinin ismine ulaşılabilmiştir. İbnü'l-Mahyâ el-Abbâsî'nin medresenin camisinde hatip olduğu bilgisine ulaşılmış olup onun olmadığı zamanlarda Hanefî müderrisi Muzafferüddin İbnü's-Sââti onun yerine vekâleten görev yapmaktaydı. Kehfüddin el-Kasrî'nin camide görevli vaizlerden olduğu tespit edilmiştir. İmamlardan İzzeddin el-Askerî, İzzeddin el-Yemânî ve İbn Ebi's-Sââdât ed-Dibâs'ın isimleri tespit edilmiştir.[897]

c. Müstahdemler

Müstansıriyye'de görev alan diğer meslek erbabı arasında ise bir mimar, on yatakçı, üç kapıcı, bir hamamcı, bir kuaför, bir kayyım (hamamdaki yıkayıcı), bir aşçı ve bir aşçı yamağı, âlât haznedârı ve dîvân haznedârı, gılmânüddîvân, bir tulumcu (su soğutucu), bir müezzin ve bir yağcı (aydınlatıcı) bulunuyordu. Bunlar için de aylık maaş ve ücretler verilmekteydi.[898] Ancak ne kadar ücret verildiği tespit edilememiştir.

Halife Müstansır, her Ramazan ayında maaşların iki katına çıkarılmasını, yemekhanede pişen yemeklerden her fakihe yetecek miktarda verilmesini şart koşmuştur.[899] Ayrıca hasır, lamba ve yağı satın almamalarını sağlamış, yazın suyu soğutacak bir mezmele, abdesthane, herkesin istediği zaman girebileceği bir hamam temin etmiş ve onlara hizmet edecek birini görevlendirmiştir.[900]

6. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Eğitim Süresi

Medresedeki eğitimin süresi konusunda kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamakla birlikte tarihçilerin bir kısmının bu konudaki değerlendirmeleri, buradaki öğrencilerin on yıl boyunca eğitim aldıkları yönündedir. Müderrisler bu sürenin sonunda iyi yetiştiğini düşündükleri öğrencilere icâzet verirlerdi. İcâzet, temel kitapları bitirdikten sonra öğrencinin öğretmeye ve rivayet etmeye ehil olduğunu gösteren bir

---

897 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, II, 314.

898 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 461. Ayr. Bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 34.

899 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 57.

900 Âlûsî, s. 96. Ayrıca bk. Bakhsh, II, 151; Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 57.

belgedir. İcâzette, icâzet tarihiyle birlikte öğrencinin, hocasının ve kâtibin ismi yazılıdır. İcâzet, müstakil bir kâğıda yazıldığı gibi bir kitabın zeyline de yazılabiliyordu.[901] Medreselerdeki eğitim genellikle lise ve yüksek öğrenim olmak üzere iki kademeli idi. Öğrencilerin ders saatleri ya da boş vakitlerinin süresi ise bilinmemektedir.[902]

7. Müstansıriyye Medresesi Kitâbeleri

Dış cepheleri, hat sanatı kullanılarak kabartma şeklinde yazılmış yazılar ile geometrik ve bitki motiflerinden oluşan[903] çeşitli süslemelerle bezenen medresenin kitabeleri şöyledir:

Medresenin güney kapısındaki kemerin üzerinde: "Bismillahirrahmanirrahim bu medreseyi, Allah'ın iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanların ecrini zayi etmeyeceğini[904] ve salih amel işleyenlerin gireceği Firdevs cennetlerini kazanmayı arzu ederek Seyyidimiz ve Mevlâmız Müslümanların imamı, âlemlerin Rabbi'nin halifesi, Mü'minlerin emiri Ebû Ca'fer Müstansır-Billâh inşa etmiştir. Allah dinin bayrağını onun Hâkimiyetinin ebediliği ile sağlamlaştırsın. İlim ehlinin kalplerini onun nimet ve ihsanlarının fazlalığıyla diriltsin. Bu 630 senesinde gerçekleşmiştir. Efendimiz Muhammed (s.a.s)'e ve âline salât olsun."[905] yazılıdır.

Dicle boyunca uzanan duvarının üzerinde ise: "Bismillahirrahmanirrahim "Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır."[906] Bu yapı, mü'minlerin emiri, âlemlerin Rabbi'nin halifesi, bütün şehirlerde ihsan ve adaleti yayan, iyiliği ve fazileti bütün kulları saran Ebû Ca'fer el-Mansûr Müstansır-Billâh tarafından yapılmıştır. Allah onun yüce emirlerini başarı ve kolaylıkla, askerlerini de destek olmak ve muzaffer kılmakla birleştirsin. Hilafeti boyunca atı tökezlemesin. Kıymetli görüşleri için talih bahşetsin. Ateşi sönmesin. Güçlülerin boyun eğdiği, asilerin itaat ettiği şeref içinde yaşasın. Bütün meliklerin kendisinden çekindiği ve onlara hükmettiği bir saltanat bahşetsin. Bu 630

---

901 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 36.
902 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 34.
903 Bitki motifleri ile ilgili desenler için bakınız Ek 4: Şekil 7, s. 271.
904 "Elbette biz iyi ve yararlı işleri en güzel bir şekilde yapanların ecrini zayi etmeyiz" ayeti kerimesi ile başlanmıştır (Bk. Kehf, 18/30).
905 Âlûsî, s. 85; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., I, s. 44.
906 Âl-i İmrân, 3/104.

senesinde gerçekleşti. Efendimiz Muhammed (s.a.s)'e, onun temiz âline salât ve selâm olsun." yazılıdır.[907]

Müstansıriyye Medresesi ile ilgili özel çalışmaları bulunan Bağdatlı ilim adamlarından Sâmi es-Sakkâr, yukarıdaki kitabenin ibarelerinden bazılarının zamanla tahrip olduğunu 1282/1865 yılında Osmanlı Padişahlarından Sultan Abdülaziz'in kitabenin tamir edilmesine dair fermanı gereğince kitâbenin asıl şekli üzere restorasyon gördüğünü belirtmektedir.[908] Buna göre kitabeye şu ilave yapılmıştır: "Bu kitabenin onarımı, şefkat gölgesi ümmetinin bütün kullarına yayılan, Yüce ecdadı Osmanoğulları sultanlarının kanunlarını yenileyen, ihsan ve adalet konularında yenilik yapan Sultan oğlu Sultan, Sultan Gazi Mahmûd Han'ın oğlu Hz. Sultan Abdülaziz Han döneminde yapıldı. Ülkeler onun adaletiyle mamur olsun, kullar onun ihsan feyziyle kuşatılsın âmin. Efendimiz Muhammedü'l-Emin'e, onun bütün âline ve ashabına salât ve selâm olsun. Bu 1282 yılında gerçekleşti. Bunu günahkâr Bekir es-Sıddıkî yazdı, affoluna."[909]

Yine düşmüş tuğla parçalarından toplanmış başka bir kitabeye rastlanmıştır ki düşen bu tuğla parçaları birleştirildiğinde boyutları büyük, üzerinde geometrik süslemeleri olan bir kitabenin olduğu görülmüştür. Ancak parçaları eksik olduğundan tam olarak anlaşılamayan bu kitabenin bugün Abbâsî Sarayı Müzesi'nde korunduğu bilinmektedir. Genel kabule göre kitabe, binanın doğu tarafındaki cephesinde yer almaktadır. Metni eksik haliyle şöyledir: "… Kullarından birisi amel edenlerin onun için amel ettiği sevabı elde etmek ve bilenler bir olur mu… hususunun faziletini teşvik etmek için… Emîrü'l-Mü'minîn el-Mansûr Müstansır-Billâh yapımını emretti. Allah sağlam ipiyle İslam'ı daima muhafaza eylesin."[910]

Sâmi es-Sakkâr tarafından dış duvarların birinde zor anlaşılan bir yazının olduğu söylenmekle birlikte sadece bir kısmının günümüze kadar korunabildiği anlaşılmaktadır. Bu kitabenin okunabilen kısmında: "Onun parlak döneminde (ya da ömründe) sağlam bir dayanağa yaslanarak ortaya çıktı. Bu da 630 senesinde gerçekleşti.

---

907 Âlûsî, *Târîhu Mesâcidi Bağdâd*, s. 86; Sâmî es-Sakkâr, "Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 44.

908 Muhammed, s. 272.

909 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., I, s. 44.

910 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 44.

Efendimiz Muhammed nebiye ve âline salât ve selâm olsun." yazılıdır. Anlaşıldığı kadarıyla bu metin kaybolmuş yahut silinmiş büyük bir yazının bir parçasını oluşturduğu açıktır. Ancak günümüze kadar korunamadığı için içeriği tam olarak anlaşılmamaktadır.[911]

Yine burada 1164/1750 senesinde medreseyi ziyaret eden Seyyah Niebuhr'un gördüğü, ancak günümüze kadar korunamamış bir kitâbe bulunmaktadır. Seyyah Niebuhr'un naklettiğine göre kitâbenin metni şöyledir: "Bu değerli medresenin yapımı, ilim talebeleri için emredildi. Buna büyük medrese denir. Bu medreseyi insanların en mutlusu, izzet devletini ortaya koyan, Allah katında bahtı olan, yeryüzünün halifesi olan Emirü'l-Mü'minin Ebû Câfer el-Mansûr Müstansır-Billâh yaptırmıştır. Allah saltanatını kuvvetlendirmekle Müslümanları faydalandırsın. Uzun ömürlü devletini ayakta tutsun. Bu da 630 senesinde gerçekleşti."[912]

Yine Seyyah Niebuhr'un gördüğü, ancak bugün mevcut olmayan başka bir kitabenin metni ise şöyledir: "Onun yapımını Seyyidimiz, Mevlâmız İmam Müstansır-Billâh emretti. Allah yüce himmetiyle İslam'ın direklerini yükseltsin. Dostlarının ayetleriyle iman dayanaklarını parlatsın. Bu da 633 senesinde gerçekleşti."[913] Bu kitabe tıp tedrisi için yapılan eyvanın cephesindeydi. Bu eyvan daha önce de belirtildiği üzere bugünkü binanın içinde değil, Müstansıriyye Medresesinin karşısındaydı. Anlaşılan o ki, bu eyvan bugün mevcut olmadığına göre Seyyah Niebuhr'un medreseyi ziyaret ettiği 1164/1750 senesine kadar hala mevcut idi. Ancak daha sonra yıkıldığı tahmin edilmektedir.

Bunlarla birlikte bir de anlatıldığına göre 672/1274 yılında Moğol Sultanlarından Abaka Han'ın Bağdat'a geldiği zaman şehir halkına ihsanlarda bulunulması ve vergilerin azaltılmasını emrettiği belirtilmekte, Abaka Han'ın bu davranışının medresenin camisinin kapı duvarına kaydedildiği rivayet edilmektedir.[914] Ancak yapılan araştırmalar buna dair bir bulguya rastlanmadığını göstermektedir.

---

911 A.g.e.

912 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 44; Bakhsh, II, 152.

913 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., I, s. 44.

914 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 265.

8. Müstansıriyye Medresesi'nin Mimarî Özellikleri

Abbâsîler'in hilafeti Emevîler'den devralmalarıyla birlikte hilafet merkezi önce Suriye'den Irak'a taşınmıştır. Halife Mansur zamanında Bağdat şehrinin inşa edilmesiyle burası yeni devletin baş şehri yapılmış, sonra Halife Mu'tasım (218-227/833-842) zamanında yaklaşık yarım asır kadar kendisi tarafından kurulan Sâmerrâ şehrine taşınsa da Halife Mu'temid (256-279/870-892) hilafet merkezini yine Bağdat'a nakletmiştir. Emevîler döneminde hilafet merkezinin bulunduğu Suriye'de İslam sanatında Roma ve Bizans etkilerinin görüldüğü, Abbâsîler döneminde ise Irak'ta Eski Mezopotamya, Sâsânî ve Türk etkilerine rastlandığı gözlenmekle birlikte başkentin kurulduğu yer ve coğrafî etkenlerin sanat anlayışında değişim ve gelişime neden olduğu araştırmacıların dikkatinden kaçmamaktadır. Kullanılan malzeme ve süsleme unsurlarının değiştiği bu dönemde tuğla kullanımı ve stuk[915] süsleme tekniği Abbâsî sanatının en belirgin özelliği olmuştur.[916] Bu bilgilerden hareketle son dönem Abbâsî sanatının zirveye ulaştığı estetik anlayış ve mimarî yapılanmanın en görkemli eserlerinden biri olan Müstansıriyye Medresesi'nin mimarî özelliklerine değinmek istiyoruz.

a. Genel Plan

Müstansıriyye Medresesi'nin genel planına bakıldığı zaman uzunluğu kıble duvarında 104,8 m, kuzeyde 105.5 m, genişliği güneyde 48,8 m, kuzeyde 44,2 m olup güney kısmı kuzey kısmından 4,6 m daha geniş olup dikdörtgen şeklini andırmaktadır. Ortadaki sahanlığın uzunluğu 62,4 m, genişliği 27,4 m olup alanı, 1709 m²'dir. Büyük bir alan üzerine kurulan binanın toplam alanı ise 4836 m²'dir.[917]

---

915 Stuk: Mermer tozu ile alçı karışımından elde edilen bir harç olup bu malzeme ile yapılan süslemelere isim olmuştur (Bk. Yılmaz Can-Recep Gün, *İslam Sanatına Giriş*, İstanbul 2009, s. 122).

916 Yılmaz Can-Recep Gün, *İslam Sanatına Giriş*, s. 52-53.

917 Ahmed Abdülvâhid Zenûn Tâhâ, "el-Hasâisü'l-mi'mâriyye li'l-medreseti'l-Müstansıriyye fî Bağdâd", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım* (2008 İstanbul), II, s. 398; Sâmî es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 40-41; Sâmî es-Sakkâr-Nebi Bozkurt, "Müstansıriyye Medresesi", *DİA*, XXXII, 121; Muhammed, s. 261; Vicenzo Strika, "Al-Mustansıriyya Madrasah", *The İslamic architecture of Baghdad*, s. 65-66. Genel plan ve genel görüntüsü için bk. Ek 4: Şekil 1, s. 265-268.

Dört sünnî mezhebin her biri için bölümlerin bulunduğu avluya açılan ikincil girişlerin yanında eyvana benzer ana giriş yer almaktadır. Üst katta da yine aynı mezheplerin odalarına götüren müstakil merdivenler bulunmaktadır. Bu merdivenlerin toplam sayısının altı olduğu söylenmekle birlikte merdivenlerinin genişliği 1,3 ile 1,5 m arasında değişmektedir.[918] Kıblenin sağ çeyreği Şafiî, sol çeyreği Hanefî, Giriş'in sağ tarafına düşen çeyreği Hanbelî, girişin sol tarafına düşen çeyreği ise Mâlikî mezhebine aittir.[919]

Eğitim-öğretim binanın güneydoğu cihetinde bulunan büyük salonlarda yapılmıştır. Kütüphane ise bu büyük salonların birinde yer alıyordu. Bu salonların kapıları revaka[920] açılmaktadır.[921]

(1) Taç Kapı

Medresenin girişi Kuzeydoğu tarafının ortasında yer alır. Girişinde 16 m yükseklikte 10,4 m genişlikte bir taç kapı bulunur. Bu kapı birinci kattan da yüksektir. Medrese duvarından dışarıya doğru 3,5 m öne çıkar. Taç kapı[922], tuğladan örülmüş silindir iki direğe dayanan, sivri bir kemerle[923] avluya açılan, tavanı sivri kemerle süslenmiş bir eyvana sahiptir. Geometrik şekillerle süslenmiş bir ön cephesi vardır. Bu kısımda tuğla üzerine kabartma kitâbe yer alır. Sivri kemer içindeki on satırlık sülüs yazıda medresenin yapılış tarihi, inşa sebebi, bânisi Halife Müstansır-Billâh'ın adı ve onun için bir dua ve dört mezhebe tahsis edildiğini anlatan kitabelerle çevrilmiş ve süslenmiştir. Taç kapının ihtişamı, yapılış yöntemi, süsleme tekniği bu kısma büyük önem verildiğini göstermektedir.[924]

---

918 Abduh, s. 87.

919 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 61. Ayr. Bk. Ahmed Abdülvâhid Zenûn Tâhâ, II, 398, 400.

920 Önyüzü kemerlemeli, arkası körduvarlı, üstü tonoz, kubbe ya da damla örtülü geçit (Bk. Adnan Turani, *Güzel Sanatlar Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 74).

921 Tâhâ, Ahmed Abdülvâhid Zenûn, II, 398, 400.

922 Önemli yapıların, özellikle camilerin iç avlularına giriş yüzünde, taç biçiminde tepeliği olan görkemli anakapı (Bk. Turani, s. 83). Müstansıriyye Medresesi taç kapısı için bk. Ek 4: Şekil 5, s. 269.

923 Kemer: İki sütun ya da ayağı birbirine üstten yarım çember, basık eğri, yonca yaprağı gibi biçimlerde bağlayan ve üzerine gelen duvar ağırlıklarını iki yanındaki ayaklara bindiren karnı dar tonoz bağlantıdır (Bk. Turani, s. 47).

924 Ahmed Abdülvâhid Zenûn Tâhâ, II, 401; Sâmî es-Sakkâr-Nebi Bozkurt, "Müstansıriyye Medresesi", *DİA*, XXXII, 121; Abduh, s. 85.

(2) Avlu

Avlu[925] üstü açık, uzun ve geniştir. Uzunluğu 62,4 m, genişliği 27,4 m olup dört tarafı öğrencilere ait küçük odalarla çevrilmiştir.[926] Toplam alanı 1710 m² olup medresenin toplam alanının 1/3'ünden fazladır.[927] Avlu, sivri kemerlerin kullanıldığı süslü ön cephelerle kuşatılmıştır. Aynı zamanda medresenin diğer kısımları için hava ve ışık için ana kaynağı oluşturur. Çünkü bütün kapılar bu avluya bakar. Güneş ışınları, avlu boyunca zemin kattaki odalara ve ders salonlarına rahatça girmektedir.[928]

Avlunun ortasında medresenin su ihtiyacını karşılamak üzere medresenin Dicle nehri boyunca uzanan setinin altında kurulmuş bir dolap vasıtasıyla nehirden gelen suyun biriktiği bir havuz bulunmaktadır.[929]

(3) Mescid

Mescid, kuzeybatı ve güneydoğu cihetinde karşılıklı iki eyvanla birlikte giriş eyvanının hemen karşısındaki kısımda yer almaktadır. Mescidin bu kısımda olması, zaman zaman mescid namaz kılanlarla dolup taşınca avlunun genişliğinden istifade etmeye katkı sağlamaktadır. Büyük bir mihrabı vardır. Kıble duvarının uzunluğu 23 m, genişliği 5,6 m'den fazladır. Mihrap kıble duvarının ortasında olup sivri bir kemeri vardır. Uzunluğu 5,2 m olup genişliği 1,9 m'dir. Mescid, avluya üç kemerle açılır, ortadaki kemer en geniş olanıdır.[930]

(4) Eyvanlar

Medresenin dört eyvanı[931] bulunmaktadır. Bunlardan üç tanesi orta avluya bakar. Biri ise ana girişe bağlı tuğladan silindir iki direğe dayanan sivri büyük bir

---

925 Bir yapının ortasında, önünde ya da arkasında du,varlarla çevrili üstü açık alan, yer. Yapının ortasında bulunursa buna iç avlu denir (Bk. Turani, s. 6). Müstansıriyye Medresesi avlusu için bk. Ek 4: Şekil 6, s. 270.

926 Sâmî es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 40-41.

927 Abduh, s. 85.

928 Tâhâ, II, 398, 400.

929 Tâhâ. II, 402.

930 Abduh, s. 86.

931 Avluya bakan, önü açık, üstü kapalı, yüksekçe döşemesi olan oturma yeri (Bk. Turani, s. 29).

kemerle medrese avlusuna bakmakla birlikte süslü bir tavanı bulunmaktadır. Diğer iki eyvan, medresenin Kuzeybatı ve Güneydoğu yönlerinde yer almaktadır. Kuzeybatı eyvanının boyutları 5,6 m ile 7,1 m olup Güneydoğu eyvanının boyutları 6 m ile 7 m'dir. Dördüncü eyvan ise medresenin Doğu-Batı yönünde binanın dışına bakar. Boyutları 5,6 m ile 7 m'dir. Yükseklikleri on metreyi bulur. İlk iki eyvana çok benzemekle birlikte süslemeleriyle biraz farklılık göstermektedir. Bu eyvan, Kur'an-ı Kerim sınıfı için tahsis edilmiştir.[932]

İki eyvanın Kuzeybatı-Güneydoğu cihetinde karşılıklı konulması, Karasal iklime sahip Bağdat'ın yaz ve kış şiddetli sıcak ve soğukları karşısında Kuzeybatı eyvanın, kışın güneş ışınlarını almakla kış soğuğuna çare olmakta, Güneydoğu eyvanı ise yazın yüksek hararetli ikindi güneşinin ışınlarını önlemektedir.[933]

İbn Füvatî'nin eserinde bahsettiği üzere medresenin Kuzey eyvanında Eyyûbî meliklerinden Kerek Hâkimi el-Melikü'n-Nâsır adına bir davet verilmiştir.[934] Güneydeki eyvanda ise Erbil Hâkimi Muzafferüddin Kökböri'nin Bağdat'ı ziyareti esnasında kendisi adına bir davet verilmiş, Kökböri bu vesile ile medresenin tamamını gezme imkânı bulmuştur.[935]

(5) Hücreler ve Odalar

Medrese birçok hücre ve öğrencilerin ikamet etmesi için yapılmış küçük odalardan oluşmaktadır. Bu odalar dört mezhep gurubuna tahsis edilmiş olup her grubun kendine özel merdiveni bulunmaktadır. Bu grupları birbirlerinden eyvanlar, giriş ve mescid ayırır. Odalar her iki kata dağıtılmıştır. Zemin katta kırk, birinci katta otuz altı oda olduğu söylenmekle birlikte zemin ve birinci kattaki odaların sayısının 37 olduğu da rivayet edilmektedir.[936] Odaların ebatları 4,5 m ile 7 m arasında

---

932 Tâhâ, II, 402.

933 Tâhâ, II, 398, 399, 402; Sâmî es-Sakkâr-Nebi Bozkurt, "Müstansıriyye Medresesi", *DİA*, XXXII, 121.

934 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 75; İbnü'l-Verdî, II, 239; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXVII, 298; İbn Ebî Uzeybe, s. 331. Ayr. Bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 41.

935 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 33-35. Ayr. Bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 41.

936 Abduh, s. 86.

değişmektedir. Önündeki 1,5 m genişliğindeki bir geçitten dolayı zemin kattaki odaların, birinci kattaki odalardan hacimce küçük oldukları görülmektedir.[937]

(6) Ders Salonları

Bu salonlar binanın Güneydoğu'sunda yer alırlar. Tavanları yüksek ve çapraz tonozlu yedi büyük salona sahiptir. Bu salonlar revak şeklindeki koridorlara açılır. Revakın uzunluğu 34,6 m, genişliği ise 1,4 m, yüksekliği ise 9 m'dir. Salonların hacim ve şekilleri farklı olmakla birlikte hava ve ışığın girmesi için tavanında pencereleri vardır.[938]

(7) Set

Söz konusu bu set, tuğladan yapılmış yüksekçe bir duvar olup Müstansıriyye Medresesi'nin Dicle Nehri boyunca uzanmaktadır. Medresenin, Dicle nehrine 12 m mesafede yer alması, nehirde hızlı akıntılar meydana geldiği ve suyun yükseldiği dönemlerde tehlike teşkil etmekteydi. Bu sebeple medreseyi hızlı su akıntılarının aşınmalarına karşı korumak maksadıyla medresenin kenarına uzunluğu 11,8 m olan bir set yapıldı. Medresenin mezmelesini Dicle nehrinin suyuyla beslemek üzere set altına bir dolap konuldu. Bu dolap suyu yerin altından avlunun ortasındaki havuza taşımaktaydı. Bu mezmele için aylık beş dinar ile çalışan özel görevliler tahsis edilmiştir.[939]

Araştırmacılar setin, Dicle nehrine yakınlığından dolayı insanların burada yürüyüş yapmaları için yapıldığını, bu sebeple önem kazanan bu cephenin kitabelerle süslendiğini söylemektedir.[940]

---

937 Ahmed Abdülvâhid Zenûn Tâhâ, II, 403; Sâmî es-Sakkâr her katta otuz dokuz oda, orta büyüklükte birkaç oda ve on iki büyük oda bulunduğunu söylemektedir (Bk. Sâmî es-Sakkâr-Nebi Bozkurt, "Müstansıriyye Medresesi", *DİA,* XXXII, 121).

938 Ahmed Abdülvâhid Zenûn Tâhâ, II, 403; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 41.

939 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia,* s. 260; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II, 193. Ayrıca bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr,* c. II, sy., 1, s. 41.

940 Tâhâ, II, 403.

(8) Mahzen

Medresenin bölümlerinden biri de ilaçların saklandığı deponun yanında yemek, kırtasiye ve diğer ihtiyaç malzemelerinin bulunduğu mahzendir. Bunun yanında da mutfak, hamam ve aydınlatma dairesi yer alır. Bu odalar köşe ve zaviyelere has tasarımlar olarak yapılmıştır.[941]

(9) Dehliz

İki kat yüksekliğinde olan dehliz, hâkim rüzgâr yönündedir. Böylece rüzgârın etkisiyle hava sirkülasyonu sağlanırdı. Medresenin odalarında bulunan hava delikleri bu dehlize açılır. Böylece odaların hava alması sağlanırdı.[942]

(10) Bîmâristân

Müstansıriyye Medresesi'nin bölümlerinden biri de tıp medresesi ve bîmâristandır. Tıp medresesi ile bîmâristan, Medresenin karşısında bir eyvandan ibarettir. Eyvanın altına yapılmış olan suffede tabip oturur, yanında da tıp ilmiyle meşgul olan öğrenciler bulunur, gelen hastaları tedavi ederlerdi.[943] Tıp medresesinin bulunduğu eyvan ve suffe 8 Cemâziyelâhir 633 (18 Şubat 1236) yılında tamamlanmıştır.[944] Burada aynı zamanda akli dengesi yerinde olmayan hastaların da tedavi edildiği İbnü'l-Füvatî'de geçen bir rivayetten anlaşılmaktadır. Şöyle ki dârü'l-vizârette selamlaşmanın olduğu bir sırada halifenin memlüklerinden biri içeriye girerek vezirin divitinin üzerine oturmuş, ardından kendisinden akli dengesinin bozuk olduğunu gösteren hareketler sadır olunca orada bulunanlar bundan rahatsız olmuşlar, hâciplerden biri onu oradan uzaklaştırmış, durum halifeye bildirilmiş, daha sonra bîmâristân'da tedavi edilmesine karar verilmiştir.[945]

---

941 Tâhâ, II, 398, 400; Mekkî, s. 182.

942 Ukkâşe, s. 251-252. Medresenin dehlizi için bk. Ek 4: Şekil 3, s. 267.

943 Bakhsh, *Contributions to the History of Islamic*, II, 151.

944 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 287; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 79. Ayrıca bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 62; Muhammed, s. 268; Mekkî, s. 182; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 31.

945 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 92.

(11) Saat

O dönem için mekanik harikası olan saat de yukarıda bahsi geçen tıp medresesinin bulunduğu eyvanın duvarına yapılmıştır. Saati görenler şöyle tasvir etmektedirler: "Suffenin duvarına yapılan dairenin içine bir yörünge çizilmiş, bu yörünge içerisinde hoş görünümlü kapısı olan zarif pencereler yapılmıştır. Dairenin içerisinde iki tane altın tasın içinde altından iki tane şahin kuşu vardır. Kuşların arkasında da fındık büyüklüğünde yuvarlak pirinçler vardır. Her saat başında bu iki şahin kuşunun ağzı açılır ve ağızlarından fındık büyüklüğündeki bu iki pirinç düşerdi. Pirinçler kuşların ağzından düştüğü zaman pencerelerin altın kaplamalı kapılarından biri açılır ve kapı o sırada gümüş kaplamalı olur. Bir saat sonra iki pirinç altın tasın içinde altından iki şahin kuşunun ağzından düşer ve yerlerine geri giderler. Hakiki güneşin doğmasıyla birlikte bu yörüngedeki mavi gökyüzünde altından güneşler doğar,[946] güneşin hareketiyle hareket eder, batmasıyla batardı. Gece olunca arkadaki ışıktan aylar doğar. Her bir saat geçtikçe ayın dairesindeki ışık tekâmül eder sonra gece bitip güneş doğuncaya kadar diğer bir yörüngede yeniden başlar. Namaz vakitleri bununla öğrenilirdi."[947] Bu meşhur saatin Nûreddin Ali b. Tağlib es-Sââtî[948] tarafından tasarlandığı ve yapıldığı rivayet olunmaktadır.[949]

Namaz vakitlerinin tespiti için yapılan saatin yapımında nasıl bir teknik kullanıldığı bilinmemekle birlikte görenlerin tarifleri üzere kâinattaki güneşin doğuşu ve batışı aynen yansıtılmış gibi anlaşılmaktadır.[950]

---

946 Âlûsî'nin metninde "altından aylar doğar" şeklinde geçmektedir (*Târîhu mesâcidi Bağdâd*, s. 96). Kanaatimizce İbn Sunbüt el-Erbilî'de geçen "altından güneşler doğar." İfadesi daha doğrudur (*Hülâsatü'z-zehebi'l-mesbûk*, s. 287). Bu durumu yansıtan figür için bk. Ek 4: Şekil 8, s. 272.

947 İbn Sunbüt el-Erbilî, s. 287; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 471-472; Âlûsî, s. 96. Ayr. Bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 33-34; Muhammed, s. 268.

948 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 305; Selâmî, Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Râfi' (ö. 773/1372), *Târîhu ulemâi Bağdâd: Müntehibü'l-muhtâr* (thk. Abbas el-Azzâvî), Beyrut: Dârü'l-Arabiyyeti li-Mevsûati, 2000, s. 29. Ayrıca bk. Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 31.

949 Âlûsî, *Târîhu mesâcidi Bağdâd*, s. 97.

950 Âlûsî, s. 97. Ebü'l-Ferec el-Cevzî, Müstansıriyye Medresesi'ndeki bu saati öven bir kaside söylemiştir (Bk. Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 316-317; İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 79; Âlûsî, s. 97. Şiir için Bk. Ek 2: Şiir VII, s. 257).

(12) Diğer Bölümler

Medresede öğrenciler için bir hamam,[951] bir mutfak ve berber bulunmaktaydı; kâğıt, mürekkep, yağ, lamba, sabun, elbise, mutfak aletleri ve besin maddeleri gibi ihtiyaçları saklamak için bir depo ve 'mezmele' olarak isimlendirilen su depoları bulunuyordu. Halife Müstansır geldiğinde içeride olan biteni izlemek ve dersleri dinlemek üzere kendisi için yapılan bir bahçe/pencere ilave edilmiştir.[952]

b. Kullanılan Yapı Malzemeleri

Her şehir ve bölgede bina yapımında kullanılan temel madde, hiç şüphesiz o bölgede çokça bulunan yapı malzemelerine dayanır. Buna göre Müstansıriyye Medresesi'nde kullanılan temel yapı malzemesi, Bağdat bölgesinde çokça bulunan ve maliyeti düşün olan pişmiş tuğladır. Kullanılan tuğlanın hacminin küçük olması, hafifliği, iyi tutması, çabuk kuruması, en zor ve kompleks köşelerle kolayca uyum sağlaması gibi özelliklerle farklılık gösterir. Bunun yanı sıra üzerini kazıma kolaylığı, hacmi ve şekliyle oynama imkânı vermesi bakımından da farklılık gösterir. Tuğlaların arasına bağlantı malzemesi olarak ise alçı kullanılmıştır.[953]

c. Kullanılan Süsleme Tekniği

Kullanılan süsleme tekniğine gelince, bunun için birkaç yöntem kullanıldığı araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. Bu yöntemler, tuğla parçalarının pozisyonlarını değiştirmek, onları yontmak ve farklı hacimlerde farklı şekillere bölmek şeklindedir. Bundan başka tuğla üzerine kazınan süslemeler ışık vuran kısımla gölge kalan alan süslemeye bir açıklık ve somutluk kazandırmaktadır. Kullanılan süsleme şekilleri yapısına bakıldığında farklı geometrik desenlerin kullanıldığı görülür. Özellikle iç içe geçmiş yıldız şekillerinin sıkça kullanıldığı dikkat çeker. Kullanılan süsleme şekilleri arasında bitkisel motiflerin de sıkça kullanıldığı göze çarpar.[954] Bu motifler genellikle geometrik şekillerin içerisine serpiştirilmiştir. Özellikle kitâbelerin altında ve

---

951 İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-zamân*, s. 271.

952 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 61; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 31, 41.

953 Ahmed Abdülvâhid Zenûn Tâhâ, II, 404.

954 Bitkisel motiflerden bazıları için bk. Ek 4, s. 269.

harflerin arasında görülür. Dışarıdan bakıldığında iç içe girmiş geometrik ve bitkisel motiflerin şahane uyumu dikkati çeker.[955]

9. Müstansır'ın Hilafeti Sonrasında Müstansıriyye Medresesi

5 Recep 631 (6 Nisan 1234) yılında açılışı gerçekleşen Müstansıriyye Medresesi, o tarihten 1048/1638 tarihine kadar işlevini muhafaza etti. Ancak bu süre zarfında eğitim iki kez sekteye uğradı. Bunlardan biri Moğollar'ın 656/1258 yılında Bağdat'ı işgalleri sırasında yaşandı. Sadece medrese değil diğer ribat ve mescidler de atıl duruma düştü.[956]

Moğollar'ın Bağdat'ı işgalleri sırasında halka çok büyük zulüm yapıp insanları katlettikleri, şehri tahrip edip malları gasp ettikleri, kadın ve çocukları esir aldıkları bilinen bir husustur. İnsanlara bu fenalıkları yapanların, kütüphaneye dokunmamaları düşünülemezdi. Nitekim de öyle olmuştur. Çok değerli ve nadide eserlerin bulunduğu kütüphane Moğollar tarafından acımasızca tarumar edilmiş, ele geçen kitaplar Dicle nehrine atılmıştır.[957]

Moğollar'ın Bağdat'ı işgali sırasında Müstansıriyye Medresesi'ndeki eğitime iki yıl ara verilmiş, bundan sonra eğitim, yine kaldığı yerden devam etmiştir. İbnü'l-Füvatî, Moğolların tıp, astronomi ve matematik gibi ilimlere önem verdiğini, hatta işgalden sonra pek çok cami ve minare yaptırdıklarını, nahiyelerin hepsine naipler görevlendirip yıkılan nahiyeleri imar ettiklerini, medrese ve ribatlar açtıklarını, hatta medreselere müderris, ribatlara da sûfîler görevlendirip bol bol ücret ve maaş verdiklerini belirtmektedir. İbnü'l-Füvatî bunları söyledikten sonra: "Bütün bunlar Hülagu o yıl memleketine döndükten sonra yerine tayin ettiği emiri Karaboğa'nın Irak naibi olan ve biyografisine kitabında yer verdiği İmadüddin Ömer el-Kazvînî'nin gayretleri sonucu oldu." demektedir.[958]

---

955 Ahmed Abdülvâhid Zenûn Tâhâ, II, 404-405; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 30.

956 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 231-238.

957 Âlûsî, s. 97-98.

958 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 245-247. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 34, 35. Moğollar'ın Bağdat'ı işgal ettikleri 656/1258 yılında Müstansıriyye Medresesi'ndeki eğitime iki yıl ara verildikten sonra eğitime yeniden başlandığı, ancak Nizâmiye

Müstansıriyye Medresesi'nde eğitimin 656/1258 yılında Moğol istilasıyla birlikte sekteye uğradığı bilinmekle birlikte 659/1261 senesinde Celâleddin Abdülcebbâr b. Akber'in medresedeki Hanbelî mezhebi grubuna müderris olarak tayin olunduğu[959] bilgisinden hareketle Bağdat'ın Moğollar'ın eline geçmesinden kısa bir süre sonra medresedeki derslerin başladığı söylenebilir. Hatta İbnü'l-Füvatî'nin, 681/1282 yılında medresenin birinci katın üstündeki çatıda bulunan müderrislerden bir kaçının sahna düştüğü ve öldüğü şeklinde aktardığı bilgi[960] bu tezi doğrular mahiyettedir.

Moğollar'ın Müslüman olduktan sonra İslamî ilimlere olan ilgilerinin artmasıyla 696/1297 yılında Müstansıriyye Medresesi'ni ziyaret eden Moğol Sultanlarından Gazan Han kütüphaneyi gezip incelemiş, müderris ve fakihleri mutat olduğu üzere ders işlerken bulmuştur. Müderris ve fakihler kendisini karşılamak üzere ayağa kalktıkları zaman: "Siz Allah'ın kelamını okuyorsunuz, onu bırakıp da başka şeylerle meşgul olmak nasıl olur?" diye sorunca, müderrislerden birisi "Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Ona itaat etmek ve tazimde bulunmak dinimizde vaciptir." dediği nakledilir.[961] Yine bu bilgiden hareketle medresedeki eğitimin devam ettiği söylenebilir.

Moğol tahribatından korunmuş bazı kıymetli kitaplar ise cüz'î fiyatlara satılmıştır. Bununla birlikte VIII/XIV. asır ve ilk çeyreğinde eğitimin devam ettiği bilinmektedir. İlim öğrencilerine öğrenim görecekleri mekânlar yapılmış, kütüphane telif ve istinsah için açık tutulmuştur.[962]

---

medreselerinde ise eğitimin durduğu ta ki Basra'da ikamet etmekte olan Ebü'l-İz İzzeddin Muhammed b. Abdullah'ın Bağdat'a davet edilmesiyle eğitimin başladığı rivayet olunur (Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 35).

959 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 248.

960 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 295.

961 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 333. Ayrıca bk. Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 34; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 37.

962 Naci Ma'rûf, *Târihü ulemâi'l-Müstansıriyye*, s. 34.

727/1326 yılında İbn Batûta'nın Bağdat'ı ziyareti esnasında medrese hakkında bahsettiklerinden o sırada medresenin işlevini yerine getiriyor olduğu anlaşılmaktadır.[963]

730/1329 yılında İranlı Seyyah Hamdullah el-Müstevfî Bağdat'ı ziyareti esnasında görme fırsatı bulduğu Müstansıriyye Medresesi ile ilgili aktardıklarından[964] hareketle medresenin o tarihlerde hala ihtişamını muhafaza ettiği söylenebilir. Ancak bundan sonra Müstansıriyye'ye dair malumatın kesildiği görülmektedir.[965]

Bunun nedeni olarak Timurlenk komutasındaki ordunun 795/1393 ve 803/1401 yıllarındaki Bağdat işgalleri gösterilmektedir. Buna göre Timurlenk'in Bağdat'ı işgali sırasında Müstansıriyye âlimlerine ve şehir halkına kötü muamelede bulunulmuş; edip, kurra, hattat, mühendis, astrolog ve mimarların çoğu Semerkand'a götürülmüştür. Bundan dolayı pek çok âlimin Bağdat'tan ayrılıp Mısır, Şam ve diğer Arap ülkelerine gitmek zorunda kaldıkları söylenmektedir.[966] Dolayısıyla VIII/XIV. asrın sonlarından itibaren medreseye dair malumatın tamamen kesildiği görülmektedir. Ancak medresede muid olarak görev yapan ve 844/1440 yılında vefat eden Muhib b. Nasrullah el-Hanbelî gibi bazı müelliflerin bu olaylar üzerine Mısır'a yerleşmesinin ardından Müstansıriyye'ye dair aktardıklarından bilgi sahibi olunmaktadır.[967] Safevîler'in 912/1508 yılında Irak'ı istilası döneminde de bu durum böyle devam etmiştir. Safevîler aşırı taassubiyetleri sebebiyle Bağdat'a oldukça zarar vermişlerdir. Şah İsmail'in, ehl-i sünnet imamları ve şeyhlerin meşhedlerini harap edip âlimlerden pek çoğunu öldürdüğü bilinmektedir.[968]

939/1544 yılında Bağdat'ın Osmanlılar'ın eline geçmesiyle Osmanlılar'ın, medreseye iade-i itibarda bulunmaları beklenirken binayı dervişler için zaviyeye ve de ticari eşyalar için ardiyeye dönüştürdükleri ifade edilmekte, daha sonra ise orduya ait bir kışla ve vergi dairesine dönüştürüldüğü söylenmekle birlikte 998/1589 senesinde

963 İbn Batûta, II, 64.
964 Bakhsh, II, 151.
965 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 37.
966 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 33; Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 433.
967 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 33; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 37.
968 Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 37.

Gânimü'l-Bağdâdî'nin Müstansıriyye'ye müderris olarak tayin olunduğu da rivayet edilmektedir.[969]

Müstansıriyye Medresesi X/XVI asrın sonlarında Bağdat medreselerinin en büyüğü olmasına rağmen Medresede, müderrislerden Gânimü'l-Bağdâdî'nin dışında ondan önce, onun zamanında ya da 1030/1621'da onun ölümünden sonra yaşamış olan başka biri hakkında sadece 1048/1639 senesinde Kal'a Camii vakfiyesinde ismi geçen ve Müstansıriyye'de müderris olan İbrahim isimli kişinin haricinde malumat edinilememiştir.[970] Bu bilgilerden hareketle Bağdat'ın Osmanlılar'ın eline geçmesinden sonra ilk zamanlarda medresenin işlevini sürdürdüğü, ancak zamanla bu fonksiyonunu yitirdiği söylenebilir.

Âlûsî, Bağdat'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Medresenin işlevinin bozulduğunu, talebe gruplarının dağıldığını, zalim kimselerin Medresenin vakıf gelirlerine el koyduğunu, ilimle meşgul olanların geçimlerini sağlayacak bir şey bulamadıkları için ilmi bıraktıklarını söylemektedir. Öte yandan medresenin tesirli günlerindeki gibi sağlam yapısını ve konumunu muhafaza ettiğini söylemekle birlikte kürsülerinin boşaldığını ve meclislerinde tedris sesinin duyulmaz olduğunu dile getirmektedir. Bu durumun Osmanlı'nın Bağdat valisi Ebû Saîd Süleyman Paşa'nın[971] valiliğine kadar devam ettiğini bundan sonra Vali Süleyman Paşa'nın Medreseyi han yaptığını ve bütün gelirleriyle birlikte kendi medresesine vakfettiğini söylemektedir. Vakıf dairesinden askerî meclis tarafından uzun bir süre kiralandığını, asker kıyafetlerinin deposu olarak kullanıldığını, senelerce kirasını ödedikten sonra kirayı kestiklerini, izin ve görüş almadan 1311/1894'de Rusûmât dairesine sattıklarını söyler.[972]

---

969 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 36.

970 Nâci Ma'rûf, *Târîhu ulemâi'l-Müstansıriyye*, I, 36.

971 Kânûnî Sultan Süleyman, 24 Cemâziyelevvel 941 (1 Aralık 1534)'de Bağdat'a girdiği zaman dört ay burada kalmış, Bağdat'tan ayrılırken şehrin muhafazası için yeteri kadar kuvvet yerleştirerek Diyarbakır eski beylerbeyi Süleyman Paşa'yı Bağdat valisi tayin etmiştir (Yusuf Hallaçoğlu, "Bağdat", *DİA*, IV, 433).

972 Âlûsî, s. 98. Bir şair medresenin o ihtişamlı günlerinden sonra düştüğü durumu medresenin dilinden üzüntü ve şikâyet hisleriyle ifade etmektedir. Şiir için bakınız Ek 2: Şiir VIII, s. 258-259 (Âlûsî, s. 99-100).

1973'de başlayan restorasyon öncesinde çekilen fotoğraflarda medresenin içinde hala toplar görülmekte, bu tarihten sonra başlayan imar faaliyetleri sırasında medresenin eski planına göre yeniden restore edildiği belirtilmektedir.[973]

1329/1911 yılında Iraklılar, Müstansıriyye'nin İslamî bir vakıf olması dolayısıyla asıl konumunun iade edilmesini isteyerek mahkemeye vermişlerdir. Mahkeme kararı olumlu yönde çıkmasına rağmen 1914-1918 yılları arasında I. Dünya Savaşı'nın gerçekleşmesi üzerine kararın uygulanmadığı ifade edilmektedir. Bunun üzerine 1921 yılında Irak Kralı I. Melik Faysal'ın Müstansıriyye'yi ziyareti esnasında medreseye iadeyi itibar yapılması gerektiği hususunda bir konferans gerçekleştirmiştir. Bundan sonra Müstansıriyye'nin asıl hüviyetine kavuşma sürecinin 1944 yılına kadar uzadığı görülmektedir. Nihayet 1944 yılında Irak Eserler İdaresi medreseyi teslim alarak bozulan kemerleri, yıkılan duvarları ve dağılan süslemelerini restore etmiş, harap olmaktan kurtarmıştır. Medresenin bu zamana kadar sağlam kalması yapıda sağlam malzemelerin kullanılmasına bağlanmaktadır.[974] Medrese şuan Arap yazma eserler kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.[975]

B. ŞERÂBİYE MEDRESESİ (BAĞDAT)

1. Şerâbiye Medresesinin Açılışı

Şerâbiye Medresesi, Halife Müstansır-Billâh döneminde, ordu kumandanı Şerefüddin Ebü'l-Fedâil İkbal eş-Şerâbî[976] tarafından Bağdat'ın Acem çarşısında

---

973 Sâmî es-Sakkâr-Nebi Bozkurt, "Müstansıriyye Medresesi", *DİA*, XXXII, 121-123.

974 Nâci Ma'rûf-Sâlih Ahmed el-Alî-Abdullah el-Feyyâz, *Târîhü'l-Arab fi'l-kurûni'l-vustâ*, Bağdat: el-İrşâd, 1961, s. 179; Sâmi es-Sakkâr, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr*, c. II, sy., 1, s. 37.

975 Sâmî es-Sakkâr, "The Mustasiriyyah Madrasah and its role in İslamic education", *Arabian and İslamic Studies*, s. 121.

976 Şerefüddin İkbal eş-Şerâbî (ö. 653/1255): Biyografi eserleri doğum tarihi hakkında bilgi vermezler. Ölümü 27 Şevval 653 senesi Pazartesi günü gerçekleşmiştir. Halife Müstansır-Billâh ile Halife Müsta'sım-Billâh dönemlerinde devlet işlerinde etkin bir rol üstlenmiş, aynı zamanda çeyrek asır boyunca ordu kumandanı olarak görev yapmış, Moğollarla savaşmıştır (Bk. İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 222; Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 9; Leys Salah Nu'man Ani, *el-Kasrü'l-Abbâsî (el-Medresetü'ş-Şerâbiyye) (628/1230)*, Bağdat 2010, s. 4-5). Hatta onun kumandanlığı esnasında Moğollar'ın Bağdat'ı işgal etmeye, yakıp yıkmaya cesaret edemedikleri, onun vefatından üç yıl sonra buna yeltendikleri söylenir (Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 9; Ani, *el-Kasrü'l-Abbâsî (el-Medresetü'ş-Şerabiyye)* (628/1230), s. 5). İkbal eş-Şerâbî, ilmi ve ilim ehlini sever, âlimlere saygı gösterirdi. Gerçekleştirdiği en önemli işlerden birisi de Irak ve Hicaz'da üç medrese yaptırmasıdır. İlki Müstansır-Billâh döneminde Bağdat'ta 628/1231 yılında, ikincisi yine Müstansır-Billâh döneminde Vâsıt'ta 632/1235 yılında, üçüncüsü ise Müsta'sım-

yapılmıştır. 628/1230 yılı başında yapımına başlanan Şerâbiye Medresesi, aynı yılı Şaban ayında tamamlanmıştır.[977]

Medresenin açılışı için büyük bir merasim tertiplenmiş, bütün müderris ve çeşitli mezheplere mensup fakihler o gün orada toplanmışlardır. Kâdılkudât Abdurrahman İbnü'l-Mukbil eyvanın önünde oturmuş, Kâdılkudât Muhyiddin Muhammed b. Fadlân ile kâdılkudât İmâdüddin Ebû Sâlih Nasr b. Abdürrezzâk ise eyvanın iki tarafında oturmuşlar o gün orada hazır bulunarak gelen misafirleri ağırlamışlardır. Medresenin avlusunda yemekler, helvalar yapılmış, bütün medrese ve tekkelere dağıtılmıştır. Açılış merasiminde bütün müderris, muid ve fakihlere hil'atler giydirilmiştir.[978]

Şevval ayının sonunda açılışı gerçekleştirilen medresenin yapım işleriyle Üstâdüdâr Şemseddin Ebü'l-Ezher Ahmed İbnü'n-Nâkıd, idarî işleriyle meşgul olmak üzere Tâceddin Muhammed b. Hasan el-Ermevî görevlendirilmiştir.[979]

Şerâbiye Medresesi'nde Şafiî mezhebine göre eğitim verilmekteydi.[980] Görevlendirilen müderrisler arasında Tâceddin el-Ermevî ile Necmeddin el-Kavsânî zikredilebilir.[981]

İkbal eş-Şerâbî, medresede Şafiî mezhebi üzerine eğitim verilmesini, yirmi beş fıkıh öğrencisinin yetiştirilmesini, idareci, müderris ve müstahdemlerine vakfettiği şeylerin vakfiyede belirtildiği şekilde yerine getirilmesini şart koşmuştur.[982]

Billâh döneminde Mekke'de başlanmış, 641/1243 yılında Müstansır'ın vefatından sonra tamamlanmıştır (Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 107-108; Ani, *el-Kasrü'l-Abbâsî (el-Medresetü'ş-Şerabiyye)* (628/1230), s. 5).

977 İbn Kesîr, XVII, 185; Ebü'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımeşkî (ö. 927/1521), *ed-Dâris fî târihi'l-medâris* (thk. Cafer el-Hasenî), Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1988, I, 159. Ayrıca Bk. Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 161; Abduh, s. 78, 83. İbnü'l-Füvatî medresenin Şevval 628'de tamamlandığını ifade etmektedir (Bk. İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 36).

978 İbn Kesîr, s. 185-186; Nuaymî, I, 160. Ayrıca Bk. Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 161-162; Abduh, s. 83.

979 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 162, 163; Abduh, s. 83.

980 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 169.

981 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 164-165.

982 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 169.

2. Şerâbiye Medresesi'nin Mimarî Özellikleri

a. Giriş

Dikdörtgen yapılı olan medresenin ortasında 20x21 m boyutlarında kare şekilli bir sahnı bulunur.[983] Medrese pek çok bölümden meydana gelir. Giriş, doğu yönünde olmakla birlikte tek bir kapıdan oluşur. Bu kapı yüksekçe bir kapı olup üzerinde süslemeler ve kitabeler bulunmaktadır. Kapının eni dış kısımda 1.83 m iken içeride 2.75 m'dir. Kapı boşluğunun üst kısmında süsleme bir çerçeve, onun üstünde dikey sıralanmış tuğlalar, onun da üstünde geometrik ve bitkisel motiflerle süslü üçgen bir alan vardır. Girişin tavan ve duvarları da süslemeli olup oradan şık bir koridora geçilir. Burada hizmetli ve kapıcıların oturmaları için düşünülmüş oturaklar bulunmaktadır. Bu koridor kuzeye açılan bir oda olup tavanı kubbeli ve mukarnas oyuklardan oluşur.[984]

Girişin, bina müştemilatına götüren ara yolları vardır. İlki sağda yer alıp salonlara götürür, ikincisi solda yer alıp büyük bir salona götürür, üçüncüsü ise sağ taraftaki dehlize bitişik bir geçide götürür. Sol tarafta ise revaklara bitişir, dördüncü yol ise kuzeye açılır ve direkt olarak orta avluya götürür.[985] Bu özellikleri sebebiyle medresenin giriş kısmı bükülmüş giriş türüne girer. Bu tarz bir giriş, içeri girenin binaya olan hayranlığını artırmakla birlikte, aynı zamanda binanın değerini ve büyüklüğünü yansıtır.

b. Avlu

Avlu, boyutları 12,5x20 m olan dikdörtgen şekilli olup açık bir alandan oluşur. Avlunun tam ortasında Sâmerrâ'daki Mütevekkil camiinin sahnından getirildiği söylenen granit taşından tek bir parçadan oluşan daire şeklinde bir fıskiye bulunur.[986]

c. Eyvan

Medresede tek eyvan bulunmaktadır. O da binanın kuzey girintisinde yer alır. Dikdörtgen şekilli olup uzunluğu 8,5 m, genişliği 5 m'dir. Tavan yumurta şekilli olup

983 Ani, s. 4; Abduh, s. 78. Şerâbiye Medresesi'nin içten bir görünüşü için bk. Ek 5: Şekil 9, s. 273.
984 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 186-187; Ani, s. 8.
985 Ani, s. 8-9.
986 Ani, s. 9.

uzunluğu 9 m'den fazladır. Eyvanın ön kısmında süslü bir kemer bulunur ki bu kemerin eyvanın güzelliğine güzellik kattığı söylenir.[987]

d. Mescid

Mescid, büyük bir salondan ibaret olup uzunluğu 14,6 m, genişliği 5,3 m'dir. Temeli 2 m'den fazladır ve sahna bakar. Bu sebeple sahından giren birisi direkt kıbleye yönelmiş olur.[988]

e. Salonlar

Şerâbiyye Medresesi'ndeki salonlar, doğu ve güney cephelerinde yer almakla birlikte sayıları beştir. Salonların yükseklikleri binanın iki katı seviyesindedir. Salonların en büyüğü binaya girince solda, güney kemerinin ortasında yer alır. Bu salon dikdörtgen olup boyutları 12,8 m ile 4,5 m'dir. Binanın güneydoğu köşesinde boyutları 6,45 m ile 4,4 m olan dikdörtgen şekilli başka bir salon yer alır. Bu salona giriş, binanın kuzeybatı köşesinde olup tavanı kesişen kubbe şeklindedir ve ortasında dikdörtgen bir açıklık yer alır. Bu salonun kuzeyinde birbirine bitişik iki salon daha bulunur. İkisi de dikdörtgen olup güneyde yer alanın boyutları 6,58 m ile 4,65 m olup diğerinin boyutları 6,58 m ile 5,21 m'dir. Tavanlarında ışığın girmesi için dikdörtgen şekilli bir açıklık bulunur.[989] Bu iki salonun kuzeyinde boyutları 8,8 m ile 4,2 m olan büyük bir salon yer alır. Bunların yanı sıra binanın kuzeydoğu köşesinde yer alan ve dış duvardan biraz öne çıkan, üzerindeki tarihten Osmanlı döneminde yapıldığı anlaşılan bir salon daha vardır. O da kare şekilli olup tavanında sekizgen bir açıklık bulunur. Bunlara ilaveten bir de birinci katta bir salon bulunur, dikdörtgen şekilli olup boyutları 7,1 m ile 4,2 m'dir.[990]

f. Oda ve Hücreler

Medresenin hücre ve odaları zemin katta yer alıp binanın kuzeybatı köşesindeki oda dışında hacim ve şekil bakımından birbirine yakındırlar. Oda ve hücre sayısı her katta yirmi olmak üzere toplam kırktır. Doğu kemerinde alt katta yedi, üst

---

987 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 189; Ani, s. 9-10.
988 Muhammed, s. 255; Ani, s. 10.
989 Ani, s. 10.
990 Ani, s. 10-11.

katta yedi, batı kemerinde alt katta dokuz, üst katta da dokuz, kuzey kemerinde alt katta dört, üst katında da dört olmak üzere kırktır. Oda ve hücrelerin boyutları 3,8 m ile 2,33 m'yi geçmez. Oda ve hücrelerin tavanları düz olup dışa bakan duvarlarında pencereler yer alır.[991]

g. Revak

Revaklar, medresenin kıble yönü hariç doğu, batı ve kuzey olmak üzere üç yönden avluyu kuşatırlar.[992] Bu revaklar orta avlu ile bir kısım oda ve hücreleri birbirinden ayırırlar. Her iki kata da dağılan revaklar sekiz ayak üzerinde durur. Sadece eyvanın sağ ve solunda yer alan revaklar altı ayak üzerinde durur. Bir ayağın kalınlığı 1,15 m olup her iki ayağın arası 2 m'dir.[993]

h. Dehliz

Medresenin doğu kemerinde uzunca bir dehliz yer alır. Dehliz, odaların arkasından uzanan, küçük tavanı olan bir kuleye götürür. Dehlizin uzunluğu 26,7 m olup genişliği 1,28 m, yüksekliği ise 9,2 m'dir. Dehlizin tavanında güneş ve ışığın girmesi için olduğu anlaşılan yedi açıklık bulunur.[994]

Medrese, duvarlarının 95 cm genişliğinde kalın olması sebebiyle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Duvarların kalın oluşu, sıcaklığı geçirmeme, yaz ve kış sıcaklık derecelerini dengelemesini sağlar. Duvarlarda kullanılan temel madde, özenli ve kaliteli üretilmiş sarı renkli tuğla ile tuğlalar arasında bağlayıcı özelliği olan alçıdır. Binanın duvarlarının yüksekliği 10,3 m oluşuyla dikkat çeker. Binanın batı yönündeki duvarının genişliği 40,3 m'dir.[995]

ı. Pencereler

Binanın pencereleri, asıl duvar pencereleri ve sonradan yapılan duvar pencereleri olmak üzere iki çeşittir. Asıl pencereler doğu salonlarına dağılmış bir

---

991 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 191; Ani, s. 11-12.
992 Abduh, s. 78.
993 Ani, s. 12.
994 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 190; Ani, s. 13.
995 Ani, s. 13.

şekilde olup boyutları 50x110 cm'dir. Bu pencerelerin kemerleri sivri olup kenarları eğimsiz ve diktir. Binaya sonradan eklenen pencerelerin sayısı ise on dokuz olup medresenin batı cephesinde yer alırlar.[996]

i. Kütüphane

Kütüphane ile ilgili geniş bir bilgiye sahip olmamakla birlikte bu kütüphanede İkbal eş-Şerâbî döneminde Ali b. İmâdüddin tarafından yazılan *İhtiyârâtü'l-evkâti'z-zemâniyye li'l-a'mâli'l-külliyye* adlı eserin mevcut olduğu, kitabın astronomi ilminden bahsettiği, astronomik şekil ve fotoğraflara yer verdiği rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra kütüphaneye İkbal eş-Şerâbî tarafından İbnü'l-Mâverdî el-Vâsitî'nin[997] hâzin olarak görevlendirildiği bilinmektedir.[998]

j. Burç

Medresenin güney doğu köşesinde Osmanlı döneminde yapıldığı bilinen bir burç vardır. Burası kale yahut baruthane olarak isimlendirilir. Zira Osmanlı burayı savunma amaçlı tophane olarak kullanmıştır. Burç 9 m yüksekliğe sahip olup üç duvardan oluşur.[999]

3. Şerâbiye Medresesi'nin Tarihî Serüveni

Yıllarca harabe bir şekilde varlığını sürdüren Şerâbiye Medresesi, 1934-1935 yılları arasında Kamu Eserler Müdürlüğü tarafından restore edilmiş, bu restorasyon 1942'de genişletilmiştir. Müdürlük binayı tam bir restorasyona tabi tutmaya karar vermiş, bunun üzerine binanın batı ve güney taraflarında çalışmalar yapılmıştır. Binanın bu kısmında top bombaları bulunmuş ve ileri seviyede çatlamaya sebep olan patlama izlerine rastlanmıştır. 1944-1945 yılları arasında bina tekrar restorasyon görmüş, bu yıllar içerisinde eyvan dekorasyonları ve ön cephe tamamen yenilenmiştir. Binanın Dicle Nehri'ne bakan kapısı, ortaya çıkarılan bazı arkeolojik kalıntılara dayanılarak ve de Müstansıriyye Medresesi kapısı örnek alınarak restore edilmiştir. Binanın içindeki

---

996 Ani, s. 13-14.
997 Mecdüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmet Hibetullah (Bk. Ani, s. 15).
998 Ani, s. 15.
999 Ani, s. 16.

revaklar ve eyvanlar uygun malzemeler kullanılmak suretiyle aslına uygun olarak yenilenmiş, rutubet dolayısıyla düşen dekorasyon malzemeleri alçı ile tutturulmuştur. Binaya elektrik döşenerek iç kapılar ile dış kapı boyanmış, Dicle Nehri tarafına tuğladan bir set yapılmıştır. Binadaki restorasyon işleri 30 Haziran 1990 tarihinde tamamlanmıştır.[1000]

Bağdat'taki bu binadan bahseden ilk kişi 1908 yılında Bağdat'ı ziyaret eden Fransız Müsteşrik Louis Massignon olmuştur. Massignon, Fransız General Di Billion'un 1907 senesinde kaledeki iki eyvana dair yayınladığı fotoğrafları görür, saray binasının özelliklerinden, süslemelerinden ve sanat üslubundan bahseder. 1913 senesinde Bağdat'ta çalışan Fransız Mühendis Monsieur Fiyülye'nin hem Müstansıriyye Medresesi hem de Abbâsî saray binasının özellikleri ve süslemelerine dair yaptığı titiz incelemeler ve değerlendirmeler dikkat çekicidir.[1001]

Medrese, gezgin ve araştırmacıların ilgisinden biraz uzak kalmıştır. Bu da bina parçalarının kale binasının içinde olmasından kaynaklanır. Zira kale, halifenin korunağı, askerlerin kışlası ve savunma alanı olduğundan insanların gözünden uzak olması gerekir. Medrese Osmanlı dönemi sonuna kadar kalenin bir köşesinde münzevi olarak kalmış, kaleye dair en eski malumat IX/XV. Asrın yarısından sonraya 872-873/1468'e dayanır. Osmanlı Bağdat'a girince kaleyi askerler için kışla ve tophane olarak kullanmış, bu sebeple binada bazı restorasyon ve eklemeler yapılmıştır. Medrese de kalenin bir parçası olduğu için o da yeniliklere maruz kalmıştır. Hatta bazı kalıntılar medresenin tophane olarak bile kullanıldığına işaret eder. Bina ile ilgili tarihî malumatın yetersiz olması ve değişik rivayetlerin bulunması sebebiyle binanın Abbâsî sarayı mı yoksa medrese mi olduğu konusunda araştırmacılar ikiye ayrılırlar. Bir kısım araştırmacı tarihî bilgilere dayanarak binanın saray olduğunu öne sürerken bir kısım araştırmacı proje bakımından Müstansıriyye Medresesi'ne benzemesi yönünden medrese olduğunu ileri sürerler. Bununla ilgili olarak çalışması bulunan Nâci Ma'rûf, Şerâbiye Medresesi ile ilgili yaptığı çalışmada meseleyi uzun uzun tartışmıştır.[1002]

1000 Ani, s. 18-19.
1001 Ani, s. 5.
1002 Geniş bilgi için bk. Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 149-160; Ani, s. 6.

C. ŞERÂBİYE MEDRESESİ (VÂSIT)

İkbal eş-Şerâbî, 632/1235 senesinde Şerâbiye Medresesi'nin Dicle nehri üzerinde Vâsıt'ın doğu tarafında yapımına başlamış, medresenin hemen yanı başına bir cami, caminin yanınına da bir ribat inşa ettirmiştir. Medresenin yapım işleriyle Ebû Hafs Ömer b. Ebû Bekir ed-Devrakî görevlendirilmiştir.[1003]

Şaban 633 (Nisan 1236)'de yapımı tamamlanan ve İkbâl eş-Şerâbî tarafından yaptırıldığı için bu adı alan medresenin 17 Şaban (26 Nisan) günü açılışı gerçekleşmiştir. Dicle nehrinin doğu tarafında, Vâsıt şehrinde inşa edilen medrese, Şâfiî mezhebine yönelik eğitim vermek üzere inşa edilmiştir. Burada müderris olarak Ahmed b. Necâ el-Vâsıtî ve iki muid görevlendirilmiş, yirmi iki fıkıh talebesinin eğitim alabileceği şekilde dizayn edilmiştir.[1004]

Medresenin açılışının gerçekleştiği gün büyük bir merasim düzenlenmiş, emeği geçen naip ve işçilere, medresenin hizmeti ile meşgul olmak üzere görevlendirilmiş müstahdemlere hil'atler giydirilmiştir. Bu merasimde Sâhibü'd-dîvân İbnü'd-Dibâhî hazır bulunmuş, ayrıca Vâsıt'ta görevli nâzır, kadı, nakip, kurra ve şairler de davet edilmiştir. Medrese için oluşturulan vakfın mütevelli heyetine Ebû Hafs Ömer b. Ebî Bekir ed-Devrâkî getirilmiştir.[1005]

İkbal eş-Şerâbî medresenin vakfiyesinde mukri', muhaddis ve imam görevlendirilmesini, bunlara günlük ve aylık ücretler verilmesini şart koşmuştur.[1006]

Medresede müderris olarak Ahmed b. Necâ el-Vâsıtî yanında iki muidi ile birlikte, İmâdüddin el-Merendî, coğrafya ve tarih sahalarında ciddi eserler veren İmâdüddin el-Kazvînî el-Ensârî'nin görev yaptıkları bilinmektedir.[1007]

1003 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 310; Abduh, s. 83. Medresenin planı için bk. Ek 6: Şekil 10, s. 274.

1004 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 74. Ayrıca Bk. Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 309.

1005 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 74.

1006 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 310.

1007 Nâci Ma'rûf, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye*, s. 317-320.

II. DİĞER ALANLARDAKİ İMAR FAALİYETLERİ

A. KAMERİYE CAMİİ

Halife Müstansır tarafından Dicle Nehri'nin batı tarafında, Şeyh Beşşâr mahallesinde, Bistâmî ribatının karşısında 626/1228-1229 senesinde yaptırılan Kameriye Camii'nin açılışı Ramazan ayında gerçekleşmiştir.[1008] Binanın yapımında büyük tuğlalar kullanılmış, tuğlaları bir birine bağlamak için alçı kullanılmıştır. Camii çok defalar restorasyon görmüştür. Bunların ilki 667/1269 yılındadır. Daha sonra 1054/1649, 1179/1705, 1230/1819 senelerinde olmak üzere dört defa ve en son olarak 1359/1941'de minare eklenmek suretiyle yeniden restore edilmiştir.[1009] Camii'de namaz kıldırmak ve otuz çocuğa Kur'an-ı Kerim öğretmek üzere Şeyh Abdüssamet b. Ahmed görevlendirilmiş, kendisine yardımcı olmak üzere bir muid tayin edilmiş, Pazartesi ve Perşembe günleri hadis-i nebevî okumak üzere muhaddis Şeyh Hasan İbnü'z-Zebîdî görevlendirilmiştir. Ayrıca camide bir kütüphane oluşturularak çok sayıda kitap taşınmıştır.[1010]

Caminin bu kadar çok restorasyon geçirmesine rağmen mimarisi ve dekoratif unsurlarının değiştirilmediği, yapılan restorasyonlarla aslının muhafaza edildiği görülmektedir. Caminin kıble yönünde kışlık bir namazgâh, kuzeydoğu yönünde ise yazlık bir namazgâh bulunur. Caminin tavanı kubbelidir. Caminin minaresi, namazgâhın güneydoğu tarafına bitişiktir. Eni 2,8 m, boyu 3,5 m ve yüksekliği 3,5 m olan dikdörtgen bir temel üzerinde oturtmuş, daha sonra dikdörtgen olan bu temel sekizgen'e çevrilmiş, daha sonra da daireye çevrilmiştir.[1011]

B. HUNEYN KUYUSU

Mekke ve civarındaki kuyular bir süre kuraklığa maruz kalınca Mekkeliler dışarıdan su getirtip gelen hacılara satmışlar, hatta bir su tulumu on dirheme satılır hale gelmiştir. Abbâsî halifelerinden Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde Hanım 193/809 senesinde yerine getirdiği hac farizası esnasında hacıların kuraklık sebebiyle yaşadıkları su

---

1008 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 17-18. Ayr. Bk. Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 431.
1009 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 260. Ayrıca bk. Abduh, s. 54.
1010 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 18.
1011 Abduh, *el-Abbâsiyyûn*, s. 54-55.

sıkıntısını görünce Mekke valisine kendisinin de Bağdat'tan gönderdiği mühendis ve sanatkârlar vasıtasıyla Hill bölgesinin kuyu sularının Harem dâhiline taşınması görevini vermiştir.[1012] Ayrıca Mekke'nin her mahallesinde su depoları yaptırarak Meymûne, Sarafe, Sekabe, Harîfât gibi pek çok kuyuyu satın alıp Huneyn kuyusu ile birleştirmiş, bütün bu masraflar için pek çok mal vakfetmiştir. Yıllar sonra Huneyn kuyusuna bağlı su depolarından birinin hasar görmesi üzerine Mekke valisinin, durumu dönemin Abbâsî halifesi el-Mu'tez-Billâh'a haber vermesiyle birlikte kuyuda meydana gelen hasar onarılmış, hatta Huneyn kuyusunu besleyen birkaç kuyu daha ilave edilerek su seviyesi yükseltilmiştir. 270/883 senesinde kuyunun aslî mecrasına toprağın girmesi ile kanalların tıkanması ve su depolarında yıkımların meydana gelmesi sebebiyle Mekke halkının yine susuz kalması üzerine durum, dönemin Abbâsî halifesi el-Mu'temid-Alellah'a haber verilmiş, halifenin gönderdiği ödenekle kuyunun aslî mecrasındaki topraklar temizletilerek su depolarındaki yıkımlar onarılmıştır.[1013]

Bundan sonraki tarihlerde kaynaklar, Huneyn kuyusu ile ilgili her hangi bir ıslahattan bahsetmezken İbrahim Rıfat *Mir'âtü'l-Haremeyn* adlı eserinde Huneyn kuyusunda son dönem Abbâsî halifelerinden Nâsır-Lidînillâh ile Müstansır-Billâh döneminde yapılan ıslahat çalışmalarına dair dört kitâbeden bahseder. Bu kitâbeler, Huneyn kuyusuna bağlı olan Arafat kuyusunun ıslahına dairdir. Üç kitabe, Arafat kuyusunun Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillah tarafından bir tanesi de Müstansır-Billâh tarafından yenilendiğini göstermektedir.[1014]

Arafat kuyusu, Nâsır-Lidînillah'ın en son 594/1197-1198 senesinde yaptığı restorasyondan sonra Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh'ın dönemine kadar yirmi yıl boyunca atıl durumda kalmış, Halife Müstansır, Arafat kuyusunda meydana gelen yıkımların onarılmasını emretmiştir. Kitâbesinde ise şöyle yazılıdır: "Bismillahirrahmanirrahim. "Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır."[1015] Bu kuyunun yapımına Erbil'deki el-Eşref en-Nebevî el-İmâmî Müstansırî, Allah rızası için, meleklerin övündüğü Allah misafirleri için ve Allah'ın

---

1012 Mâlikî, *Bilâdü Hicaz,* s. 133-134.
1013 Mâlikî, *Bilâdü Hicaz,* s. 134-135.
1014 Mâlikî, *Bilâdü Hicaz,* s. 137.
1015 Yunus, 10/26.

affını ümit etmek için başladı. "O gün her nefis yaptığı bütün hayırları önünde hazır bulur."[1016] Allah onun şerefini artırsın.[1017]

Halife Müstansır bu işle Celâl el-Mutavvi''yi görevlendirmiştir. Mutavvi', yirmi seneden beri harap ve atıl durumda olan Arafat kuyusu ve çevresindeki kuyuların imarına başlamış ve şu kitâbeyi yazdırmıştır: "el-Mevlâ el-Emir el-Kebîr es-Seyyid el-Muzaffer el-Mücâhid Şerefüddin Celâlü'd-devle hilafetin kulu, saygın imameti ihya eden, orduların kumandanı, parlak imam, faziletlilerin babası, emîrü'l-mü'minin has adamı, Seyyidimiz ve Mevlâmız, büyük imam, bütün milletlerin kendisinin itaatine muhtaç olduğu, Allah'ın kulu, Allah'ın yeryüzündeki halifesi, emîrü'l-mü'minin Müstansır-Bilâh'ın memlükü."[1018]

C. BÎMÂRİSTAN

Halifenin emriyle İkbal eş-Şerâbî tarafından Mekke'de yaptırılan Bîmâristan'ın yakınındaki Ecyâd tarafında bulunan ve daha önce Ümeyye b. Abdişems'in Mekke halkının su ihtiyacını karşılamak üzere yaptırdığı Bi'rü'l-Cifr kuyusu, zamanla atıl duruma düşüp işlevini yitirmeye başlayınca Müstansır-Billâh tarafından ıslah edilmesi emredilmiştir (633/1235).[1019]

Halife Müstansır'ın Mekke'de Ecyâd mahallesinin girişinde kadın ve erkek hastaları tedavi etmek üzere yapılmasını emrettiği ve İkbal eş-Şerâbî tarafından 648/1251 yılında yapımı tamamlanan bîmâristan[1020] iki ayrı binaydı ve her bina iki kattan oluşmaktaydı. Binaların her katının önünde kendine has bir revakı bulunmaktaydı. İki bina arasında da bir avlu ve bu avluda da hasta, hizmetli ve tabiplerin su ihtiyacını karşılamak üzere bir kuyu bulunmaktaydı.[1021]

1016 Âl-i İmrân, 3/30.
1017 Mâlikî, *Bilâdü Hicaz*, s. 140.
1018 Mâlikî, *Bilâdü Hicaz*, s. 140.
1019 Mâlikî, *el-Bilâdü'l-Hicaz*, s. 131.
1020 Safedî, *el-Vâfî*, XXVI, 379. Ayrıca bk. Mâlikî, *el-Bilâdü'l-Hicaz*, s. 148. Bîmâristan: İslam dünyasında klasik hastanelerin genel adıdır. Halk arasında "tımarhane" anlamındaki kelimeden bozulmuş mâristan adının da kullanıldığı görülür (Bk. Geniş bilgi için bk. Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 163).
1021 Mâlikî, *el-Bilâdü'l-Hicaz*, s. 148.

D. ÇEŞİTLİ ALANLARDAKİ FAALİYETLER

Bu kısımda ele alınan imar faaliyetleri daha ziyade yapımı emredilmiş, yapımı tamamlanmış ve açılışı yapılmış olan binalar hakkında kısa kısa bilgi vermek şeklinde olmuştur. Bunun sebebi ise kaynaklarda detaylı bilgi bulunmayışıdır. Müstansır dönemi imar faaliyetleri açısından değerli görülen bu bilgiler yapılış tarihleri kranolojik sırayla şöyledir:

Halife Müstansır-Billâh hilafete geçer geçmez Şaban 623 (Temmuz-Ağustos 1226)'da Dârü'l-hilâfet'in içinde yer alan ve Cuma namazının kılındığı Câmiü'l-Kasr'a bitişik el-Maksûra'da mihrabın yanında kendisi için ayrılmış bölme yapılmasını emretmiştir.[1022]

Ayn-ı Bâzân olarak bilinen suyu tamir ettirmiştir (625/1227-1228).[1023]

Zü'l-Minâre mescidinin yanında Dâr-ı Rûm'da, yapımını sûfîlerden bir grubun istediği bir ribatı Recep 626 (Mayıs-Haziran 1229)'da yaptırılmıştır. Ribat şeyhi ise Ebû Sâlih Nasr b. Abdurrezzak b. Abdülkâdir idi.[1024]

Halife Müstansır-Billâh, Nâibü'l-vezir Müeyyedüddin İbnü'l-Kummî'nin oğlu Fahreddin Ahmed'e Kerh mescidinin yapımını emretmiştir (627/1230).[1025]

Müstansır'ın yapımını emrettiği Basra kapısındaki Kasr ile Rüsâfe surları 627/1230 yılında tamamlanmıştır.[1026]

Şerefüddin İkbal eş-Şerâbî'nin el-Melâhin yolunun karşısındaki Sultan Çarşısı'nın sur kemerlerinin yanındaki büyük caddede yer alan İran Çarşısı'nda yaptırdığı camii, Halife Müstansır-Billâh'ın Nâibü'l-veziri Ebü'l-Ezher Ahmed İbnü'n-Nâkıd'ın gözetiminde tamamlanmıştır (Şevval 628/Ağustos 1231).[1027]

1022 Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 421. Ayrıca bk. Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 57-58.
1023 İbn Fehd, *İthâfü'l-verâ*, III, 44.
1024 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 16. Ayrıca bk. Selman, I, 13.
1025 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 28. Ayr. Bk. Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 431.
1026 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 28-29.
1027 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 36.

Halife Müstansır, Medine'de Resûlüllah (s.a.s)'in Ensar ile biatleştiği yere nispetle yapılan ve daha önceki Abbâsî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından 244/858 senesinde yenilenen Mescidü'l-Bey'at binasının tamir edilmesini emretmiştir (629/1231).[1028]

Halife Müstansır-Billâh Basra valisi Emir Şemsüddîn Bâtekin'den bütün masrafların halifenin özel malından olmak üzere Basra cami'nin yeninden imar edilmesini ve yanına da Mâristanın inşa edilmesini emretmiş, buna geliri bol olan pek çok vakfı tahsis etmiştir (629/1231).[1029]

Mekke'ye hac farizasını yerine getirmek üzere çeşitli bölgelerden giden Müslümanlar, dönüş yolculuğunda Bağdat'a da uğrarlardı. Halife Müstansır gelen misafirleri ağırlamak ve yemek ikramında bulunmak üzere bir dârü'z-ziyâfe yapımına karar vermiş, yapımına başlanan dârü'z-ziyâfe 630/1233 yılında yine hacıların döndükleri bir zamanda tamamlanmasının ardından geniş katılımlı bir açılış gerçekleştirilmiş, gelen hacılara da çeşitli hediyeler verilmiştir.[1030]

632/1235 senesinde vefat eden Şeyh Şihâbeddin Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî el-Makberetü'l-Verdiyye diye bilinen mezarlığa defnedilmiştir. Halife Müstansır'ın emriyle kendisine bir kabir yapılmıştır. Kabrinin mimari yapısı kare olup boyutları 4,9x4,7 m olup tavan genişliği ise 1,2 m'dir. Kabrin iki girişi vardır. Birisi 735/1326 yılında binaya eklenen bir geçiş, diğeri 917/1511 senesinde eklenen bir mescidden ana giriştir. Kabrin kubbesinin iç yüzeyinde estetik açıdan muhteşem duran kitabeler vardır. Kubbenin dış yüzeyinde ise mukarnas süslemeler yer alır. 735/1326 yılında binanın yenilendiğine işaret eden kitabe metni yer almaktadır.[1031]

Ahmed b. Hanbel'in kabrini ziyarete gelenler için bir mezmele yapılmasını emretmiş, bu mezmele 634/1236 tarihinde gelen ziyaretçilere üzüm suyunun ikram

---

1028 Mâlikî, *el-Bilâdü'l-Hicaz*, s. 173.

1029 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 43; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, s. 448; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *Sümer*, c. XIV, sy., 1-2, s. 58.

1030 İbn Kesîr, XVII, 201.

1031 Abduh, s. 110.

edildiği bir açılış merasimi düzenlenmiştir. Ayrıca oraya gelen ziyaretçilere yardım edecek ve oranın işini çekip çevirecek bir yönetici görevlendirmiştir.[1032]

Ruhbe'nin bitişiğindeki Câmiü'l-Kasr kapısının tamiri tamamlanmış, Şaban 635 (Mart-Nisan 1238)'de açılışı gerçekleşmiştir. Aynı zamanda caminin yakınında halkın istifadesine yönelik bir mezmele de yapılmıştır.[1033]

Sungur el-Manevî er-Rükbedâr olarak bilinen Katfeta kapısıyla Nehri İsa kıyısı üzerinde bir türbe ve ribat yaptırmaya karar veren halife, yapımıyla ilgilenmek üzere Bâbu'n-Nûbe hâcibi Taceddîn Ali İbni'l-Devâmî'yi görevlendirmiştir (636/1239).[1034]

Halife Müstansır'ın Hanbelî mezhebi mensupları için yapımını emrettiği, ancak herhangi bir vakıfta bulunmadığı Devîdâri's-sağîr'e nispet edilen Dârü'l-devîdâri'l-kebîr'in karşısındaki Mücahidiyye Medresesi'nin yapımını tamamlatmıştır (637/1240).[1035]

637/1240 yılında Bağdat dışında Sultan çarşısındaki ev, dükkân, ahır, hamam vb. binden fazla yapının Türkler tarafından yapımını emretmiştir.[1036]

Samerrâ'da Arslan el-Besâsirî tarafından 450/1058-1059 senesinde yaptırılan Ali el-Hâdi ve Hasan el-Askerî'nin de bulunduğu meşhedin yanması üzerine Halife Müstansır-Billâh, yanan bu meşhedin onarılıp eski haline getirilmesini emretmiştir (7 Rebîülâhir 640/4 Ekim 1242). Bu iki kabrin yapılmasına vesile olan Besâsirî'nin isminin çıkan yangınla birlikte tarihe karışmasına sevinen Fakih Cemâleddin Ahmed b. Musa bir risale kaleme almıştır. Bu risalede: "Meydana gelen bu olay, bu iki mukaddes kabrin içine aldığı zatların şerefine bir nâkısa getirmez. Bilakis bu, onların yüceliğine apaçık bir bürhandır" demektedir.[1037] Bu meşhedin yanmasından Râfizîler sorumlu

1032 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 84.
1033 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 93. Ayrıca bk. Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, s. 431.
1034 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 102.
1035 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 109.
1036 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisu'l-câmia*, s. 110.
1037 İbnü'l-Füvatî, *Havâdisü'l-câmia*, s. 125.

tutulmuş, ancak çıkan yangında kendi suçları olmadığını söyleyerek ve de anlamsız şiirler irad edip haberler uydurarak kendilerini savunmuşlardır.[1038]

[1038] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 261; Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *Ascedü'l-mesbûk*, s. 506

SONUÇ

VII/XIII asrın ikinci çeyreğinde Müstansır-Billâh'ın, Moğollar'ın Batı'ya yönelik hareketleri esnasında hilafet makamına geçmesi, bu dönemin ve siyasî gelişmelerin önemini artırmaktadır. Bu bakımdan dönemin daha iyi anlaşılması için Müstansır-Billâh ve dönemini mevcut kaynaklar ışığında incelemeye çalıştık. Müstansır dönemi Abbâsî Devleti tarihi içerisinde siyasî tarih açısından olduğu kadar ilmî ve kültürel faaliyetler açısından da önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Müstansır öncesinde Abbâsîler'in son dönem halifelerinden Nâsır-Lidînillah ile toparlanma sürecine girilen bu dönemde, onun kırk altı yıl süren idaresi esnasında devlet işlerinde istikrar yakalanmaya çalışılmış, ancak Nâsır'ın hilafetin manevî otoritesini kullanarak bölgesel güç olmaya çalışırken çevre devletlerle olan münasebetlerinde menfî tutum sergilemesi, ilişkilerin gerilemesine neden olmuştur. Diğer taraftan Doğu'nun yükselen gücü Moğollar'a karşı ciddi tedbir ve önlemlerin alınmayışı ileriki dönemlerde uzun yıllar Moğollar'la mücadele edilmesine neden olmuş, bunun devleti hem maddî hem manevî anlamda yıprattığı görülmüştür. Bununla birlikte Nâsır'ın fütüvvet teşkilatını kurmakla çok önemli bir vazifeyi icra ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Onun bu adımı içte Şiîler ve Sünnîler, dışta Müslüman halklar arasında birlik ruhunun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nâsır'dan sonra hilafete geçen oğlu Zâhir-Biemrillâh'ın hilafetinin kısa sürmesi ve kendisinin devletin gelişmesi yönünde tesirli olamaması hilafetinin sönük geçmesine neden olmuştur.

Zâhir'in vefatıyla hilafet kurumunun başına Müstansır-Billâh lakabıyla oğlu Ebû Ca'fer el-Mansûr geçmiştir (13 Recep 623/10 Temmuz 1226). Hilafeti öncesine dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayışı, Müstansır'ın halifelik öncesi hayatıyla ilgili bilgi sahibi olmamızı engellemiştir. Onun Halife Zâhir-Biemrillâh'ın en büyük oğlu olması sebebiyle hilafete geçtiği anlaşılmaktadır.

Müstansır on altı yıl süren hilafeti boyunca devlet işlerinde babasının politikasını izleyerek müspet bir tutum sergilemiş, hilafetinin ilk dönemlerinde idarî kadrolarda her hangi bir tasfiye ya da düzenlemeye gitmeyerek mevcut düzeni korumaya çalışmış, ancak zamanla bazı düzenlemelere ve değişikliklere gittiği

görülmüştür. Diğer taraftan çevre devletlerle dostane ilişkiler kurarak manevî otoritesini sağlamlaştırmaya çalışmıştır.

Müstansır, dedesi Nâsır-Lidînillâh'ın kurduğu fütüvvet teşkilatına intisap etmek suretiyle İslam coğrafyasında yaşayan Şiî ve Sünnîler arasında yıllardır süregelen tartışma ve gerilimleri sona erdirerek birlik duygusunu oluşturma gayreti içerisinde olmuştur. Bu konuda dedesi Nâsır-Lidînillâh'ın izlediği yolu izleyerek Müslüman hükümdarların bu teşkilata katılmaları yönünde çaba sarf etmiş, bununla manevî otoritesini perçinlemeye çalışmıştır. Bu durum onun içte birliği sağlaması adına başarılı olmuşsa da rekabet duygusunun hâkim olduğu bu dönemde, dışta birliği sağlamada yeterli olamadığı görülmüştür.

Bununla birlikte Müstansır, Hârizmşahlar, Selçuklular ve Eyyûbî melikleriyle münasebetlerinde her zaman müspet tutum sergilemiş, onların da halifenin manevî nüfuzunu üzerlerinde hissettikleri görülmüştür. Müstansır, önceki dönemlerle kıyaslandığında çevre devletlerle olan münasebetlerini daha iyi hale getirirken diğer taraftan Moğollar'ın İslam coğrafyalarını tehdidiyle karşılaşmıştır.

Halife Müstansır'ın hilafete geçtiği dönemde (623-640/1226-1242), Moğol Hakan'ı Cengiz Han ölmüş, yerine oğlu Ögedey Han (1229-1241) geçmiştir. Onun Batı seferlerini gerçekleştirmek üzere görevlendirdiği Curmagun'un kumandanlığındaki Moğol ordularının, istilacı bir tutum sergileyerek işgal ettikleri yerleri yağma ve talan etmeleri İslam dünyasını şaşkına çevirmiş, bu şaşkınlıkla ne yapacaklarını bilememişlerdir. Manevî otoritenin başında bulunan Halife Müstansır'ın yüklendiği misyon gereği, Moğol istilaları karşısında Müslüman devletler arasında birlik duygusunu öne çıkararak hasımlarına karşı beraber hareket etmeyi teşvik etmesi beklenirken Müslüman hükümdarların birbirleriyle girdikleri gereksiz mücadeleleri engelleyemeyerek İslam dünyasının halifesi olma misyonunu tam manasıyla yerine getiremediği göstermiştir.

Celâleddin Hârizmşah'ın Müslüman halk ve şehirlerine karşı fütûrsuzca saldırıları karşısında Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın, 627/1230 yılında Hârizmşahlar Devleti'ni Yassıçemen savaşında yenilgiye uğratmasıyla yıkılan ve

Hârizmşah Celâleddin'in 16 Şevval 628 (17 Ağustos 1231)'de öldürülmesiyle tamamen ortadan kalkan Hârizmşahlar Devleti, aslında coğrafya itibariyle önemli bir mevkide bulunuyor, Moğolların Batı'ya yönelik saldırılarının önünde tampon bir görev icra ediyordu. Ancak Alâeddin Keykubad'ın Hârizmşahlar'a son vermesiyle oluşan boşluk Moğollar'ın Batı'ya yönelik hareketlerini kolaylaştırmış, böylece Moğollar, bölgede önemli merkezler olan Merâga, Şehrizor, Erbil, Musul vs. yerlere girerek şehirleri yağma ve talan etmişler, şehir halkına da öldürme, tecavüz etme, esir alma vb. her türlü çirkinliği yapmışlardır.

Moğollar'ın bu tahripkârlığı karşısında başta Halife Müstansır-Billâh olmak üzere hiçbir Müslüman hükümdarın ciddi bir duruş sergileyemediği görülmüştür. Bu durum aynı zamanda Bağdat'taki halifelik makamının İslam dünyası üzerindeki koruyuculuk misyonunu yitirdiğinin de bir göstergesi olmuştur. Halife Müstansır, Moğol saldırılarına uğrayan bölgelerin yardım çağrısına askerî destek göndermek suretiyle cevap verse de bu gayretleri yeterli olmamıştır. Nitekim yeterli sayıda askerî desteğe sahip olmadığından dolayı âlimlere cihadın faziletine dair fetvalar yayınlatarak hacca gidecekleri engellemesi, müderris, fukaha, ribat şeyhleri ve sufilere varıncaya kadar halkın her kesiminden insanı savaşa çağırması, yeterli sayıda disiplinli ve düzenli bir orduya sahip olmadığını göstermiştir.

Eyyûbîler'e bakıldığı zaman Selahaddin Eyyûbî'nin vefatıyla sahip olduğu topraklar yeğenleri arasında miras olarak paylaşılmış, Mısır, Dımaşk ve Cezîre hükümdarlıkları oluşmuş, diğer Eyyûbî melikleri ise bunlara bağlanmıştır. Dımaşk Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'in 615/1218 senesinde vefat etmesiyle oluşan boşluktan istifade etmek isteyen Mısır ve Cezîre hükümdarları Dımaşk'a sahip olabilmek için aralarında mücadelelere girişmişler, hatta bu sebeple el-Melikü'l-Kâmil Haçlılar'ın desteğine karşılık kardeşlerine cephe alarak Kudüs'ü feda etmiştir. Bunun yanı sıra yeri geldikçe halifeye başvurup desteğini ya da arabuluculuğunu istemeyi ihmal etmemişlerdir. Müstansır'ın, Eyyûbîler ile münasebetler çerçevesinde izlediği siyasî politikası, elçisi aracılığıyla kardeşler arasındaki dargınlıkları gidermek ya da ciddi meseleleri geçici bir süreliğine çözmekten öteye geçmemiştir. Eyyûbî melikleri arasında yıllardır süren bu mücadeleler kendilerini öyle meşgul etmiş ki Moğollar'ın

yaklaşmakta olduğunu dahi fark edememişlerdir. Bu durum karşısında Müstansır'ın pasif bir rol oynaması, kendileriyle birlikte Müslüman halkların da zarar görmesine sebep olmuştur.

Müstansır-Billâh, Moğol tehlikesini Irak'tan uzaklaştırmada veya Mısır ve Şam'ı almaya çalışan Haçlılara karşı Eyyûbî meliklerini desteklemede de etkili bir katkı sağlayamamıştır. Bir süre Haçlılar'la meşgul olan Eyyûbîler, Bağdat'ı tehdit eden ve giderek tehlikesi büyüyen Moğollar'a karşı cephe almada gecikmişler, bunun üzerine Halife Müstansır, Moğollar'la savaşmak zorunda kalsa da Moğol tehlikesini tam olarak uzaklaştırmada aciz kalmıştır.

Bu acziyet, Moğollar'ın tarihte eşi benzeri görülmemiş yağma ve yıkımlarına neden olmuştur. Diğer taraftan ise Müslüman devlet yöneticilerinin maldan pay kapma yarışına girdiği, gerektiğinde Müslüman'ın Müslüman'ı acımasızca katlettiği, sembolik anlamda gücü temsil eden halifenin makamına hürmetle itibar gördüğü bu coğrafyada, büyük bir tehlikenin kendilerine hızla yaklaştığını fark edemeyecek kadar çaresiz kalındığının en bariz göstergesi olmuştur.

İmar ve bayındırlık faaliyetlerine son derece önem veren Müstansır, dedesi Nâsır-Lidînillâh'tan miras kalan büyük ölçüdeki devlet bütçesiyle ve de hilafetinin ilk dönemlerinin sakin geçmesi sebebiyle halkın hizmetine sunmak üzere çok sayıda cami, ribat, çeşme, medrese vb. yerler yaptırmıştır. Bunlar arasında günümüze kadar ayakta kalmayı başarabilen Müstansıriyye Medresesi oldukça önemlidir. Müstansıriyye Medresesi, hem mimarî özellikleri bakımından hem de yetiştirilen öğrencilere sunulan hizmet bakımından o zamana kadar inşa edilmiş yapılardan üstün ve ilmî düzeyi yüksek bir özelliğe sahip idi. Müstansıriyye'nin o zamana kadar inşa edilmiş medreselerden bir diğer farklı özelliği ise çeşitli Müslüman bölgelerden ilim öğrenmek üzere ilmin merkezi kabul edilen Bağdat'a gelen öğrencilere dört hak mezhep olan Hanefî, Şafiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre ilim öğretilmesidir. Ayrıca medreseye ileriki yıllarda hem ders öğretilen hem de hastaların tedavi edildiği bir bîmâristan eklenmiştir. İlme ve ilim taliplerine son derece değer veren Müstansır bu gayretleriyle başkalarına da örnek teşkil etmiştir. Bunlar arasında ordu kumandanı İkbal eş-Şerâbî zikredilebilir. O, Müstansır döneminde kendi ismini taşıyan üç medrese birden inşa ettirmiştir.

Müstansır'ın, dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı İslam dünyasını temsil eden tam techizatlı bir ordu teşekkülünde bulunamadığı ve halifeliğin kendisine yüklediği koruyuculuk, birlik, otorite vb. misyonları bütün Müslüman halklar üzerinde tam manasıyla yerine getirmede etkili olamadığı görülmüşse de tebeasına karşı muamelesinde adalet ve hoşgörü çizgisinin dışına çıkmamaya itina göstermiştir. Genel itibariyle yumuşak bir karaktere sahip olan Müstansır, tarihçiler tarafından mütevazı, âlicenap, çok cömert biri olarak tavsif edilmiş, hakkında tek bir kötü söz söylenmemiş ya da olumsuz bir sıfat yakıştırılmamıştır.

EKLER

EK 1: MÜSTANSIRİYYE MEDRESESİ'NDEKİ GÖREVLİ PERSONEL MÜDERRİSLER MUİDLER VE ÖĞRENCİLER

I. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Görevli Personel

a. Nâzırlar

1. Abdurrahman et-Tikrîtî
2. Kemaleddin el-Hamevî
3. Ali İbnü'n-Niyâr
4. İmadeddin en-Nîlî
5. Kemaleddin Ebü'l-Hasan el-Akrakûfî
6. Sencer el-Bağdâdî
7. İzzeddin el-Hâşimî
8. Fahreddin Ebû Muhammed Abdullah b. Câmi'
9. Ebü'n-Necib Abdurrahman b. Kâdî

b. Hâzinler

1. Şemseddin Ali İbnü'l-Kütübî
2. Abdülaziz b. Dülef
3. Ahmed b. Abdülaziz b. Dülef
4. İbnü's-Sâî
5. Muhyiddin el-Mahzûmî
6. Yâkût el-Musta'sımî
7. Abdürrezzâk b. Ahmed, İbnü'l-Fuvatî eş-Şeybânî
8. Ebû Bekir et-Taftâzânî
9. Sencer et-Tabîb
10. Mecdeddin İbnü's-Sââtî

11. Abdullah b. Yusuf

12. Cemaleddin Müsâfir b. İbrahim el-Hâlidî

13. Ali b. Ebi'l-Bedir

c. Müşrifler (Müdür Yardımcıları)

1. Ömer b. Abdülaziz, Muhibbeddin Ömer b. Abdilaziz b. Dülef
2. Safiyyüddin el-Ermevî el-Bağdâdî
3. Nasıruddin et-Tûsî
4. Şehabeddin Ali b. Abdullah
5. Şemseddin Hamid el-Horasânî
6. Sadreddin et-Tûsî
7. İbn Mahfûz
8. Fahreddin et-Tûsî
9. Cemaleddin ed-Desticerdî
10. Şemseddin es-Sekûrecî
11. Zeyneddin el-Hâlidî
12. Radiyyüddin b. Sa'd
13. Mecdüddin b. İsmail b. İlyâs
14. Kutluğ Kaya
15. İbnü'n-Niyâr el-Esedî
16. İbnü'l-Âkûlî
17. Rükneddîn el-Alevî
18. Muhammed b. Yahya b. Fadlân
19. Abdurrahman b. Mukbil el-Vâsıtî
20. İzzeddin Muhammed b. Şemmâm
21. Fahreddin el-Irâkî

22. Alâeddin el-Câcermî

23. Ali İbnü'd-Dibâs

24. Muhyiddin İbnü'l-Âkûlî

25. İbnü'l-Füvatî

26. İzzüddevle Abdullah b. Hibetullah el-Bağdâdî

27. Abdurrahman b. Sâmir

d. Münaviller

1. Cemal b. İbrahim b. Huzeyfe
2. İbrahim b. Huzeyfe
3. Muhammed b. Saîd el-Haddâdî
4. Abdurrahman b. Muhammed b. Saîd el-Haddâdî
5. Abdürrahim el-Haddâdî

d. Personel (Mürettib)

1. Fahreddin el-Bağdâdî
2. Kemâleddin el-Müreccî
3. Ahmed b. Abdurrahman es-Sekâ
4. Ebû Abdullah er-Resâfî el-Vâsıtî

e. Müstensihler

1. Fahreddin Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed

f. Kâtipler

1. Ebû Mansûr Fazıl b. Muhammed

g. Kütüphanede Görevli Olanlar

1. İzzeddin Ebü'l-Hüseyin Zeyd b. Ali el-Alevî
2. İzzeddin Ebü'l-Hâris Zeyd b. Necmeddîn el-Mekkî
3. Alâeddin Ali b. Ya'kûb el-Kenkerî

4. Fahruddin Ebü'l-Fadl Abdullah b. Ahmed el-Havârizmî
5. Kutbucihân Hamd b. Abdürrezzâk el-Hâlidî
6. Kıvâmüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Bağdâdî

h. Görev Alanı Belirtilmemiş Olanlar

1. Yusuf b. İsmail el-Cüveynî
2. Muhammed b. Muhammed el-Vâsıtî
3. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî
4. Ali b. Sencer el-Bağdâdî
5. Ahmed b. Abdurrahman el-Bağdâdî

II. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Fıkıh Müderrisleri

a. Hanefî Fıkıh Müderrisleri

1. Ebü'l-Hafs Ömer el-Fergânî
2. Ahmed İbnü'l-Ensârî el-Halebî
3. Abdurrahman İbnü'l-Megânî
4. İbnü'l-İbrî el-Bağdâdî
5. Zahîreddin el-Buhârî
6. Muzaffereddin İbnü's-Sââtî
7. İbnü'l-Mahyâ el-Abbâsî
8. Tâceddin İbnü's-Sebbâk
9. Haydar Ali b. Muhammed el-Abbâsî
10. Gânimü'l-Bağdâdî
11. Şehâbeddin Ahmed b. Yusuf el-Halebî

b. Şafiî Fıkıh Müderrisleri

1. Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya b. Fadlân
2. İbn Mukbil el-Vâsitî

3. Ebü'l-Menâkib Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî
4. İmâdeddin el-Merendî
5. Zülfikâr el-Kureşî
6. Muhammed b. Ebü'l-İz el-Basrî
7. Ebû Bekir el-Fârûsî
8. Abdullah b. Muhammed, Cemâleddin el-Âkûlî
9. Muhammed b. Abdullah, Muhyiddin İbnü'l-Âkûlî
10. Şemseddîn el-Hicrî
11. Yahya et-Tâvûsî el-Kazvînî
12. Gıyâseddin İbnü'l-Âkûlî
13. Nasîreddin Abdullah b. Ömer el-Fârûkî

c. Hanbelî Fıkıh Müderrisleri

1. Muhyiddin İbnü'l-Cevzî
2. Cemâleddin İbnü'l-Cevzî
3. İbn Vezzâh eş-Şehrâbânî
4. Celâleddin b. Abdülcebbâr b. Akber el-Akberî el-Adevî
5. Nureddin el-Abdelyânî
6. Şerefeddin el-Cîlî
7. İbnü'l-Kevâz
8. Zeyneddin el-Âbir
9. Abdullah b. Muhammed, Takıyyüddin ez-Zerîrânî
10. Şemseddin el-Berezî
11. İbnü'l-Cuhayş, İbrahim b. Muhammed el-Mevsılî
12. Vasfiyyüddin b. Abdülhak
13. Necmeddin eş-Şeybânî

14. Bilâlî el-Emevî

15. Şemseddin eş-Şeybânî

16. Süleyman b. Abdurrahman eş-Şeybânî

d. Mâlikî Fıkıh Müderrisleri

1. Ebü'l-Hasan Ali el-Mağribî
2. Abdurrahman b. Muhammed b. Ömer el-Basrî
3. Serrâceddin Abdullah b. Abdurrahman eş-Şermesâhî
4. İzzeddin en-Nîlî, İzzeddin Ebû Muhammed Hasan b. Kâsım
5. İlmüddin eş-Şârmesâhî
6. Abdurrahman b. Muhammed, Şehâbeddin b. Asker el-Bağdâdî
7. Şerefeddin b. Asker
8. Şemseddin el-Mâlikî

e. Mezhebi Belirlenemeyen Müderrisler

1. İmâdeddin Ebû Abdülmelik Abdurrahman b. Abdülmün'im el-Basrî
2. Abdullah b. Muhammed el-Vâsıtî
3. Fahreddin Ebü'l-İz Yusuf b. Şehâbeddin

III. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Fıkıh Muidleri

a. Hanefî Fıkıh Muidleri

1. İbnü'l-Hafâcî
2. Kemaleddin İbnü'l-İbrî
3. Şerefeddin el-Kubeysî
4. Muzaffereddîn İbnü's-Sââtî et-Tağlibî
5. Mecdüddin İbnü's-Sââtî et-Tağlibî
6. İbnü'l-Beldecî
7. Rükneddin el-Kûfî

8. İbn Zürayk el-Kûfî
9. Muhammed Ebü'l-Fadl el-Bağdâdî
10. Ebû Abdullah el-Usayl
11. Kemâleddin Ebû Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî
12. Fahrüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed

b. Şafiî Fıkıh Muidleri

1. Nizâmeddin Abdülmün'ım el-Bendenîcî
2. Takıyyüddin el-Cevrânî
3. Ebû Abdullah eş-Şehrezûrî
4. Ebû Bekir et-Taftâzânî
5. İbnü'l-Kütübi'l-Cüveynî
6. Hüseyin b. Muhammed İbnü'n-Niyâr el-Esedî

c. Hanbelî Fıkıh Muidleri

1. İbn Ebi's-Seâdât ed-Dibâs
2. Seyfüddin en-Nehrevânî
3. Muvaffaküddin el-Bâbasrî
4. İbnü's-Sıyâd
5. Abdurrahman İbnü'l-Meclah
6. İbn Abdülmahmûd
7. Şâfi' b. Ömer el-Cîlî
8. Şehâbeddin eş-Şıracı
9. Ömer b. Düveyre
10. Ömer b. Ali Sirâceddin el-Ezcî
11. Cemâleddin el-Kaylevî
12. Hamza ed-Darîr

13. Cemâleddin el-Hadarî

14. Kıvamüddin İbnü'l-Cevzî

15. Ebû Bekir ed-Dürzî

16. İbnü'l-Âdemî

17. Cemâleddin el-Bâbasrî

18. Ahmed b. Muhammed el-Temâşekî

19. İbn Akber el-Akberî el-Adevî

20. Muhib b. Nasrullah el-Bağdâdî

21. Hâcî el-Cevsekî

22. Kıvâmüddin el-Bağdâdî

23. Ahmed b. Muhammed eş-Şîrcî

d. Malikî Fıkıh Muidleri

1. İlmüddin eş-Şârmesâhî
2. Nureddin el-Vâsıtî
3. İzzeddin Ebü'l-Fadl Abdülaziz el-Mevsılî

e. Mezhepleri Belirtilmeyen Muidler

1. Fahruddin el-Tabsî
2. İzzeddin b. İbrahim el-Kûfî, İzzeddin Ebû Abdullah Hasan b. İbrahim
3. Şemseddin el-İsbehânî

IV. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Fakihler (Fıkıh Öğrencileri)

a. Hanefî Fakihleri

1. Fahreddin el-Irâkî
2. İbnü'l-Bedî' et-Tikritî
3. İbnü'l-İbrî el-Bağdâdî
4. Necmeddin Havâce İmâm

5. Seyfeddin et-Tırâzî
6. Kemâleddin en-Nemîrî
7. Alâeddin Ali b. Ya'kûb el-Kenkerî
8. İbn Ebî Hanîfe
9. Ebü'l-Kasım Ali b. Bülyân el-Nâsırî
10. Cemâleddin Muhammed b. Ahmed eş-Şerîşî
11. Ebû Bekir b. Hınâ' b. Mahmûd er-Rakkî
12. Kemâleddin er-Rub'î
13. Mecdüddin ed-Dâmiğânî
14. İzzeddin b. Mahyâ el-Abbâsî
15. Feleküddin er-Rûmî
16. Afifüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî

b. Şafiî Fakihleri

1. İbnü'l-Bakş
2. Zülfikâr el-Kureşî
3. Safiyyüddin Abdülmü'min b. Fâhir el-Ermevî
4. İzzeddin ez-Zerendî
5. Dâvûd b. Abdullah et-Tağlibî
6. İbn Fütûhü'l-Hemedânî el-İskenderânî

c. Hanbelî Fakihleri

1. İbnü'l-Kasâb el-Bağdâdî
2. Musaddak el-Bağdâdî
3. İzzeddin Ebû Muhammed Muâviye el-Mevsılî
4. İbn Mezrû' el-Basrî el-Mazrî
5. İbn Akber el-Akberî

6. Nureddin el-Abdeleyânî
7. İbnü'l-Meclah
8. Ebû İmareti'l-Berzebî
9. Kıvâmüddin es-Selâmî
10. Muhyiddin Ebû Muhammed Yusuf b. Abdurrahman
11. Zeyneddin es-Sarsarî
12. Afifüddin Ebü'l-İzz Yusuf b. Abdülkerim b. Hasan el-Bağdâdî

d. Mâlikî Fakihleri

1. İzzeddin er-Res'anî İzzeddin Ebü'l-Fadl Hasan b. Ömer el-Kanbûr
2. İmâdüddin el-Bâtınî el-Bağdâdî
3. İbn Kutluğ et-Türkî
4. İbnü'd-Devâmî
5. Vecihüddin el-Kayrevânî
6. Abdülaziz es-Sinhâcî
7. Sa'd b. Ahmed el-Beyânî
8. Ebû Abdullah es-Sıbtî el-Mağribî

e**. Mezhepleri Belirtilmeyen Fakihler**

1. İzzeddin Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed el-İsfehânî
2. Mecdüddin el-Vâsıtî
3. Fahreddin et-Tabsî
4. İzzeddin es-Sâcûsânî
5. Fahreddin et-Taberî
6. Mecdüddin el-Merâğî
7. İzzeddin Abdülhalim
8. İmadüddin Ebû Umâre Hamza b. Ahmed el-Berzebî

9. Afifüddin Ebû Muhammed İdris b. Beklek el-Bağdâdî
10. Mecdüddin Ebü'l-Fadl el-Abbâsî

V. Dârü'l-Kur'an Şeyh, Muid, Kâri' ve Öğrencileri

a. Dârü'l-Kur'an Şeyhleri

1. Fahruddin Ömer b. Ahmed el-Ya'kûbî
2. İbnü'l-Meryemî
3. Atîk İbnü'l-Dâmiğânî

b. Muidler

1. İlmüddin Ebû Muhammed el-Mukrî

c. Kâri'ler

1. İbnü'l-Mahrûk el-Vâsıtî
2. Necmeddin el-Vâsıtî
3. Ebû Muhammed el-Bağdâdî
4. İbn Sekîne

d. Öğrenciler

1. Abdülmevlâ el-Vâsıtî
2. İzzeddin Hasan el-Askerî
3. İzzeddin el-Yemânî el-Hâşimî

VI. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Dârü'l-Hadis'in Şeyh, Muid, Müfîd, Kâri' ve Öğrencileri

a. Dârü'l-Hadis Şeyhleri

1. Ebü'l-Hasen el-Katî'î
2. İbnü'l-Kabîtî
3. İbn Cezîre el-Harîmî
4. Muhibbüddin İbnü'n-Neccâr

5. Ebû İshak el-Kâşifrî
6. Ebü'l-Hasen el-Ensârî
7. İbrahim b. Âzrîk
8. İbn Ebü'd-Dîne
9. Kamil İbnü'l-Füveyreh ya da İbn Verîde
10. Reşîdü's-Selâmî
11. İmâd İbnü't-Tıbâl
12. Necmeddin el-Bâbasrî
13. İbnü'l-Husayn el-Fahrî
14. İbnü'l-Hırât ed-Devâlîbî
15. Takiyyüddin ed-Dakûkî
16. Ebû Hâşim el-Hâşimî
17. Ali b. Ebü'l-Ceyş
18. İbnü's-Sâbık
19. Afîfüddin er-Rusâfî
20. Muhyiddin İbnü'l-Âkûlî
21. Şeref el-Gaznevî
22. Nasruddin el-Bağdâdî
23. Abdurrahman b. Abdüllatif el-Bağdâdî
24. İzzet Ebû Muhammed Ali b. Muhammed en-Nûşâbâzî

b. Muid, Müfîd (Öğretici) ve Kâri'ler

1. Muvaffaküddin el-Bağdâdî
2. İbnü'n-Neccâr
3. Afîfüddin ez-Zerkeşî
4. İbnü'l-Kessâr

5. Ebû Bekir el-Kalânisî el-Bâcisrî
6. Takiyyüddin ed-Dakûkî
7. Safiyyüddin Hüseyin b. Bedrân el-Bâbasrî
8. Muhyiddin el-Âkûlî
9. İmadüddin Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî

c. Dârü'l-Hadis Öğrencileri

1. Kutbuddin er-Rûmî
2. İzzeddin en-Nûşâbâzî
3. İbn Receb el-Bağdâdî

VII. Müstansıriyye Medresesi'ndeki Dârü't-Tıb'ın İdarecileri, Müderrisleri ve Öğrencileri

a. Nüzzâr (İdareciler)

1. İbn Ebü's-Seâdât ed-Dibâs

b. Müderrisler

1. Şemseddin İbnü's-Sıbâğ
2. Sencer et-Tabîb
3. Alâeddin el-Erbilî
4. İbnü'l-Kütübî eş-Şâfiî

c. Öğrenciler

1. Mücirüddin b. Kâsû
2. Kemâleddin en-Nemîrî

VIII. Müstansıriyye Medresesi'nde Arap Dilindeki Müderrisler, Muid ve Öğrenciler

a. Müderrisler

1. Ebû Abdullah el-Husaynî

2. İzzeddin el-Mevsılî
3. Ya‘kûb el-Ensârî el-Hazrecî
4. Kıvâmeddin Hibetullah eş-Şehrâbânî
5. İbnü’s-Saykal el-Cezerî
6. Cemâleddin Hüseyin b. Ayâz
7. Zülfikâr el-Kureşî
8. İbnü’l-Fasîh el-Kûfî
9. Cemâleddin İbnü’l-Fasîh el-Kûfî

b. Muidler

1. Fahreddin Ebû Ca’fer Ahmed b. Ubeydullah el-Âmidî
2. Tâhâ b. İbrahim el-Buhârî

c. Öğrenciler

1. Necmeddin el-Bağdâdî
2. Aynü’z-zemân el-Cezerî
3. Zeyneddin el-Cezerî

IX. Müstansıriyye Medresesi’ndeki Riyâzî İlimler Sahasındaki Müderrisler

a. Riyâzî İlimlerdeki Müderris

1. Kamerüddin el-Bağdâdî

X. Müstansıriyye Medresesi’ndeki Camide Görevli İmam ve Hatipler

a. İmamlar

1. İzzeddin el-Askerî
2. İbn Ebü’s-Saâdât ed-Dibâs
3. Ebü’l-Muzaffer en-Nuhâbâzî
4. Ali b. Ebû Bekir
5. Nureddin el-Vâsıtî

6. İzzeddin el-Yemânî el-Hâşimî
7. Hibetullah el-Eşterî

b. Hatipler

1. İbnü'l-Mahyâ el-Abbâsî
2. Muzaffereddin İbnü's-Sââtî
3. Kehfüddin el-Kasrî
4. İzzeddin el-Hâlidî

EK 2: MÜSTANSIR-BİLLÂH VE MÜSTANSIRİYYE MEDRESESİ HAKKINDA SÖYLENEN ŞİİRLER

Şiir I:

Sen adil imamsın,

Neseplerin ve mekânların kendisiyle şereflendiği damarsın,

Yücelerin şeriatinde ve dininde bu güzel olur mu ki

Sen mezheplerin kendisine nispet edildiği kimsesin,

Ben çöle dalıyorum, çöl de kurak, susuz ve tozludur,

Düşmanlar benim için her türlü tuzağı hazırlamışlar,

Hepsi bana doğru akreplerini salmışlar,

Sen bana mal veriyorsun hal bu ki benim arzum makamdır,

Makam ise senin bağışladığının ancak bir parçasıdır,

Benden gayrısı sana yakın yerlerden gelir,

O kişi için emniyet ve uzak tutmayan arkadaşı vardır,

Benim benzerini görmediğim bir yakınlığı senden görür,

Benim isteyip de elde edemediğim şeyi elde eder,

Senin kutsiyetinin parlaklığına bir nazar eder,

Döndüğünde önündeki ışık onun arkadaşı olur,

Eğer o kişi can ve rütbe yönünden,

Ve benim yaklaşamadığım güzel dostluk yönüyle benden üstün ise,

Ben arzuladığım şeyden vazgeçer kendimi teselli ederim,

Beklediğim şeyden de gözümü korurum, fakat o benim gibidir,

Şayet ben ondan daha üstünüm desem hiç kimse bunu ayıplamaz,

Ben malın gözünü doldurduğu,

Yakınlaştırma dışında ihtiyacı giderilenlerden değilim”.

Şiir II:

"Öyle bir yakın tepeyi onun perçemleri kuşattı

Gece karanlığı onun karanlıklarında dolaşan bir siyah saçtır,

Bu tepelerde onun şimşekleri gürledi,

Bu harabelere onun bulutları ağlıyor,

Şimşekler peş peşe gelince onun için uykusuz kaldım,

Eşyalar indirildi, perdeler çekildi,

Tâ sabahın alacakaranlığından biri göründü ki

Gecenin karanlığından kaçan onun için korkuya kapılır,

Papatyanın ağzı gülümseyerek açıldı,

Saba Rüzgârı onunla oynaşıyordu,

Riyad bitkisinin üzerinden ıslaklık geçer,

Bazen onu yolar bazen onunla oynaşır,

Yerin yüzü gülümser oldu,

Uzun zamandan beri etrafı ıssız ve kapkaranlıktı,

Hayâ ona bitkiden değerli bir elbise giydirdi,

Ve her yeri pırıl pırıl oldu,

Askerleri azken yüce nizam,

Müstansır b. Muhammed ile yerini buldu,

Öyle bir imam ki din onun şerefiyle süslendi,

Omuzları peygamberin eserleriyle süslendi,

O bol yağmur yağdıran bir buluttur,

Sözünde durmayan şimşek değildir,

Kıtlık senesi ıslaklığıyla cimri davranınca,

Onun yağmuru cömert davrandı ve saçtıkları her tarafı kuşattı,

Onun alnının ışığı şimşeğin ziyasını ihya etti,

Nasıl ki onun bağışları musibetlerin cömertliği karşısında cimri davrandı,

Öyle kararları var ki onların direnmesi olmasa,

Dinin rüknü sarsılır ve her tarafı çökerdi,

Zamanın ne getirdiğini o dönemin insanları iyi bilir,

Çok tedbirli olduğundan zamanın musibetleri karşısında ona güven duyulur,

Onun duruşu her türlü problemi halleder,

Devlet işleriyle ilgili tecrübesi ortadadır,

Tâ gençliğinden beri üstün başarı göstermiştir,

Üstün nitelikleri yıldızların parlaklığını geçmiştir,

Dünya onunla süslü hale geldi, onun nuruyla şereflendi,

Hayatın seyri onunla düzeldi,

Hilafet onu imam olarak dillendirse de,

Nesebindeki üstünlükler onu yüceltmiştir,

Sen adil imamsın,

Neseplerin ve mekânların kendisiyle şereflendiği damarsın,

Dağınıklığından sonra şerefinin parçalarını bir araya getirdi,

Toplanan malı dağıttın ki o mal yığınları azaldı,

Yeryüzünde herkesi zengin ettin,

Hatta zamanın ona zulmedeceği ve onunla savaşacağı yoksul kalmadı,

Ey mü'minlerin emiri!

Kim Cevzâ' Yıldızı'nın omzuna çıkarsa onun mertebeleri âlî olur,

Kimin dedesi peygamberin amcası ve sırdaşı olursa,

Onun ailesi ve akrabaları kendisiyle alakayı kestiklerinde,

Yüce şeriat ve dinde güzel olur mu ki,

Sen bütün bu yüceliklerin kendisine nispet edildiği kimsesin,

Sen ki Habîb'in[1039] *şu sözüyle kastedilen kişisin,*

(Sadece hamde layık olan kazansın),

Ben çöle dalıyorum, çölse her tarafı ıssız, tozlu ve kuraktır,

Korkunç tehlikeyi işliyorum,

Nefsimi tehlikeye atarak ve ne yaptığıma aldırmayarak,

Düşmanlar bana her taraftan pusu kurmuşlar,

Hepsinin akrepleri bana doğru hareketlenmiş,

Elimde keskin ve bileylenmiş kılıçla sana geliyorum,

Bütün arzularımı kapına koyarak,

Senden yıldızın gözünü kamaştıracak yüksek makamlar diliyorum,

Bir kölen olarak bunu benden kabul et ki kabul edecektir,

O zaman kimsenin kendisiyle yarışamadığı itaatkâr bir köle olarak benden,

Sana layık bir şekilde bana cömert davran,

Konumunu öyle yücelt ki düşmanlar yaklaşamasın,

Gölgenin dokumasından bana öyle bir elbise giydir ki,

Onun örtüleri güneş ve ayın kıymetini aşsın,

Nimetlerinin bolluğundan bana öyle bir binek yap ki,

Onun yolcuları yüce felekte yürüsün,

İsteğim olan mal ve makamı bana lütfet,

Makam senin bağışladığının sadece bir parçasıdır,

Benden başkası yakın yerlerden gelir,

Onun için orada emniyet ve yaklaşılmayacak bir arkadaş vardır,

---

1039 Şair Ebû Temmâm bu şiire kasidesinde yer vermiştir. Habîb ile kastettiği ise Meşhur şair, Habîb b. Evs et-Tâî'dir (Bkz. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 104 (dn.)).

Onun yüzünü çölü aşmak tozlandırmamıştır,

Çölde yürümekle de binekleri yorulmamıştır,

Senden öyle bir yakınlık görür ki ben onu görmemişim,

Öyle şeylere nail olur ki bense istediklerime nail olamamışım,

Kutsiyetinin parıltısından sana bakar,

Döndüğünde o nur ona rehberlik yapar,

Eğer can, rütbe ve samimi dost olma yönüyle benden üstün ise

Ben bütün isteklerimden vazgeçerim,

Kendimi teselli ederim,

Gözümü de beklediğim şeylerden alıkorum,

Fakat o da benim gibidir,

Benim ondan fazlam var desem kimse beni ayıplamaz,

Ben malın gözünü dolduracağı,

Ve yakın olma dışında ihtiyaçlarının karşılanacağı bir kişi değilim,

Ben arkadaşı bırakılıp,

Sadece kendisinin razı edileceği bir kişi de değilim,

Öyle ki onun binekleri güneş ve aya ulaşsa da,

Ben susuzum seni görmek kanma pınarımdır,

Şüphe yok ki onun suları benim yanımda berraktır,

Hayrettir ki ben denizin yanında duruyorum,

Ama susuzluktan şikâyet ediyorum, denizin ise sürprizleri çoktur,

Sana gelen kişi kınanmaz,

Şayet istekleri ve hedefleri büyükse,

Ben maksuduma razı oldum, onun maksudunun başı tamamlandı,

Sonunun da tamamlanmasını senden rica ederim."

Şiir III:

"Benim övgülerimi emirü'l-mü'mininin dinlemesini istiyorum,

Mekke ve oraya sığınanlar hepsi senindir,

Yücelikte atan Hâşim'i geçtin,

Şerefte onların kadın ve erkeklerinin en hayırlısı sana yakın olandır,

Yapımını ve yükseltilmesini emrettiğin bir medrese imar ettin,

Güzelliğini ve parlaklığını görenler hayran kalır,

Güzellikte daha önceki hiçbir medrese onun dengi değildir,

En son ismini Müstansıriyye diye koydun,

Hece harflerinin de içerdiği üzere bu mukaddes bir damgadır,

Onun ebediliği ile ebedi oldun, kalıcılığı ile kalıcı oldun."

Şiir IV:

Yeryüzünde gören için büyük felek gibisi yoktu,

Müstansır'ın eyaletinden önce,

Bu bina onun değerini ortaya koyuyor,

Temelleri apaçık bir şekilde yükselmiştir,

Bununla yeryüzü göğü kıskandı,

Faziletleri kıskanmak unsurların tabiatındandır,

Bakarsan şerefelerinin zirvesinde,

Süreyya ipini ve Müşteri nurunun ışığını bulursun,

Zaman asık suratından sonra gülümsedi,

Nice şaşkınlıktan sonra doğruyu buldu,

Ufuk altınlı ve gümüşlü renkler arasında gidip gelmede,

Hava kâfûr ve amberle dolmada,

Yeryüzü çıplakken şimdi o,

Yeşil bir elbise içinde salınmakta,

Beşir ve münzir olan peygamberin hükümlerinin üstüne alem olarak koyduğunda,

Halifenin bu yaptıklarıyla büyüklenmekte,

Her minber sahibi için Tûr-i Sînâ olan,

Nehrin doğu kısmında bunu imar etmekte."

Şiir V:

Dicle'nin kahroldum demeye hakkı yoktur,

Hangi nehir kahrolmadı ki,

Orada cömertlik suyu yendi,

Ona İskender'in sanatını aşan bir set yaptı,

Şayet o bir deniz olduysa,

Onun parmakları iyiliğin eklenmesiyle beş deniz olmuştur,

İmam orada binasının temelini attı,

Her tarafını dağlar kuşatmıştı,

Zenginleşmek isteyen,

Yahut denizleşmiş âlemin zirvesini hedefleyen için medrese ve saray yaptı,

O bir Firdevs cennetidir ki,

Altından Dicle suyundan Kevser nehrinin suyu akar,

Medresenin çakıl taşları, ipin incileridir,

Toprağı güneyin miskidir, çamuru amber gibidir,

Zengin onunla mahir elbisesini giyindi,

Fakir zenginle yarışır oldu,

Orası âlimden, hadis rivayet edenden,

Secde edenden boş kalmadı,

Bu medrese yapılmadan önce,

Fakihler her şehirde anılmayacak kadar tek tük idiler,

Onları arayıp bulmak talebeye ağır gelirdi,

Şiir VI:

Zilleti kabul etmemeye karar verdim,

Bütün desteğim ve yardımcım Melik Müstansır'dır,

Halifenin haremine hac ve umre yapar gibi yöneldikten sonra,

Zamanın getirdiklerine karşı nasıl korkarım,

Onun iyiliğini övmekle bütün arzularıma kavuşur,

Her türlü isteğini yerine getiririm,

O bir hidayet imamı ki,

Ma'd deve kesmekle bol sütle övünür,

Yüksek bir şerefle ve Zuhal Yıldızı'nı aşan bir namla,

İftiharı hak eder,

En yakın babadan Abbas'a kadar,

Ve sonra Nizar'a kadar meliklerden sayılmıştır,

Bu öyle bir şereftir ki yüksek yerlerin kanalları gibi düzenli,

Denizlerin dalgaları gibi birbirini takip eder,

Zillet ve hakareti kabul etmeyen babalarla,

İftihar binasını yapan oğullarla,

Yüzleri ışık saçan ay gibidir,

Elleri sağanak yağan yağmur gibidir,

Onların zor zamanlarda çetin savaşları var,

Ficar günleri gibi günleri var,

Ey emirü'l-mü'minin!

Gece ve gündüzün yenilenmesi gibi hep mutlu olasın,

İçinde sana karşı düşmanlık besleyenleri,

Zaman rahat bırakmasın,

Meliklerin boyunları senin yanında,

Ya zelildir ya öldürülür ya da esir edilir,

Cömertliğin günlerin bolluğunu genişletti,

Daha önce günler oruç tutar gibi yağmurdan mahrumdu,

Adaletin dünyaya güven verdi,

Daha önce dünya Nisâr ve Cefâr'ın günleri gibiydi,

Bu ilim evini yapınca bize dedi ki,

Aslanın ini kertenkele deliğinden daha büyüktür,

Vadinin denizi köyleri sudan etti,

Bunlar büyük nehirler arasında küçük oldular,

Ey Kerâ kuşu! Başını önüne eğ,

Biz bu diyarlarda çölün deve kuşunu gördük,

Medreseler onu görünce titremeye başladılar,

Zelil ve hakir oldular,

Eğer secde etmeye güçleri yetseydi,

Göğüsleri toprağa bulanırdı,

Onu gördüğü zaman arkadaşıma derim ki,

Hayvanın sırtından yükünü indir,

Öyle bir kılıcın mihrabına geldik,

Bir kavmin içine giren onların kıyafetini giyinir,

Göz ona bakmaktan yorgun düşer,

Sanki güneş duvarın üstündedir,

Tasdik etmeyiz eğer görürsek,

Yeryüzünde yıldızlar oturuyor,

Nehrin üst tarafında bir karargâhtı bu,

Dicle'dir bu Münîfe ve Zimâr değildir,

Nice doğru dini sağlamlaştırmıştır,

Nice ipleri sağlam bükmüştür,

Orada ilim hilalini bedre çevirdin,

Onunla zifiri karanlıkları aşıladın,

Arayanlar için nurun kaynağı apaçık oldu,

Daha önce nurun kaynağı bilinmiyordu,

Devam et ve onun benzerini yap,

Akşamdan sonra çiçek kokusu ne kadar olur,

Sen parlayan devirde yapacağını yap,

Bu ancak sende ateşi daima yanan azme dayanır,

Yüceliklere giden bütün yollar,

Sel sularının son duracağı yerde toplandığı gibi sende toplanmıştır,

Sen kuvvetiyle her yükseleni alçaltan,

Ve yıkılanı tutan zamansın,

Dilediğini sapmadan gerçekleştirir,

Dilediğini zorlanmadan yıkar,

İki elin yücelikler konusunda birbirinin kumasıdır,

Sağı solundan geri kalmaz,

Bazen çiğ suları gibidir,

Bazen de akan kan selleri gibi,

Deden kurak çölde,

Aç kuşları ve yabani hayvanları yedirendi,

Ordu Hursân'da yabanın kuşları gibi helak olurken,

Ahmed'i himaye edendi,

Huneyn'de kendini tehlikeye atan kişi,

Ölümü görünce kaçmaya yeltendi,

Seçkin olan peygamberden bellerini kıracak bir haber geldiğinde,

Mekke ehli için aracılık yapmıştı,

Ne kadar cömert, etrafı geniş,

Hata etmekten korunmuş babaların var,

Uykuları hafiftir,

Fakat düşmana verdikleri zarar derindir,

Geceleyin kıyamda durdukları bir mihrap arasında gider gelirler,

Gündüz ise harptedirler,

Daru'l-karârı korumak için,

Rahat etmeyi istemezler,

Ahlakları bereketlidir,

Fakat düşmana karşı Kıdar'dan daha uğursuzdur,

Azmettiklerinde önce tasarlarlar,

Sonra kesin karar verirler,

Karar verince de asla kaçmazlar,

Üstünlükleri Zîraîn isimli kralı aşmış,

Zülmenâr isimli kralın değerini düşürmüş,

Bu üstünlükler yıldızları aşmış,

Bunlara ne Ebû Kerb ne Ekâlü'l-mirâr ulaşabilmiştir,

Saymaya kalkarsak ne bereketli bir kök,

Ve ne kadar bereketli dallar,

Eskiden de ileri gelen insanlar size vezirlik yapmıştı,

Fakat nerede o nerede Gifâr'dan İbn Ganem,

Seni seçmeye bin sene pişman olmuştur,

Fakat sen zamanının seçkiniydin,

Bu ihlaslı birinin duasıdır,

Size örtüsü açılmakla kirlenmemiş inciler hediye ediyor,

Sizler ayıptan münezzeh olduğunuz gibi,

Her ayıptan münezzeh olan gerdanlıklardır bunlar,

Bunlar sizde Mervanü'l-himâr'ın velisi olmayan,

Abdülhamid'den türedi,

Ondan öncesi saçılıp dağılan tozlardır ki,

Halk Şihab yıldızlarının kaybolduklarını zannetmez,

Âdoğullarının Vebar'da yaşadıkları gibi

Sen de daima yaşayasın,

Hep baki kalasın,

Bizi de korusun felek döndüğü sürece,

Veziriniz de hoş gelmişler,

Onun günleri de surların yönünü sular,

Allah onun cihadını unutmasın,

Mülkü ilk aslına döndertti,

Azim okları sulayınca,

Susuz çivilerden kurtuldu,

Eğer fısıltı ile söylüyorsa,

Son sözlerini en halis bal gibi söyle,

Eğer iki eli bir zalimi tutmuşsa,

Onun kanının heder olması işten bile değildir,

Bunlar yücelikler eli içi kalıba döktüğü bileziklerdir,

Bileziksiz kolun güzelliği mi olur,

Düşmanların boyunlarını vurmak için çektiği bir kılıçtır o,

Nasıl ki amcan oğlu Zülfikâr'ı çekmişti."

Şiir VII:

Ey Mansûr, Ey görüşüne hâkim olan,

Gecelerin zorluğunu kolaylaştıran,

Allah rızasını kazanmak için yaptın,

Gözleri kamaştıran en şerefli binayı,

Güzel bir eyvan, konumu müthiş,

Görenler onun manzarasına çarpılıyor,

Onda dönen bir yörünge,

Ve hiç durmadan dönen bir güneş var,

Lacivertten bir daire ki,

Onda korunmuş bir sırrın olduğu bir altın nokta işlenmiş,

Şekilde bu böyle diğeriyle beraber,

Nûn'un ortasında yerleştirilmiş bir hâ harfi gibidir,

Şiir VIII:

Geçmişim döner mi?

Dağılan parçaları toplanır mı?,

Zamanım öyle bir zamandı ki ilimlerin genişliğini içine alan,

Yüceliklerden bir revak kurmuştum,

Temellerim sağlamdı,

Binanın çatlayıp yıkılacağına dair kuşkum yoktu,

Şeref bayrağım yüksekteki

Başakçı yıldızının başına konmuştu,

Nice cehalet ordularını yenmiştim,

Şimdi korkaklardan sayıldım,

Eskiden bütün kavimler,

Bölgemdeki fazilet yağmurunun otlağından istifade ederlerdi,

Yeni yetmeler beni uzaklaştırdılar,

Bütün verimli yerler şu anda bensizdirler,

Üzerimden öyle bir zillet geçti ki,

Gece doğan yıldızların ışığı söndü,

Onlara kalan son parçamı da attım,

Ve her hadiseden ürker hale geldim,

Benim değerimi bilenler beni zayi ettiler,

Halbuki benden ne kadar da çok faydalanmışlardı,

O âlimlerden sonra ayak takımı,

Cehalet gözüyle bana bakmaya başladılar,

Eşyaların satıldığı gibi,

En düşük fiyatla satıldım,

Ey Bağdat! Nasıl ahdimi attın,

Nasıl benim satılmamı hoş gördün?

Allah seni kahretsin! Benim gibisi satılır mı?

Senin yanında az bir değerim de mi yoktu?

Ki ben emanet verilmez, satılmazdım,

İşte ben satılırken senin içinden haykırarak şöyle diyorum,

Beni zayi ettiler, neye karşılık beni zayi ettiler."

Şiir IX:

"(Ebû Ca'fer) Mansûr,

Zalim Horasanlı (Ebû Müslim) melikin hakkından geldiği gibi,

Müstansır Mansûr da mekîn (İbnü'l-Kummî)'nin tutuklandığı gün,

Esir Horasanlı'nın hakkından geldi,

Ey yeryüzünde yürüyenlerin hayırlısı! Onu sağ bırakma,

Tedbir odur ki kanı heder olanın kanı yerde kalmasın,

O alçağın boynunu kopar ki

Tuzak üstüne tuzak kurmada boynu kısa olsun,

Efendim! Düşmanlar zararlı kuşlar gibi dayanışırlarken,

Onların yüzüne öyle bir tokat çaldın ki kolaylıkla onları bertaraf ettin,

Halbuki nice zaman kartallar onları kovalamıştı da yakalayamamışlardı,

Fırsatı yakalamışken onlar hakkında

İnsanların uygulayageldikleri kurşunu tatbik et,

En doğrusu, hala uçabiliyorsa ve gücü yerindeyse onu ateşlerde yakmaktır,

Dağlama onda öyle bir iz bırakır ki onun kolunu kanadını kırar,

En dar zindanda dahi bunlara asla güvenme,

Kaçıp kurtulmada bin bir türlü yol bilirler,

Kalelerin en uç noktasından nice kaçanlar,

Ve en gizli dehlizlerde zincirleriyle nice kurtulanlar vardır,

En sağlam tedbir onları kılıçtan geçirmektir,

Öldür onları ki bu onlar için ilk ve son olsun,

Mağrur koltuğunda yaman düzenbazlıklarıyla,

İki meleği (kirâmen kâtibîn) dahi şaşırtmıştır,

Hilafet ihtilafla kan kaybetti,

Hiçbir vezir meliklerin tedbirini boşa çıkaramamıştır,

Onun hakkında öyle bir nebevî karar verdin ki,

Onun ağırlığından gökler düşeyazacaktı,

Onu görevden almakla Müslümanların sınırlarını korumuş oldun

Ve insanların yüzünü güldürdün."

Şiir X:

"Eğer bu makam hırsın olmasaydı,

Gerçekte olgunlukta aranan adamdın,

Şeyhim! Nerede bizi zühdü öğreten ve onu ibadet sayan kişi,

Nerede bizi dünyadan el etek çekmeyi salık veren,

Nerede bize açlığın, çilenin, ızdırabın faziletini öğreten,

Nerede bize yün giymeyi, lezzet peşinde koşmamayı öğütleyen,

Biz onu Arabın zâhidi bilirken,

Dünyanın anlayışına dalarak bizi aldatan kişi nerede?

Hani tecrid ki herkesi kendisinden üstün bilirdi,

Hani bize daima dünyayı, yalanı kötüleyen,

Hani kuru yerde ağlayarak daima gözyaşlarıyla bizi aldatan,

Hani vaazlarında her türlü haramı engelleme adına kükreyerek haykıran,

Sözleri kılıç gibi keskindi,

Sema ve raks ile oyalanmazdı,

Dünya malında gözü olmadığına hayatı üzerine yemin ederdi,

Yeryüzü hep altın olsa asla dönüp de iltifat etmezdi,

İşte bu tuzak dünya malına göz dikmiş,

Soyguncu birini ortaya koydu,

Bir fakirin dünyalık feryadı bizi rahatsız ediyordu,

Şeyhim! Kınayıp uzak durduğun bu şeylerden nice zaman sonra,

Onları kucağında buldun,

Çalışıp didinerek kazandığım şeyler için,

Bana zühdü salık verirken dediklerini unuttun,

Yazıklar olsun ona, dünyalığa hizmet ederken ölürse,

Nankör olarak ölür, bunda garipsenecek bir şey de yok,

Helak olmak istemeyen bir mü'min için

Devlet malı mükteseb mal değildir,

Benim geçimim ise bir vakfın gelirinden,

Emek karşılığında aldığım az bir miktardır,

Dünya malı içinde yüzen biri değilim,

Ah keşke ne diyeceğimi bilseydim,

Dünyanın öyle zevk-i sefasının ortasına düştün ki,

Sana verilen bir parayla başın döndü bütün ideallerini kaybettin,

Keşke dinin hakkında şirke düşmekten korksaydın,

Şeyhim! Daha önceleri dizleri geçen kısa bir elbiseyi tercih ederken,

Öyle bir elbiseyle çalım satmaya başladın ki,

Eteklerin yerlerde sürünüyordu,

Zâhidimizi baştan çıkaran cilveli ceylan yavrusu gibi

Kızlar eteklerini topluyordu,

Etrafındakiler zâhitlik ağacını kemiredursun,

Hizmetçiler dört bir yandan seni korumakta,

Vallahi gerçekten zâhid ve takvalı olsaydın,

Bu gurur dünyasının oyunlarına kanmazdın,

Bu oyunlar öyle bir gözünü perdelemiş ki,

Ha bire seni Allah'tan uzaklaştırmakta,

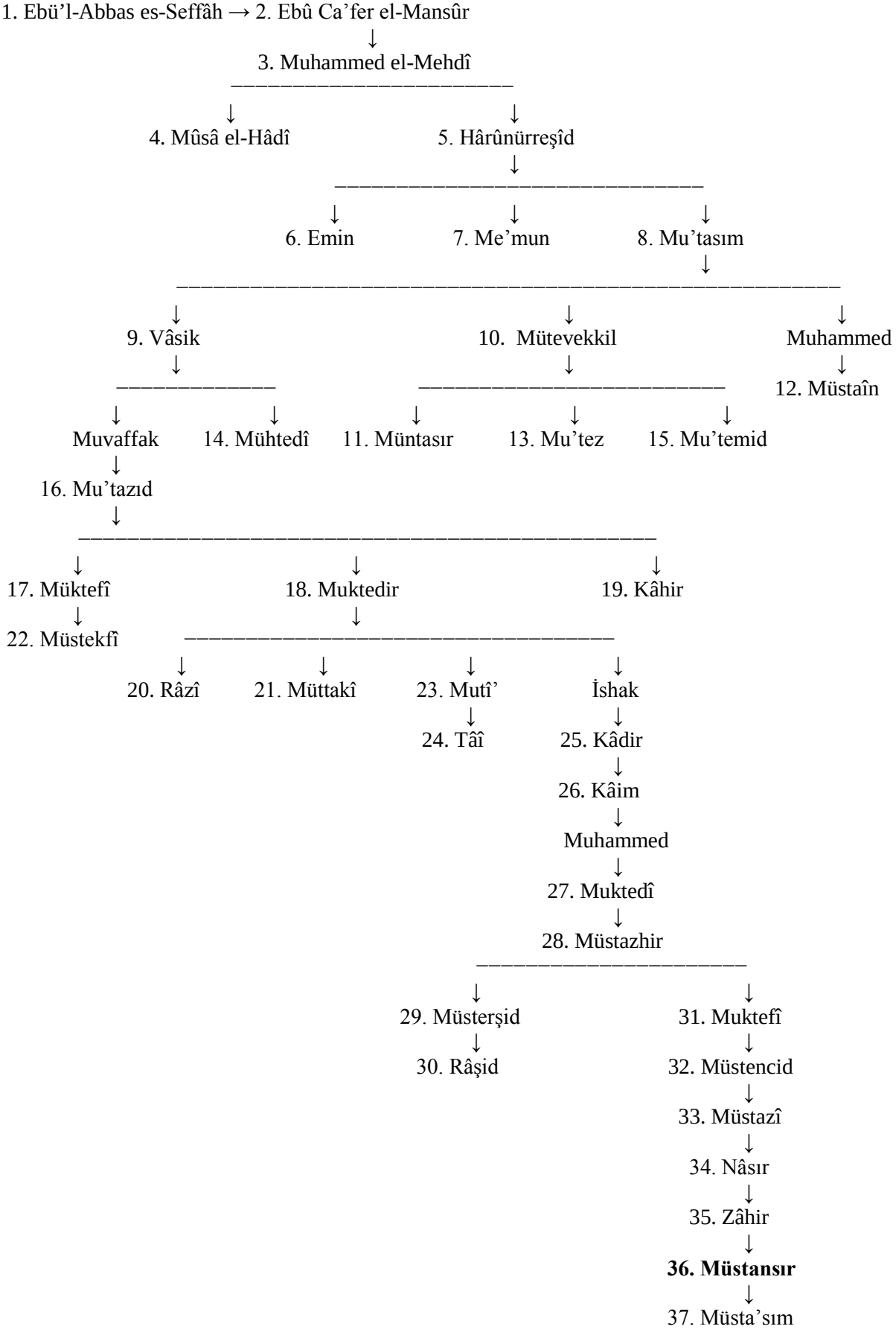
Bundan sonra hiçbir güvenilir kişi,

Güzel bir konuda iyiyim diyen kişiye kanmasın,

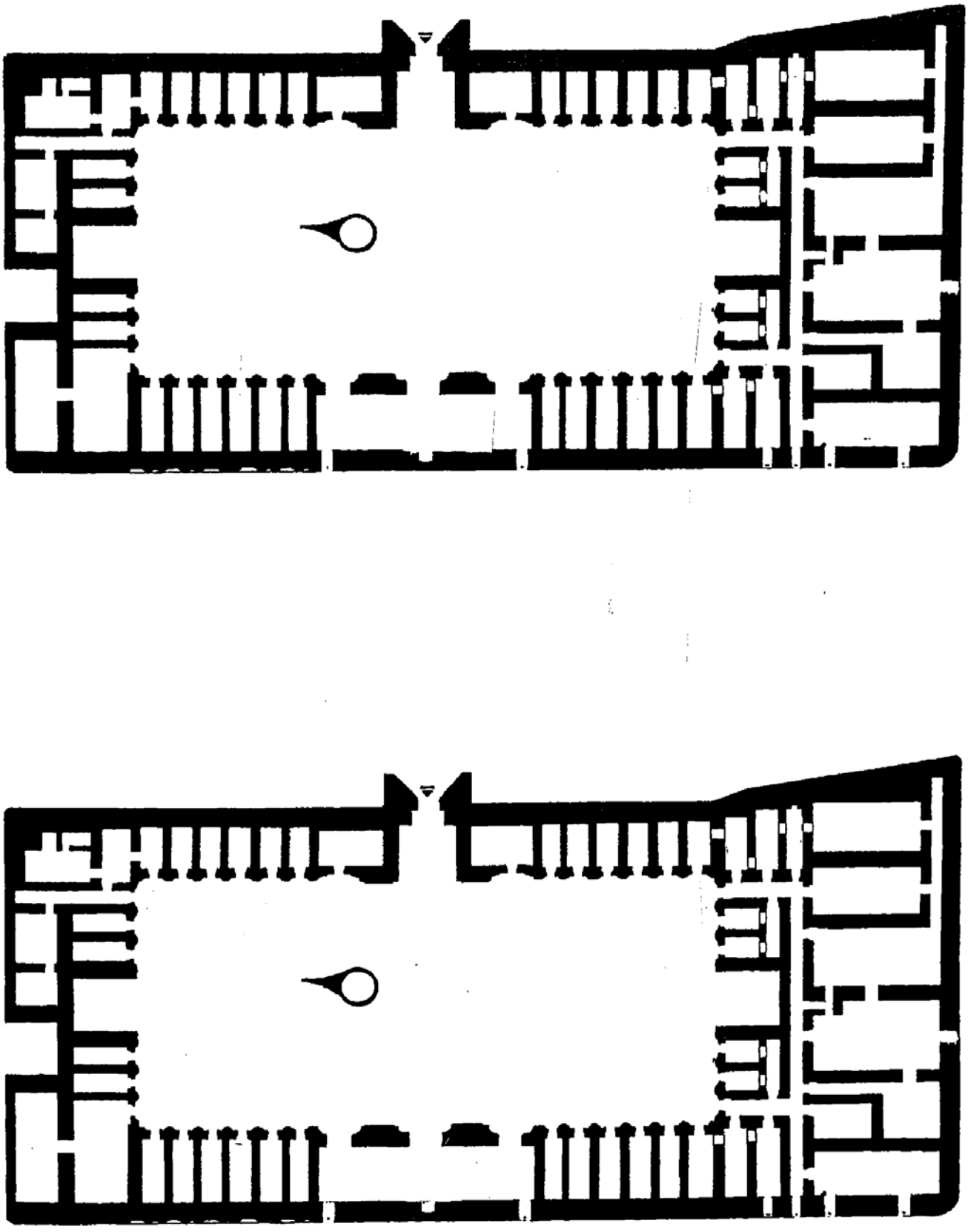
Allah'a yakın olduğunu iddia eden kişi de

Bu düzenbaz şeyhimin haline bakıp da öğüt alsın da yol yakinken dönsün."

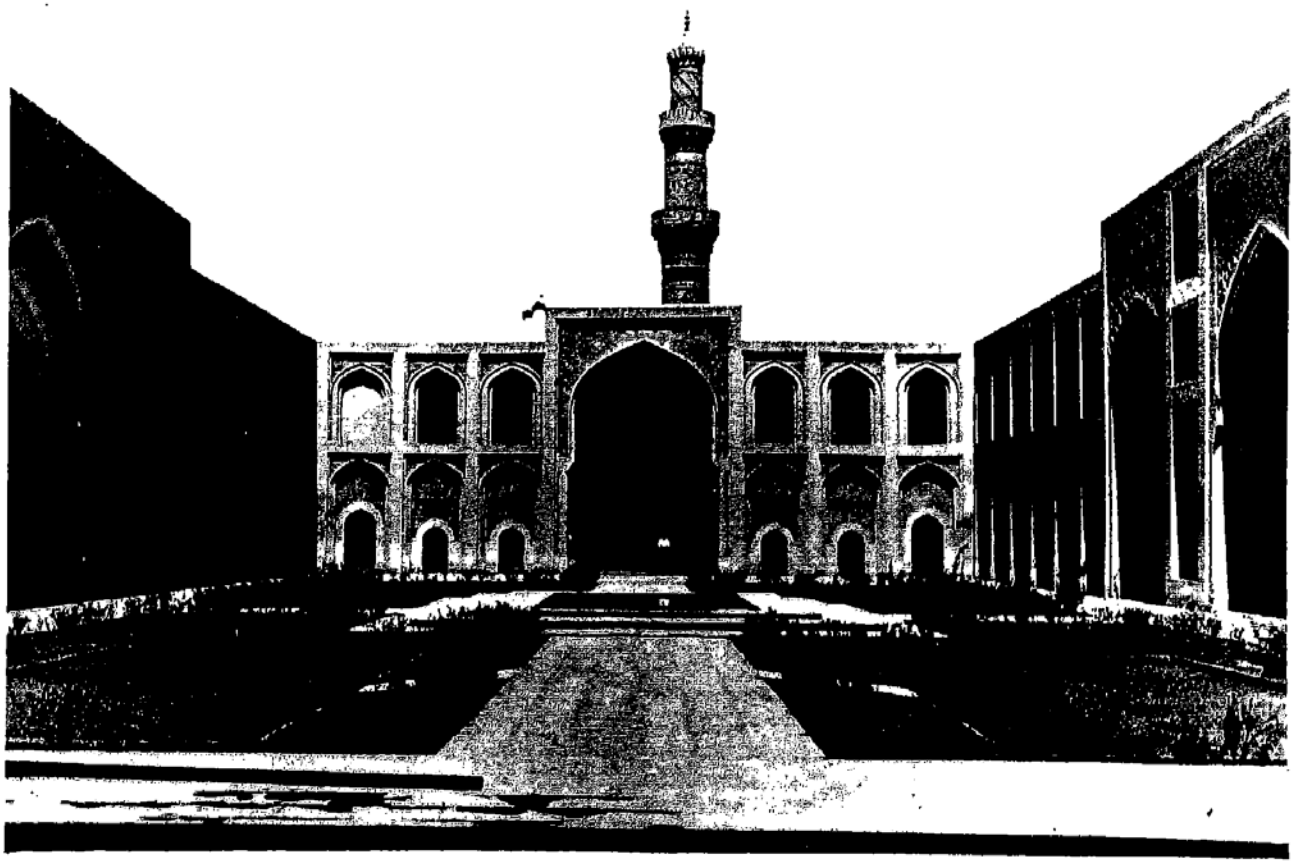
EK: 3 MÜSTANSIR-BİLLÂH'IN EBÜ'L-ABBAS'A DAYANAN NESEP ZİNCİRİ

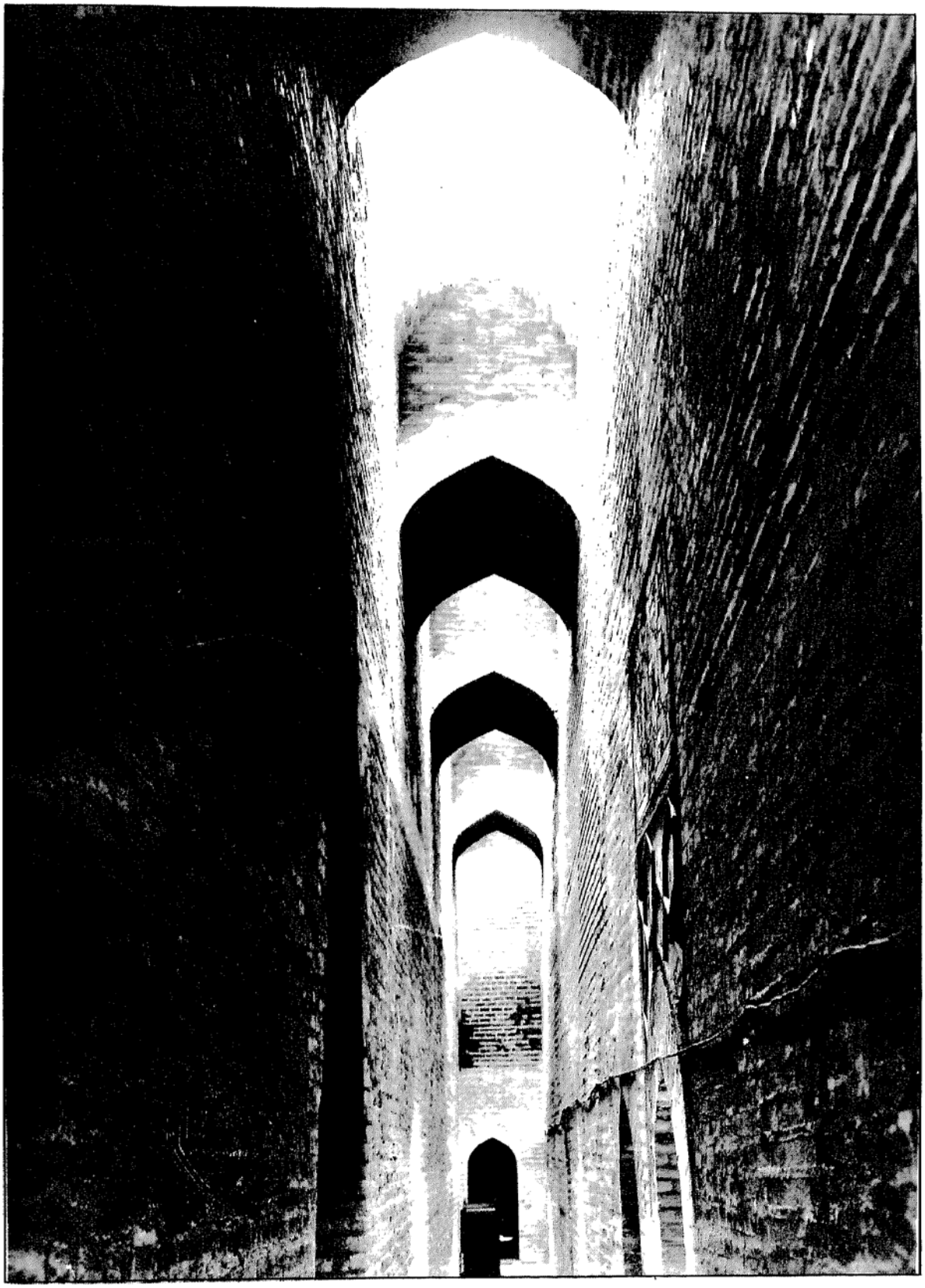
EK 4: MÜSTANSIRİYYE MEDRESESİ'NE DAİR ŞEKİL VE RESİMLER

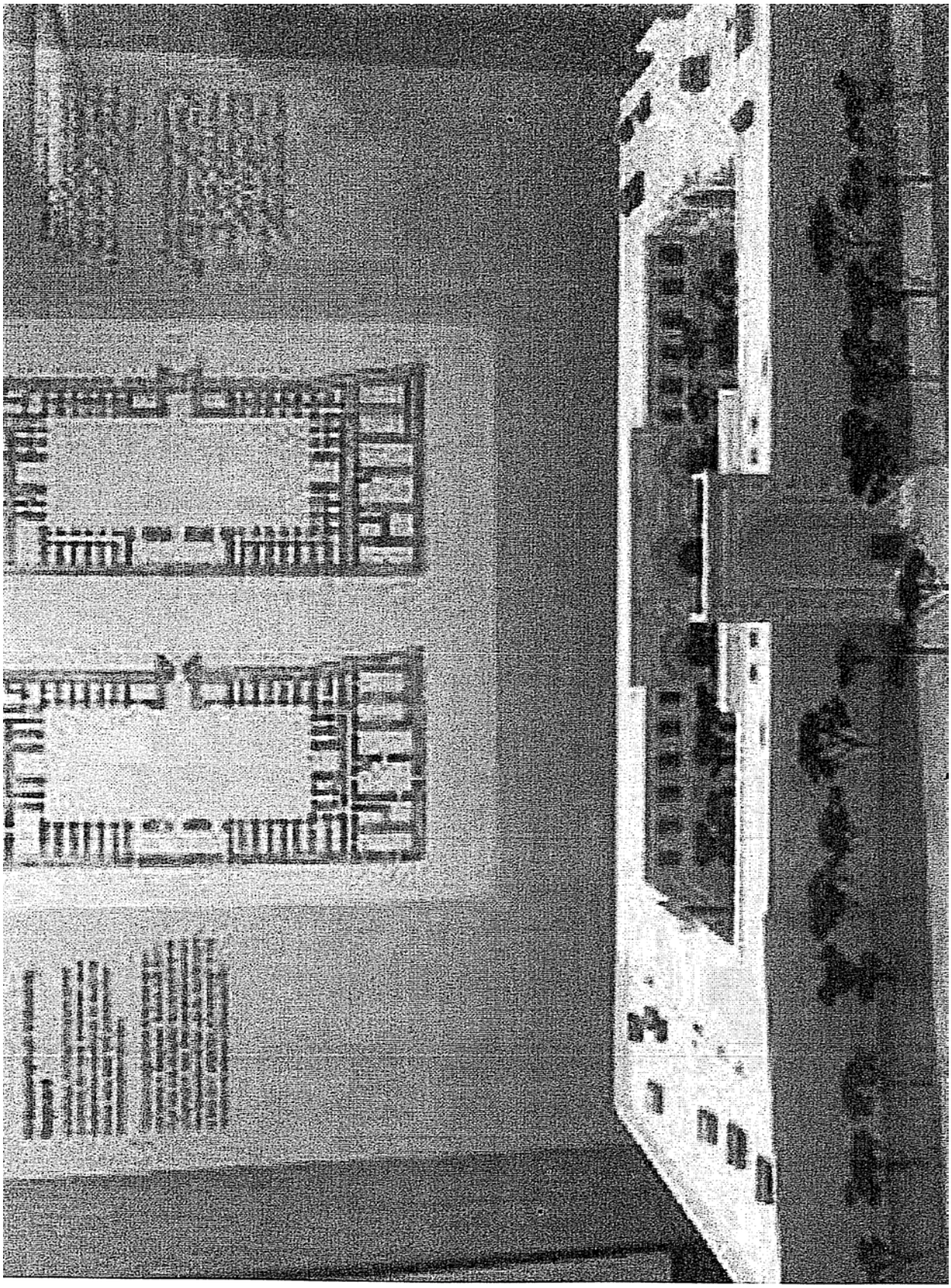
Şekil 1: Müstansıriyye Medresesi'ne dair bir plan.

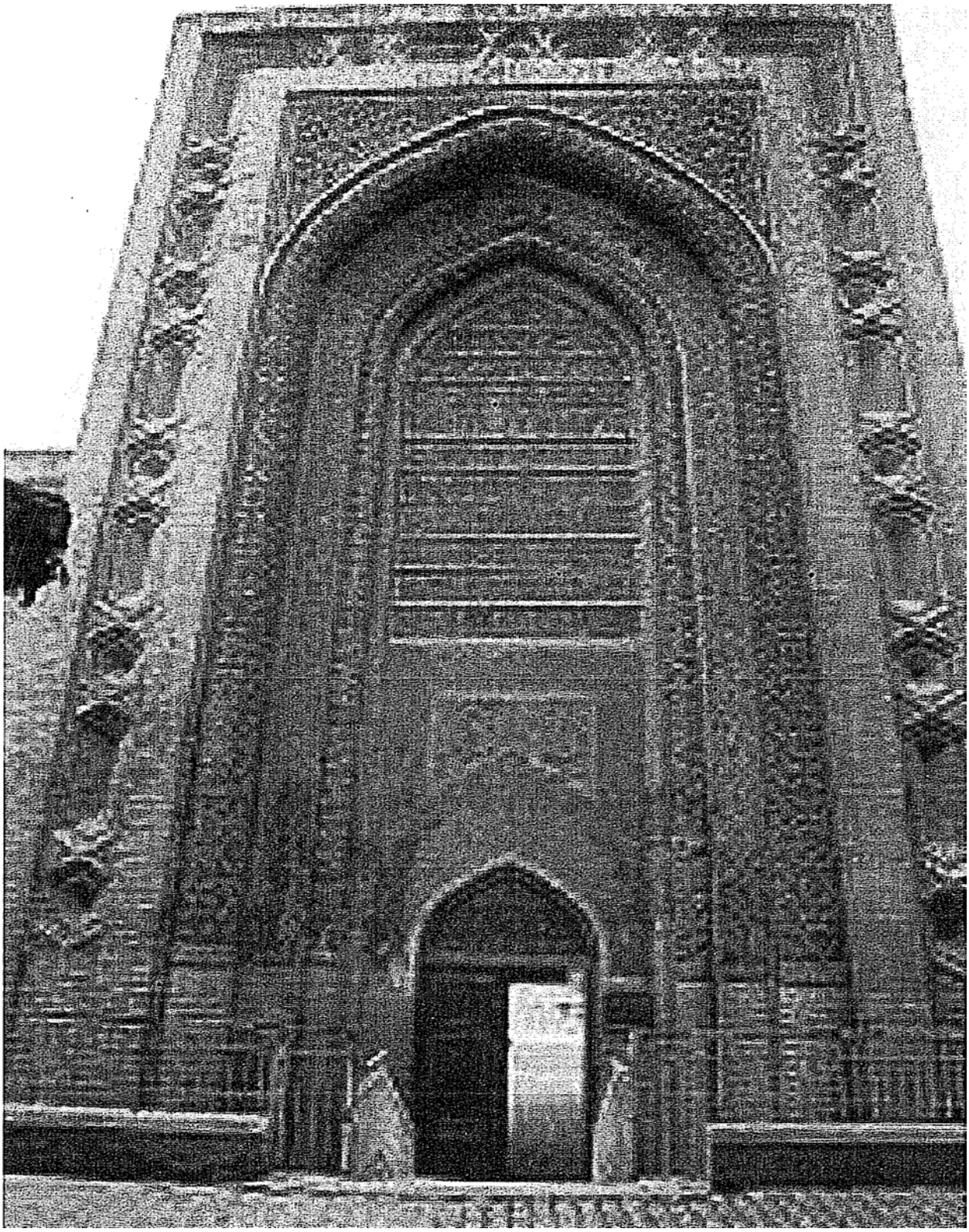
Şekil 2: Müstansıriyye Medresesi'nin içten görünüşü.

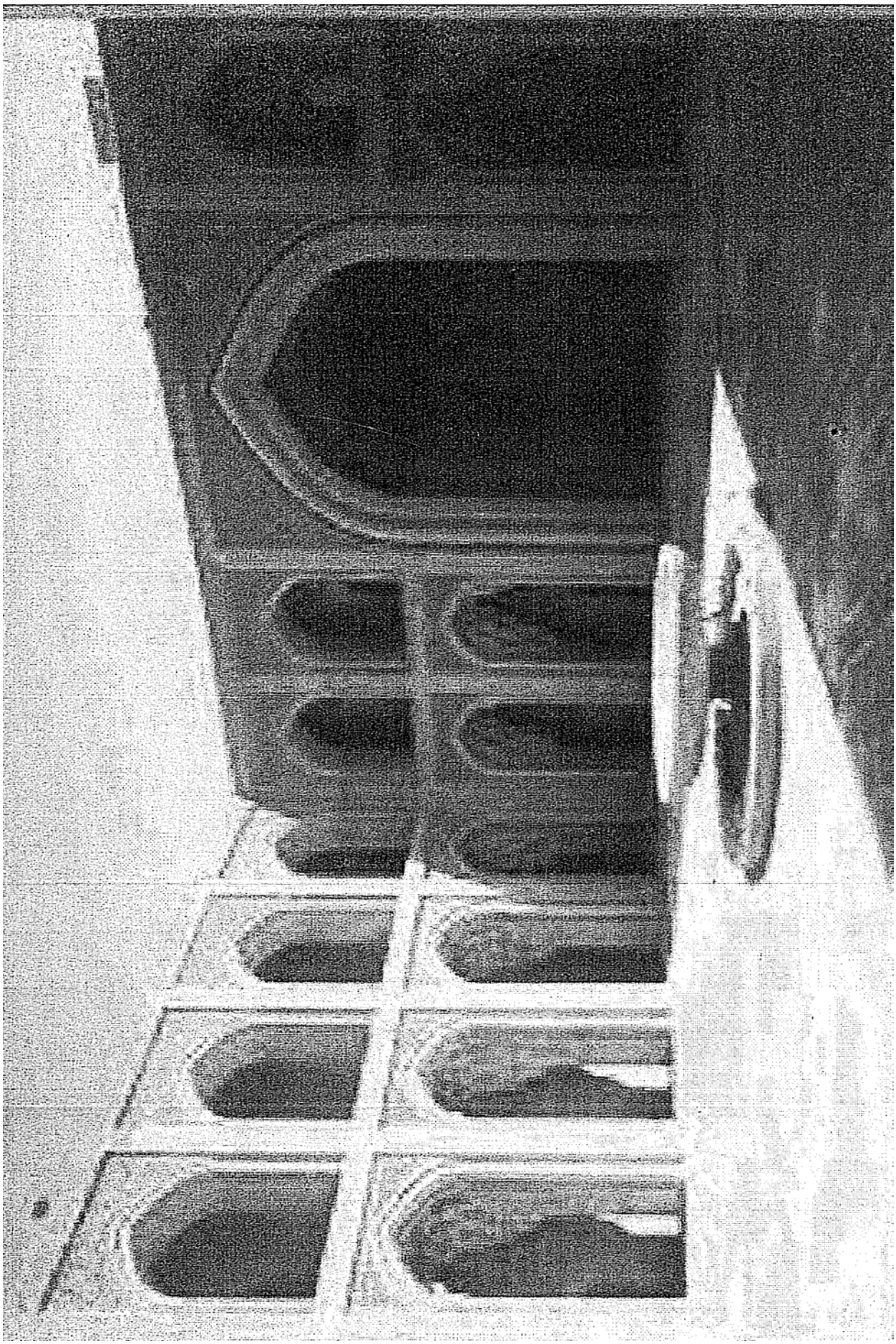
Şekil 3: Müstansıriyye Medresesi'nin dehlizi.

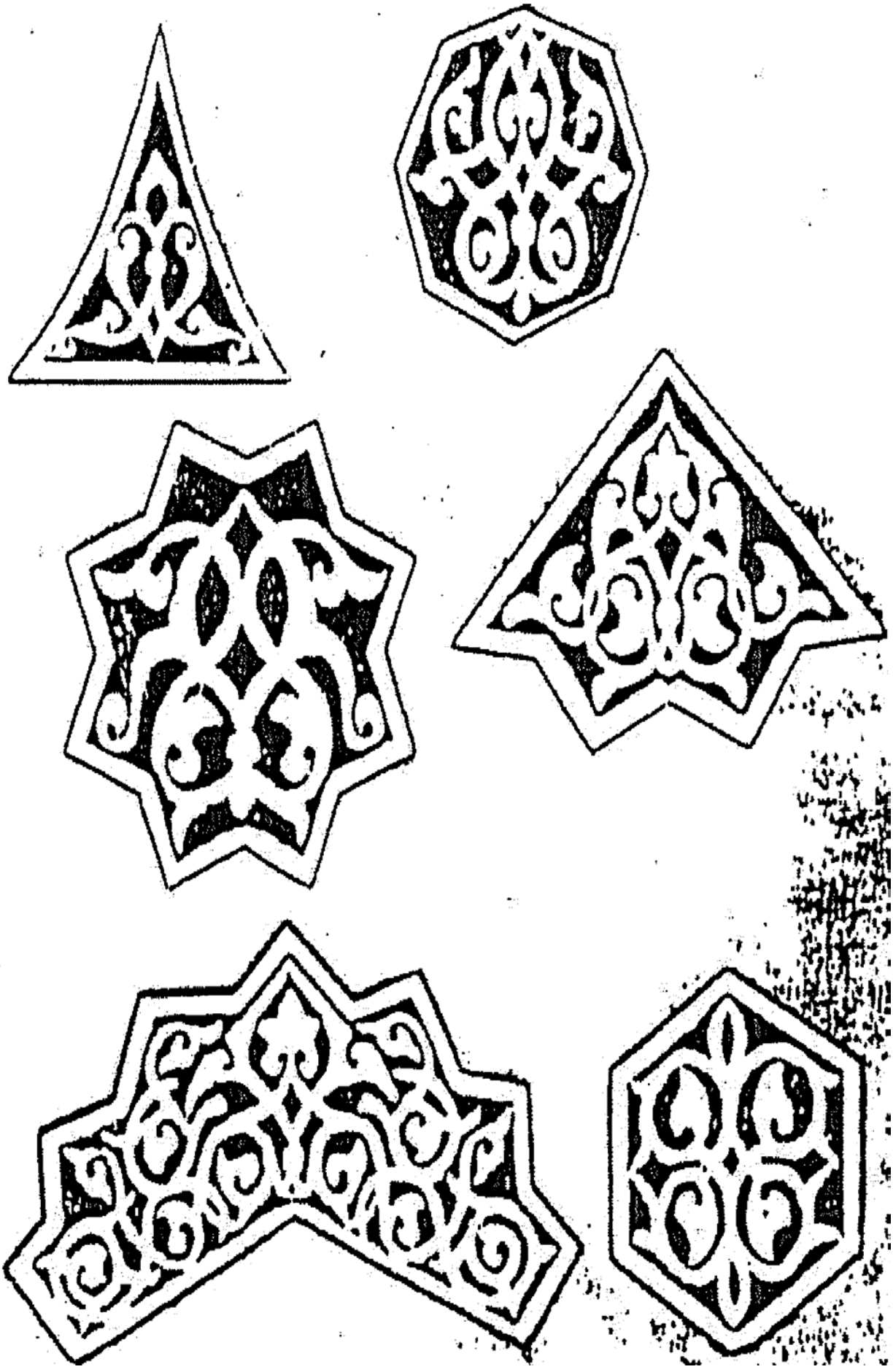
Şekil 4: Müstansıriyye Medresesi'nin maket resmi.

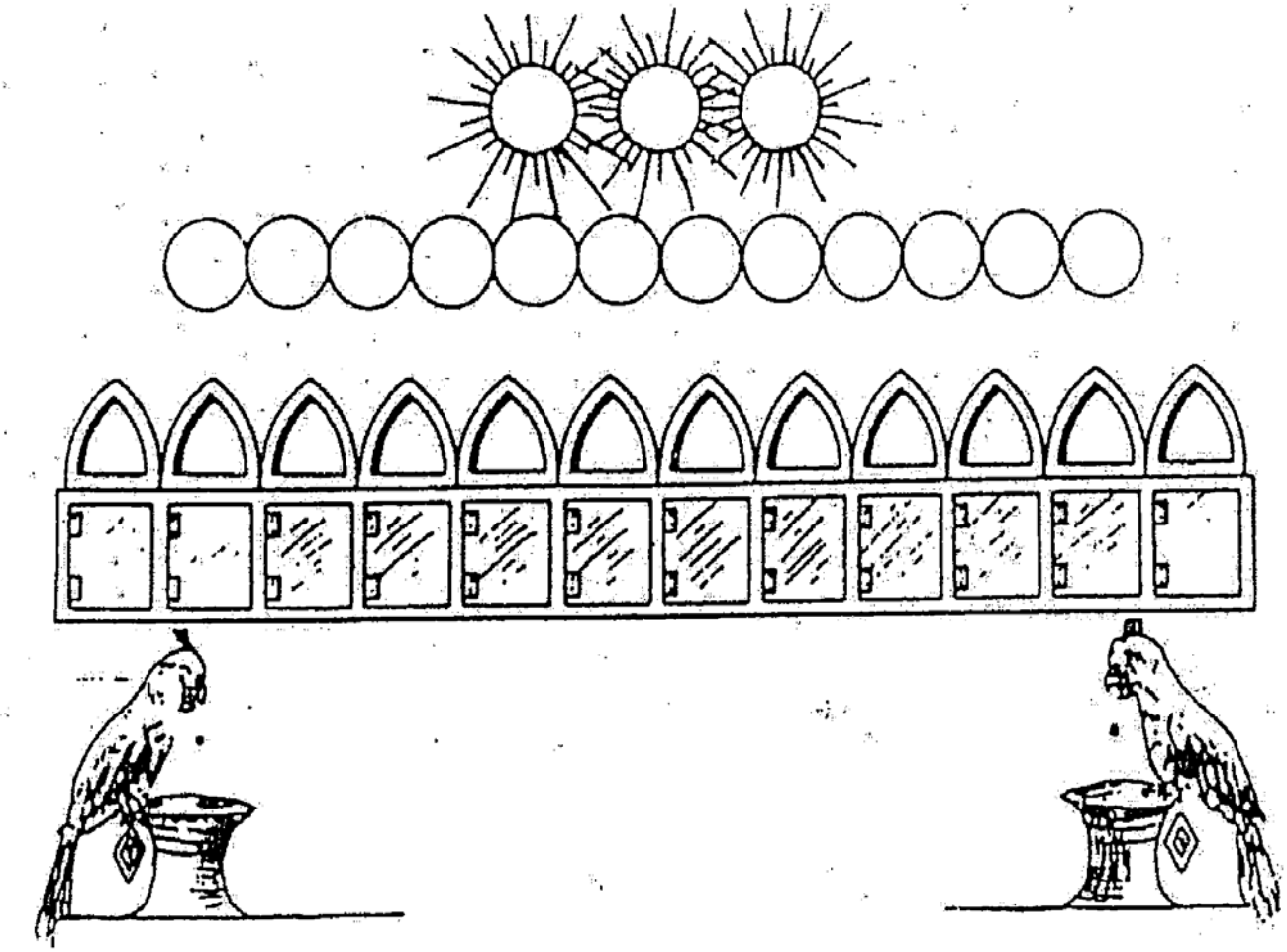
Şekil 5: Müstansıriyye Medresesi'nin taç kapısı.

Şekil 6: Müstansıriyye Medresesi'nin avlusundan bir görüntü.

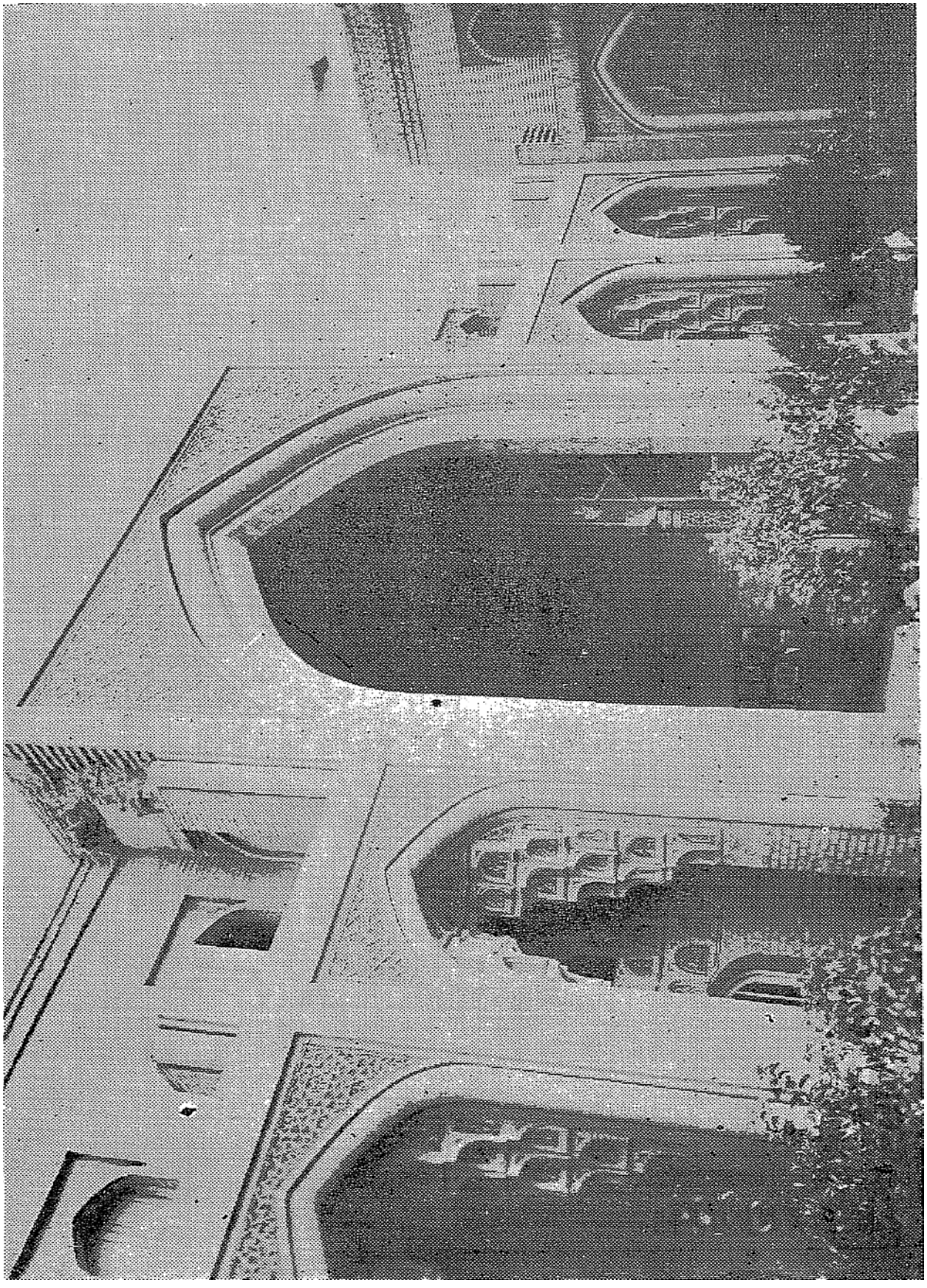

Şekil 7: Müstansıriyye Medresesi'nde kullanılan bazı bitki motifleri.

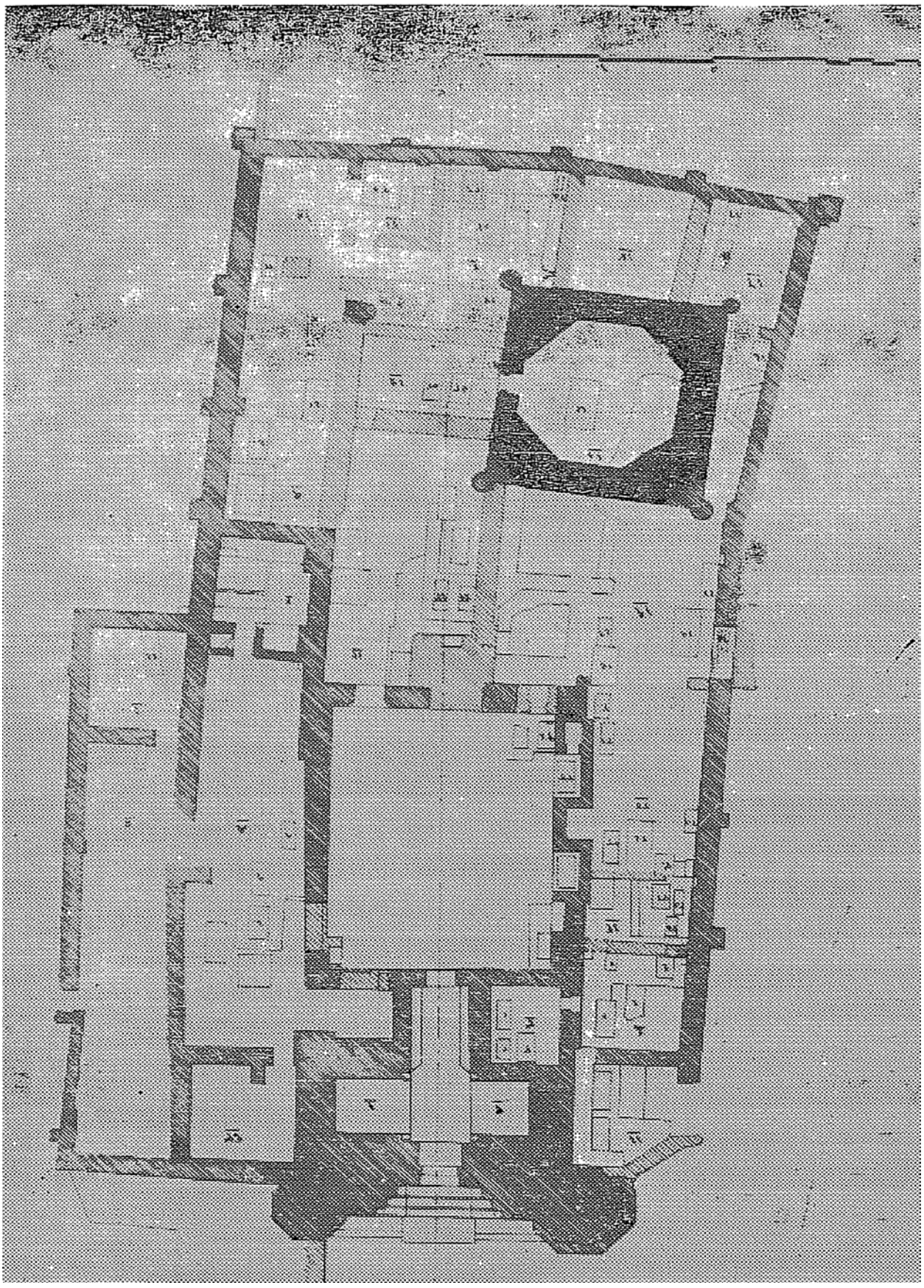
Şekil 8: Müstansıriyye Medresesi'ne sonrada eklenen dârü't-tıb'ın duvarında yer alan saatin sembolik gösterimi.

EK 5: BAĞDAT ŞERÂBİYE MEDRESESİ'NE DAİR RESİM

Şekil 9: Bağdat Şerâbiye Medresesi'nin taç kapısından bir görüntü.

EK 6: VÂSIT ŞERÂBİYE MEDRESESİ'NE DAİR PLAN

Şekil 10: Vâsıt Şerâbiye Medresesi'ne dair bir plan.

BİBLİYOGRAFYA

ABDUH, Abdullah Kâmil Musa, *el-Abbâsiyyûn ve âsâruhumü'l-mi'mâriyye fi'l-Irâk ve Mısır ve İfrikiyye*, Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2002.

ABDÜLMELİK B. HÜSEYİN el-ÂSIMÎ, Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdilmelik eş-Şâfiî el-Âsımî el-Mekkî (ö. 1111/1700), *Simtü'n-nücûmi'l-'avâlî fî enbâi'l-evâili ve't-tevâlî* (thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1998.

AĞALDAĞ, Sebahattin, "Moğol Devleti", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), VIII, s. 265-277.

AHMED, Muhammed Abdül'âl, *Eyyûbiyyûn fi'l-Yemen mea medhali fî târîhi'l-Yemeni'l-İslâmiyye ilâ asrihim*, İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiiyye, 1989.

————, *Benû Resûl Benû Tâhir ve alâkâtü'l-Yemeni'l-hâriciyye fî ahdihimâ: 628-823/1231-1517*, İskenderiye: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980.

AHMED es-SİBÂÎ, Ahmed b. Muhammed, *Târîhu Mekke: Dirâsetü fi's-siyâseti ve'l-ilmi ve'l-ictimâi ve'l-umrân*, Mekke 1999.

AHMED eş-ŞÂMÎ, *Salâhüddîn ve's-Salîbiyyûn: Târîhü'd-devleti'l-Eyyûbiyye*, Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1991.

AHMED eş-ŞÂMÎ, Ahmed b. Muhammed, *Târîhü'l-Yemeni'l-fikrî fi'l-asri'l-Abbâsî*, I-IV, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1987.

AKKUŞ, Murat, *Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri*, Konya 2010 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜ, SBE).

AKTAN, Ali, "Mu'tez-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 390-391.

————, "Mu'temid-Alellâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 387-388.

————, "Mu'tazıd-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 383-384.

——————, "Müstazî-Biemrillâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 128-129.

ALİ, Salih Ahmed, *el-Irâk fi't-târîh*, Bağdat: Dârü'l-Hürriyye, 1983.

ALİ, Seyyid Emîr, *Muhtasaru târîhi'l-Arab* (trc. Afîf el-Ba'lebekî), Beyrut: Dârü'l-İlm, 1967.

ALPTEKİN, Coşkun, "Begteginliler", *DİA* (İstanbul 1992), V, s. 342-344.

ÂLÛSÎ, Ebü'l-Meâlî Cemalüddin Mahmûd Şükrü b. Abdillah b. Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1342/1924), *Târîhu mesâcidi Bağdâd ve âsâruhâ* (thk. Muhammed Behçet el-Eserî), Bağdat: Dârü's-Selâm, 1927.

ANİ, Leys Salah Nu'man, *el-Kasrü'l-Abbâsî (el-Medresetü'ş-Şerâbiyye) (628/1230)*, Bağdat 2010.

ANONİM, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi: Târîh-i âl-i Selcûk (Histoire des Seldjoukides d'asie mineure, par un anonyme)* (haz. ve trc. Feridun Nâfiz Uzluk), III, Ankara 1952.

ARENDONK, C. Van - Bichr Faris, "Fütüvvet", *İA* (İstanbul 1977), IV, s. 700-701.

ASÂF, Muhammed Hüseyin, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye fî Bağdâd", *Mecelletü'l-Faysal* (Riyad 1981), c. LI, s. 112-117.

ÂŞÛR, Fâyed Hammâd Muhammed, *el-Cihâdü'l-İslâmî zidde's-salîbiyyîn fi'l-asri'l-Eyyûbî*, Kahire: Dârü'l-İ'tisâm, 1983.

ATALAR, Münir, "Emîr-i Hac", *DİA* (İstanbul 1995), XI, s. 131-133.

ATAR, Fahrettin, "Kadı", *DİA* (İstanbul 2001), XXIV, s. 66-69.

AVCI, Casim, "Hilâfet", *DİA* (İstanbul 1998), XVII, s. 539-546.

——————, "Nâib", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 311-312.

——————, "Mu'tasım-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 380-382.

AYAZ, Fatih Yahya, "Üstâdüddâr", *DİA* (İstanbul 2012), XLII, s. 393-395.

AYBAKAN, Bilal, "Sarf", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVI, s. 137-140.

AYKAÇ, Mehmet, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi Merkez Teşkilatında Divanlar*, İstanbul 1993.

AYNÎ, Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *İkdü'l-cüm'ân fî târîhi ehli'z-zemân* (thk. Mahmûd Rezzak Mahmûd), I-IV, Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010.

BAKHSH, S. Khuda, *Contributions to the History of Islamic*, I-II, Lahore, ts.

BALTACI, Câhid, "Medrese ve Elemanları", *Diyanet Dergisi* (Mayıs-Haziran 1977), c. XVI, sy. 3, s. 133-141.

BAYAT, Fazıl, "Erbil Atabeyliği", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), IV, s. 840-845.

———, "Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), IV, s. 795-802.

BAYBARS el-MANSÛRÎ, Rükneddin Baybars el-Mansûrî el-Hitâî en- Nâsırî ed-Devâdâr (ö. 725/1325), *Muhtârü'l-ahbâr: Târîhü'd-devleti'l-Eyyûbî ve devletü'l-memâlîki'l-bahrî* (thk. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1993.

BEDİR, Mustafa Tâhâ, *Mihnetü'l-İslâmi'l-kübrâ ev zevâli'l-Abbâsî min Bağdâd alâ eydi'l-Moğol*, Mısır 1999.

BEKÂR, M. Serdar, "el-Melikü'l-Kâmil, Muhammed", *DİA* (Ankara 2004), XXIX, s. 68-70.

BEZER, Gülay Öğün, *Begteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/1132-1253)*, İstanbul, 2000.

———, "İldenizliler", *DİA* (İstanbul 2000), XXII, s. 82-84.

———, "Kökböri", *DİA* (Ankara 2002), XXVI, s. 234-235.

———, "Begteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (1132-1233), *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), IV, s. 864-870.

BİLGİLİ, Ali Sinan, "Tebriz", *DİA* (İstanbul 2011), XL, s. 219-222.

BİLGİN, Orhan, "Cüveynî", *DİA* (İstanbul 1993), VIII, s. 141-142.

BOZKURT, Nahide, "Mansûr", *DİA* (Ankara 2003), XXVIII, s. 5-6.

————, "Mehdî-Billâh", *DİA* (Ankara 2003), XXVIII, s. 377-379.

————, "Hâdî-İlelhak", *DİA* (İstanbul 1997), XV, s. 16-17.

————, "Hârûnürreşîd", *DİA* (İstanbul 1997), XVI, s. 258-261.

————, "Me'mûn", *DİA* (Ankara 2004), XXIX, s. 101-104.

BULLIET, Richard W., "Müstansır", *Dictionary of the Middle Ages* (ed. Joseph R. Strayer), VIII, 650-651, New York: Charles Scribner's Sons, 1982-1989.

BURGU, Yavuz Selim, *Anadolu Selçukluları: Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, İstanbul 2011.

BUZPINAR, Şit Tufan, "Nakîbüleşraf", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 322-324.

CAN, Yılmaz-Recep Gün, *İslam Sanatına Giriş*, İstanbul 2009.

CEVAD, Ali, *Muhtasar Târîh-i İslâm*, by., ts.

CEVÂD, Mustafa, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye ve müderrisûhâ ve muhaddisûhâ ve nâzirûhâ ve dârü'l-Kur'âni'l-Müstansıriyye fî nusûsin târîhin gayri menşûre", *Sümer* (Bağdâd 1958), c. XIV, sy. 1-2, s. 27-75.

COŞKUN, Alptekin, "Erbil Atabegliği (Begtekinliler)", *DGBİT* (red. Hakkı Dursun Yıldız) (İstanbul 1988), VIII, s. 63-80.

————, "I. Alâeddin Keykubat (1220-1237)", *DGBİT* (red. Hakkı Dursun Yıldız) (İstanbul1988), VIII, s. 282-297.

CÜVEYNÎ, Ebü'l-Muzaffer Alâüddin Atâ Melik b. Bahâeddin Muhammed el-Cüveynî (ö. 681/1283), *Târîh-i Cihângüşâ* (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., 1988.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, "Moğol İstilası ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), IV, s. 904-916.

ÇELEBİ, Ahmed, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul, ts.

ÇUBUKÇU, Asri, "Devâtdâr", *DİA* (İstanbul 1994), IX, s. 221-222.

DAĞ, Mehmed-Hıfzurrahman R. Öymen, *İslam Eğitim Tarihi,* Ankara 1974.

DAĞLI, Yücel-Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, I-V, Ankara: TTK yay., 1997.

DEMİR, Ahmet, *Urfa ve Çevresi Eyyubîler Tarihi*, İstanbul 2008.

———, Ahmet, "Fütüvvet Teşkilatının Kökeni Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), VII, s. 264-270.

DEMİRCAN, Adnan, "Tâî-Lillâh", *DİA* (İstanbul 2010), XXXIX, s. 447-448.

DEMİRKENT, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.

———, "Haçlılar", *DİA* (İstanbul 1996), XIV, s. 525-546.

DÎVECİ, Saîd, *Târîhü'l-Musul*, Bağdat: Mektebetü'l-Vataniyye, 1982.

DİYARBEKRÎ, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan ed-Diyarbekrî (ö. 990/1582), *Târîhü'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Beyrut: Müessesetü Şa'bân, ts.

D'OHSSON, Abraham Constantin, *Moğol Tarihi: Denizler İmparatoru Cengiz* (trc. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008.

D'OHSSON, M. Baron C., *Moğol Tarihi* (trc. ve haz. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), İstanbul 2006.

DÛRÎ, Abdülaziz, "Ticaret Toplumu ve Şehirlerin Gelişmesi", *İslam İktisat Tarihine Giriş* (trc. Sabri Orman), İstanbul 1991, s. 83-116.

———, "Bağdat", *DİA* (İstanbul 1991), IV, s. 425-433.

———, "Divan", *DİA* (İstanbul 1994), IX, s. 377-381.

——————, "Emir", *DİA* (İstanbul 1995), XI, s. 121-123.

EBÛ ŞÂME el-MAKDİSÎ, Şihâbüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmail b. Ebî Şâme el-Makdisî ed-Dımaşkî (ö. 665/1268), *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn: terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'* (tas. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî; nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Melekiyye, 1947.

EBÜ'L-FİDÂ, Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ali b. Mahmûd b. Ömer b. Şahinşah b. Eyyûb (ö. 732/1331), *Târîhu Ebi'l-Fidâ* (thk. Mahmûd Deyyûb), I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

——————, *et-Tebrü'l-mesbûk fî tevârîhi'l-mülûk* (thk. Muhammed Azb), Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1995.

EKİNCİ, Abdullah, "Muzafferüddin Gökböri'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), IV, s. 856-863.

ERÜNSAL, İsmail, "İslam Medeniyetinde Kütüphaneler", *DGBİT* (İstanbul 1989), XIV, s. 211-259.

EVTÂNÎ, Ahmed Muhammed, *Dımaşk fi'l-asri'l-Eyyûbiyye: Dirâse siyâsiyye iktisâdiyye ictimâiyye sekâfiyye (570-658/1174-1260)*, Dımaşk: Dârü't-Tekvîn, 2007.

EYYÛB, İbrahim, *et-Târîhü'l-Abbâsî es-siyâsî ve'l-hadârî*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Âlemî, 1989.

FAKÎ, İsâmeddin Abdürrauf, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Kahire: Dârü'n-Nehdati'ş-Şark, 1987.

FÂSÎ, Ebü't-Tayyib Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî el-Mekkî el-Mâlikî (ö. 832/1429), *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-beledi'l-Harâm*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

————, *el-İkdü's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-Emîn* (thk. Fuad Seyyid), I-VIII, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1962-1967.

FAYDA, Mustafa, "Cerîb", *DİA* (İstanbul 1993), VII, s. 402.

FEVZİ, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye: es-Sükût ve'l-inhiyâr*, I-II, Amman: Dârü'ş-Şurûk, 1998.

FIEY, Jean Mourice, *Ahvâlü'n-nasârâ fî hilâfeti beni'l-Abbâs* (Ar. trc. Hüsni Zîne), Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1990.

FISCHEL, Walter Joseph, *Yehûd fi'l-hayâti'l-iktisâdî ve's-siyâsî li'd-düveli'l-İslâmî: el-Abbâsî ve'l-Fâtımî ve'l-İlhânî* (Ar. trc. Süheyl Zekkâr), Dımaşk: Dârü't-Tekvîn, 2005.

GARÎBÎ, Abdullah b. Abdürrezzak b. Abdullah, *Alâkatü'd-devleti'l-Havârizmî bi'l-kurâ fî bilâdi'ş-Şâm (624-645/1227/1247)*, Mekke 1996.

GEYİKOĞLU, Hasan, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), IV, s. 917-925.

GOTTSCHALK, Hans L., "İbn Nazîf el-Hamevî'nin Yassıçemen Savaşı (25-28 Ramazan 627/7-10 Ağustos 1230) Hakkında Raporu" (trc. Kadir Kon), *Eyyûbîler: Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat* (ed. Önder Kaya), İstanbul 2012, s. 289-302.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır", *DİA* (İstanbul 1994), IX, s. 464-469.

GÜL, Muammer, "Ön Asya'da Bir Türk Devleti: Eyyûbîler (1175-1250)", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), V, s. 77-85.

————, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, İstanbul 2010.

GÜNER, Ahmet, "Müttakî-Lillâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 223-224.

————, "Mutî'-Lillâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 401-402.

GÜZEL, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, İstanbul 2012.

HABEŞÎ, *Târihü'd-devleti'r-Resûliyye fi'l-Yemen* (thk. Abdullah Muhammed el-Habeşî (Eser, 9/15. asırda yaşadığı tahmin edilen, müellifi meçhul bir şahsa aittir.)), Dımaşk: Dârü'l-Cîl, 1984.

HACIYEV, Khanoghlan, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muîzüddevle Dönemi (334-356/945-967),* İstanbul 2012 (Basılmamış Doktora Tezi, MÜ, SBE).

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Bağdat", *DİA* (İstanbul 1991), IV, s. 433-437.

HAMDİ, Hafız Ahmed, *ed-Devletü'l-Havârizmî ve'l-Moğol: Gazvü Cengizhân li'l-âlemi'l-İslâmî ve âsârühü's-siyâsî ve'd-dînî ve'l-iktisâdî ve's-sekâfî*, Kahire Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1949.

HARTMANN, Angelika, *an-Nasir li-Din Allah (1180-1225): Studien zur Sprache Geschichte und Kultur des islamischen Orients*, Berlin 1975.

————, "Muktedî-Biemrillâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s.142-143.

————, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 399-402.

HASAN el-BÂŞÂ, *Dirâsetü fî târîhi'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Kahire: Dârü'n-Nehdâti'l-Arabiyye, 1990.

HASAN, İbrahim Hasan, "Abbâsî Hilâfetine İsmen Tâbi Bağımsız Devletler", *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslam Tarihi* (trc. İsmail Yiğit), V, İstanbul 1986, s. 83-159.

HAZRECÎ, Ebü'l-Hasan Muvaffakuddin Ali b. Hasan b. Ebî Bekir el-Hazrecî ez-Zebîdî (ö. 812/1410), *el-Ukûdü'l-lü'lüiyye fî târîhi'd-devleti'r-Resûliyye* (tas. Muhammed Besyûnî Asel), I-II, Kahire: Matbaatü'l-Hilâl, 1911.

HEIDUK, Matthias, "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı" (trc. Aydan Bahadır), *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), VIII, s. 324-333.

HILLENBRAND, Carole, "al-Müstansır", *EI*^{2} (Leiden-Newyork 1993), VII, s. 727-729.

HİTTİ, Philip K., *History of the Arabs*: *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 2011.

HİZMETLİ, Sabri, "İbnü's-Sâî", *DİA* (İstanbul 2000), XXI, s. 195-196.

HUDARÎ BEK, Muhammed b. Afifi el-Bacurî Hudarî (ö. 1345/1925), *Muhâdarâtü târîhi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.

HÜDÂ B. FERHÂT, "el-Irâk", *Kısa ve târîhü'l-hadârâti'l-Arabiyye* (nşr. Edito Crepts-INT), I-XIV, Beyrut 1998-1999.

HÜSEYİN, Hamdi Abdülmün'im Muhammed, *Dirâsâtü fî târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-memâlîk*, İskenderiye: Dârü'l-Mârifeti'l-Câmiiyye, 1996.

İBN BATÛTA, Şemsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368), *Rihletü İbn Batûta: Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr* (thk. Abdülhâdî et-Tâzî), Ribat 1997.

İBN BÎBÎ, Nasîrüddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî (ö. 670/1272), *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-alâiyye: Selçuknâme* (trc. Mürsel Öztürk), I-II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

İBN DOKMAK, Sarimüddin İbrahim b. Muhammed b. Aydemir İbn Dokmak (ö. 809/1407), *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefâ' ve'l-mülûk ve's-selâtîn* (thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.

———, *Nüzhetü'l-enâm fî târîhi'l-İslâm (628-659/1230-1261)* (thk. Semîr Tabbâre), Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999.

İBN EBÎ 'UZEYBE, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer eş-Şâfiî el-Makdisî (ö. 856/1452), *İnsânü'l-uyûn fî meşâhîri sâdisi'l-kurûn (*thk. İhsân Zenûn es-Sâmirî, Muhammed Abdullah el-Karhât), Amman: Dârü'l-Verd, 2007.

İBN EBÎ ZER, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdillah b. Ahmed İbn Ebî Zer el-Fâsî (ö. 762/1326), *ez-Zahîretü's-seniyye fî târîhi'd-devleti'l-Merîniyye*, Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.

İBN FAZLULLAH el-ÖMERÎ, Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr: Târîhü'l-hurubi's-Sâlibiyye ve'd-düveli'l-müteahhira* (thk. Hamza Ahmed Abbâs), I-XXVII, Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sakafî, 2004.

İBN FEHD, Necmeddin Ömer b. Fehd b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Fehd (ö. 885/1480), *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri ümmi'l-kurâ* (thk. Fehim Muhammed Şeltût), I-IV, Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1984.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultâni'l-ekber*, I-VII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut 1971.

İBN HÂTİM, Bedreddin Muhammed b. Hâtim b. Ahmed b. İmrân b. el-Fazl el-Yemânî el-Hemedânî (ö. 702/1302) *Kitâbü's-simti'l-gâli's-semen fî ahbâri'l-mülûk mine'l-guzzi bi'l-Yemen* (haz. G. R. Smith), I-IV, London: E. J. W. Gibb Memorial, 1974.

İBN İYÂS, Ebü'l-Berekât Zeynüddin Muhammed b. Ahmed b. İyâs el-Hanefî (ö. 930/1524), *Bedâiü'z-zuhûr fî vekâii'd-dühûr* (thk. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1982.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmail b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr b. el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXI, Riyad 1997-1999.

İBN NAZÎF el-HAMEVÎ, Ebü'l-Fezâil Muhammed b. Ali (ö. 633/1235'ten sonra), *et-Târîhü'l-Mansûrî* (thk. Ebü'l-Îd Dudu), Dımaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1981.

İBN SİBÂT el-GARBÎ, Hamza b. Ahmed b. Ömer İbn Sibât el-Garbî (ö. 926/1520), *Târîhü İbn Sibât: Sidku'l-ahbâr* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-II, Lübnan 1993.

İBN SUNBÜT el-ERBİLÎ, Ebû Muhammed Bedrüddin Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbüt Kanita el-Erbilî (ö. 717/1317), *Hülâsatü'z-zehebi'l-mesbûk muhtasaru min siyeri'l-mülûk* (tas. Mekki es-Seyyid Casim), Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.

İBN ŞÂKİR el-KÜTÜBÎ, Selâhüddin Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî el-Kütübî (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-vefeyât* (thk. İhsan Abbas), I-V, Beyrut: Dâru Sâdır, 1974.

İBN TAĞRİBERDÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemalüddin Yusuf b. Tağriberdî İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XII, Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1929.

———, *Mevrüdü'l-letâfe fî men veliye's-saltana ve'l-hilâfe* (thk. Nebil Muhammed Abdülaziz Ahmed), I-II, Kahire: Vizâretü's-Sekâfe el-Heyetü'l-Amme, 1997.

———, *el-Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfâ ba'de'l-vâfî* (thk. Muhammed Muhammed Emin), I-XII, Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1984-2005.

İBN VÂSIL, Ebû Abdullah Cemalüddin Muhammed b. Sâlim b. Nasrullah b. Sâlim İbn Vâsıl et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî (ö. 697/1298), *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri benî Eyyûb* (thk. Hüseyin Muhammed Rebi'), I-V, Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lam, 1972.

———, *Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî: Sîretü'n-nebî (s.a.s) ve'l-enbiyâü aleyhisselâm ve'l-hulefâ ve'l-mülûk ve gayruhüm* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-II, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.

İBNÜ'L-ADÎM, Kemalüddin Ebü'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillah (ö. 660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min târîhi Haleb* (thk. Sâmî ed-Dehhân), I-III, Dımaşk 1968.

İBNÜ'L-AMÎD, Ebü'l-Mekârim el-Mekîn Circîs (Abdullah) b. el-Amîd Ebi'l-Yâsir b. Ebi'l-Mekârim İlyâs (ö. 672/1273), *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye (nşr. Claude Cahen, "La Chronique Ayyoubides d'al-Makin b. al-Amid", *BEO*, XV, (1955-1957), s. 127-184'ten ofsettir), by., ts.

İBNÜ'D-DEVÂDÂRÎ, Seyfüddin Ebû Bekir b. Abdillah b. Aybek ed-Devâdârî (ö. 732/1332), *Kenzü'd-dürer ve câmi'i'l-gurer: ed-Dürrü'l-matlûbi fî ahbâri mulûki benî Eyyûb* (thk. Saîd Abdülfettah Âşûr), I-IX, Kahire 1972.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Carolus Johannes Tornberg), I-XIII, Beyrut 1982.

İBNÜ'L-FUVATÎ, Kemalüddin Ebü'l-Fazl Abdürrezzak b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö. 723/1324), *Telhîsu mecma'i'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb* (thk. Mustafa Cevâd), IV/1-2, Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, 1962.

————, *Mecmaü'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb* (thk. Muhammed Kâzım), I-VI, Tahran: Vizaret-i Ferheng-u İrşad-i İslami, 1416.

————, *Havâdisu'l-câmia ve't-tecâribu'n-nâfia fi'l-mieti's-sâbia* (thk. Mehdi en-Necm), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

İBNÜ'L-HARÎRÎ, Ahmed b. Ali b. el-Mağribî İbnü'l-Harîrî, *Kitâbü müntehabi'z-zemân fî târîhi'l-hulefâ' ve'l-ulemâ' ve'l-a'yân* (thk. Abduh Halîfe), I-II, Beyrut: Dârü'l-İştâr, 1993.

İBNÜ'L-'İBRÎ, Ebü'l-Ferec Bar Hebraeus Cemalüddin Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâceddin Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî (ö. 685/1286), *Ebü'l-Ferec tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.

————, *Târîhu Muhtâsâri'd-düvel* (trc. Şerafettin Yaltkaya), Ankara: Maârif Vekâleti,

1941.

————, *Târîhü'z-zemân* (Arapça trc. el-Eb İshâk Ermele), Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1986.

İBNÜ'L-Mİ'MÂR el-BAĞDÂDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Mekârim (ö. 642/1244), *Kitâbü'l-fütüvve* (thk. Mustafa Cevâd, Muhammed Takiyyüddîn el-Hilâlî, Abdülhalim en-Neccâr, Ahmed Nâci el-Kaysî), Bağdat: Matbaatü'ş-Şefîk, 1958-1960.

İBNÜ'S-SÂÎ, Ebû Tâlib Tâcüddin Ali b. Enceb b. Osman İbnü's-Sâî el-Hâzin el-Bağdâdî (ö. 674/1276), *Kitâbü muhtasari ahbâri'l-hulefâ'*, Mısır 1309/1892.

İBNÜ'L-VERDÎ, Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer İbnü'l-Verdî (ö. 749/1349), *Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer: Târîhü İbni'l-Verdî* (thk. Ahmed Rıfat Bedrâvî), I-II, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1970.

İBNÜ'T-TIKTAKÂ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ (ö. 709/1309), *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-islâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İBRAHİM, Nâciye Abdullah, "el-Cühûdü'l-ilmiyye li-hâzini kütübi Müstansıriyye bi-Bağdâd el-müerrihü İbnü's-Sâî el-Bağdâdî", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım* (İstanbul 2008), I, s. 383-420.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Elçi", *DİA* (İstanbul 1995), XI, s. 3-15.

İZGİ, Cevdet, "Hazrecî, Ali b. Hasan", *DİA* (İstanbul 1998), XVII, s. 144-145

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1956.

KALKAŞANDÎ, Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Meâsirü'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe* (thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), I-III, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1980.

KALLEK, Cengiz, "Hisbe", *DİA* (İstanbul 1998), XVIII, s. 133-143.

KAN, Kadir, "Vâsik-Billâh", *DİA* (İstanbul 2012), XLII, s. 548-549.

KARAMÂNÎ, Ahmed b. Yusuf el-Karamânî (ö. 1019/1610), *Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fi't-târîh* (thk. Ahmed Hatît-Fehmi Sa'd), I-III, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1992.

KAYA, Önder, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, İstanbul 2007.

————, "el-Melikü'l-Eşref", *DİA* (Ankara 2004), XXIX, s. 64-66.

KAYAOĞLU, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi,* Ankara 1980.

————, "Halife en-Nâsır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu", *AÜİFD* (Ankara 1981), c. XXV, s. 221-227.

KAYHAN, Hüseyin, "Müstencid-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 143-145.

KAYMAZ, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsüddîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009.

KAYSÎ, Nâhid Abdürrezzak, *en-Nukûdü fi'l-Irâk*, Bağdat: Beytü'l-Hikme, 2002.

KAZICI, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985.

————, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV yay., İstanbul 2003.

KAZVÎNÎ, Ebû Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî (ö. 682/1283), *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Beyrut: Dârü Sâdır, ts.

KEBÎ, Züheyr Şefîk, *Mevsûatü hulefâi'l-Müslimîn*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabiyye, 1994.

KERMELÎ, Anistas, *Resâil fi'n-nukûdi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye ve İlmü'n-nîmüyyât*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1987.

KILIÇ, Mustafa, "Alim ve Devlet Adamı Olarak Eyyûbî Meliki: el-Melikü'l-Muazzam", *CÜİFD* (Sivas 2006), c. X, sy. 2, s. 337-355.

KIRKPINAR, Mahmut, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi*, İstanbul 1996 (Basılmamış Doktora Tezi, MÜ, SBE).

——————, "Mütevekkil-Alellah", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 212-214.

KÖK, Bahattin, "Lü'lü', Bedreddin", *DİA* (Ankara 2003), XXVII, s. 257.

——————, "el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb", *DİA* (Ankara 2004), XXIX, s. 80-82.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri "Kâhir-Billâh", *DİA* (İstanbul 2001), XXIV, s. 172-173.

——————, "Kâdir-Billâh", *DİA* (İstanbul 2001), XXIV, s. 127-128.

LEWIS, Bernard, "Mısır ve Suriye Fatımî Hilâfetinin Sonuna Kadar", *İTKM* (trc. Hamdi Aktaş), I-IV, İstanbul 1997, s. 183-239.

MACKENSEN, Ruth Stellhorn, "Four Great Libraries of Medieval Baghdad", *The Library Quarterly*, Chicago 1932, s. 279-299.

MAHMUD ŞÂKİR, *Târihü'l-İslâm*, I-XXI, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1991.

MAKRÎZÎ, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir (ö. 845/1442), *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. Muhammed Mustafa Ziyade), I-XII, Kahire 1957.

——————, *en-Nukûdü'l-İslâmî (Şüzûrü'l-ukûd fî zikri'n-nukûd)* (thk. Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum), Necef: el-Mektebetü'l-Hayriyye, 1967.

MÂLİKÎ, Süleyman Abdülganî, *el-Bilâdü'l-Hicaz münzü bidâyeti ahdi'l-eşrâf hattâ sukûti'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye fî Bağdâd*, Riyad: Dirâsetü'l-Melik Abdülaziz, 1983.

MARSHALL, Robert, *Doğudan Yükselen Güç: Moğollar* (trc. Füsun Doruker), İstanbul 1996.

MA'RÛF, Nâci, *Târihu ulemâi'l-Müstansıriyye*, Kahire: Dârü'ş-Şaab, I-II, 1976.

——————, *el-Medârisü'ş-Şerâbiyye bi-Bağdâd ve Vâsıt ve Mekke,* Kahire: Dârü'ş-Şaab, 1977.

MA'RÛF, Nâci-Sâlih Ahmed el-Alî-Abdullah el-Feyyâz, *Târîhü'l-Arab fi'l-kurûni'l-vustâ*, Bağdat: el-İrşâd, 1961.

MEKKÎ, Muhammed, *Bağdâd* (haz. Mustafa Cevâd, Ahmed Sûse, Nâci Ma'rûf), Beyrut: Dârü'l-Verâk, 2005.

MELİKÜ'L-EŞREF el-GASSÂNÎ, Ebü'l-Abbas İsmail b. Abbas el-Melikü'l-Eşref el-Gassânî (ö. 803/1400), *el-Ascedü'l-mesbûk ve'l-cevherü'l-mahkûk fî tabakâti'l-hulefâi ve'l-mülûk* (thk. Şâkir Mahmûd Abdülmün'im), I-II, Beyrut: Dârü't-Türâsi'l-İslâmiyye, 1975.

MERBU', Hüseyin Muhammed, *Bilâdü'l-Hicâz fi'l-asri'l-Eyyûbî: 567-648/1171-1250*, by., 1980.

MEVDÛDÎ, Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî (1903-1979), *Hilâfet ve Saltanat* (trc. Ali Genceli), İstanbul 1972.

MOĞOLTAY B. KILIÇ, Ebû Abdillah Alâüddin Moğoltay b. Kılıç b. Abdillah el-Bekcerî el-Hanefî (ö. 762/1361), *Muhtasaru târîhi'l-hulefâ'* (nşr. Asya Güleyban Ali el-Bârih), Kahire: Dârü'l-Fecr, 2001.

MUHAMMED, Gâzî Receb, *el-İmâretü'l-Arabiyye fi'l-asri'l-İslâmî fi'l-Irâk*, Bağdat: Câmiatü Bağdâd, 1989.

MUHAMMED KÜRD ALİ, *el-İslâm ve'l-hadâratü'l-Abbâsî*, I-II, Kahire 1968.

NAKŞÎBENDÎ, Nasîr Seyyid Muhmûd, *ed-Dînârü'l-İslâmî fi'l-müthafi'l-Irâkî: ed-Dinârü'l-Emevî ve'l-Abbâsî*, Dımaşk: Dârü'l-Vesâik, 2002.

NAŞABİ, Hişam, "Eğitim Kurumları", *İslâm Şehri* (ed. R. B. Serjeant, trc. Elif Topçugil), İstanbul 1992, s. 89-120.

NESEVÎ, Şihâbüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali en-Nesevî (ö. 639/1241), *Celalüttin Harezemşah* (trc. Necip Asım Yazıksız), İstanbul 1934.

NUAYMÎ, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkî (ö. 927/1521), *ed-Dâris fî târihi'l-medâris* (thk. Cafer el-Hasenî), Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1988.

NÜVEYRÎ, Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî (ö. 733/1332), *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (thk. Ahmed Kemal Zeki), I-XXVII, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Fütüvvet", *DİA* (İstanbul 1996), XIII, s. 261-263.

ÖNGÜL, Ali, *Selçuklular Tarihi II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Manisa 2007.

ÖZ, Mustafa, "Kâzımeyn", *DİA* (Ankara 2002), XXV, s. 154-155.

————, "Kerbelâ", *DİA* (Ankara 2002), XXV, s. 271-272.

————, "Necef", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 486-487.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), IV, s. 883-896.

————, "Harzemşahlar Devleti", *DGBİT* (red. Hakkı DursunYıldız) (İstanbul 1988), IX, s. 19-61.

————, "Ahlatşahlar", *DGBİT* (red. Hakkı Dursun Yıldız) (İstanbul 1988), VIII, s. 194-208.

————, "Kâim-Biemrillâh", *DİA* (İstanbul 2001), XXIV, s. 210-211.

————, "Mekîn", *DİA* (Ankara 2003), XXVIII, s. 553-554.

————, "Mühtedî-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 527-528.

————, "Müktefî-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 535-537.

————, "Muktedir-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 144-145.

————, "Muktefî-Liemrillâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 145-146.

————, "Müntasır-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 24-25.

————, "Müstaîn-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 112-113.

————, "Müstekfî-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 139-140.

————, "Müstazhir-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 127-128.

——————, "Râzî-Billâh", *DİA* (İstanbul 2007), XXXIV, s. 489-490.

——————, "Râşid-Billâh", *DİA* (İstanbul 2007), XXXIV, s. 465-466.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul 2005.

——————, "Cengiz İstilası", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), VIII, s. 312-323.

——————, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), VIII, s. 298-311.

——————, "Müsta'sım-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 126-127.

ÖZEN, Şükrü, "Kâdılkudât", *DİA* (İstanbul 2001), XXIV, s. 77-82.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Merâga", *DİA* (Ankara 2004), XXIX, s. 162-163.

——————, "Moğollar", *DİA* (İstanbul 2005), XXX, s. 225-229.

——————, "Müsterşid-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 145-147.

RAVHÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Abdillah Muhammed b. Ebi's-Sürûr b. Abdurrahman b. Abdülaziz er-Ravhî, *Kitâbü bülgati'z-zürefâ' fî zikri tevârîhi'l-hulefâ'* (thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb) İskenderiye: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2001.

REFİK, Ahmed (1880-1937), *Büyük Târîh-i Umûmî: Beşeriyetin Tekemmülât-ı Medeniye İctimâiye Siyâsiye ve Fikriyesi*, I-VI, İstanbul: Kütüphâne-i İslâm ve Askerî, h. 1328.

REŞİDÜDDÎN HEMEDÂNÎ, Ebü'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî (ö. 718/1318), *Câmiü't-tevârîh* (thk. Yahyâ Haşşab- Ar. trc. Fuad Abdülmu'ti Sayyad), Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1983.

RİFÂÎ, Enver, *en-Nüzumü'l-İslâmî*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1973.

——————, *el-İslâm fi hadâretih ve nüzumihi'l-idâriyye ve's-siyâsiyye ve'l-edebiyye ve'l-ilmiyye ve'l-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye ve'l-fenniyye*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986.

ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (trc. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001.

RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi: Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri* (trc. Fikret Işıltan), I-III, Ankara 1987.

SABRİ, Afâf Seyyid, *et-Târîhü's-siyâsî li-devleti'l-Havârizmî*, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Câmia, 1987.

SAFEDÎ, Ebü's-Safa Selâhüddin Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî (ö. 764/1363), *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân* (thk. Ahmed Zeki Bey), y.y., 1911.

——————, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, I- XXX, Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almânî li'l-Ebhâsi'ş-Şarkî, 2008.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Dinar", *DİA* (İstanbul 1994), IX, s. 352-355.

——————, "Dirhem", *DİA* (İstanbul 1994), IX, s. 368-371.

SÂİĞ, İlkas Süleyman, *Târîhü'l-Musul*, Mısır: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1923.

SALİH, Subhi, *İslam Kurumları* (trc. İbrahim Sarmış), Ankara 1999.

SÂMÎ es-SAKKÂR, Sâmi b. Seyyid Hammas, "The Mustasiriyyah Madrasah and its role in İslamic education", *Arabian and İslamic Studies*, London 1983, s. 118-133.

——————, *İmâretü Erbil fi'l-asri'l-Abbâsî ve müerrihuhâ İbnü'l-Müstevfî*, Riyad: Dârü'ş-Şevvâf, 1992.

——————, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye", *el-Asûr* (Riyad 1987), c. II, sy. 1, s. 25-49.

——————, "Erbil", *DİA* (İstanbul 1995), XI, s. 272-273.

——————, "Musul", *DİA* (İstanbul 2006), XXXI, s. 361-363.

SÂMÎ es-SAKKÂR-Nebi Bozkurt, "Müstansıriyye Medresesi", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 121-123.

SARIÇAM, İbrahim-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2011.

SAYYÂD, Fuâd Abdülmu'tî, *el-Moğol fi't-târîh*, Beyrut: Dârü'l-Nehdati'l-Arabî, 1980.

SELÂMÎ, Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Râfi' (ö. 773/1372), *Târîhu ulemâi Bağdâd: Müntehibü'l-muhtâr* (thk. Abbas el-Azzâvî), Beyrut: Dârü'l-Arabiyyeti li-Mevsûati, 2000.

SELMAN, İsa-Necla el-İzzî-Henâ Abdülhâlik-Necât Yunus, *el-İmâretü'l-Arabiyyeti'l-İslâmî fi'l-Irak*, I-II, Bağdat: Dârü'r-Reşîd, 1982.

SERCÂNÎ, Râgıb, *Kıssatü't-Tatar mine'l-bidâyeti ilâ Ayni Câlût*, Kahire 2006.

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu et-Türkî (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-zemân fî târîhi'l-a'yân* (haz. Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye), I-II, Haydarabad 1951-1952.

STRİKA, Vicenzo, "Al-Mustansıriyya Madrasah", *The İslamic architecture of Baghdad*, Napoli 1987, s. 65-70.

SUYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Târîhü'l-hulefâ'*, Beyrut: Dârü's-Sekâfe, ts.

SÜBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî (ö. 771/1370), *Muîdü'n-niam ve mübîdü'n-nikam*, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1986.

SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.

————, "Ahlat", *DİA* (İstanbul 1989), II, s. 19- 22.

————, "Ahlatşahlar", *DİA* (İstanbul 1989), II, s. 24-28.

————, "Keykubad I", *DİA* (Ankara 2002), XXV, s. 358-359.

————, "Anadolu Selçukluları", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVI, s. 380-384.

ŞARKÎ, Tâlib Ali, *Kusûrü'l-Irâk: el-Arabiyye ve'l-İslâmiyye hattâ nihâyeti'l-asri'l-Abbâsî*, Bağdat: Dârü'ş-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, 2001.

ŞEMÎSÂNÎ, Hasan, *Medînetü Sincâr min fethi'l-Arabi'l-İslâmî hatta'l-fethi'l-Osmânî*, Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1983.

ŞERİF, Erzurumlu Abdürrahim, *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı (Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)* (tak. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: İSAR yay., 1998.

————, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyûbîler-Memlükler (1193-1260)*, İstanbul 2007.

————, *Eyyûbîler (1169-1260)*, İstanbul: İSAM yay., 2012.

————, "Eyyûbîler", *DGBİT* (red. Hakkı Dursun Yıldız) (İstanbul 1987), VI, s. 301-432.

————, "Cezîre", *DİA* (İstanbul 1993), VII, s. 509-511.

————, "Eyyûbîler", *DİA* (İstanbul 1995), XII, s. 20-31.

————, "Eyyûbîler", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), V, s. 60-76.

TABERÎ, Ali b. Abdülkadir et-Taberî (ö. 1070/1660), *el-Ercü'l-miskî fi't-târîhi'l-Mekkî ve terâcimi'l-mülûk ve'l-hulefâ'* (thk. Eşref Ahmed el-Cemmâl), Mekke: el-Mekketü't-Ticâriyye, 1996.

TÂHÂ, Ahmed Abdülvâhid Zenûn, "el-Hasâisü'l-mi'mâriyye li'l-medreseti'l-Müstansıriyye fî Bağdâd", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım* (İstanbul 2008), II, s. 397-414.

————, "Hadâratü Bağdâd min hilâli rihletey İbn Cübeyr ve İbn Batûta", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım* (İstanbul 2008), II, s. 417-435.

TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Târîhü'l-Eyyûbiyyîn fî Mısır ve bilâdi'ş-Şâm ve iklîmi'l-Cezîre: 596-661/1174-1263*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1999.

TANERÎ, Aydın, *Harzemşahlar*, Ankara 1993.

———, "Emîr-i Silâh", *DİA* (İstanbul 1995), XI, s. 145.

———, "Hâcib", *DİA* (İstanbul 1996), XIV, s. 508-511.

———, "Hârizmşahlar", *DİA* (İstanbul 1997), XVI, s. 228-231.

TEKİN, Rahmi, *Ahlat Tarihi*, İstanbul 2000.

TEMİR, Ahmet, "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), VIII, s. 256-264.

TERZİ, Mustafa Zeki, *Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilat*, Ankara 1986.

TERZİOĞLU, Arslan, "Bîmâristan", *DİA* (İstanbul 1992), VI, s. 163-178.

TOGAN, İsenbike, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), VIII, s. 235-255.

TOMAR, Cengiz, "el-Melikü'n-Nâsır", *DİA* (Ankara 2004), XXIX, s. 76-77.

———, "el-Melikü'l-Âdil II", *DİA* (Ankara 2004), XXIX, s. 60-61.

———, "el-Melikü'l-Muazzam", *DİA* (Ankara 2004), XXIX, s. 71-73.

———, "Resûlîler", *DİA* (İstanbul 2008), XXXV, s. 1-2.

———, "İbnü'l-Fuvatî", *DİA* (İstanbul 2000), XXI, s. 47-49.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1993.

TURANİ, Adnan, *Güzel Sanatlar Terimleri Sözlüğü*, TDK yay., Ankara 1998.

ÛDE, Muhammed Abdullah-Hikmet Abdülkerim Ferîhât-İbrahim Yasin el-Hatîb, *Muhtasarü't-târîhi'l-İslâmî*, Umman 1989.

UKKÂŞE, *Servet, el-Kıyemü'l-cemâliyye fi'l-imâreti'l-İslâmiyye*, Kahire: Dârü'ş-Şuruk, 1994.

ULUDAĞ, Süleyman, "Fütüvvet", *DİA* (İstanbul 1996), XIII, s. 259-261.

UYAR, Gülgün, "Nakib", *DİA* (İstanbul 2006), XXXII, s. 321-322.

UYUMAZ, Emine, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003.

———, "Türkiye Selçuklu Devleti Eyyûbî Münasebetleri", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), V, s. 86-96.

———, "Sultan I. Alâeddin Keykûbad Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)," *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) (Ankara 2002), VI, s. 590-597.

YÂFİÎ, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemânî Yâfiî (ö. 768/1366), *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zemân* (thk. Abdullah Muhammed Cuburi), I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.

YÂKUT el-HAMEVÎ, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdillah el-Hamevî, er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, ts.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "İslam'da Vakıf", *DGBİT* (İstanbul 1989), XIV, s. 19-68.

YEMÂNÎ, Tâcüddin Abdülbâkî b. Abdilmecîd el-Yemânî (ö. 743/1343), *Târîhü'l-Yemen* (*Behcetü'z-zaman fî târîhi'l-Yemen)* (thk. Mustafa Hicâzî), Dârü'l-Beyrut: Ukûd, 1985.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA* (İstanbul 1988), I, s. 31-48.

———, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", *DİA* (İstanbul 1994), X, s. 283-284.

———, "Emin", *DİA* (İstanbul 1995), XI, s. 112-114.

YILMAZ, Metin, "Şurta", *DİA* (İstanbul 2010), XXXIX, s. 242-244.

YILMAZ, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler (279-295/829-908)*, İstanbul 2006.

YİĞİT, İsmail, "Müstansır-Billâh", *DİA* (İstanbul 2006)), XXXII, s. 118.

YÜZBEKİ, Tevfîk Sultan, *el-Vizâre neş'etühâ ve tetavvuruhâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye (h. 132-447)*, Bağdat: Mabaatü'l-İrşâd, 1970.

ZEHEBÎ, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1347), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, Muhyi Hilâl Serhan), I-XXIII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

————, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: 621-630, 631-640* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnaut, Salih Mehdi Abbâs), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

————, *el-Muhtâr min târîhi İbni'l-Cezerî: Havâdisü'z-zamân ve enbâühû ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân min enbâihî* (thk. Hudayr Abbas Muhammed Halîfe el-Münşidâvî), Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988.

————, *Düvelü'l-İslâm* (thk. Hasan İsmail Merve-Muhammed el-Arnavut), I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, 1999.

ZEKKÂR, Süheyl-Emîne Baytâr, *Târîhü'd-devleti'l-Arabiyye fi'l-meşrik mine's-Selâcika hattâ sukûti Bağdâd,* Dımaşk: Câmiatü Dımaşk, 1989-1990.

ZEKKÂR, Süheyl-Şükrân Harbutli, *Târîhü'l-asri'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî es-siyâsî ve'l-hadarî*, Dımaşk: Câmiatü Dımaşk Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsânî, 2004-2005.

ZETTERSTÉEN, K. V., "Müstansır", *İA*, VIII, s. 327.

————, "Zâhir", *İA* (İstanbul 1986), XIII, s. 450-45.